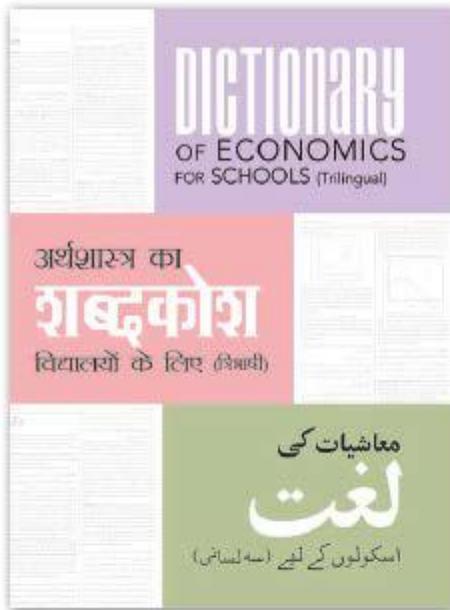


DICTIONARY OF HISTORY
FOR SCHOOLS (Trilingual)

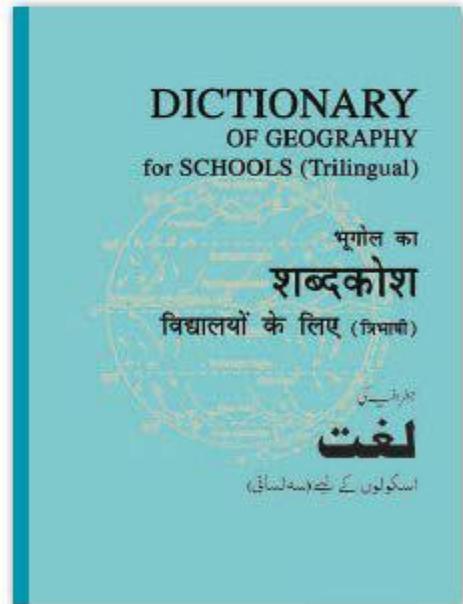
इतिहास का
शब्दकोश विद्यालयों के लिए
(त्रिभाषी)

تاریخ کی
لغت
اسکولوں کے لیے (سہ لسانی)



₹135.00 / pp152

Code 11136 / ISBN 978-93-5007-773-3



₹160.00 / pp152

Code 32117 / ISBN 978-93-5007-832-2

For further enquiries, please visit www.ncert.nic.in or contact the Business Managers at the addresses of the regional centres given on the copyright page.

DICTIONARY OF HISTORY FOR SCHOOLS (Trilingual)

इतिहास का
शब्दकोश विद्यालयों के लिए
(त्रिभाषी)

تاریخ کی
لغت اسکولوں کے لیے (سه لسانی)

विद्यया ऽ मृतमश्नुते



एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

First Edition

August 2017 Bhadrapada 1939

PD 3T SPA

© **National Council of Educational
Research and Training, 2017**

₹ **135.00**

Printed on 80 GSM paper

Published at the Publication Division by Harsh Kumar, Secretary, National Council of Educational Research and Training, Sri Aurobindo Marg, New Delhi 110 016 and printed at Educational Stores, S-5, Bullandshahar Road Industrial Area, Site-I, Ghaziabad (UP).

ISBN 978-93-5007-856-3

ALL RIGHTS RESERVED

- No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the publisher.
- This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade, be lent, re-sold, hired out or otherwise disposed of without the publisher's consent, in any form of binding or cover other than that in which it is published.
- The correct price of this publication is the price printed on this page. Any revised price indicated by a rubber stamp or by a sticker or by any other means is incorrect and should be unacceptable.

OFFICES OF THE PUBLICATION

DIVISION, NCERT

NCERT Campus
Sri Aurobindo Marg
New Delhi 110 016

Phone : 011-26562708

108, 100 Feet Road
Hosdakere Halli Extension
Banashankari III Stage
Banguluru 560 085

Phone : 080-26725740

Navjivan Trust Building
P.O.Navjivan
Ahmedabad 380 014

Phone : 079-27541446

CWC Campus
Opp. Dhankal Bus Stop
Panihati
Kolkata 700 114

Phone : 033-25530454

CWC Complex
Maligaon
Guwahati 781 021

Phone : 0361-2674869

Publication Team

Head, Publication Division : *M. Siraj Anwar*

Chief Editor : *Shveta Uppal*

Chief Business Manager : *Gautam Ganguly*

Chief Production Officer (Incharge) : *Arun Chitkara*

Editor : *S. Perwaiz Ahmad*

Editor : *Rekha Agarwal (Hindi)*

Assistant Editor : *Hemant Kumar (English)*

Production Assistant : *Prakash Veer Singh*

Cover

Digital Expression

FOREWORD

The National Council of Educational Research and Training (NCERT) brings out diverse teaching-learning materials for the qualitative improvement in school education. The trilingual Dictionary of History (English-Hindi-Urdu) for school children developed by the Department of Education in Social Sciences (DESS) reflects efforts of the NCERT in this direction. The dictionary includes historical terms and concepts, most commonly used in History textbooks of the NCERT along with other relevant and popularly used terms in History.

History, as a component of the general Social Sciences, is a compulsory subject in Classes VI to X and is offered as an elective subject in Classes XI and XII. The students often face difficulties in understanding certain historical terms and concepts. Sometimes, they are familiar with a term in English/Hindi/Urdu, but are not able to explain or elaborate the same in the language used for medium of instruction, which may be different. Thus, efforts have been made to facilitate learning in history with the help of this dictionary. Each term and its explanation has been given in all the three languages together, so that students can refer to any version whichever they feel comfortable with. It is hoped that this work of the department to provide explanation for terms and concepts in the subject area in three languages together would be useful to all students following different mediums of instruction.

It is, indeed, a great pleasure for me to appreciate the efforts of the members of the development committee for preparing this trilingual subject dictionary of this kind for the first time. Development of curricular materials is an on-going process in NCERT and since the road to improvement is never ending, we look forward to your suggestions and comments.

HRUSHIKESH SENAPATY
Director

National Council of Educational
Research and Training

New Delhi
November 2016

PREFACE

The National Council of Educational Research and Training as the apex organisation for imparting quality education all over the country is involved in developing pedagogic tools for effective teaching and learning. As part of this responsibility, it develops curriculum frameworks, syllabi, textbooks, supplementary readers and other teaching-learning materials. In this endeavour of enhancing the teaching-learning of History, the Council has developed a *Dictionary of History for Schools—Trilingual* (English-Hindi-Urdu).

History as a component of the social sciences till the secondary stage and as an elective subject at higher secondary stage requires appropriate pedagogical support for effective teaching learning. The terms and concepts used in the discipline can be appropriately assimilated, understood and learnt by students through a dictionary that will be appropriate to their level, need and learning expectations. Therefore, it was considered, extremely worthwhile to conceive, design and develop a dictionary of important terms and concepts in History for school-going children and teachers.

It is not to say that dictionaries of this sort are not available in History but by virtue of their being too exhaustive and specific, these are not meant for school going children. There are some dictionaries which have been developed either based on events or on different periods of Indian history. Some of the available dictionaries have entries only on important personalities, whereas some other have a mixture of entries on personalities, important writings, events, places, archaeological sites so on and so forth. These dictionaries are essentially meant for students at higher levels of specialised education. These dictionaries have very few entries on terms and concepts occurring in the study of History. For school students these dictionaries turn out to be inappropriate, thus creating a gap in this area.

The History textbooks brought out by the NCERT have no doubt provided explanations of some terms and concepts to cater to the requirement of transacting specific themes in classrooms but still there are many such terms and concepts which require explanations. This necessitated the development of a dictionary in History which will not only do justice to the themes that have been delineated in the textbooks but will also go beyond those to apprise students about diverse facets of India's historical development from the earliest times to the present. It is therefore, expected that a dictionary can go a long way in meeting the curriculum and pedagogic requirements of both students and teachers of history at all levels. This dictionary covers all periods of history of India and world (i.e. ancient, medieval, modern and contemporary) and therefore, should be viewed within this broad context of supplementary reference works.

NCERT textbooks are made available in three languages English, Hindi and Urdu. Many students may be familiar with a term in English/Hindi/

Urdu, but they may not be able to explain or elaborate the terms in all the three languages. For example, for a child who has Hindi as the first language, may find difficulty in understanding with the change in the medium of instruction to English. A child also understands the concept better when it is explained in her/his own language. Furthermore, most of the dictionaries of History that are available are in English only. This necessitates the development of the Trilingual dictionary in History where all terms and concepts are explained in three languages—English, Hindi and Urdu—together to facilitate better learning.

Compiling a dictionary in history remains to be a daunting task, not only because of the prestigious nature of the historical dictionaries series but also because of the sheer extent of History. The accumulated source of historical terms and concepts is enormous. No single-volume reference work can hope to do justice to the vast range of the History.

The principal criterion for inclusion in this dictionary is a pragmatic one, endeavouring to include entries that any learner of History in school would expect to find/look for. These include the terms as well as key concepts used in the study of History. This dictionary aims to provide handy source of information on the terms and concepts that are very significant in the History of India and the world. Even though it is primarily meant for school students, it can be useful to anyone in search of basic information on a specific term or concept they may have come across in their reading of a historical text.

Attempts have been made to make this dictionary as inclusive as possible. It provides factual information about important terms and concepts related to different periods of History of India and the world, covering elementary and secondary stages. Further, these entries receive more than passing comments; albeit brief, the information is detailed enough to give the student adequate background. Conflicting statements and dates have been verified as far as possible.

A methodical process has been used to compile the list, utilizing a step-by-step approach. Firstly, various terms and concepts were identified from the NCERT textbooks in History from Classes VI to XII. As a second step, this preliminary list was reviewed at the department level (with the help of other faculty members in history) for additions, deletions, and revisions. Further again, workshops were organized to finalise the terms. A core team was constituted to make appropriate explanations for the selected entries. The whole project became organic, growing, changing and evolving.

This dictionary contains 410 entries and maintains an alphabetical structure, permitting the reader to find a topic quickly and easily. This 'encyclopaedic' format was followed upon for several reasons. A chronological approach, or even periodization, would have inhibited efficient use of this dictionary. Some entries, like zamindar, defy easy chronological placement, since they span many decades and transcend historical periods. A thematic approach, also would have been cumbersome because some entries may appear to overlap. In order to facilitate a chronological-periodization approach and a thematic organization, these

alphabetized entries have been cross-referenced, and the dictionary also includes an index. Considerable efforts have been made, within the obvious constraints, to make this a coherent volume that is maximally useful to scholars, students, and anyone having an interest in History.

As should be the case with all reference works, the aim of this dictionary is to help the reader in his or her studies; it is not intended as a substitute for textbooks, and its use is essentially a limited one. If it assists the reader, and perhaps stimulates him or her to probe further into an important field, we believe, it has gone a long way towards serving its purpose.

In a dictionary of this length, despite our best efforts, there may remain mistakes or deviations from the above guidelines, so we apologise in advance and invite the reader to inform us of any discovered errors so we may correct them in the future edition.

Using the Dictionary

The aims and limitations of this dictionary are set out early in the Preface, however, the following notes are intended to assist the reader.

Entries are arranged alphabetically with their headings in boldface letters. If you know the exact wording of a particular entry, you can look it up directly. The alphabetization is letter by letter, not word by word. Where two or more entries have the same initial name, they are in alphabetical order of given name, e.g., Civil Rights precedes Civil War.

This dictionary has several sub-entries. These entries have been gathered as sub-entries under their respective major entries to make it easier to grasp the larger picture, for example, the entry on absolutism has 'absolutist' and 'absolute rule' as sub-entries.

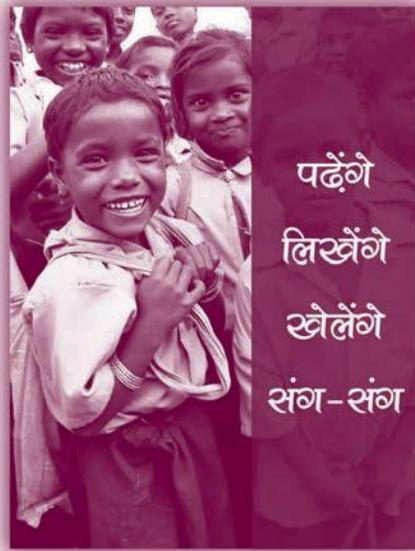
In order to facilitate the rapid and efficient location of information and to make this book as useful a reference tool as possible, extensive cross-references (See also) have been provided in the dictionary section.

Non-English words that are not proper nouns or titles have been italicized, with the exception of a small number of words which have in effect passed into the English language, for example, samurai. Sanskrit and Pali words are italicized as they are pronounced. The elaborate diacritical marks required by strict Indology are not used in the body of the dictionary itself.

It has been impossible to consult primary material on the majority of entries and so the text relies extensively on the opinions of other scholars. The works consulted most intensively are included in the bibliography section.

This dictionary will, hopefully, be a useful tool for students, and other readers. This dictionary is meant to be a comprehensive source for understanding history, but being a dictionary, it limits itself from being an exhaustive encyclopaedia.

SEEMA SHUKLA OJHA
Associate Professor, History
Department of Education in Social Sciences



पढ़ेंगे
लिखेंगे
खेलेंगे
संग-संग

CORE DEVELOPMENT TEAM

Gopika Bhandari, *Assistant Professor*, History, Vivekananda College, University of Delhi, Vivek Vihar, New Delhi

Pratyusa Kumar Mandal, *Professor*, Department of Education in Social Sciences, DESS, NCERT, New Delhi

Uma Shankar Pandey, *Assistant Professor*, Department of History, Ramjas College, University of Delhi

Yuthika Mishra, *Associate Professor*, History, Vivekananda College, University of Delhi, Vivek Vihar, New Delhi

Member-Coordinator

Seema Shukla Ojha, *Associate Professor*, History, DESS, NCERT, New Delhi

ACKNOWLEDGEMENTS

The National Council of Educational Research and Training acknowledges the invaluable contribution of the core team members for the development of the Trilingual Dictionary of History for Schools. Thanks are due to Pratyusa Kumar Mandal, *Professor* of History for extending continuous academic support and guidance throughout the completion of the task.

We are thankful to the following subject experts and school teachers for the review and finalisation of the dictionary. Sitaram Dubey, *Professor*, Department of Ancient Indian History, Culture & Archaeology, Banaras Hindu University, Varanasi; Malabika Pandey, *Professor*, Department of History, Faculty of Social Sciences, Banaras Hindu University, Varanasi; Vijaya Ramaswamy, *Professor*, Centre for Historical Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi; Amiya P. Sen, *Professor*, Department of History & Culture, Jamia Millia Islamia, New Delhi; S. Inayet Ali Zaidi, *Professor* (Retd.), Department of History & Culture, Jamia Millia Islamia, New Delhi; Qazi Ubaidur Rahman Hashmi, *Professor* (Retd.), Department of Urdu, Jamia Millia Islamia, New Delhi; M. Moazzamuddin, *Professor*, Department of Education in Languages, NCERT; Siraj Anwar, *Professor, Head*, Publication Division, NCERT; Shalini Shah, *Associate Professor*, Department of History, Faculty of Social Science, University of Delhi, Delhi; Ashutosh Kumar, *Assistant Professor*, Daulat Ram College, University of Delhi, Delhi; Alok Mishra, *PGT History*, CRPF Public School, Sector-14, Rohini, Delhi; Neeraj Tripathi, *PGT History* (Retd.), Surajbhan D.A.V. Public School, Vasant Vihar, New Delhi; Neelam Sharma, *PGT History*, DPS, Vasant Kunj, Sector-C, Pocket-5, New Delhi; Krishna Ranjan, *PGT, History*, Kendriya Vidyalaya, Vikaspuri Shift II, P.O. Uttam Nagar, New Delhi; Rafi Ahmad, S.A.H. Sr. Secondary School, Jamia Millia Islamia, New Delhi; Mohd. Mustafa, Jamia. Senior Secondary School, Jamia Millia Islamia, New Delhi.

We express gratitude to the Head, Department of Education in Social Sciences, NCERT, New Delhi for her continuous support. We also thank Mily Roy Anand, *Professor*, DESS, NCERT for participating in a review meeting.

We acknowledge the contribution of Parashuram Sharma, *Director* (Retd.), Rajbhasha, Government of India for Hindi translation and Ghulam Ahmad Raza, J.H.N.A., Zakir Nagar, Okhla, New Delhi for Urdu translation of the dictionary. We also acknowledge the copy-editing work done by Arnab Banerjee (Freelance Editor) for English; Radha (Freelance Editor) and Shubhada Kapil (Contractual *Editorial Assistant*) for Hindi; and Taiyyab Ahmad Baig (Contractual *Assistant Editor*) and Sharib Zia (Contractual *Editorial Assistant*) for Urdu. The contributions of Amjad Hussain, Mohammad Aiyub and Farheen Fatima for DTP work are deeply acknowledged. We acknowledge Rajesh Handa's work for the cover design.

Aa

Absolutism, Absolute rule, Absolutist The term is used primarily as a political concept in history. It refers to the unchallenged authority of a ruler, who, as in the case of the medieval monarchs exercised temporal power on the basis of the 'divine right of kingship'. With the emergence of the 'nation states' in Europe in the 15th and 16th centuries, absolutism reached a new high, when the monarchs exercised authority in all matters pertaining to the state as well as the church. Such 'absolute rules,' as were seen in the European nation states, came also to be defended by 'absolutist' philosophers like Thomas Hobbes in his 17th century work, 'Leviathan'. The essence of this doctrine was best expressed in 18th century France by Louis XIV, who famously said "I am the State".

نیرکوشاتاवाद، نیرکوشا شاسن، نیرکوشاتاواदी इतिहास में इस शब्द का प्रयोग प्राथमिक रूप से एक राजनीतिक संकल्पना के रूप में किया जाता है। इसका तात्पर्य किसी ऐसे शासक की निर्विरोध सत्ता से है जो मध्यकालीन राजाओं की तरह, 'राजत्व के दैवी अधिकार' के आधार पर अपनी लौकिक शक्ति का प्रयोग करता था। 15वीं और 16वीं शताब्दियों में यूरोप में 'राष्ट्र-राज्यों' के उदय के बाद जब राजाओं ने राज्य तथा चर्च दोनों से संबंधित मामलों में अपनी सत्ता का प्रयोग करना शुरू कर दिया, तब निरंकुशतावाद ने एक नई ऊँचाई प्राप्त कर ली। ऐसे निरंकुशतापूर्ण नियमों का, जो यूरोपीय राष्ट्र-राज्यों में देखने को मिलते थे, थॉमस हॉब्स जैसे निरंकुशतावादी दार्शनिकों द्वारा 17वीं शताब्दी में अपनी पुस्तक लेविथन में भी समर्थन किया गया। इस सिद्धांत के मूल तत्व को 18वीं शताब्दी के फ्रांस में लुई चौदहवें द्वारा अपने सुप्रसिद्ध कथन 'मैं ही राज्य हूँ' में सर्वोत्तम रीति से अभिव्यक्त किया गया।

مطلقیت، مطلق العنان قانون، مطلق العنان تاریخ میں بنیادی طور پر اس اصطلاح کا استعمال ایک سیاسی تصور کے طور پر کیا جاتا ہے۔ اس سے مراد کسی حکمران کا وہ اختیار ہے جسے چیلنج نہ کیا جاسکے۔ جیسا کہ ازمینہ وسطیٰ میں بادشاہ اپنے ماڈی اختیارات کا استعمال 'بادشاہت کا خداداد حق' کے طور پر کرتا تھا۔ یورپ میں 15 ویں اور 16 ویں صدیوں میں 'قومی ریاستوں' کے ظہور کے ساتھ مطلقیت کو اس وقت نیا عروج حاصل ہوا، جب بادشاہ نے ریاست اور کلیسا سے متعلق تمام معاملات میں اپنے اختیارات کا استعمال شروع کر دیا۔ اس قسم کے مطلق قوانین کی مدافعت، جو یورپی قومی ریاستوں میں عام تھے، تھامس ہابس جیسے مطلق العنان فلسفیوں نے بھی 17 ویں صدی میں اپنی تصنیف 'لیوٹھن' میں کی۔ اس سیاسی عقیدے کی روح کا کھلم کھلا اظہار 18 ویں صدی کے فرانس کی لوئی چہارم کے اس مشہور قول میں ہوا جس میں اس نے کہا کہ 'میں ہی ریاست ہوں'۔

Afaqi The term refers to the nobles in the Bahmani kingdom who had come from West Asia. They were Persians (Iranian). Mahmud Gawan was a famous *afaqi* noble who came from Iran and had risen to the post of *wakil-i sultanate* (prime minister) in the Bahmani state.

آفاقی اس اصطلاح سے مراد بہمنی حکومت کے وہ امرا ہیں جو مغربی ایشیا سے آئے تھے۔ وہ پارس (ایرانی) تھے۔ محمود گواں مشہور آفاقی امیر تھا جو ایران سے آیا تھا اور بہمنی ریاست میں وکیل سلطنت (وزیر اعظم) کے منصب پر فائز تھا۔

آفاقی اس اصطلاح سے مراد بہمنی حکومت کے وہ امرا ہیں جو مغربی ایشیا سے آئے تھے۔ وہ پارس (ایرانی) تھے۔ محمود گواں مشہور آفاقی امیر تھا جو ایران سے آیا تھا اور بہمنی ریاست میں وکیل سلطنت (وزیر اعظم) کے منصب پر فائز تھا۔

Aghacha The term refers to the concubines (lesser agha) who occupied the lowest position in the hierarchy of Mughal *harem*. They received cash and land grants for their maintenance. (See also, AGHAS)

آغاچا اس اصطلاح سے مراد وہ خواتین (آغانیاں) ہیں جنہیں مغل حرم میں مراتب کے لحاظ سے سب سے کم رتبہ حاصل تھا۔ انہیں اپنی گزراوقات کے لیے نقد اور زمینی عطیات ملتے تھے۔ (مزید دیکھیں آغا)

آغاچا اس اصطلاح سے مراد وہ خواتین (آغانیاں) ہیں جنہیں مغل حرم میں مراتب کے لحاظ سے سب سے کم رتبہ حاصل تھا۔ انہیں اپنی گزراوقات کے لیے نقد اور زمینی عطیات ملتے تھے۔ (مزید دیکھیں آغا)

Aghas The term refers to the wives of the Mughal emperors who did not come from a very noble family. Unlike the *begams* who came from royal and aristocratic families, they did not get huge amount of cash and valuables at the time of marriage. *Aghas* had low status in the royal household. Hira Bai, also known as Zainabadi, was the famous *Agha* of Aurangzeb. (See also, AGHACHA)

آغا اس اصطلاح سے مراد مغل شہنشاہوں کی وہ بیویاں ہیں جن کا تعلق اشرافیہ خاندان سے نہیں تھا۔ شاہی اور اشرافیہ خاندان سے آنے والی بیگمات کی طرح انہیں شادی کے وقت خطی نقد رقم اور قیمتی سامان نہیں ملتے تھے۔ شاہی گھرانے میں آغاؤں کا رتبہ کم ہوتا تھا۔ ہیرا بائی جو زین آبادی کے نام سے بھی جانی جاتی ہے اور نگ زیب کی مشہور آغا تھی۔ (مزید دیکھیں آغاچا)

آغا اس اصطلاح سے مراد مغل شہنشاہوں کی وہ بیویاں ہیں جن کا تعلق اشرافیہ خاندان سے نہیں تھا۔ شاہی اور اشرافیہ خاندان سے آنے والی بیگمات کی طرح انہیں شادی کے وقت خطی نقد رقم اور قیمتی سامان نہیں ملتے تھے۔ شاہی گھرانے میں آغاؤں کا رتبہ کم ہوتا تھا۔ ہیرا بائی جو زین آبادی کے نام سے بھی جانی جاتی ہے اور نگ زیب کی مشہور آغا تھی۔ (مزید دیکھیں آغاچا)

Agricultural Revolution In a historical sense, the phrase refers to a significant change that took place in early societies, when human beings switched over from the practice of hunting-gathering to agriculture to meet their demands for food. The detailed evidence of this change is most visible in the sites of the ancient Mesopotamian civilisation dating back to 8000 BCE. Since this transformation occurred towards the end of the Neolithic period, the phenomenon is also described as the 'Neolithic Revolution'. However, in modern times, the phrase refers to the significant jump in agricultural produce that was first witnessed in England in 18th century and then, in other western European countries and the United States of America on account of improvements in agricultural techniques and livestock breeding, consolidation of small land holdings, raising of new crops etc.

कृषि क्रांति ऐतिहासिक दृष्टि से इस शब्द का तात्पर्य आरंभिक समाजों में हुए उस महत्वपूर्ण परिवर्तन से है, जब मनुष्य ने अपने भरण-पोषण के लिए शिकार-संग्रहण की पद्धति को छोड़कर कृषि को अपनाया। इस परिवर्तन का विस्तृत साक्ष्य ईसा से 8000 वर्ष पहले प्राचीन मेसोपोटामियाई सभ्यता के अनेक स्थलों पर स्पष्ट मिलता है। चूँकि यह परिवर्तन नवपाषाण काल के अंतिम वर्षों के आस-पास हुआ, इसलिए इस घटना को 'नवपाषाणकालीन क्रांति' भी कहा जाता है। किंतु आधुनिक काल में इस शब्द का प्रयोग खेती के उत्पादन में हुए उस उल्लेखनीय उछाल के लिए किया जाता है जो कृषि तथा पशुपालन की तकनीकों में हुए सुधार, खेती की ज़मीन के छोटे-छोटे टुकड़ों की चकबंदी, नई फसलों की खेती आदि के फलस्वरूप 18वीं सदी में सर्वप्रथम इंग्लैंड में और तत्पश्चात् अन्य पश्चिम यूरोप के देशों तथा संयुक्त राज्य अमेरिका में आया।

زرعی انقلاب تاریخی نقطہ نظر سے اس فقرے سے مراد ابتدائی سماج میں رونما ہونے والی غیر معمولی تبدیلی سے ہے جب انسان نے اپنی غذائی ضرورتوں کی تکمیل کے لیے ذریعہ معاش - غذائی اجناس کی تلاش اور جمع کرنے کے طریقے کو چھوڑ کر زراعت کی طرف رجوع کیا۔ اس تبدیلی سے متعلق تفصیلی شواہد 8000 قبل مسیح قدیم میسوپوٹامیائی تہذیب کے مختلف مقامات میں صاف نظر آتے ہیں۔ چونکہ یہ تبدیلی جبری دور کے اختتام پر ہوئی تھی اس لیے اسے 'جبری انقلاب' کے طور پر بھی بیان کیا جاتا ہے۔ تاہم دور جدید میں اس فقرہ سے مراد زرعی پیداوار میں ایک اہم جھلانگ ہے جو پہلی مرتبہ اٹھارہویں صدی میں برطانیہ میں اور اس کے بعد زرعی تکنیکوں اور مویشیوں کی افزائش نسل میں ترقی، زمین کے چھوٹے چھوٹے ٹکڑوں کے الحاق اور نئی فصلوں کی کاشت کاری وغیرہ کے نتیجے میں دوسرے مغربی ممالک اور ریاست ہائے متحدہ امریکہ میں بھی دیکھے جاتے ہیں۔

Ahimsa It is a Sanskrit word which literally means 'non-violence' or 'non-injury to all living beings'. Since ancient times it has been one of the central principles of

Jainism. The principle had also been emphasized by Gautama Buddha. In modern times, its greatest advocate and practioner was Mohandas Karamchand Gandhi. In the words of Gandhiji, 'Complete non-violence is complete absence of ill-will against all that lives'. According to him freedom could not be won without non-violent *satyagraha*. Thus, *ahimsa* became an inseparable constituent of Gandhian *satyagraha*. Accordingly, it was to be used in a manner in which a *satyagrahi* could achieve his or her goals by self-suffering and not by violence under any circumstances. As a result Gandhian *satyagraha* assumed such forms as fasting, picketing (or sit-ins), non-cooperation and even civil disobedience. Ultimately, this strategy made the British acquish to India's struggle for freedom.

अहिंसा अहिंसा संस्कृत भाषा का शब्द है, जिसका शाब्दिक अर्थ है किसी भी प्रकार के जीवधारियों को हिंसा, क्षति या कष्ट न पहुँचाना। प्राचीन काल से ही यह जैन धर्म के मुख्य सिद्धांतों में से एक रहा है। गौतम बुद्ध द्वारा भी इस सिद्धांत पर बल दिया गया था। आधुनिक काल में मोहनदास करमचंद गांधी अहिंसा के सबसे बड़े समर्थक और पालनकर्ता थे। गांधी जी के शब्दों में, 'संपूर्ण अहिंसा का मतलब है सभी जीवधारियों के प्रति दुर्भावना का पूर्ण अभाव'। उनके अनुसार अहिंसक सत्याग्रह के बिना स्वतंत्रता प्राप्त नहीं की जा सकती। इस प्रकार अहिंसा गांधीवादी सत्याग्रह का एक अभिन्न अंग बन गई। अतः सत्याग्रह का प्रयोग इस प्रकार किया जाना था कि जिससे सत्याग्रही आत्म-उत्पीड़न द्वारा, न कि किसी भी परिस्थिति में हिंसा द्वारा, अपने लक्ष्यों को प्राप्त कर सके। इसके फलस्वरूप गांधी जी के सत्याग्रह ने अनशन, धरना, असहयोग, यहाँ तक कि सविनय अवज्ञा जैसे कई रूप ले लिए। अंततोगत्वा इस रणनीति ने ब्रिटिश शासन को भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के समक्ष घुटने टेकने के लिए मजबूर कर दिया।

अहिंसा (عدم تشدد) اہنسا سنسکرت لفظ ہے جس کے لفظی معنی عدم تشدد یا سبھی جانداروں کی ایذا رسانی سے گریز ہے۔ قدیم زمانے سے ہی یہ چین مت کے بنیادی اصولوں کا ایک جزو رہا ہے۔ اس اصول پر گوتم بدھ نے بھی زور دیا تھا۔ عصر جدید میں اس اصول کے عظیم ترین حمایتی اور پیروکار مہاتما جی۔ این۔ گاندھی تھے۔ بقول گاندھی جی 'تمام ذی روح کے ساتھ برے برتاؤ سے کلی احتراز ہی مکمل عدم تشدد ہے'۔ ان کے مطابق عدم تشدد پر مبنی ستیہ گرہ کے بغیر آزادی حاصل نہیں کی جاسکتی۔ چنانچہ عدم تشدد گاندھیائی ستیہ گرہ کا ناگزیر اصول بن گیا۔ لہذا، اس کا استعمال اس طور پر کیا جانا چاہیے کہ ستیہ گرہ کسی بھی طرح کی شدت اختیار کیے بغیر اپنا ہدف حاصل کر سکے۔ اگرچہ ذاتی مصیبتیں برداشت کرنا پڑے۔ نتیجتاً گاندھیائی ستیہ گرہ نے بھوک ہڑتال، دھرنے (یا احتجاج میں بیٹھنا)، عدم تعاون اور سول نافرمانی جیسے طریقے اپنائے۔ بالآخر اس تدبیر نے آزادی کے لیے جاری ہندوستان کی جدوجہد کے سامنے برطانیہ کو گھٹنے ٹیکنے پر مجبور کر دیا۔

Ajivika The term refers to a sect founded by Makkhaliputta Gosala in C. 6th century BCE in middle Gangetic basin. He was a contemporary of Gautama Buddha and Mahavira. The Ajivika believed that everything in life was predetermined and hence human action could not influence any event or process. The Mauryan ruler Ashoka donated caves to the Ajivikas in the Barabar hills near Gaya. It never became a large sect, though it survived in some parts of South India until the 16th century.

आजीविक इस संप्रदाय की स्थापना मध्य गंगा क्षेत्र में छठी शताब्दी ईसा पूर्व में, गौतम बुद्ध और महावीर के समकालीन मखलिपुत्र गोसाल ने की थी। आजीविकों का विश्वास था कि जीवन में सब कुछ पूर्व निर्धारित है और इसलिए मानव कार्य किसी भी घटना या प्रक्रिया को प्रभावित नहीं कर सकते। मौर्य सम्राट अशोक ने आजीविकों को गया के पास बराबर की पहाड़ियों में गुफाएँ दान में दी थीं। आजीविक कभी बड़ा पंथ नहीं बन सका हालाँकि यह दक्षिण भारत के कुछ भागों में ईसा की 16वीं शताब्दी तक बना रहा।

अजोक् इस शब्द का तात्पर्य उन देशों से है जिन्होंने एक साथ मिलकर प्रथम विश्वयुद्ध में 'केंद्रीय शक्तियों' (जर्मनी, ऑस्ट्रिया, हंगरी और तुर्की) के विरुद्ध और द्वितीय विश्वयुद्ध में 'धुरी शक्तियों' (जर्मनी, इटली और जापान) के विरुद्ध लड़ाई लड़ी थी। प्रथम विश्वयुद्ध के दौरान 'मित्र शक्तियों' में ग्रेट ब्रिटेन, फ्रांस और रूस शामिल थे। ये शक्तियाँ 1914 की लंदन संधि के द्वारा एकजुट हुई थीं। द्वितीय विश्वयुद्ध में ग्रेट ब्रिटेन और फ्रांस ने एक बार फिर मुख्य मित्र शक्तियों के रूप में युद्ध किया। जब युद्ध आगे चलता रहा तो तत्कालीन सोवियत संघ और संयुक्त राज्य अमेरिका भी 1941 में इन शक्तियों के साथ आ मिले।

अजोक् इस शब्द का तात्पर्य उन देशों से है जिन्होंने एक साथ मिलकर प्रथम विश्वयुद्ध में 'केंद्रीय शक्तियों' (जर्मनी, ऑस्ट्रिया, हंगरी और तुर्की) के विरुद्ध और द्वितीय विश्वयुद्ध में 'धुरी शक्तियों' (जर्मनी, इटली और जापान) के विरुद्ध लड़ाई लड़ी थी। प्रथम विश्वयुद्ध के दौरान 'मित्र शक्तियों' में ग्रेट ब्रिटेन, फ्रांस और रूस शामिल थे। ये शक्तियाँ 1914 की लंदन संधि के द्वारा एकजुट हुई थीं। द्वितीय विश्वयुद्ध में ग्रेट ब्रिटेन और फ्रांस ने एक बार फिर मुख्य मित्र शक्तियों के रूप में युद्ध किया। जब युद्ध आगे चलता रहा तो तत्कालीन सोवियत संघ और संयुक्त राज्य अमेरिका भी 1941 में इन शक्तियों के साथ आ मिले।

Al-Fatiha The term literally meaning 'opener', is the first chapter of the Holy Quran. It has seven verses which are to be recited to beget Allah's guidance and benevolence.

अल-फ़ातिहा इसका शाब्दिक अर्थ है 'खोलने वाला'। यह कुरआन का पहला अध्याय है। इसमें सात आयतें हैं जिनका अल्लाह से मार्गदर्शन और कृपा-दृष्टि प्राप्त करने के लिए पाठ किया जाता है।

अल-फ़ातिहा इसका शाब्दिक अर्थ है 'खोलने वाला'। यह कुरआन का पहला अध्याय है। इसमें सात आयतें हैं जिनका अल्लाह से मार्गदर्शन और कृपा-दृष्टि प्राप्त करने के लिए पाठ किया जाता है।

Allied Powers It refers to the countries which fought in alliance against the 'Central Powers' (Germany, Austria-Hungary, and Turkey) in the First World War and the 'Axis Powers' (Germany, Italy, and Japan) in the Second World War. During the First World War, the 'Allied Powers' were consisted of Great Britain, France, and Russia. These powers had come together by the Treaty of London in 1914. During the Second World War Great Britain, and France once again fought as the

main 'Allied Powers'. As the war progressed the former Soviet Union and the United States of America joined these powers in 1941.

मित्र शक्तियाँ इस शब्द का तात्पर्य उन देशों से है जिन्होंने एक साथ मिलकर प्रथम विश्वयुद्ध में 'केंद्रीय शक्तियों' (जर्मनी, ऑस्ट्रिया, हंगरी और तुर्की) के विरुद्ध और द्वितीय विश्वयुद्ध में 'धुरी शक्तियों' (जर्मनी, इटली और जापान) के विरुद्ध लड़ाई लड़ी थी। प्रथम विश्वयुद्ध के दौरान 'मित्र शक्तियों' में ग्रेट ब्रिटेन, फ्रांस और रूस शामिल थे। ये शक्तियाँ 1914 की लंदन संधि के द्वारा एकजुट हुई थीं। द्वितीय विश्वयुद्ध में ग्रेट ब्रिटेन और फ्रांस ने एक बार फिर मुख्य मित्र शक्तियों के रूप में युद्ध किया। जब युद्ध आगे चलता रहा तो तत्कालीन सोवियत संघ और संयुक्त राज्य अमेरिका भी 1941 में इन शक्तियों के साथ आ मिले।

अल-फ़ातिहा इस शब्द का तात्पर्य उन देशों से है जिन्होंने एक साथ मिलकर प्रथम विश्वयुद्ध में 'केंद्रीय शक्तियों' (जर्मनी, ऑस्ट्रिया, हंगरी और तुर्की) के विरुद्ध और द्वितीय विश्वयुद्ध में 'धुरी शक्तियों' (जर्मनी, इटली और जापान) के विरुद्ध लड़ाई लड़ी थी। प्रथम विश्वयुद्ध के दौरान 'मित्र शक्तियों' में ग्रेट ब्रिटेन, फ्रांस और रूस शामिल थे। ये शक्तियाँ 1914 की लंदन संधि के द्वारा एकजुट हुई थीं। द्वितीय विश्वयुद्ध में ग्रेट ब्रिटेन और फ्रांस ने एक बार फिर मुख्य मित्र शक्तियों के रूप में युद्ध किया। जब युद्ध आगे चलता रहा तो तत्कालीन सोवियत संघ और संयुक्त राज्य अमेरिका भी 1941 में इन शक्तियों के साथ आ मिले।

Alvar It is a Tamil term which means 'one who is absorbed in the divine'. It denotes 12 devotees of Vishnu (c. 7th - 9th centuries CE) whose devotional songs were collected by Nathamuni in the *Nalayira Divya Prabandham* (4000 holy hymns). In Alvar bhakti, the relationship between the devotee and God was often expressed in terms of the lover-beloved relationship. In some cases, the mother-child relationship was also a form of worship. However, the focus was entirely and exclusively on the love of the God. The *Alvars* came from diverse social backgrounds. Andal was the only woman Alvar saint. (See also, BHAKTI MOVEMENT; NAYANARS)

आलवार यह एक तमिल शब्द है जिसका अर्थ है 'भगवान के ध्यान में मग्न रहने वाला व्यक्ति'। यह शब्द विष्णु के उन 12 भक्तों का सूचक है जिनका आविर्भाव ईसा की 7वीं से 9वीं शताब्दियों में हुआ और जिनके भक्ति गीतों को नाथ मुनि द्वारा 'नलयिरा दिव्य प्रबंधम्' (4000 पवित्र भजन) में संगृहीत किया गया। आलवार भक्ति में भगवान और भक्त के बीच के संबंध को अक्सर प्रेमी-प्रेमिका के संबंध के रूप में व्यक्त किया गया था। कुछ मामलों में माता-संतान का संबंध भी भक्ति का एक रूप था। हालाँकि भक्ति का केंद्र पूर्ण और अनन्य रूप से भगवान के प्रति प्रेम ही था। आलवार भक्त भिन्न-भिन्न सामाजिक पृष्ठभूमियों से आए थे। आंडाल एकमात्र स्त्री आलवार संत थीं (भक्ति आंदोलन, नायनार भी देखें)

الوار الوار تمل اصطلاح ہے جس سے مراد ایسا شخص ہے جس نے خود کو خدا کی ذات میں گم کر دیا ہو۔ اس سے مراد وشنو کے وہ بارہ بھکت (ساتویں-نویں صدی عیسوی) ہیں جن بھجوں کو ناتھ منی نے نلاڑ دوہ پر بندھم (4000 مقدس حمدوں) میں یکجا کیا۔ الوار بھکتی میں بھکت اور خدا کے درمیانی رشتے کا اظہار اکثر محبوب اور محب کے مابین پائے جانے والے رشتوں کی شکل میں کیا گیا تھا۔ بعض صورتوں میں ماں اور بچے کا رشتہ بھی ایک طرح کی عبادت تھی۔ بہر حال بلا شرکت غیر خدا کی محبت پر مکمل طور پر زور دیا گیا۔ الواروں کا تعلق مختلف سماجی پس منظر سے تھا۔ اندال (Andal) تنہا خاتون الوار بھکت تھی۔ (مزید دیکھیں بھکتی تحریک، نینار)

American Indian The term is generally used to describe the indigenous people of the Americas (North and South America). The other term that is now commonly used is 'native American'. Such descriptions of the indigenous peoples of the Americas came into practice following the arrival and settlement of the white Europeans (15th-16th century) in these continents.

امریکن انڈین اس شब्द کا प्रयोग आमतौर पर उत्तरी और दक्षिणी अमेरिका के मूल निवासियों के लिए किया जाता है। आज इन लोगों के लिए सामान्यतः 'नेटिव अमेरिकन' (स्वदेशी अमेरिकी) शब्द का प्रयोग किया जाता है। अमेरिका के मूल निवासियों के लिए इन शब्दों का प्रयोग उस समय शुरू हुआ जब गोरे यूरोपवासियों (15^{वीं}-16^{वीं} शताब्दियों में) इन महाद्वीपों में आए और यहीं बस गए।

अमेरिकन इंडियन इस शब्द का प्रयोग आमतौर पर उत्तरी और दक्षिणी अमेरिका के मूल निवासियों के लिए किया जाता है। आज इन लोगों के लिए सामान्यतः 'नेटिव अमेरिकन' (स्वदेशी अमेरिकी) शब्द का प्रयोग किया जाता है। अमेरिका के मूल निवासियों के लिए इन शब्दों का प्रयोग उस समय शुरू हुआ जब गोरे यूरोपवासियों (15^{वीं}-16^{वीं} शताब्दियों में) इन महाद्वीपों में आए और यहीं बस गए।

Amil Guzar The term refers to a land revenue collector who was in-charge of revenue collection at the *sarkar* level during the Mughal period. (See also, SARKAR)

आमिल गुजार इस शब्द का तात्पर्य भू-राजस्व संग्राहक से है जो मुगल काल में सरकारी स्तर पर राजस्व संग्रह का प्रभारी अधिकारी होता था। (सरकार भी देखें)

عالم گزار عامل سے مراد مال گزاری وصول کنندہ ہے جس کے ذمے عہد مغلیہ میں سرکاری سطح پر مال گزاری وصول کرنا تھا۔ (مزید دیکھیں سرکار)

Amin The term refers to a surveyor appointed for assessing the land revenue. As an official his presence is traced from the times of Sher Shah. During Shah Jahan's period *Amin* was appointed in every *mahal* (a village or a group of villages) and used to assist *shiqdar* (*pargana* level officer) for the collection of revenue. (See also, MAHAL)

अमीन इस शब्द का तात्पर्य भू-राजस्व का निर्धारण करने के लिए नियुक्त सर्वेक्षक अधिकारी से है। एक अधिकारी के रूप में उसके बारे में जानकारी शेरशाह सूरी के ज़माने से ही मिलती है। शाहजहाँ के शासन काल में अमीन को प्रत्येक महाल (एक गाँव या गाँवों का समूह) में नियुक्त किया जाता था और वह शिकदार (परगना स्तरीय अधिकारी) को राजस्व संग्रहण में सहायता देता था। (महाल भी देखें)

अमिन اس اصطلاح سے مراد سروے کرنے والے اس کارکن سے ہے جس کی تقرری مال گزاری کا تخمینہ لگانے کے لیے کی جاتی تھی۔ شیرشاہ کے دور سے بحیثیت افسر اس کا پتا چلتا ہے۔ شاہ جہاں کے دور میں امین ہر محال (گاؤں یا گاؤں کا مجموعہ) میں متعین کیے گئے تھے جو مال گزاری وصول کرنے میں شق دار (پرگنہ سطح کے افسر) کی مدد کیا کرتے تھے۔ (مزید دیکھیں محال)

Amir, Umara The plural of *amir* is *umara*. They were generally leaders or commanders. With the expansion of Islamic state under the Caliphs, the *umara* were appointed as governors of the newly conquered provinces. In Delhi Sultanate, they formed a part of the nobility.

امیر، اومرا 'امیر' شब्द का बहुवचन रूप है। ये आमतौर पर सरदार अथवा सेना प्रमुख होते थे। खलीफ़ाओं के अधीन इस्लामी साम्राज्य के विस्तार के साथ उमरा नए जीते गए क्षेत्रों के गर्वनर बना दिए गए। दिल्ली सल्तनत में वे कुलीन वर्ग का हिस्सा होते थे।

امیر امرا امیر کی جمع امر ہے۔ یہ بالعموم قائد یا سپہ سالار ہوتے تھے۔ اسلامی ریاست کی توسیع کے بعد خلفاء کے دور میں نئی مفتوحہ ریاستوں میں گورنر کی حیثیت سے امرامقرر کیے گئے تھے۔ دہلی سلطنت میں وہ امراکا ایک حصہ تھے۔

Amphora The term refers to a large oval-shaped, two-handled ceramic jar (occasionally in metal) with pointed or rounded base and a long neck narrower than the body. It was used by the ancient Greeks and Romans to store and transport liquid products such as wine, olive oil, etc. Such amphorae are reported in large numbers from Arikamedu and Kanchipuram in South India.

امفورا इस शब्द का तात्पर्य एक बड़े अंडाकार, दो हथों वाले, ज्यादातर मिट्टी से (कभी-कभी धातु के भी) बने मर्तबान से है, जिसका आधार नुकीला या गोल होता है और इसके मुख्य भाग की तुलना में इसकी गर्दन संकरी और लंबी होती है। प्राचीन ग्रीस और रोम के लोग इसका इस्तेमाल शराब, जैतून का तेल जैसे तरल पदार्थों को रखने और लाने के लिए किया करते थे। ऐसे एम्फोरा दक्षिण भारत के अरिकमेडु और कांचीपुरम क्षेत्रों से बड़ी संख्या में प्राप्त हुए हैं।

دوستہ ظروف اس اصطلاح سے مراد بیضوی شکل کا ایک کوزہ (کبھی کبھار دھات سے بنا ہوا) ہے جس پر دو دستے لگے ہوتے ہیں۔ ریونوک دار یا گول شکل میں ہوتا ہے۔ اس کی گردن پتلی اور جسم کے مقابلے میں لمبی ہوتی ہے۔ اسے قدیم زمانے میں یونانی اور رومی سیال

مثلاً شراب، زیتون کا تیل وغیرہ جمع کرنے اور نقل و حمل کے لیے استعمال کرتے تھے۔ اس طرح کے صراحی نما دوسرے ظروف جنوبی ہندوستان کے آرک میڈ اور کچی پورم میں کثیر تعداد میں دریافت ہوئے ہیں۔

Anglican Church (See, CHURCH)

انگلیکن چرچ (چرچ دیکھئے)

انگلیکی چرچ (مزید دیکھیں چرچ (کلیسا))

Anthropology It is the study of human societies, their physical characteristics, culture, customs, modes of behaviour, their relations with other groups, as well as all other aspects of human culture, past and present. Major sub-fields of this discipline include physical anthropology, social anthropology and anthropological linguistics.

مانव विज्ञान यह मानवीय समाजों, उनकी शारीरिक विशेषताओं, संस्कृतियों, रीति-रिवाजों, व्यवहार की विधियों, अन्य समूहों के साथ उनके संबंधों और मानव संस्कृति के अतीत व वर्तमान से संबंधित पहलुओं का अध्ययन है। इस विज्ञान के कुछ उपक्षेत्रों में शारीरिक मानव विज्ञान, सामाजिक मानव विज्ञान और मानव वैज्ञानिक भाषा विज्ञान शामिल हैं।

علم بشریات یہ ایک ایسا علم ہے جس میں انسانی معاشروں اور ان کی طبعی خصوصیات، طور طریق اور دوسری جماعتوں کے ساتھ ان کے روابط نیز انسانی تہذیب کے گذشتہ اور موجودہ دوسرے پہلوؤں کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔ اس علم کے ہم ذیلی شعبوں میں طبعی علم بشریات، سماجی علم بشریات اور انسانی علم بشریات کو بیان کیا جاتا ہے۔

Anuloma The term denotes a kind of marriage between a man of higher *varna* or *jati* and a woman of lower *varna* or *jati*. (See also, PRATILOMA)

انلولوم अनुलوم शब्द ऐसे विवाह का सूचक है जिसमें पुरुष उच्च वर्ण अथवा जाति का और स्त्री निम्न वर्ण अथवा जाति की होती है। (प्रतिलोम भी देखें)

انولوم یہ اصطلاح اعلیٰ ذات اور نچلی ذات اور نچلی ذات اور نچلی ذات اور نچلی ذات کے درمیان ہونے والی شادی کی ایک شکل کو ظاہر کرتی ہے۔ (مزید دیکھیں پرتیلوم)

Apartheid The term in simple English means 'segregation of people on racial lines'. It was an official policy practised by the white supremacist regime in the Union of South Africa based on such discriminatory laws as the Population Registration Act and the Group Areas Act of 1950 and the Land Acts of 1954 and 1955. Collectively, these laws helped in completely segregating the white, the coloured and black people, and bestowed on the white people of European origin immense privileges at the cost of the indigenous black population, who were confined to 10 African homelands

irrespective of their place of residence. However, beginning with 1991, the practice was gradually dismantled and most of the discriminatory social legislations which provided the legal basis to apartheid were repealed owing to persistent international censure and a prolonged struggle led by the African National Congress and its leader Nelson Mandela.

रंगभेद नीति इस शब्द का अर्थ है 'नस्लीय आधार पर लोगों के बीच भेदभाव बरतना'। दक्षिण अफ्रीकी संघ में यह वहाँ की प्रभुत्वशाली गोरी सरकार द्वारा प्रयोग में लाई गई एक आधिकारिक नीति थी। यह नीति पॉपुलेशन रजिस्ट्रेशन एक्ट, ग्रुप एरियाज एक्ट 1950 तथा 1954 और 1955 के लैंड एक्ट्स जैसे भेदभावपूर्ण कानूनों पर आधारित थी। सामूहिक रूप से इन कानूनों ने श्वेत लोगों को पूरी तरह से अश्वेत लोगों से अलग रखने में मदद की तथा यूरोपीय मूल के श्वेत लोगों को अनेक विशेषाधिकार दे दिए, जबकि मूल अश्वेत जनसंख्या इन अधिकारों से वंचित ही रही। इन अश्वेत लोगों को उनके निवास स्थान की परवाह किए बिना 10 अफ्रीकी स्वदेशी क्षेत्रों तक ही सीमित कर दिया गया। हालाँकि 1991 की शुरुआत से धीरे-धीरे इस नीति को विघटित कर दिया गया और निरंतर अंतर्राष्ट्रीय निंदा तथा अफ्रीकी नेशनल कांग्रेस और इसके नेता नेल्सन मंडेला के नेतृत्व में होने वाले लंबे संघर्ष के कारण ऐसे अधिकांश भेदभावपूर्ण सामाजिक कानून, जिन्होंने रंगभेद नीति को कानूनी आधार प्रदान किया था, रद्द कर दिए गए।

نسلی عصبیت آسان زبان میں اس اصطلاح کا مطلب نسل کی بنیاد پر لوگوں کو الگ کرنا ہے۔ یہ متحدہ جنوبی افریقہ میں امتیازی سلوک پر مبنی قوانین مثلاً پاپولیشن رجسٹریشن ایکٹ (قانون برائے اندراج آبادی)، 1950 کا گروپ ایریا ایکٹ (قانون برائے تنظیم علاقہ 1950) اور 1954 اور 1955 کی لینڈ ایکٹ کی شکل میں سفید فام لوگوں کی برتر حکومت کی سرکاری پالیسی تھی۔ بحیثیت مجموعی ان قوانین نے رنگین اور سیاہ فام لوگوں کو سفید فام لوگوں سے مکمل طور پر علاحدہ کرنے اور یورپی نژاد سفید فام لوگوں کی سیاہ فام مقامی باشندوں پر غیر معمولی فوقیت دلانے میں مدد کی جو بلا تفریق افریقہ کے رہائشی علاقوں میں محض 10 مقامات تک محدود تھے۔ تاہم 1991 کے آغاز سے یہ ضابطہ رفتہ رفتہ ٹوٹنے لگا تھا اور امتیازی سماجی قوانین جن کی وجہ سے نسل کی بنیاد پر لوگوں کو علاحدہ کرنے کے لیے قانونی جواز فراہم ہوا تھا۔ زیادہ تر بین الاقوامی سطح پر ہونے والی سرزنش، افریقی نیشنل کانگریس اور اس کے قائد نلسن منڈیلا کی قیادت میں طویل جدوجہد کی وجہ سے منسوخ ہو گئے۔

Arabesque It was a dominant form of architectural decorative style used on the walls of buildings built during the medieval period. It largely constituted geometrical and floral designs. Another distinctive feature of *arabesque* was elaborate interweaving of lines, leaves, flowers, and calligraphic presentation of Quranic verses. In India, the early example of the *arabesque* style can be seen in the buildings of the Qutub Complex in Delhi.

अराबेस्क यह वास्तुकला शिल्प की आलंकारिक शैली का एक प्रमुख रूप था जिसका प्रयोग मध्ययुग में इमारतों की दीवारों पर किया जाता था। इस शैली में अधिकतर ज्यामितीय और फूल-पत्तियों वाली संरचनाओं का इस्तेमाल किया जाता था। इस शैली की एक और विशेषता यह भी थी कि इसमें रेखाएँ, पत्तियाँ, फूल और सुंदर अक्षरों में लिखी कुरआन की आयतें, सभी आपस में मिली-जुली होती थीं। भारत में अराबेस्क शैली का प्रारंभिक उदाहरण दिल्ली में स्थित कुतुब अहाते की इमारतों में देखा जा सकता है।

बिल बोले यिर्न तेमिर से वास्तु-न्याय प्रदर्शन का अंश है जो अराबेस्क शैली का अंश है। इसमें अराबेस्क शैली की विशेषताएँ, पत्तियाँ, फूल और सुंदर अक्षरों में लिखी कुरआन की आयतें, सभी आपस में मिली-जुली होती थीं। भारत में अराबेस्क शैली का प्रारंभिक उदाहरण दिल्ली में स्थित कुतुब अहाते की इमारतों में देखा जा सकता है।

Arabic (language) Written from right to left, Arabic is a Semitic language like Hebrew and Aramaic. The language is spoken widely in West Asia and North Africa. The influence of the Arabic language can be seen in the languages that are spoken in the Islamic world. Arabic words have also found their way into European languages, like Portuguese and Spanish.

अरबी (भाषा) दाईं ओर से बाईं ओर लिखी जाने वाली अरबी भाषा अरमाइक और हिब्रू की तरह ही सामी परिवार की एक भाषा है। यह भाषा पश्चिमी एशिया और उत्तरी अफ्रीका में व्यापक रूप से बोली जाती है। अरबी का प्रभाव इस्लामी दुनिया में बोली जाने वाली भाषाओं पर देखा जा सकता है। अरबी भाषा के शब्द पुर्तगाली तथा स्पैनिश जैसी यूरोपीय भाषाओं में भी मिलते हैं।

अरबी (भाषा) दाईं ओर से बाईं ओर लिखी जाने वाली अरबी भाषा अरमाइक और हिब्रू की तरह ही सामी परिवार की एक भाषा है। यह भाषा पश्चिमी एशिया और उत्तरी अफ्रीका में व्यापक रूप से बोली जाती है। अरबी का प्रभाव इस्लामी दुनिया में बोली जाने वाली भाषाओं पर देखा जा सकता है। अरबी भाषा के शब्द पुर्तगाली तथा स्पैनिश जैसी यूरोपीय भाषाओं में भी मिलते हैं।

Aramaic The term refers to the script and language introduced by the Achaemenids in 6th century BCE in the north-western part of the Indian subcontinent.

अरमाइक यह शब्द एक ऐसी लिपि और भाषा का सूचक है जो एकेमेनिड लोगों द्वारा छठी शताब्दी ई. पू. में भारतीय उपमहाद्वीप के पश्चिमोत्तर भाग में शुरू की गई थी।

आरामी इस शब्द का अर्थ है 'आरामी' (Achaemenids) ने ब्रह्मदेश में आरामी शैली का प्रयोग किया था।

Arazi Arazi (plural of arz meaning land), is an Arabic word, that refers to a measured plot of land, particularly agricultural, for fixing land revenue.

अराजी यह अरबी भाषा का एक शब्द है। यह अर्ज का बहुवचन रूप है जिसका अर्थ है ज़मीन। भू-राजस्व निर्धारित करने के लिए मापी गई खासतौर पर खेती की ज़मीन को अराजी कहा जाता है।

आरामी (ارض کی جمع بہ معنی زمین) ایک عربی لفظ ہے جس سے مراد زرعی کھیت کا وہ حصہ ہے جس کی پیمائش خاص طور پر مال گزاری کے تعین کے لیے کی جاتی ہے۔

Arch The term refers to an inverted U-shaped curved structure that spans the opening between two columns. It supports the weight above it. The central stone in an arch is known as the keystone. There are various kinds of arches, such as corbelled arch, typical horse-shoe type arch, pointed arch etc. Balban's tomb at Mehrauli was the first true arch of horse-shoe type in India.

मेहराब मेहराब एक उल्टे यू (U) आकृति की वक्र संरचना होती है जिसके सिरे दो खंभों पर टिके होते हैं जिससे खंभों के बीच की खाली जगह ढक जाती है। यह संरचना ऊपर का बोझ संभाले रखती है। मेहराब के बीच वाले पत्थर को मुख्य पत्थर कहा जाता है। मेहराबें कई किस्म की होती हैं, जैसे — टोडेदार मेहराब, घोड़े की नाल के आकार की मेहराब, नुकीली मेहराब आदि। दिल्ली में महारौली में बना बलबन का मक़बरा भारत में घोड़े की नाल की आकार वाली मेहराब का पहला सटीक उदाहरण है।

मحراب اس اصطلاح سے مراد اُلٹے یو (U) کی طرح بنائی گئی کمان نما شکل ہے جو دو ستونوں کے مابین فاصلے کو ملاتی ہے۔ یہ اس کے بالائی حصے کے بوجھ کے لیے سہارے کا کام کرتی ہے۔ محراب کے مرکزی پتھر کو کلیدی پتھر کہا جاتا ہے۔ محرابیں مختلف قسم کی ہوتی ہیں۔ جیسے چھجہ نما محراب، گھوڑے کے نعل کی شکل کی محراب اور نیکیلی محراب وغیرہ۔ ہندوستان میں مہرولی میں بلبن کا مقبرہ، گھوڑے کے نعل کی شکل کی محراب کی پہلی مثال ہے۔

Archaeobotany It is a sub-field of archaeology that studies the plant (flora) remains that are obtained from archaeological sites. The types of plant remains studied under archaeobotany include macro-remains like seeds, wood, charcoal, plant fibres and tubers and micro-remains like fossil, pollen and starch grains. The discipline uses such studies to understand those activities that were carried out in the past by societies such as what food they ate, how they obtained it, how and where these were stored and processed etc. This also includes the study of past ecology and the role of humans in selecting and modifying the flora of their environment. (See also, ARCHAEOLOGY; ARCHAEOZOOLOGY)

पुरातत्व विज्ञान यह पुरातत्व विज्ञान का एक उपक्षेत्र है जिसके अंतर्गत पेड़-पौधों (वनस्पति) के उन अवशेषों का अध्ययन किया जाता है जो पुरातत्वीय स्थलों से प्राप्त होते हैं। पौधों के ये अवशेष दो श्रेणियों में रखे जा सकते हैं, जैसे — स्थूल-अवशेष (बीज, लकड़ी, लकड़ी का कोयला, पौधों के रेशे और कंद-मूल) और सूक्ष्म-अवशेष (जीवाश्म, पराग और मंड-कण)। ऐसे

अवशेषों का अध्ययन अतीतकालीन समाजों की गतिविधियों को समझने के लिए किया जाता है, जैसे कि वे क्या खाते थे, अपने खाने की चीजें वे कैसे प्राप्त करते थे और कैसे और कहाँ उनका संग्रहण करते थे या खाने के लिए उन्हें कैसे तैयार करते थे इत्यादि। इसके अंतर्गत उस समय जलवायु और परिस्थितियाँ कैसी थीं और अपने पर्यावरण की वनस्पतियों को चुनने और उनको सुधारने में मनुष्य की क्या भूमिका थी, इसका भी अध्ययन किया जाता है। (पुरातत्व विज्ञान, पुराप्राणि विज्ञान भी देखें)

علم قدیم نباتات رباتیات یہ علم آثار قدیمہ کا ایک ذیلی شعبہ ہے جس کے تحت مقامات آثار قدیمہ سے برآمد پودے (فلورا) کے باقیات کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔ نباتاتی باقیات کے جن قسموں کا مطالعہ کیا جاتا ہے ان میں بڑی باقیات مثلاً بیج، لکڑی، لکڑی کا کونڈہ، پودوں کے ریشے، گانٹھیں اور چھوٹی باقیات مثلاً آثار متحجرہ، زرگل اور نشاستہ اناج شامل ہیں۔ اس مطالعہ علم میں گذشتہ معاشروں کی اختیار کردہ سرگرمیوں کے بارے میں واقفیت حاصل کی جاتی ہے۔ مثلاً وہ کون سی غذا کھاتے تھے؟ اسے کیسے حاصل کرتے اور کہاں اور کیسے محفوظ رکھتے تھے؟ محفوظ رکھنے کے لیے کیا عمل کرتے تھے وغیرہ وغیرہ۔ اس میں گذشتہ ماحولیات اور گرد و پیش کے فلورا کے انتخاب و ترمیم سے وابستہ انسانی کردار کا مطالعہ بھی شامل ہے۔ (مزید دیکھیں علم آثار قدیمہ، علم قدیم حیوانیات)

Archaeology The term refers to the study of the human past with the help of material remains such as structures of palaces, temples, forts, etc., sculptural and other artefacts like bones, seeds, pollen, seals, coins, and inscriptions. The objectives of archaeology are to recover, record, analyse, and classify material remains; to describe and interpret the patterns of human behaviour that led to its creation and to form an understanding of the reasons behind this. (See also, ARCHAEOBOTANY; ARCHAEOZOOLOGY)

पुरातत्व विज्ञान इस शब्द का तात्पर्य भौतिक अवशेषों की सहायता से मानव के अतीत के अध्ययन करने से है। इन अवशेषों में तरह-तरह की चीजें शामिल होती हैं, जैसे – मंदिर, महल, किले आदि के ढाँचे, मूर्तिकला और दूसरी शिल्पकृतियाँ, हड्डियाँ, बीज, पराग, मुहरें, सिक्के और शिलालेख आदि। पुरातत्व विज्ञान के उद्देश्य हैं – भौतिक अवशेषों को प्राप्त करना, उनके अभिलेख तैयार करना, उनका विश्लेषण और वर्गीकरण करना तथा मानव व्यवहार के उन रूपों का वर्णन करना और उन्हें समझना जिनसे प्रेरित होकर मनुष्य ने उन वस्तुओं का निर्माण किया था। (पुरावनस्पति विज्ञान, प्राणि विज्ञान भी देखें)

علم آثار قدیمہ اس اصطلاح سے مراد مادی باقیات مثلاً محلات، مندروں اور قلعوں وغیرہ کی ساخت، مجسمہ سازی اور دیگر مصنوعات جیسے ہڈیوں، بیجوں، زرگل، مہروں، سکوں اور کتبوں وغیرہ کی مدد سے گذشتہ انسانوں کا مطالعہ کرنا ہے۔ علم آثار قدیمہ کا مقصد مادی باقیات کی دریافت، اندراج، تجزیہ اور درجہ بندی کرنے کے ساتھ انسانی برتاؤ کے

ان طور طریقوں کو بیان اور وضاحت کرنا ہے، جن کے سبب مذکورہ اشیاء وجود میں آئیں اور ان کے پس پشت اسباب کی تفہیم میں مدد فراہم کرنا ہے۔ (مزید دیکھیں علم قدیم نباتات، علم قدیم حیوانیات)

Archaeozoology The term refers to the study of animal (faunal) remains that are found from archaeological sites. These faunal remains generally consist of the hard parts of animals such as bone, tooth, antler and shell. Archaeozoologists use these remains to learn about domestication of animals in the past and how this affected people and their environment. A study of these remains helps archaeologists to understand past diets, the hunting practices of the people, animal husbandry and seasonal movement of herds. (See also, ARCHAEOLOGY; ARCHAEOBOTANY)

पुराप्राणि विज्ञान इस शब्द का तात्पर्य पुरातत्वीय स्थलों से प्राप्त जंतु अवशेषों के अध्ययन से है। ये जंतु अवशेष आमतौर पर जानवरों के कठोर अंग होते हैं, जैसे – हड्डी, दाँत, सींग और सीपी आदि। पुराप्राणि विज्ञानी इन अवशेषों का अध्ययन यह जानने के लिए करते हैं कि अतीत में जानवरों को पालतू कैसे बनाया गया था और उससे मानव तथा उसके परिवारण पर कैसा प्रभाव पड़ा। इन अवशेषों का अध्ययन करने से पुरातत्वविदों को पुराने समय के लोगों के भोजन, शिकार की पद्धतियों, पशुपालन तथा पशुओं को मौसम के अनुसार एक स्थान से दूसरे स्थान पर ले जाने के बारे में जानकारी प्राप्त करने में मदद मिलती है। (पुरातत्व विज्ञान, पुरावनस्पति विज्ञान भी देखें)

علم قدیم حیوانیات اس اصطلاح سے مراد مقامات آثار قدیمہ سے برآمد جانوروں کے باقیات کا مطالعہ کرنا ہے۔ یہ حیواناتی باقیات بنیادی طور پر جانوروں کے سخت اجزا مثلاً ہڈی، دانت، سینگ یاخول پر مشتمل ہوتے ہیں۔ قدیم حیوانیات کے ماہرین ان باقیات کا استعمال یہ جاننے کے لیے کرتے ہیں کہ ماضی میں جانور پروری کے کیا طریقے تھے اور وہ انسان اور اس کے ماحول پر کس طرح اثر انداز ہوتے تھے۔ ان باقیات کا مطالعہ آثار قدیمہ کے ماہرین کو ماضی میں انسان کی غذا، شکار کرنے کے طریقے، مویشی بانی اور موسم کے لحاظ سے جانوروں کے انتقال مکانی کو سمجھنے میں مدد کرتا ہے۔ (مزید دیکھیں علم آثار قدیمہ، قدیم نباتیات)

Archives The term refers to a collection of primary sources such as records, documents, manuscripts or other materials of historical interest. These sources are used for the reconstruction of historical events. In present times, most government and nongovernment organisations, maintain archives to collect, preserve and disseminate such records. There are archives which also preserve audio-visual resources. In contemporary times digitisation has helped archives in the better preservation and handling of massive volumes of records and documents of all kinds.

अभिलेखागार यह शब्द एक ऐसे स्थान का सूचक है जहाँ अभिलेख, दस्तावेज, पांडुलिपियाँ अथवा ऐतिहासिक महत्त्व के प्राथमिक स्रोत सँभालकर रखे जाते हैं। इन सामग्रियों का उपयोग ऐतिहासिक घटनाओं के पुनर्निर्माण के लिए किया जाता है। आजकल अधिकांश सरकारी और गैर सरकारी संस्थाएँ इस तरह के अभिलेखों और सामग्रियों के संग्रहण, संरक्षण और प्रसार के लिए अपने-अपने अभिलेखागार रखती हैं। कुछ अभिलेखागार दृश्य-श्रव्य सामग्रियों भी रखते हैं। आजकल अभिलेखागारों में दस्तावेजों के भारी संग्रह को समुचित ढंग से संरक्षित रखने के लिए डिजिटलीकरण के तरीके को अपनाया गया है।

मायखाने बराने तारिखी दस्तावेजात اس اصطلاح سے مراد اندراجات، دستاویزات، منظومات یا تاریخی اہمیت کے حامل دیگر بنیادی ماخذوں کا مجموعہ ہے۔ ان ماخذوں کا استعمال تاریخی واقعات کی ازسرنو تشکیل کے لیے کیا جاتا ہے۔ موجودہ دور میں اکثر سرکاری اور غیر سرکاری ادارے اس طرح کے اندراجات اور مواد کو حاصل کرنے، محفوظ رکھنے اور نشر و اشاعت کے لیے آرکائیوز کا انتظام و انصرام کرتے ہیں۔ ایسے آرکائیوز بھی ہیں جہاں سمعی و بصری ریکارڈز رکھے جاتے ہیں۔ عصر حاضر میں ہر طرح کی دستاویزات و اندراجات کی ضخیم جلدوں کو بہتر طور پر محفوظ اور استعمال کرنے کے لیے عددی نگارش نے آرکائیوز کو مدد فراہم کی ہے۔

Aristocracy The term derived from the Greek word 'aristokratia' actually means 'rule by the best'. An aristocratic form of government thus refers to the rule of the best few whose moral and intellectual standing is superior to the people whom they rule. However, in a broader social context, the term refers to the uppermost layer of the society. In most cases, aristocracy accrued to a person on the basis of his or her birth in ancient and medieval societies as in the case of the Brahmins in India, the Patricians in the Roman Empire or the nobility in medieval Europe. But there have also been non-hereditary forms of aristocracies like the upper layer of the Roman Catholic Church which is called the 'church aristocracy' and the ruling elites of the elective republics and monarchies, members of which were recruited from the different strata of the given societies.

अभिजाततंत्र अँग्रेजी भाषा का 'ऐरिस्टॉक्रसी' शब्द यूनानी भाषा के 'ऐरिस्टॉक्रसिया' शब्द से निकला है जिसका अर्थ है 'सर्वोत्तम द्वारा शासन'। इस प्रकार, अभिजाततंत्रीय सरकार का तात्पर्य ऐसे शासन से है जो ऐसे कुछ ही सर्वोत्तम व्यक्तियों द्वारा चलाया जाता है जिनकी नैतिक और बौद्धिक स्थिति उन लोगों की तुलना में अधिक अच्छी हो, जिन पर वे शासन करते हैं। किंतु एक व्यापक सामाजिक संदर्भ में यह शब्द समाज के उच्चतम स्तर का सूचक है। अधिकांश मामलों में अभिजात होने की प्रतिष्ठा प्राचीन तथा मध्यकालीन समाजों में लोगों को उनके उच्च कुल में उत्पन्न होने से मिलती थी, जैसे भारत में ब्राह्मणों को, रोमन साम्राज्य में पैट्रिसियन लोगों को और मध्यकालीन यूरोप में सामंत वर्ग को। किंतु वंशानुगत अभिजात वर्ग के अलावा अन्य प्रकार के अभिजात भी रहे हैं, जैसे रोमन कैथोलिक चर्च के

ऊपरी स्तर के अधिकारी या पादरी, जिन्हें कुल मिलाकर चर्च 'ऐरिस्टॉक्रसी' कहा जाता है और निर्वाचित गणतंत्रों तथा राजतंत्रों का शासक वर्ग, जिनके सदस्य संबंधित समाज के भिन्न-भिन्न स्तरों से भर्ती किए जाते थे।

طبقه اشرافیہ کی حکومت اس کی انگریزی اصطلاح ارستوکرسی یونانی لفظ ارستوکریشیا سے مشتق ہے جس کے معنی حقیقت میں "بہترین لوگوں کی حکومت ہے"۔ چنانچہ طبقہ اشرافیہ کی حکومت سے مراد ان بہترین لوگوں کی حکومت ہے جن کے اخلاق اور عقل کا معیار ان لوگوں کے مقابلہ میں بلند ہوتا ہے جن پر وہ حکومت کرتے ہیں۔ تاہم وسیع سماجی تناظر میں اس اصطلاح سے مراد سماج کا سب سے اعلیٰ طبقہ ہے۔ قدیم اور عہد وسطیٰ کے سماج میں کئی مرتبہ اشراف کا رتبہ پیدائش کی بنیاد پر ایک شخص کو دے دیا جاتا تھا جیسے ہندوستان میں برہمنوں اور رومی سلطنت میں پیٹریشیوں یا عہد وسطیٰ یورپ میں امرا کو اشرافیہ تسلیم کر لیا گیا۔ لیکن اشرافیہ کی غیر موروثی شکل بھی تھی جیسے رومی کیتھولک چرچ کا اعلیٰ طبقہ جسے چرچ کا اشرافیہ کہا جاتا تھا اور جمہوری طور پر منتخب اور مطلق العنان حکمران طبقہ جن کے اراکین کی تقرری سماج کے مختلف درجوں سے ہوتی تھی۔

Arretine Ware It refers to a type of ware known as 'Terra sigillata' (stamped pottery). This ware was produced between the 1st century BCE and the 1st century CE at Arretium (from where the name Arretine comes), the modern day Arezzo in Italy. It is a red coloured pottery with a glossy surface. It was often made from moulds in both plain and decorated forms. Relief designs (i.e. raised designs) were also made in moulds and then applied to the vessels. This ware was traded throughout the Roman Empire and beyond, during this period.

अरेटाइन पात्र इस शब्द का तात्पर्य विशेष प्रकार के पात्रों से है, जिन्हें 'टेरा सिगिलाटा' कहा जाता है। अरेटाइन पात्रों का निर्माण पहली शताब्दी ई. पू. और ईसा की पहली शताब्दी के दौरान इटली के अरेटियम क्षेत्र में हुआ था जिसे आजकल 'अरेज्जो' कहा जाता है। अरेटियम में बने होने के कारण ही इन बर्तनों को अरेटाइन पात्र कहा जाता है। ये बर्तन लाल रंग के होते थे और इनकी ऊपरी सतह चमकदार होती थी। अरेटाइन बर्तन अकसर साँचों की सहायता से सड़े और सजावटी दोनों रूपों में बनाए जाते थे। उभरी हुई संरचनाएँ भी साँचों में बनाई जाती थीं और फिर उन्हें बर्तनों पर चिपका दिया जाता था। उन दिनों इन पात्रों का क्रय-विक्रय संपूर्ण रोमन साम्राज्य में और उससे बाहर भी किया जाता था।

अरिथान बर्तन اس سے مراد مٹی کے برتن کی ایک قسم سے ہے جو 'ٹیرا سیگلاٹا' (ٹھپے دار مٹی کا برتن) کے نام سے جانا جاتا تھا۔ اس طرح کے برتن پہلی صدی قبل مسیح اور پہلی صدی عیسوی کے دوران اٹلی کے اریٹیم (جس کی طرف منسوب کر کے اس کا نام اریٹان رکھا گیا ہے) میں تیار کیے جاتے تھے جسے اب اریٹو کہا جاتا ہے۔ یہ برتن سرخ رنگ کے ہوتے تھے جس کے اوپری حصے چمک دار ہوتے تھے۔ یہ اکثر سانچے کی مدد سے سادہ اور مزین

دونوں طرح کے بنائے جاتے تھے۔ ریلیف نقش و نگار (یعنی ابھری ہوئی ڈیزائن) سانچے میں ڈھال کر بنائے جاتے تھے۔ اس کے بعد انھیں برتنوں پر لگایا جاتا تھا۔ اس دور میں ان برتنوں کی تجارت پوری رومی سلطنت اور روم سے باہر بھی کی جاتی تھی۔

Artefact The term refers to any object which has been manufactured, used or modified by humans. Artefacts are an important source for reconstructing history. These include tools, weapons, utensils, ornaments, houses, buildings, art and other products of human activity. (See also, ARCHAEOLOGY)

शिल्पकृति इस शब्द का तात्पर्य किसी ऐसी वस्तु से है जो मनुष्यों द्वारा बनाई गई, इस्तेमाल में लाई गई या सुधारी गई हो। इतिहास की पुनर्संरचना के ये एक प्रमुख स्रोत हैं। शिल्पकृतियों में औजार, हथियार, बर्तन, गहने, घर, इमारतें, कलाकृतियाँ, और मनुष्य द्वारा बनाए गए अन्य उत्पाद शामिल हैं। (पुरातत्व विज्ञान भी देखें)

صناعی کا نمونہ اس اصطلاح سے ہر وہ چیز مراد ہے جسے انسان نے تیار، استعمال یا اسے ترمیم کیا ہو۔ مصنوعات تاریخ کی تعمیر نو کے لیے اہم ماخذ ہیں۔ ان میں اوزار، اسلحے، برتن، زیورات، مکانات، عمارات، فنون اور انسان کی تیار کردہ دیگر تمام چیزیں شامل ہیں۔ (مزید دیکھیں علم آثار قدیمہ)

Artisan The term refers to a person who is manually skilled in some handicraft. Carpenters, weavers, blacksmiths, goldsmiths are all artisans.

शिल्पकार शिल्पकार वह व्यक्ति होता है जो किसी हस्तशिल्प में कुशल हो और स्वयं अपने हाथ से शिल्पकृति तैयार करता हो। बढई, बुनकर, लुहार और सुनार सभी शिल्पकार की श्रेणी में आते हैं।

دست کار اس اصطلاح سے مراد وہ شخص ہے جو دست کاری میں مہارت رکھتا ہو۔ بڑھئی، بٹن کر، لوہار، سنار، وغیرہ کا شمار دست کاروں میں ہوتا ہے۔

Aryavarta The term refers to the 'abode of Aryans' as defined in the Dharmasutras and Dharmashastras (c.6th century BCE onward). In these texts, the term was defined in different ways, as the land between the Ganga and the Yamuna; as the land between the Himalayas to the north and the Vindhyas to the south; as the land that lies west of Kalakavana (possibly in present day Uttar Pradesh), east of Vinasana (where Sarasvati disappeared) and south of the Himalayas and north of mountains of Pariyatra and Vindhya. Sometimes, *Aryavarta* was also defined in social rather than only territorial terms, as the land where the norms of varna and ashrama were observed. Atonement acts (prayschitta) were recommended for those who crossed the boundaries of *Aryavarta*.

आर्यावर्त धर्मसूत्रों और धर्मशास्त्रों (लगभग छठी शताब्दी ई. पू. से) के अनुसार आर्यावर्त का शाब्दिक अर्थ है 'आर्यों का निवास स्थान'। इन ग्रंथों में इस शब्द को भिन्न-भिन्न अर्थों में परिभाषित किया गया है, जैसे – गंगा और यमुना के बीच का प्रदेश, उत्तर में हिमालय से दक्षिण में विंध्याचल के बीच स्थित प्रदेश, कलकवन (संभवतः आज का उत्तर प्रदेश) के पश्चिम और विनाशन (जहाँ सरस्वती का लोप हुआ) के पूर्व में तथा हिमालय के दक्षिण में और परियात्र तथा विंध्य पर्वतों के उत्तर में स्थित प्रदेश। कभी-कभी आर्यावर्त को केवल भौगोलिक अर्थ में परिभाषित करने के बजाय सामाजिक अर्थ में एक ऐसे प्रदेश के रूप में परिभाषित किया गया था जहाँ वर्णाश्रम धर्म का पालन होता था। जो लोग आर्यावर्त की सीमाओं का उल्लंघन करते थे उन्हें प्रायश्चित्त करना पड़ता था।

آریہ ورت اس اصطلاح سے مراد آریوں کی رہائشی جگہ ہے جیسا کہ دھرم سوتروں اور دھرم شاستروں (تقریباً ما بعد چھٹی صدی ق م) میں بتایا گیا ہے۔ ان متون میں اس اصطلاح کو مختلف طریقے سے بیان کیا گیا ہے۔ جیسے گنگا اور جمنا کا درمیانی علاقہ، شمال میں ہمالیہ سے جنوب میں وندھیا کا درمیانی علاقہ، کلک ون (غالباً اب یہ اتر پردیش میں واقع ہے) کے مغرب کا علاقہ، وناشن (جہاں سرسوتی غائب ہوئی) کے مشرق اور جنوبی ہمالیہ، پریاترا اور وندھیا پہاڑوں کے شمال میں واقع مقام کو آریہ ورت سے تعبیر کیا گیا۔ کبھی کبھی اس اصطلاح کا استعمال محض جغرافیائی سیاق سے زیادہ سماجی تناظر میں کیا گیا۔ جیسے وہ جگہ جہاں ورن اور آشرم ضابطوں کی پابندی ہوتی تھی۔ وہ لوگ جو آریہ ورت کی حدود کو پار کر جاتے انھیں کفارہ ادا کرنا پڑتا تھا۔

Ashrama This is a Sanskrit term found in the Dharmasutras (c.600 BCE onward) and Dharmashastras (c.200 BCE onward). It indicates four stages or ashramas in the life of a dvija namely *Brahman*, *Kshatriya* and *Vaishya*. The four *ashramas*, were *brahmacharya*, a period meant for the observances of celibacy and the acquisition of Vedic learning; *grihastha*, or the state of being a householder, with obligations to marry, reproduce and perform rituals; *vanaprastha*, or the observance of a period of partial renunciation in the forest and *sanyasa* or complete renunciation. The *ashrama* system went through several stages of development. It is difficult to determine the extent to which the system was actually followed in the social context. (See also, DVIJA; VARNA)

आश्रम इस संस्कृत शब्द का प्रयोग धर्मसूत्रों (लगभग 600 ई. पू. से) और धर्मशास्त्रों (200 ई. पू. से) में मिलता है। यह 'द्विज' अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य के जीवन की चार अवस्थाओं अथवा आश्रमों का सूचक है। ये चार आश्रम थे – ब्रह्मचर्य, वह अवस्था जब द्विज ब्रह्मचर्य व्रत का पालन करते हुए वेदों का ज्ञान प्राप्त करता था; गृहस्थ, जब वह विवाह करके घर बसाता था और संतान उत्पन्न करने तथा धर्म-कर्म संपन्न करने का दायित्व निभाता था;

निभाता था; वानप्रस्थ, जब वह घर-बार छोड़कर वन में रहने चला जाता था और संन्यास, जब वह सब कुछ छोड़कर पूर्ण संन्यास ले लेता था। आश्रम व्यवस्था विकास की कई अवस्थाओं से गुजरी थी। यह सुनिश्चित करना कठिन है कि सामाजिक संदर्भ में आश्रम प्रणाली का किस सीमा तक पालन होता था। (द्विज, वर्ण भी देखें)

आश्रम यह एक संस्कृत اصطلاح है जो कि दशम सत्रों (तقریباً 600QM) और दशम सत्रों (तقریباً 200QM) में موجود है- ये दो प्रकार के हैं, कश्मीर और उद्वेग की زندگی के चार مرحلوں یا آश्रम کی نشان دہی کرتی ہے- چار آشرم برہم چریہ، گرہستھ، وان پرستھ اور سنیاں ہیں- برہم چریہ سے مراد ایک مدت ہے جس میں تہجد کی پابندی اور وید کی تعلیم حاصل کی جاتی تھی- گرہستھ میں شادی کی ذمہ داریوں کے ساتھ ایک گھریلو زندگی گزارنا، افزائش نسل اور مذہبی رسوم کی ادائیگی وغیرہ کی پابندی کی جاتی تھی- وان پرستھ میں جنگل میں جزوی طور پر ترک دنیا کی پابندی اور سنیاں میں مکمل ترک دنیا کی پابندی کی جاتی تھی- نظام آشرم ترقی کے مختلف مراحل سے گزرتا رہا ہے- سماجی سیاق و سباق میں اس نظام پر کہاں تک عمل کیا گیا اسے متعین کرنا مشکل ہے- (مزید دیکھیں دویتج، ورن)

Ashvamedha The term refers to a sacrificial rite performed by rulers who aspired to achieve supremacy over their rivals. For this an *ashva* (horse) was left by him to wander at will for a year under the guardianship of the royal retinue. All land covered by the horse was claimed by him as his domain. The capturing of this horse by a rival ruler implied challenging the authority of the king who was performing the rite. Then, a battle would have to be fought between the two ruling authorities. Successful return of the horse signalled the undisputed power of its royal master. Afterwards an elaborate *yajna* was organised in which this horse was sacrificed.

अश्वमेध इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे यज्ञ से है जो उन शासकों द्वारा संपन्न किया जाता था जो अपने प्रतिद्वंद्वियों पर आधिपत्य प्राप्त करने की इच्छा रखते थे। इसके लिए शाही सेना की टुकड़ी की देख-रेख में एक अश्व को एक वर्ष तक अपनी इच्छा से, किसी भी प्रदेश में घूमने-फिरने के लिए छोड़ दिया जाता था। घोड़ा जिस-जिस प्रदेश में बेरोकटोक घूमता था वह प्रदेश उस राजा के अधीन समझा जाता था। यदि कोई शासक उस घोड़े को पकड़ लेता तो यह समझा जाता था कि घोड़े को पकड़ने वाला शासक अश्वमेध करने वाले राजा के आधिपत्य को मानने के लिए तैयार नहीं है। ऐसी स्थिति में दोनों शासकों के बीच लड़ाई सुनिश्चित थी। यदि घोड़ा सफलतापूर्वक अश्वमेधकर्ता मालिक के पास लौट आता तो यह समझा जाता था कि अश्वमेधकर्ता का आधिपत्य स्वीकार कर लिया गया है। तत्पश्चात् एक विशाल यज्ञ का आयोजन किया जाता, जिसमें उस घोड़े की बलि दे दी जाती थी।

अशुभेद اس اصطلاح سے مراد قربانی کی ایک رسم ہے جسے وہ حکمران انجام دیتے تھے جو اپنے حریفوں پر بالادستی حاصل کرنے کے خواہش مند ہوتے تھے۔ اس مقصد کے

لیے شاہی خدام کی نگرانی میں ایک سال تک گھوڑے کو آوارہ چھوڑ دیا جاتا تھا اور وہ تمام زمینیں جن پر گھوڑے کا گزر ہوتا تھا، ان پر بادشاہ کی ملکیت تسلیم کر لی جاتی تھی۔ کسی حکمران کے ذریعے اس گھوڑے کو گرفتار کرنے کے معنی اس رسم کے ادا کرنے والے بادشاہ کے اختیار کو چیلنج کرنا تھا۔ چنانچہ دو حکمرانوں میں جنگ چھڑ جاتی تھی۔ گھوڑے کی کامیاب واپسی شاہی مالک کی غیر متنازع طاقت کی علامت سمجھی جاتی تھی۔ اس کے بعد باقاعدہ شاندار کیوگیٹ کیا گیا تاہم اس میں اس گھوڑے کی قربانی دی جاتی تھی۔

Auliya In Sufism *auliya* means an affectionate and compassionate being. They were believed to have proximity to *Allah* because of their spirituality. The *auliya* was known to be free from all vices. Many renowned sufis were called *auliya*, such as Sheikh Nizamuddin Auliya.

اؤلیا سؤفی مت کے अनुसार اؤلیا اல்லاھ کے پیارے لوگ ہوتے تھے۔ اسے سنیہ دیا لڑ لوگ اپنی آدھیاत्मिकता کے कारण اல்லاھ کے نزدیک سمझे جاتے تھے۔ اسے مانا جاتا تھا کہ اؤلیا سبھی دوسروں سے مکت تھے۔ بہت سے سؤفیوں کو اؤلیا کہا جاتا تھا، جن میں سے شہخ نیراموڈین اؤلیا بھی ایک تھے۔

اولیا تصوف میں اولیا کا مطلب مہربان، رحم دل اور اللہ کا دوست ہے جن کے بارے میں خیال کیا جاتا ہے کہ وہ اپنی روحانیت کی وجہ سے خدا رسیدہ (خدا کے قریب) ہوتے تھے۔ بہت سے معروف صوفیوں کو اولیا کہا جاتا تھا۔ جیسے شیخ نظام الدین اولیا۔

Australopithecus It is a label given to a stage in the development of *Hominids* towards the stage of *Homoerectus*. The *Australopithecus* had a smaller brain size but heavier jaws and larger teeth than the latter.

اؤسٹریلوپیتھیکس یہ نام مانو विकास کے اس چरण کے लिए प्रयुक्त होता है जब मानव होमिनिड अवस्था से होमोइरेक्टस अवस्था की ओर अग्रसर हो रहा था। ऑस्ट्रेलोपिथिकस का मस्तिष्क होमोइरेक्टस की तुलना में छोटा होता था, लेकिन उसके जबड़े अपेक्षाकृत भारी और दाँत बड़े होते थे।

آسٹرالوپی تھیکس یہ انسانی ارتقا کے ایک مرحلے کو دیا گیا نام ہے جس میں ہومو نیڈس (Hominids) کی ترقی راست قامت انسان (Homoerectus) کی طرف ہوئی۔ ہومو کے مقابلے میں آسٹرالوپی تھیکس کے دماغ کا سائز چھوٹا ہوتا تھا مگر اس کے جڑے بھاری اور دانت بڑے ہوتے تھے۔

Axis Powers It refers to the military alliance that had been formed by Germany, Italy and Japan during the Second World War to fight against the Allied Powers. Initially Germany and Italy formed what is called the Rome-Berlin Axis in 1936. With enhanced military and political ties, it came to be renamed as the 'Pact of Steel' in 1939. In 1940 it came to be known as the 'Tripartite Pact' with the inclusion of Japan. Thereafter, Hungary, Romania, Bulgaria and the Nazi-created states

of Slovakia and Croatia also joined this pact making it into a formidable alliance. However, in 1945, the War ended with the defeat of the Axis Powers.

धुरी शक्तियाँ इस शब्द का तात्पर्य उस सैनिक संधि से है जो द्वितीय विश्वयुद्ध के दौरान जर्मनी, इटली और जापान द्वारा मित्र शक्तियों के विरुद्ध लड़ने के लिए की गई थी। प्रारंभ में जर्मनी और इटली ने 1936 में एक गठजोड़ बनाया जिसे 'रोम-बर्लिन धुरी' कहा जाता है। जब सैनिक तथा राजनीतिक संबंधों में वृद्धि हुई तो 1939 में इसे 'पैक्ट ऑफ़ स्टील' का नाम दिया गया। 1940 में जब जापान इस मैत्री गठजोड़ में आ मि ला तो इसे 'ट्राइपर्टाइट पैक्ट' (त्रिपक्षीय समझौता) के नाम से जाना जाने लगा। इसके बाद हंगरी, रोमानिया, बुल्गारिया और नाज़ी-निर्मित स्लोवाकिया और क्रोएशिया राज्य भी इस मैत्री अनुबंध में शामिल हो गए, जिससे यह एक विशाल गठजोड़ बन

गया। किंतु 1945 में धुरी शक्तियों की हार के साथ ही द्वितीय विश्वयुद्ध समाप्त हो गया।

محوری طاقتیں اس سے مراد ایک فوجی اتحاد ہے جسے جرمنی، اٹلی اور جاپان نے دوسری عالمی جنگ کے دوران اتحادی طاقتوں کے خلاف جنگ کے لیے تشکیل دیا تھا۔ ابتداً اسے جرمنی اور اٹلی نے 1936 میں روم-برلن ایکسس کے نام سے تشکیل دیا تھا۔ فوجی اور سیاسی معاہدوں میں اضافے کے ساتھ اس نام کو بدل کر 1939 میں 'پیکٹ آف اسٹیل' کر دیا گیا۔ 1940 میں جاپان کی شمولیت کے بعد یہ سہ فریقی معاہدہ کے نام سے معروف ہوا۔ اس کے بعد ہنگری، رومانیہ، بلغاریہ اور نازی کے قائم کردہ سلووواکیہ اور کروشیا کی ریاستیں بھی اس خوف ناک اتحاد میں شامل ہو گئیں۔ بہر حال 1945 میں یہ جنگ محوری طاقتوں کی شکست کے ساتھ ہی ختم ہو گئی۔

B6

Banjara The term refers to the trader-nomads who constantly moved from one place to another buying and selling goods at profitable rates. In medieval times, they played a significant role in the Indian economy by supplying foodgrains from villages to towns and cities and also to distant areas. They moved in caravans that were called *tanda*. A *tanda* generally comprised six to seven hundred persons including the families of banjaras and their oxen or pack-animals loaded with various kinds of merchandise. How important their role was, at that time, can be understood by the fact that Sultan Alauddin Khalji (1296-1316 CE) had utilised their services to supply foodgrains to Delhi. The banjaras continue to thrive in the central and north-western parts of India, even today.

बंजारा इस शब्द का तात्पर्य उन खानाबदोश व्यापारियों से है जो निरंतर एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाकर लाभकारी दरों पर माल खरीदते और बेचते थे। मध्यकाल में गाँवों से कस्बों और नगरों में अनाज की आपूर्ति द्वारा उन्होंने भारतीय अर्थव्यवस्था में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी। वे कारवाँ बनाकर घूमते थे, जिन्हें 'टाँड़ा' कहा जाता था। ऐसे एक टाँड़े में आमतौर पर छह-सात सौ लोग होते थे, जिनमें बंजारों के परिवार और विभिन्न प्रकार की सामग्रियों से लदे माल ढोने वाले बैल, खच्चर आदि जानवर भी होते थे। उस समय उनकी भूमिका कितनी महत्वपूर्ण थी, इसका पता इस बात से ही चल जाता है कि सुलतान अलाउद्दीन खिलजी (1296-1316 ई.) ने दिल्ली को अनाज की आपूर्ति कराने के लिए इन बंजारों की सेवाएँ ली थीं। आज भी भारत के मध्य और उत्तर-पश्चिमी भागों में बंजारों का अस्तित्व बना हुआ है।

बंजारे इस اصطلاح से مراد خانہ بدوش تاجر ہیں جو بیخ قیمتوں پر سامانوں کی خرید و فروخت کے لیے ایک سے دوسری جگہ مسلسل منتقل ہوتے رہتے تھے۔ انھوں نے عہدِ وسطیٰ میں گاؤں سے قصبوں، شہروں اور دروازوں تک غذائی اشیاء ارسال کر کے ہندوستان کی اقتصادیات میں اہم کردار ادا کیا تھا۔ یہ ایک قافلہ بنا کر گھومتے تھے جسے ٹانڈا کہا جاتا تھا۔ بنجاروں کے اہل خانہ اور بیل یا مختلف قسم کے تجارتی سامانوں سے لے کر جانوروں کو ملا کر ایک ٹانڈا میں عام طور پر 6 سے 7 سو تک کی تعداد ہوتی تھی۔ اس وقت ان کا کردار کتنا اہم تھا، اس کا اندازہ اس حقیقت سے لگایا جاسکتا ہے کہ سلطان علاء الدین خلجی (1296-1316) نے غذائی اشیاء کو دہلی پہنچانے کے لیے ان کی خدمات حاصل کی تھی۔ آج بھی ہندوستان کے وسطی اور شمال مغربی علاقوں میں بنجارے موجود ہیں۔

Baoli The term refers to step-wells that were found in many medieval structures such as forts, palaces,

temples, mosques, tombs, etc., in parts of western India and Delhi region. These step wells were constructed for various purposes, such as, storing drinking water, harvesting rain-water, and keeping the structures cool. The *baolis* often catered to the water needs of travellers as well. A good example is the *Gandhak ki Baoli* which is situated near the *dargah* of Khwaja Qutbuddin Bakhtiyar Kaki in Mehrauli in Delhi.

बावली यह शब्द उन सीढ़ीदार कुओं के लिए प्रयुक्त किया जाता है जो अनेक मध्ययुगीन इमारतों, जैसे—किलों, महलों, मंदिरों, मस्जिदों, मक़बरों आदि में पाए गए हैं। ये बावलियाँ विभिन्न प्रयोजनों, जैसे—पेय जल के संग्रहण, वर्षा जल संग्रहण एवं इमारतों को ठंडा रखने के लिए बनाई जाती थीं। इन बावलियों से अकसर यात्रियों की भी जल संबंधी जरूरतें पूरी होती थीं। 'गंधक की बावली' ऐसी ही एक बावली है, जो दिल्ली के महरौली क्षेत्र में ख्वाजा कुतुबुद्दीन बख्तियार काकी की दरगाह के पास स्थित है।

बाؤلی اس اصطلاح سے مراد سینہ دار کونیں ہیں جو مغربی ہندوستان اور مضافات دہلی کے مختلف علاقوں میں عہدِ وسطیٰ کی بہت سی عمارتوں مثلاً قلعوں، محلات، مندروں، مسجدوں، مقبروں وغیرہ میں پائے گئے ہیں۔ یہ باؤلیاں متعدد مقاصد کے تحت مثلاً پینے کے پانی جمع کرنے، برسات کے پانی کو جمع کرنے اور عمارتوں کو ٹھنڈا رکھنے کے لیے بنائی گئی تھیں۔ ان سے مسافروں کی پانی کی ضرورتیں بھی پوری ہوتی تھیں۔ اس کی ایک بہتر مثال درگاہ خواجہ قطب الدین بختیار کاکی کے قریب مہرولی، دہلی میں بنائی گئی گندھگ کی باؤلی ہے۔

Barter System It is a system of exchange whereby goods and services are exchanged without the use of coins or currencies. This system of exchange widely prevailed in ancient times. However, the earliest definitive evidence of coinage in India can be dated to c. 6th century BCE. Prior to this time the Vedic texts mention words such as *hiranya-pinda*, *suvarna*, *pada*, etc., but these are not taken as full-fledged coins by modern numismatists (those who study coins). Nonetheless, the advent of coinage did not mean the end of Barter System as it co-existed with the Monetary System for a very long time. Barter System still continues in certain pockets of India.

वस्तु-विनिमय प्रणाली यह आदान-प्रदान की एक प्रणाली है जिसके तहत वस्तुओं और सेवाओं की अदला-बदली मुद्राओं या सिक्कों के बिना की जाती है। विनिमय की यह प्रणाली प्राचीन समय में व्यापक इस्तेमाल में थी। हालाँकि, भारत में मुद्राओं के प्रचलन का प्राचीनतम साक्ष्य लगभग छठी शताब्दी ई.पू. से मिलता है। इससे पूर्व वैदिक ग्रंथों में हिरण्य-पिंड, सुवर्ण, पाद आदि शब्दों का उल्लेख मिलता है, लेकिन मुद्रा-शास्त्री उन्हें पूर्ण विकसित मुद्राएँ नहीं मानते। सिक्कों के आगमन से वस्तु-विनिमय प्रणाली का अंत नहीं हो गया था, बल्कि सिक्कों के इस्तेमाल के साथ-साथ वस्तु-विनिमय प्रणाली भी बहुत लंबे समय तक चलती रही थी। वस्तु-विनिमय प्रणाली आज भी भारत के कुछ हिस्सों में चल रही है।

نظام تبادلہ یہ ایک نظام تبادلہ ہے جس کے تحت کرنسی یا سکوں کے استعمال کے بغیر اشیا اور خدمات کا لین دین کیا جاتا ہے۔ یہ نظام تبادلہ قدیم زمانے میں بہت زیادہ رائج تھا۔ البتہ ہندوستان میں اولین سکوں کا واضح ثبوت چھٹی صدی قبل مسیح میں ملتا ہے۔ اس سے قبل ویدی متون میں ہرنیا۔ پنڈا (Hiranya-pinda)، سورن (Suvarna) اور پدا وغیرہ جیسے الفاظ کا ذکر ملتا ہے لیکن علم سکہ کے جدید ماہرین (سکوں کا مطالعہ کرنے والے) انھیں مکمل سکوں کے طور پر نہیں لیتے۔ تاہم سکوں کے چلن کا مطلب یہ نہیں ہے کہ نظام تبادلہ ختم ہو چکا تھا بلکہ یہ عرصہ دراز تک سکہ جاتی نظام کے ساتھ جاری رہا۔ نظام تبادلہ ہندوستان کے مخصوص علاقوں میں اب بھی جاری ہے۔

Basohli The term refers to a style of miniature painting that developed in Himachal Pradesh in the late 17th century. This style was known for boldness and intensity in its miniatures. Popular themes of Basohli paintings were the portrayal of local rulers, gods from Hindu mythology, etc. The most famous Basohli miniature was Bhanudatta's *Rasamanjari*.

بشولی یہ لघु चित्रकला की एक शैली है जो 17वीं शताब्दी के आखिरी दशक में हिमाचल प्रदेश में विकसित हुई थी। यह शैली अपने लघुचित्रों में अभिव्यक्ति की निर्भीकता और गंभीरता के लिए प्रसिद्ध है। बशोली चित्रकला के लोकप्रिय विषय स्थानीय शासकों, हिंदू मिथकों के देवी-देवताओं आदि के चित्रांकन थे सर्वाधिक प्रसिद्ध बशोली लघुचित्र भानुदत्त की 'रासमंजरी' थी।

بشولی اس اصطلاح سے مراد مختصر پیمانے کی نقاشی (چھوٹی تصویروں کی نقاشی) کا ایک طرز ہے جسے سترھویں صدی کے اواخر میں ہماچل پردیش میں فروغ حاصل ہوا۔ یہ طرز چھوٹی تصویروں میں اپنے گہرے رنگ اور مقناطیسی کشش کی وجہ سے مشہور تھا۔ بشولی مصوری کا مشہور مرکزی موضوع علاقائی حکمرانوں، ہندوؤں کے دیوی دیوتاؤں وغیرہ کی تصویر کشی تھا۔ بھانودت کی 'راس منجری' بشولی کی نہایت مشہور نقاشی تھی۔

Batai This term refers to the method of land revenue collection in kind during the Mughal period in India. Under this system, after the harvest was over, crops used to be stocked and divided on the basis of prior agreements between the state and the cultivator. The system was also known as *bhaoli*.

بٹائی اس اصطلاح سے مراد ہندوستان میں مغل عہد میں مال گزاری وصول کرنے کے ایک طریقہ سے ہے جس کے تحت مال گزاری اجناس کی شکل میں وصول کی جاتی تھی۔ اس

طریقے کے تحت فصلوں کو کاٹ کر ایک جگہ جمع کر کے معاہدے کے مطابق کسان اور ریاست کے درمیان تقسیم کیا جاتا تھا۔ یہ طریقہ بھاؤلی کے نام سے بھی جانا جاتا تھا۔

Begar The term refers to labour which used to be imposed on the lower sections of society by zamindars and other officials of the state without paying any wage in return. Hence, this labour was also referred to as 'forced labour'. A certain form of this practice also prevailed in ancient India. This was known as *vishti*.

(See also, VISHTI)

بےگار اس اصطلاح سے مراد وہ مزدوری ہے جو زمین داروں یا ریاستی افسران کی جانب سے بغیر کسی اجرت کے سماج کے نچلے طبقوں پر عائد کی جاتی تھی۔ چنانچہ یہ مزدوری 'بندھوا' مزدوری کے طور پر بھی جانی جاتی تھی۔ اس طرح کی مزدوری قدیم ہندوستان میں بھی رائج تھی۔ اسے ویشٹی کے نام سے جانا جاتا تھا۔ (مزید دیکھیں ویشٹی)

بیگار اس اصطلاح سے مراد وہ مزدوری ہے جو زمین داروں یا ریاستی افسران کی جانب سے بغیر کسی اجرت کے سماج کے نچلے طبقوں پر عائد کی جاتی تھی۔ چنانچہ یہ مزدوری 'بندھوا' مزدوری کے طور پر بھی جانی جاتی تھی۔ اس طرح کی مزدوری قدیم ہندوستان میں بھی رائج تھی۔ اسے ویشٹی کے نام سے جانا جاتا تھا۔ (مزید دیکھیں ویشٹی)

Benami The term literally refers to property transactions made in the name of a fictitious person or a third party. In the whole process, the real beneficiary remains unnamed. There were several such transactions taking place in Bengal under the Permanent System of Land Revenue. This gave rise to an entirely new class of landowners who increasingly displaced an older one. (See also, PERMANENT SETTLEMENT)

بنامی اس اصطلاح کا لفظی مفہوم فرضی شخص یا تیسری پارٹی کے ساتھ جائداد کا لین دین ہے۔ اس پورے مرحلے میں حقیقی فائدہ پانے والے کا نام معلوم نہیں ہو پاتا۔ بنگال میں مال گزاری کے مستقل بندوبست کے تحت اس طرح کا لین دین ہورہا تھا۔ اس لین دین سے زمین کے مالکوں کا بالکل ایک نیا طبقہ وجود میں آیا جس نے دھیرے دھیرے قدیم مالکوں کی جگہ لے لی۔ (مزید دیکھیں مستقل بندوبست)

بے نامی اس اصطلاح کا لفظی مفہوم فرضی شخص یا تیسری پارٹی کے ساتھ جائداد کا لین دین ہے۔ اس پورے مرحلے میں حقیقی فائدہ پانے والے کا نام معلوم نہیں ہو پاتا۔ بنگال میں مال گزاری کے مستقل بندوبست کے تحت اس طرح کا لین دین ہورہا تھا۔ اس لین دین سے زمین کے مالکوں کا بالکل ایک نیا طبقہ وجود میں آیا جس نے دھیرے دھیرے قدیم مالکوں کی جگہ لے لی۔ (مزید دیکھیں مستقل بندوبست)

Bhaga It is a Sanskrit word which meant a 'share' collected from cultivators as a tax on their produce such as wheat, barley, rice, etc., by the kings in ancient India.

Bhaga used to be generally fixed at one-sixth of the produce from c.6th century BCE onwards. It was deemed to be a payment received by the king or the state in lieu of the protection which they provided to their subjects. This could also be because the king used to be considered the legal owner of all land in his kingdom. (See also, BHAGADUGH)

भाग यह एक संस्कृत शब्द है, जिसका अर्थ है हिस्सा। यह 'हिस्सा' प्राचीन भारत में शासकों द्वारा कृषकों से उनकी उपज जैसे—गेहूँ, जौ, चावल आदि पर एक कर के रूप में लिया जाता था। यह आमतौर पर उपज का छठा हिस्सा होता था (छठी शताब्दी ई.पू. से)। राजस्व का यह हिस्सा राजा या शासन का अधिकार माना जाता था, जिसे वे प्रजा को सुरक्षा प्रदान करने के बदले लेते थे। ऐसा इसलिए भी था क्योंकि राजा को उसके राज्य की सारी ज़मीन का विधि सम्मत स्वामी माना जाता था। (भागदुघ भी देखें)

भाग यह एक संस्कृत शब्द है, जिसका अर्थ है हिस्सा। यह 'हिस्सा' प्राचीन भारत में शासकों द्वारा कृषकों से उनकी उपज जैसे—गेहूँ, जौ, चावल आदि पर एक कर के रूप में लिया जाता था। यह आमतौर पर उपज का छठा हिस्सा होता था (छठी शताब्दी ई.पू. से)। राजस्व का यह हिस्सा राजा या शासन का अधिकार माना जाता था, जिसे वे प्रजा को सुरक्षा प्रदान करने के बदले लेते थे। ऐसा इसलिए भी था क्योंकि राजा को उसके राज्य की सारी ज़मीन का विधि सम्मत स्वामी माना जाता था। (भागदुघ भी देखें)

Bhagadugha The term occurs in the *Rigveda* (c.1500 to 1000 BCE). It was used to refer to the representative of king who collected the *bhaga* from the subjects. (See also, BHAGA)

भागदुघ इस शब्द का प्रयोग ऋग्वेद (लगभग 1500 से 1000 ई.पू.) में मिलता है। इस शब्द का इस्तेमाल राजा के उस प्रतिनिधि के लिए किया जाता था जो प्रजा से 'भाग' इकट्ठा करता था। (भाग भी देखें)

भागदुघ इस शब्द का प्रयोग ऋग्वेद (लगभग 1500 से 1000 ई.पू.) में मिलता है। इस शब्द का इस्तेमाल राजा के उस प्रतिनिधि के लिए किया जाता था जो प्रजा से 'भाग' इकट्ठा करता था। (भाग भी देखें)

Bhakti, Bhakta The term refers to the devotional form of worship which developed in India based on personal love of god. In this form of worship the devotees who are called bhaktas seek ultimate union with their chosen deity through adoration and absolute self surrender. Such adoration of the qualities of the deity is often expressed through the chanting of names, composition and singing of devotional songs and undertaking pilgrimages. (See also, BHAKTI MOVEMENT)

भक्ति, भक्त इस शब्द का प्रयोग भारत में विकसित व्यक्तिगत प्रेम पर आधारित उस उपासना पद्धति के लिए होता है जो ईश्वर के प्रति व्यक्तिगत अनुराग पर आधारित है। इस उपासना पद्धति में भक्त आराधना और

आत्मसमर्पण के माध्यम से अपने अभीष्ट देव के साथ अंतिम जुड़ाव की इच्छा करते हैं। अभीष्ट देव के गुणों की यह आराधना प्रायः नाम कीर्तन, भक्ति गीतों की रचना, उनके गायन और तीर्थ यात्राओं के माध्यम से अभिव्यक्त की जाती है। (भक्ति आंदोलन भी देखें)

भक्ति/भक्त इस शब्द का अर्थ है हिस्सा। यह 'हिस्सा' प्राचीन भारत में शासकों द्वारा कृषकों से उनकी उपज जैसे—गेहूँ, जौ, चावल आदि पर एक कर के रूप में लिया जाता था। यह आमतौर पर उपज का छठा हिस्सा होता था (छठी शताब्दी ई.पू. से)। राजस्व का यह हिस्सा राजा या शासन का अधिकार माना जाता था, जिसे वे प्रजा को सुरक्षा प्रदान करने के बदले लेते थे। ऐसा इसलिए भी था क्योंकि राजा को उसके राज्य की सारी ज़मीन का विधि सम्मत स्वामी माना जाता था। (भागदुघ भी देखें)

Bhakti Movement Beginning in the 8th-9th centuries, Bhakti movement during the medieval period lasted until the 16th c. In the southern parts of India, this movement was popularised by the Nayanars (worshippers of Shiva) and Alvars (worshippers of Vishnu). In Northern India the movement revolved around Rama and Krishna. In general, the Bhakti Movement exhibited two trends *Saguna bhakti* (devotion of god with attributes) and *Nirguna bhakti* (devotion of god without attributes). Sri Chaitanya, Surdas and Tulsidas represented the tradition of *Saguna bhakti* whereas sant Kabir, Guru Nanak and Dadu Dayal represented the ideal of *Nirguna bhakti*.

भक्ति आंदोलन 8वीं-9वीं शताब्दी में शुरू हुआ भक्ति आंदोलन मध्यकाल में 16वीं शताब्दी तक बना रहा। भारत के दक्षिणी हिस्से में भक्ति आंदोलन को नयनार और आलवार भक्तों ने लोकप्रिय बनाया जो क्रमशः शिव और विष्णु के भक्त थे। उत्तर भारत में राम और कृष्ण इस आंदोलन के केंद्र में रहे। सामान्यतः 'भक्ति आंदोलन' के दो रूप सामने आए। सगुण भक्ति (साकार ईश्वर की आराधना) और निर्गुण भक्ति (निराकार ईश्वर की आराधना)। श्री चैतन्य, सूरदास और तुलसीदास सगुण भक्ति परंपरा का प्रतिनिधित्व करते थे जबकि संत कबीर, गुरु नानक और दादू दयाल निर्गुण भक्ति परंपरा के प्रतिनिधि थे।

भक्ति/भक्त इस शब्द का अर्थ है हिस्सा। यह 'हिस्सा' प्राचीन भारत में शासकों द्वारा कृषकों से उनकी उपज जैसे—गेहूँ, जौ, चावल आदि पर एक कर के रूप में लिया जाता था। यह आमतौर पर उपज का छठा हिस्सा होता था (छठी शताब्दी ई.पू. से)। राजस्व का यह हिस्सा राजा या शासन का अधिकार माना जाता था, जिसे वे प्रजा को सुरक्षा प्रदान करने के बदले लेते थे। ऐसा इसलिए भी था क्योंकि राजा को उसके राज्य की सारी ज़मीन का विधि सम्मत स्वामी माना जाता था। (भागदुघ भी देखें)

Bhikkhu, Bhikkhuni These terms refer to male and female followers of Buddhism, who having been

accepted into the Buddhist *Sangha*, lead their life begging alms in observance of the monastic rules. This tradition began during the lifetime of the Buddha himself and still continues.

भिक्षु, भिक्षुणी इन शब्दों का प्रयोग बौद्ध धर्म को मानने वाले स्त्री और पुरुष अनुयायियों के लिए होता है। ये गृहस्थ जीवन छोड़ बौद्ध संघ में प्रविष्ट होकर भिक्षा द्वारा अपना जीवनयापन करते हुए मठीय नियमों का पालन करते हैं। इस परंपरा की शुरुआत बुद्ध के जीवन काल के दौरान ही हो गई थी और यह परंपरा आज भी जारी है।

बकशु, बकशुनी इन اصطلاحों से مراد बده मत के वे مردوزन بیروکار ہیں جنھوں نے گھریلو زندگی ترک کر دی ہو اور انھیں اس شرط کے ساتھ بده سنگھ میں شامل کر لیا گیا کہ وہ راہبانہ اصولوں کے تحت بھیک کے سہارے زندگی بسر کریں گے۔ یہ روایت بده کے زمانہ حیات میں ہی شروع ہوئی تھی جو ہنوز جاری ہے۔

Black and Red Ware (B&RW) This term refers to the type of pottery (earthen) which had black on the inside and around the rim, and red on the outer surface. It is suggested that the colour black inside the pottery used to come from firing these in inverted positions. These kinds of pottery have been found from different archaeological sites in many parts of India. Black and red ware pottery is generally wheel made and its characteristic forms include shallow dishes and deeper bowls. The earliest use of this pottery type goes back to the beginning of the 2nd millennium BCE, and these continued to be in use for nearly two millennia. However, there are marked regional variations, and the B&RW associated with megalithic burials are often distinguished from other varieties.

کالے اور لال پاتر یہ پکی میڈی کے برتنوں کی ایک کیسٹ تھی جو بھیتر سے و کیناروں پر کالہی تہا باہر سے لال ہوتی تھی۔ ایسا مانا جاتا ہے کہ ان پاتروں کو آگ میں اؤٹھا رکھ کر پکاے جانے کے کارون انکا رنگ اؤدر سے کالہ ہو جاتا ہے۔ اس کیسٹ کے پاتر ہارٹ کے وہیبنن ہیسٹوں میں سٹھت پوراٹاٹوٹک سٹھلوں سے پراپٹ ہوا ہے۔ کالے اور لال پاتر آماٹور پر چاک پر بنے ہوا ہے اور وشوہ رپ سے سٹھلی تشریوں اور گھرے پھالوں کی سکل کے ہے۔ اس پراکار کے برتنوں کا پراچونٹم پراوے دوسری سہسراہی ۱۰۰۰ میں ہوتا تھا۔ لگبھ دو ہزار ورتوں تک انکا پراوے جاری رہا۔ کینٹو یہ پاتر سب جگہ ایک جیسے نہیں تھے انمیں کھتریہ بننٹاؤں پائی جاتی ہے۔ مہااa

مٹی کے سیاہ اور سرخ برتن اس اصطلاح سے مراد مٹی کے برتن کی ایک قسم ہے جس کا اندرونی حصہ اور کنارہ سیاہ اور ظاہری حصہ سرخ ہوتا تھا۔ خیال کیا جاتا ہے کہ اوندھی حالت میں آگ میں پکانے کی وجہ سے برتن کا اندرونی حصہ سیاہ ہو جاتا تھا۔ اس قسم کے برتن ہندوستان میں آثار قدیمہ کے مختلف مقامات سے دریافت ہوئے ہیں۔ سیاہ اور سرخ برتن

عام طور پر چاک (Wheel) کے ذریعے تیار کیے جاتے تھے جن میں خاص طور پر کم گہری طشتریاں اور زیادہ گہری پیالیاں شامل تھیں۔ اس قسم کے برتنوں کا استعمال سب سے پہلے دوسرے ہزارے قبل مسیح میں ہوا تھا اور یہ تقریباً دو ہزار سال جاری رہا۔ تاہم علاقے کے اعتبار سے یہ مختلف ہوتے تھے اور بڑے پتھروں سے تعمیر کیے گئے تھیں۔

Black Death The term refers to the outbreak of plague on an epidemic scale in several parts of Western Europe between 1346 and 1350 which resulted in a sharp decline in the European population. According to one estimate, nearly one third of all Europeans became victim of this disease in the 14th century. Since the body of the deceased was turning black after death, this disease (plague) was popularly being called "the black death".

کالی موت اس شبد کا پراوے 1346 سے 1350 کے دوران پشچمی یورپ کے انوکوں باگوں میں مہاماری کے رپ میں فیلے پلے کے لیے کیا گیا۔ اس کارون سے یورپیہ جنسکھیا میں ماری آئی تھی۔ ایک انومان کے انوسار 14 ویں شاتاہی میں یورپ کی لگبھ ایک-تہاڑی آباہی اس رگ کا شکار ہو گئی تھی۔ چوکی مٹو کے باہ رگی کے شری کا رنگ کالہ ہو جاتا تھا اس لیے اسے 'کالی موت' کہا جاتا تھا۔

سیاہ موت (وبائی موت) اس اصطلاح سے مراد 1346 اور 1350 کے درمیان مغربی یورپ کے متعدد علاقوں میں برپا ہونے والا طاعون کا مرض ہے جس کے نتیجے میں یورپ کی آبادی میں نہایت تیزی سے کمی آئی۔ ایک اندازے کے مطابق چودھویں صدی میں یورپ کی تقریباً ایک تہائی آبادی اس مرض کی زد میں آگئی۔ چون کہ مرنے کے بعد جسم سیاہ ہو جاتا تھا، اس لیے اس مرض (طاعون) کو عام طور پر سیاہ موت کہا جاتا تھا۔

Bodhisattva This is a Sanskrit term which means 'one destined to become a Buddha'. According to the *Jatakas* (Buddhist texts which narrate the story of the *Bodhisattvas*), the Buddha had undergone several births prior to becoming the 'enlightened one' (Buddha). All those previous lives of the Buddha are referred to as *Bodhisattvas*. The idea of the *Bodhisattva* was known to the earliest form of Buddhism (Theravada/Sthaviravada-the orthodox school of Buddhism). However, this idea gained greater importance with the rise of Mahayanism, during the early centuries of the Common Era. *Bodhisattvas* were perceived as deeply compassionate beings who accumulated merit through their efforts but used this not to attain personal *nibbana* (*nirvana*) and thereby attain liberation from the world. Rather, they used their accumulated merit to help others.

بوڈھیسٹو یہ ایک سنسکرت شبد ہے جسکا پراوے ایسے وکیت کے لیے کیا جاتا تھا جسکی نیاتی میں آگے چل کر بوڈھ بننا لکھا تھا۔ جاتوکوں

ब्रह्मदेव इस संस्कृत शब्द का प्रयोग भूमि के एक ऐसे टुकड़े के लिए किया जाता था जो ब्राह्मणों को दान में दिया गया हो और जिस पर कोई कर नहीं लगता हो।

برہمیہ یہ ایک سنسکرت اصطلاح ہے جس کا استعمال برہمنوں کو عطیہ میں دی گئی مال گزاری سے متعلق زمین کے لیے کیا جاتا تھا۔

Brahmi script The term refers to a script which was used for writing languages like, Sanskrit, Prakrit and Tamil in ancient India as opposed to the Aramaic. In this script the letters are written from left to right. The earliest evidence of the use of this script is found in Ashokan inscriptions (mid 3rd century BCE). However, some recent finds from Anuradhapura in Sri Lanka, suggest a relatively earlier development of this script (c.6th and 4th centuries BCE). Most scripts used to write Indian languages are derived from Brahmi. This script also spread outside the subcontinent to Tibet and Southeast Asia.

ब्राह्मी लिपि इस शब्द का प्रयोग प्राचीन भारत में प्राकृत, संस्कृत और तमिल भाषाओं को लिखने के लिए प्रयोग में लाई जाने वाली लिपि के लिए किया जाता है। अरामेइक लिपि के विपरीत इस लिपि के अक्षर बाईं ओर से दाईं ओर लिखे जाते थे। इस लिपि के प्राचीनतम उदाहरण सम्राट अशोक के शिलालेख (तीसरी शताब्दी ई.पू. का मध्य भाग) हैं। किंतु श्रीलंका में अनुराधापुर से प्राप्त कुछ आधुनिक लेखों से पता चलता है कि इस लिपि का विकास कुछ पहले (लगभग छठी से चौथी शताब्दी ई.पू. के बीच) हो चुका था। भारतीय भाषाओं को लिखने के लिए प्रयुक्त की जाने वाली अधिकांश लिपियों की उत्पत्ति ब्राह्मी से ही हुई है। इस लिपि का प्रसार उपमहाद्वीप से बाहर तिब्बत और दक्षिण-पूर्व एशिया तक भी हुआ।

برہمی رسم الخط اس اصطلاح سے مراد وہ رسم الخط ہے جس کا استعمال قدیم ہندوستان میں پراکرت، سنسکرت اور تمل زبانوں کو لکھنے کے لیے کیا جاتا تھا۔ آرامی رسم الخط کے برعکس اس میں حروف بائیں سے دائیں جانب لکھے جاتے ہیں۔ اس رسم الخط کے استعمال کا اولین ثبوت اشوک کے کتبوں (وسط تیسری صدی قبل مسیح) میں ملتا ہے۔ البتہ سری لنکا کے انوراڈھا پور سے حالیہ کچھ آثار برآمد ہوئے ہیں جن سے اندازہ ہوتا ہے کہ اس رسم الخط کا اس سے قبل (تقریباً چھٹی اور چوتھی صدی قبل مسیح) میں فروغ ہو چکا تھا۔ ہندوستانی زبانوں کو لکھنے کے لیے زیادہ تر رسم الخط برہمی رسم الخط سے ماخوذ ہیں۔ یہ رسم الخط برصغیر سے باہر تبت اور جنوب-مشرقی ایشیا تک پھیلا ہوا تھا۔

Buddhism The term refers to the religion which is founded on the teachings of Gautama, the Buddha (c. 6th century BCE). The essential doctrines of the Buddha's teachings are best expressed in the Four Noble Truths: *Dukkha* (there is suffering); *Dukkha Samudaya* (it has a cause); *Dukkha Nirodh* (it can be removed) and *Dukkha Nirodh Marg* (the path to remove suffering). The principle texts of Buddhism are called Tripitaks. Those

are *Vinaya, Sutta* and *Abhidhamma Pitaka*. The ultimate goal of the Buddha's teaching was to help all human beings attain the *nirvana* (salvation), which means the release from the cycle of birth and death. To achieve this goal Buddha laid down the *aryaashtanga marga* (the Noble Eightfold Path) consisting of *samyak drishti* (right view), *samyak sankalpa* (right intention), *samyak vak* (right speech), *samyak karma* (right action), *samyak ajeev* (right livelihood), *samyak vyayam* (right effort), *samyak smriti* (right mindfulness) and *samyak samadhi* (right concentration). Most of the teachings of the Buddha were codified in the first Buddhist council. Over the years the monastic order of Buddhism was split into two main branches namely- the Hinayana (the smaller vehicle), and Mahayana (the greater vehicle). Subsequently several other sects of Buddhism like *Vajrayana, Tantrayana* also came into existence. Under the patronage of Ashoka, Buddhism spread far beyond India to many parts of Central, Western and South and Southeastern Asia. Buddhism also spread far and wide through the efforts of scholars, monks, pilgrims, traders and travellers. (See also BODHISATTVA; BUDDHIST COUNCILS; HINAYANA; MAHAYANA)

बौद्ध धर्म यह गौतम बुद्ध की शिक्षाओं पर आधारित धर्म (छठी शताब्दी ई.पू.) है। उनके धर्म का मूलमंत्र चार आर्य सत्यों में अभिव्यक्त किया गया है। दुःख (इस संसार में दुःख है); दुःख समुदय (दुःख का कारण है); दुःख निरोध (इसे दूर किया जा सकता है); दुःख निरोध मार्ग (दुख निवारण मार्ग)। बौद्ध धर्म के प्रमुख ग्रंथों को 'त्रिपिटक' कहा गया है— ये हैं *विनय, सुत्त* और *अभिधम्म पिटक*। बुद्ध के उपदेशों का परम लक्ष्य मनुष्य जाति को निर्वाण प्राप्ति में मदद करना था। निर्वाण का तात्पर्य जन्म और मृत्यु के चक्र से मुक्ति दिलाने से है। इस उद्देश्य की प्राप्ति के लिए बुद्ध ने अष्टांगिक मार्ग की शिक्षा दी जिसके अंतर्गत सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्म, सम्यक् आजीविका, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति और सम्यक् समाधि आते हैं। बुद्ध की अधिकांश शिक्षाओं को प्रथम बौद्ध संगीति में संकलित किया गया था। समयोपरांत बौद्ध धर्म दो शाखाओं में बँट गया। हीनयान (छोटा वाहन) और महायान (बड़ा वाहन)। धीरे-धीरे बौद्ध धर्म के कई अन्य संप्रदाय भी अस्तित्व में आए, जैसे— वज्रयान और तंत्रयान। अशोक के संरक्षण में बौद्ध धर्म भारत से बाहर मध्य, पश्चिम और दक्षिण तथा दक्षिण पूर्व एशिया के कई इलाकों में फैला। बौद्ध धर्म व्यापारियों, विद्वानों, भिक्षुओं, तीर्थ-यात्रियों तथा अन्य यात्रियों के प्रयासों से भी दूर-दूर तक फैला (बोधिसत्व; बौद्ध संगीतियाँ; हीनयान; महायान भी देखें)

بدھ مت اس اصطلاح سے مراد گوتھ بدھ (چھٹی صدی قبل مسیح) کی تعلیمات پر مبنی مذہب ہے۔ بدھ کی تعلیمات کے لازمی اصولوں کو چار اہم صداقت کے طور پر بیان کیا جاتا ہے: دکھ (تکلیف)، دکھ سمودائی (دکھ کا سبب)، دکھ نرودھ (ازالہ دکھ)، اور دکھ نرودھ مارگ (طریقہ ازالہ دکھ)۔ بدھ مت کے اہم متون کو تری پٹیک کہا جاتا ہے۔ تری پٹیک

اس طرح ہیں: ونئے، سٹ اور ابھیدھم پیٹک۔ بدھ کی تعلیمات کا بنیادی مقصد نروان (نجات) کے حصول میں تمام انسانوں کی مدد کرنا تھا۔ نروان کا مطلب پیدائش-موت کے چکر سے چھٹکارہ ہے۔ اس مقصد کے حصول کے لیے بدھ نے ہشت مارگ کی بنیاد رکھی۔ ہشت مارگ ہیں: سمیک درشٹی (صحیح نقطہ نظر)، سمیک سنکھپ (صحیح نیت)، سمیک واک (صحیح قول)، سمیک کرم (صحیح عمل)، سمیک اجبو (صحیح رزق)، سمیک ویایام (صحیح کوشش)، سمیک اسمریتی (صحیح توجہ) اور سمیک سادھی (صحیح مراقبہ)۔ بدھ کی پیشتر تعلیمات کی تدوین پہلی بدھت کونسل میں ہوئی۔ مرور زمانہ کے ساتھ بدھ کا راہبانہ سلسلہ دو اہم شاخ یعنی ہین یان (چھوٹی چکری) اور مہایان (عظیم چکری) میں تقسیم ہو گیا۔ بعد میں بدھ مت کے کئی دوسرے فرقے و جریان، تنزیان بھی وجود میں آئے۔ اشوک کی سرپرستی میں بدھ مت بیرون ہند وسط مغربی، جنوبی اور جنوب-مشرقی ایشیا میں پھیلا۔ بدھ مت دانشوروں، راہبوں، مذہبی سیاحوں، تاجروں اور مسافروں کی کوششوں کی بدولت بھی دور دراز علاقوں تک پھیلا۔ (مزید دیکھیں بودھستوا، بدھ مت کی کونسل، ہین یان، مہایان)

Buddhist Councils These were assemblies convened after the *Mahaparinirvana* (demise) of the Buddha to compile his teachings and to settle doctrinal disputes which arose within the *sangha*. There have been four such historic councils. The first of these councils, was held at Rajagriha (the capital of Magadha) in c.5th century BCE. The *Vinaya Pitaka* (dealing with monastic rules) and the *Sutta Pitaka* (dealing with Buddha's sayings) are said to have been finalised (adopted) in this council. The second council was held at Vaishali, the capital of Lichchavis presently in north Bihar, probably a century after the Buddha's demise (c.4th century BCE) when the Buddhist sangha was split into two on the issues of the Buddha's teachings and monastic discipline. Aimed at resolving the issues of schism in the Buddhist *sangha* Ashoka had convened the third council at Pataliputra (modern Patna, then capital of the Mauryan empire) in c.247 BCE. The *Abhidhamma Pitaka*, dealing with the metaphysical aspect of Buddhism, was compiled in this council. The fourth council was convened under the patronage of Kanishka in c.1st or 2nd century CE and is usually associated with the formal rise of Mahayana Buddhism. Henceforth, the traditionalists were categorised as Hinayani. This council is known for

preparation of commentaries on the Buddhist scriptures. (See also, BUDDHISM; HINAYANA; MAHAYANA)

بuddھ संगीति بoudھ संगीतियाँ ऐसी परिषदें थीं जो गौतम बुद्ध के महापरिनिर्वाण (मृत्यु) के बाद इनके उपदेशों का संकलन करने और संघ में उत्पन्न हुए सैद्धांतिक विवादों का समाधान करने के लिए बुलाई गई थीं। ऐसी चार ऐतिहासिक परिषदें हुईं। इनमें से पहली संगीति राजगृह (मगध की राजधानी) में 5वीं शताब्दी ई.पू. में आयोजित की गई थी। इस संगीति में विनय (मठीय नियम) और सुत्त (बुद्ध के कथनों) पिटकों को अंतिम रूप दिया गया था। दूसरी संगीति संभवतः बुद्ध की मृत्यु के 100 साल बाद वैशाली (लिच्छवियों की राजधानी, वर्तमान उत्तरी बिहार) में चौथी शताब्दी ई.पू. में आयोजित की गई, जहाँ बौद्ध संघ बुद्ध की शिक्षाओं और निर्णय नियमों को लेकर दो भागों में विभक्त हो गया। तीसरी संगीति अशोक के तत्त्वावधान में पाटलिपुत्र (मौर्य साम्राज्य की राजधानी, वर्तमान पटना) में 247 ई.पू. में हुई। बौद्ध धर्म के आध्यात्मिक पहलू से संबंधित अभिधम्म पिटक को इसी संगीति में संकलित किया गया था। चौथी संगीति लगभग पहली अथवा दूसरी शताब्दी ई. में कनिष्क के तत्त्वावधान में हुई। इस संगीति का संबंध आमतौर पर महायान बौद्ध धर्म के औपचारिक उदय से जोड़ा जाता है। इसके बाद से परंपरावादी बौद्धों को हीनयानी की श्रेणी में रखा जाने लगा। यह संगीति बौद्ध धर्म ग्रंथों पर टीकाएँ तैयार करने के लिए जानी जाती है। (बौद्ध धर्म, हीनयान; महायान भी देखें)

بدھ کی کونسلیں ان سے مراد وہ اجلاس ہیں جو گوتم بدھ کی مہا پریری نروان (وفات) کے بعد ان کی تعلیمات کی تدوین اور سنگھ میں ہونے والے اصولی اختلافات کے تصفیہ کے لیے منعقد کیے گئے تھے۔ اس طرح کی چار تاریخ ساز کونسلیں ہوئی ہیں۔ پہلی کونسل پانچویں چھٹی قبل مسیح راج گریہہ (مگدھ کی دارالحکومت) میں منعقد ہوئی تھی۔ کہا جاتا ہے کہ اس کونسل میں ونئے پیٹک (راہبانہ اصول) اور سٹ پیٹک (اقوال بدھ) کی تدوین عمل میں آئی۔ دوسری کونسل غالباً بدھ کی وفات (چوتھی صدی قبل مسیح) کے سو سال بعد چھویں یوں کی راجدھانی ویشالی موجودہ شمالی بہار میں منعقد ہوئی تھی جس میں بودھ سنگھ بدھ کی تعلیمات اور راہبانہ اصولوں کی بنیاد پر دو حصوں میں تقسیم ہو گئی۔ اشوک نے بودھ سنگھ کے اختلافی مسائل کو حل کرنے کے مقصد سے تیسری کونسل 247 قبل مسیح پاٹلی پتر (موجودہ پٹنہ، اس زمانہ میں موریائی حکومت کی دارالحکومت) میں منعقد کرائی تھی۔ اس کونسل میں ابھیدھم پیٹک کی تدوین مکمل ہوئی جو کہ بدھ مت کے مابعد الطبیعیاتی پہلوؤں سے متعلق ہے۔ چوتھی کونسل تقریباً پہلی یا دوسری صدی عیسوی میں کنشک کی صدارت میں منعقد ہوئی اور حسب معمول بدھ مت میں مہایان مکتبہ فکر کا رسمی ارتقا عمل میں آیا۔ اس کے بعد روایت پسندوں کو ہین یان کے زمرے میں رکھا۔ یہ کونسل بدھ مت کی مذہبی کتابوں کی تفسیر کی تیاری کے لیے مشہور ہے۔ (مزید دیکھیں بدھ مت، ہین یان، مہایان)

Cc

Caliphs, Khalifa The word Caliph or *Khalifa* literally means 'successor' or 'substitute'. The word was used to describe the successors of Prophet Muhammad. The first successor who became the first *Khalifa* in 632 CE was Abu Bakr. He was followed by Umar, Usman and Ali respectively. All of them are known as the rightly guided Caliphs who were closely associated with Prophet Muhammad during his lifetime. After Ali, the Caliphate passed on to the Umayyads (661-750 CE) who ruled from Damascus, and therefore to the Abbasids (750-1258 CE) who had their centre at Baghdad. However, by the time Ottomans of Turkey laid claims to this institution, its authority had waned considerably. It was finally abolished in 1924 when Mustafa Kemal Atatürk, the first president of the Republic of Turkey converted Turkey into a secular state.

खलीफा खलीफा का शाब्दिक अर्थ 'उत्तराधिकारी' या 'प्रतिस्थापी' है। इस शब्द का प्रयोग पैगम्बर मुहम्मद के उत्तराधिकारियों के लिए हुआ था। 632 ई में अबु बक्र उनके पहले उत्तराधिकारी खलीफा बनाए गए। इनके बाद क्रमशः उमर, उस्मान और अली खलीफा बने। इन्हें सही रूप से निर्देशित खलीफाओं के रूप में जाना जाता है जो पैगम्बर के जीवनकाल में उनके साथ जुड़े रहे थे अली के बाद खिलाफत उमैय्यों (661-750 ई.) के पास आ गई जो दमिश्क से शासन करते थे। इसके बाद यह पदवी अब्बासियों (750-1258 ई.) के पास आ गई जिनका शासन केंद्र बगदाद था। परंतु जब तुर्की के ऑटोमन शासकों ने इस संस्था पर अपनी दावेदारी की, तब तक इस संस्था की शक्ति काफी हद तक कम हो गई थी। अंततः 1924 ई. में जब तुर्की गणतंत्र के प्रथम राष्ट्रपति मुस्तफा कमाल अतातुर्क द्वारा तुर्की में एक धर्मनिरपेक्ष राज्य की स्थापना की गई, तब इसे समाप्त कर दिया गया।

خلیفہ خلیفہ کا لفظی مفہوم جانشین یا قائم مقام ہے۔ اس اصطلاح کا استعمال پیغمبر محمد کے جانشینوں کے لیے کیا گیا تھا۔ اول جانشین حضرت ابوبکرؓ ہیں جو 632 میں خلیفہ بنائے گئے۔ ان کے بعد علی الترتیب حضرت عمرؓ، حضرت عثمانؓ اور حضرت علیؓ خلیفہ مقرر ہوئے۔ انھیں خلفائے راشدین کہا جاتا ہے۔ اس لیے کہ یہ پیغمبر محمد سے ان کی حیات طیبہ میں بے حد قربت رکھتے تھے۔ حضرت علیؓ کے بعد خلافت امویوں (Umayyads) (661 تا 750ء) کے ہاتھوں میں آگئی جن کا دارالحکومت دمشق تھا اور ان کے بعد عباسیوں (750 تا 1258ء) کے پاس آئی جن کا دارالحکومت بغداد تھا۔ تاہم جب ترک کے عثمانی حکمرانوں نے خلافت کا دعویٰ کیا تو اس کے اختیارات کافی حد تک کمزور ہو چکے تھے۔ بالآخر 1924 میں اس کا خاتمہ اس وقت ہو گیا جب ترکی کے پہلے صدر جمہوریہ مصطفیٰ کمال اتاترک نے ترکی کو ایک سیکولر ریاست میں تبدیل کر دیا۔

Calligraphy The term refers to the art of decorative handwriting. The term might have had its origin in Greek language in which the words 'kallos' means 'beauty' and 'graphine' means 'to write'. The tradition of calligraphy had evolved into a fine art form in the Middle-East and East Asia since the early centuries of Christian era and had continued till the print technology came to substitute handwriting in the early modern age. In India calligraphy was practised as an important tool to beautify architectural structures with Quranic verses during the medieval period

सुलेखन कला इस शब्द का तात्पर्य सुंदर लेख लिखने की कला से है। संभवतः इस शब्द की उत्पत्ति यूनानी भाषा से हुई है, जिसमें 'कैलोस' का अर्थ 'सुंदर' और 'ग्रेफाइन' का अर्थ 'लिखना' है। सुलेखन कला की परंपरा, ईसवी सन् की प्रारंभिक शताब्दियों से मध्य-पूर्व तथा पूर्वी एशिया में एक ललित कला के रूप में विकसित हुई और प्रारंभिक आधुनिक युग में छपाई की तकनीक के आगमन तक, जब इसने लेखन कला का स्थान ले लिया, बनी रही। मध्यकालीन भारत में इस कला का प्रयोग इमारतों को *कुरआन* की आयतों से सजाने के लिए किया जाता था।

خطاطی (خوش نویسی) اس اصطلاح کا تعلق خوش نویسی کے ایک فن سے ہے۔ غالباً اس کی انگریزی اصطلاح کیلی گرائی یونانی زبان سے مشتق ہے جس میں کیلیوں بمعنی خوبصورتی اور گریفائن بمعنی تحریر کے ہیں۔ خطاطی کی روایت ابتدائی عیسوی صدیوں میں فنون لطیفہ کی شکل میں مشرق وسطیٰ اور مشرقی ایشیا میں نشوونما پاتی رہی اور ابتدائی دور جدید میں پرنٹ ٹکنالوجی کی متبادل تحریر کے وجود میں آنے تک جاری رہی۔ عہد وسطیٰ کے ہندوستان میں خطاطی قرآنی آیتوں کے ذریعے فن تعمیر کی تزئین کاری کا اہم ذریعہ تھی۔

Canon The term refers to the collection of books (old, ancient, final) that are accepted as authoritative or divinely inspired in any given religion, such as the *Tripitaka* in Theravada Buddhism or the *Prasthanas* in the Hindu tradition. *Hadith* is the most important canonical tradition in Islam. (See also, UPANISHAD;HADITH)

ग्रंथ संग्रह इस शब्द का तात्पर्य प्राचीन ग्रंथों के उस संग्रह से है जो किसी धर्म विशेष के अनुसार प्रमाणिक माने जाते हैं या दैवीय रूप से प्रेरित होते हैं, जैसे - थेरवाद, बौद्धधर्म में त्रिपिटक अथवा हिंदू परंपरा में प्रस्थान त्रयी (उपनिषद्, भगवतगीता और ब्रह्मसूत्र)। इस्लाम में हदीथ (हदीस) सबसे महत्वपूर्ण ग्रंथ संग्रह है। (उपनिषद्, हदीथ भी देखें)

کینن (مجموعہ دینی کتب) اس اصطلاح سے مراد پرانی، قدیم، آخری کتابوں کا مجموعہ ہے، جسے کسی متعلقہ مذہب میں مستند یا الہامی تسلیم کر لیا گیا ہے۔ جیسے تھیرواد مذہب میں تری پیٹک یا ہندو روایت میں پرستھان ترائی (اپنشد، جگوت گیتا اور برہم سوتر)۔ دینی روایت کے لحاظ سے اسلام میں حدیث بہت اہم ہے۔ (مزید دیکھیں اپنشد، حدیث)

Capital, Capitalism Derived from the Latin word 'capitale', the term has been in use since the middle of the 16th century. In the economic sense, the term refers to the accumulation of economic assets or wealth. Capitalism is a system of production in which methods or the means of production are owned privately to generate profit. Historically, capitalism acquired prominence in Western Europe following the Industrial Revolution. As a system, it has resulted in a considerable increase in the volume of goods and services and in the expansion of markets and increase in the number of consumers all across the world. By the very nature of its working, capitalism has also led to severe inequalities between various countries. It also breeds socio-economic inequalities within individual countries.

(See also, INDUSTRIAL REVOLUTION)

پूंजी، پूंजीवाद لائٹن شब्द 'کاپیتالے' سے व्युत्पन्न اس شब्द کا प्रयोग 16वीं शताब्दी के मध्य से हो रहा है। आर्थिक संदर्भ में यह शब्द आर्थिक संपत्तियों या धन के संचय का सूचक है। पूंजीवाद उत्पादन की एक ऐसी प्रणाली है जिसमें उत्पादन के तरीकों और साधनों का स्वामित्व निजी हाथों में होता है और वे ही उसका लाभ कमाते हैं। ऐतिहासिक रूप से पूंजीवाद सर्वप्रथम पश्चिमी यूरोप में औद्योगिक क्रांति के फलस्वरूप अस्तित्व में आया। एक प्रणाली के रूप में इस व्यवस्था के फलस्वरूप माल और सेवाओं के परिमाण, बाजारों के विस्तार और उपभोक्ताओं की संख्या में विश्व भर में पर्याप्त वृद्धि हुई। पूंजीवाद की कार्यप्रणाली का स्व रूप ही कुछ ऐसा रहा है कि इसके फलस्वरूप विभिन्न देशों के बीच भारी असमानताएँ आ गईं। इससे देशों के भीतर भी सामाजिक-आर्थिक असमानताएँ उत्पन्न हुईं। (औद्योगिक क्रांति भी देखें)

सर्मायें, सर्मायेंदारी लाटिन لفظ کپیتیل (Capitale) سے ماخوذ یہ اصطلاح سولہویں صدی کے وسط سے استعمال میں ہے۔ اقتصادیات میں یہ اصطلاح املاک یا دولت کی ذخیرہ اندوزی کو بیان کرتی ہے۔ سرمایہ داری پیداوار کا ایک ایسا نظام ہے جس میں حصولِ نفع کی خاطر ذرائع پیداوار یا طریقہ کار پر مالکانہ حق ذاتی طور پر حاصل ہوتا ہے۔ تاریخی نقطہ نظر سے سرمایہ داری سب سے پہلے مغربی یورپ میں صنعتی انقلاب کے زیر اثر وجود میں آئی۔ نتیجتاً پوری دنیا میں ایشیا کی مقدار اور خدمات میں غیر معمولی اضافہ، بازاروں کی توسیع اور صارفین کی تعداد میں اضافہ ہوا۔ سرمایہ داری نے اپنے طریقہ کار کی عین فطرت کے مطابق مختلف ملکوں میں عدم مساوات کو بھی فروغ دیا۔ انفرادی ممالک میں بھی اس نے سماجی و معاشی عدم مساوات کو جنم دیا ہے۔ (مزید دیکھیں صنعتی انقلاب)

Carbon-14(C14)/Radiocarbon Dating It refers to a dating technique that is used to determine the age of organic materials such as seeds, bone, shell, wood, peat, charcoal, etc. which are less than 50,000 years of age. This technique is based on the principle that living things

absorb and release carbon-12 and carbon-14 when they are alive. They release C14 after death at a constant rate while C12 remains stable. With C12 taken as a baseline the ratio calculation between C12 and C14 gives the date of the material. The decrease in C14 is measured in half-lives of 5730 years, meaning that the amount of carbon-14 is reduced to half the amount after about 5730 years. By calibrating dates generated by radiocarbon dating with other absolute dating methods, a date in calendar years can be established.

کاربن-14 /ریدیو کاربن तिथि निर्धारण इसका तात्पर्य काल निर्धारण की एक ऐसी विधि से है, जिसका प्रयोग 50,000 वर्षों से कम पुराने कार्बनिक पदार्थों, जैसे — बीज, हड्डी, सीपी, लकड़ी, पाँस, लकड़ी का कोयला आदि के काल का पता लगाने के लिए किया जाता है। यह तकनीक इस सिद्धांत पर आधारित है कि जीवित वस्तुएँ अपनी जीवित अवस्था में कार्बन-12 और कार्बन-14 ग्रहण करती और छोड़ती हैं। वे मृत्यु के बाद कार्बन-14 को एक स्थिर दर पर छोड़ती हैं, जबकि कार्बन-12 स्थिर अवस्था में बना रहता है। कार्बन-12 को एक आधार रेखा मान लें तो कार्बन-12 और कार्बन-14 के बीच के समानुपात की गणना उस पदार्थ सामग्री की तिथि बता देती है। कार्बन-14 में हुई कमी को 5730 वर्षों की आधी-जिंदगियों में मापा जाता है जिसका अर्थ यह है कि कार्बन-14 की मात्रा लगभग 5730 वर्षों के बाद घटकर आधी रह जाती है। तिथि निर्धारण की रेडियो-कार्बन विधि से प्राप्त तारीखों का अन्य काल निर्धारण विधियों से प्राप्त तारीखों से मिलान करके कैलेंडर वर्षों से संबंधित तारीखें निर्धारित की जा सकती हैं।

कारبن-14 (سی-14) ریڈیو کاربن ڈیٹنگ اس سے مراد تاریخ متعین کرنے کی ایک تکنیک ہے جس کا استعمال پچاس ہزار سال سے کم عمر والے نامیاتی مادے مثلاً بیج، ہڈی، سیپ، لکڑی، نباتاتی کوئلہ، تارکول وغیرہ کی عمر متعین کرنے کے لیے کیا جاتا ہے۔ یہ تکنیک اس اصول پر مبنی ہے کہ جاندار چیزیں جب زندہ ہوتی ہیں تو سی-12 اور سی-14 جذب کرتی اور چھوڑتی ہیں۔ مرنے کے بعد یہ سی-14 ایک متوازن شرح سے چھوڑتی ہیں۔ جب کہ سی-12 کوروک کر رکھتی ہیں۔ اگر سی-12 کو بنیادی خط مان لیں تو سی-12 اور سی-14 کے درمیان کاربن کے حساب کا تناسب مادے کی تاریخ کو بتا دیتا ہے۔ سی-14 میں ہونے والی کمی کو 5730 سال کے نصف حیات میں ناپا جاتا ہے، جس کا مطلب یہ ہے کہ کاربن-14 کی مقدار کو تقریباً 5730 سال کے بعد گھٹ کر نصف رہ جاتی ہے۔ تاریخ متعین کرنے کے دیگر مطلق طریقوں کے ساتھ پلان کرنے کے ریڈیو کاربن ڈیٹنگ کے ذریعے تشکیل کردہ تاریخوں کا کلیڈر میں تاریخ کا تعین کیا جاسکتا ہے۔

Carbonisation This is a term which is often used by archaeologists to describe the process of burning of organic materials, such as plants, seeds, or grains in an oxygen free environment, which results in their preservation. Charcoal is a widely known example.

کاربنیकरण اس شब्द کا پرچون فراي: پورا تत्वیدوں द्वारा کاربنیک پدার্থوں، جیسے— پوڈوں، بیج یا ائن کے دانوں آدی کے ایک آکسیجن-رहित پر्यावरण में जलने की प्रक्रिया को बताने के लिए किया जाता है। ऐसे वातावरण में पदार्थ नष्ट नहीं होता, बल्कि सुरक्षित बना रहता है। लकड़ी का कोयला इस प्रक्रिया का एक सुविज्ञात उदाहरण है।

کاربونايزيشن یہ ایک اصطلاح ہے جس کا استعمال آثار قدیمہ کے ماہرین اکثر آکسیجن سے آزاد ماحول میں نامیاتی مادے مثلاً پودے، بیج یا اناج کے جلنے کے عمل کو بتانے کے لیے کرتے ہیں۔ اس عمل میں ان کے کیمیائی عناصر محفوظ رہتے ہیں جس سے ان کی حفاظت ہوتی ہے۔ لکڑی کا کوئلہ اس کی ایک نمایاں مثال ہے۔

Catholic Church (See, CHURCH)

کیتھولیک چرچ چرچ دیکھو

کیتھولک چرچ (مزید دیکھیں چرچ)

Census The term refers to an official count or enumeration of members of a population at regular intervals. Enumeration of the human population was known to exist even in pre-British India. However, systematic methods of conducting censuses was developed in India by the British beginning with 1872. The first All- India Census was conducted in 1881. Since then the census operations have been regularly carried out in the country once in every 10 years. Besides enumerating human population, census is also carried out in respect of animals, birds, trees, agriculture, business, vehicular traffic, etc.

जनगणना इस शब्द का तात्पर्य नियमित अंतराल पर होने वाली आधिकारिक जनगणना से है। भारत में जनसंख्या का आकलन अंग्रेजी शासन से पहले भी ज्ञात था। परंतु, सुव्यवस्थित तरीकों से जनगणना का कार्य भारत में 1872 में अंग्रेजों द्वारा शुरू किया गया। पहली अखिल भारतीय जनगणना 1881 में हुई। तब से जनगणना का कार्य नियमित रूप से हर दसवें वर्ष किया जा रहा है। मानव जनगणना के अतिरिक्त, पशुओं, पक्षियों, पेड़ों, कृषि, व्यवसाय, यातायात आदि की भी गणना की जाती है।

مردم شماری اس اصطلاح سے مراد کسی آبادی کے لوگوں کی مقررہ وقفے سے کی جانے والی سرکاری گنتی یا انھیں شمار کرنے سے ہے۔ برطانوی حکومت سے پہلے بھی ہندوستان میں انسانی آبادی کی گنتی کے ثبوت ملتے ہیں۔ لیکن ہندوستان میں مردم شماری کے منظم طریقوں کا فروغ 1872 کے آغاز میں برطانیہ کے ذریعے ہوا۔ پہلی مرتبہ کل ہند مردم شماری 1881 میں ہوئی۔ اس کے بعد پابندی سے ہر دس سال میں ایک بار مردم شماری ملک میں ہوتی آرہی ہے۔ انسانی آبادی کی مردم شماری کے علاوہ دیگر چیزوں مثلاً جانوروں، پرندوں، درختوں، زراعتوں، تجارتوں اور آمد و رفت سے متعلق گاڑیوں کی بھی عدد شماریاں ہوتی ہیں۔

Central Powers The term is used collectively for Austria-Hungary, Germany and Italy who formed a

political alliance in 1882, which is also known as the 'Triple Alliance'. After 1915, when Italy joined England and France in another alliance the term came to refer only to Austria-Hungary and Germany. The term also provides an indication of the geographical location of these countries in Europe.

کند्रीय شکتیاں اس شब्द کا پرچون सामूहिक रूप से ऑस्ट्रिया, हंगरी, जर्मनी और इटली के लिए किया जाता है, जिन्होंने 1882 में एक राजनीतिक संधि की, जिसे ट्रिपल ऐलायंस (त्रिराष्ट्रीय मैत्री) भी कहा जाता है। 1915 के बाद जब इटली, इंग्लैंड और फ्रांस एक – दूसरे समूह में शामिल हो गए तब 'केंद्रीय शक्तियाँ' शब्द का प्रयोग केवल ऑस्ट्रिया-हंगरी और जर्मनी के लिए ही किया जाने लगा। यह नाम यूरोप में इन देशों की भौगोलिक स्थिति का भी सूचक है।

مرکزی طاقتیں مجموعی طور پر اس اصطلاح سے مراد 1882 میں آسٹریہ، ہنگری، جرمنی اور اٹلی کے مابین ہونے والے سیاسی اتحاد سے ہے جو سرفرہقی معاہدہ کے نام سے بھی جانا جاتا ہے۔ 1915 کے بعد جب اٹلی ایک دوسرے اتحاد میں برطانیہ اور فرانس کے ساتھ ہو گیا تو اس اصطلاح کا اطلاق صرف آسٹریہ، ہنگری اور جرمنی پر ہونے لگا۔ اس اصطلاح سے یورپ میں ان ممالک کا جغرافیائی محل وقوع بھی معلوم ہوتا ہے۔

Chahar Taslim It was a mode of salutation which was introduced by Shahjahan during the Mughal period. This form of salutation involved placing the back of the right hand on the ground and raising it gently till the person stood erect, and touched the palm of his hand on the crown of his head. *Chahar* literally means 'four' and *taslim*, means 'submission'. Thus, it meant four times bowing down before the king.

چہار تاسلیم چہار تاسلیم अभिवादन करने का एक तरीका था जिसकी शुरुआत मुगल काल में शाहजहाँ ने की थी। इस तरीके के तहत सलाम करने वाला व्यक्ति सबसे पहले अपने दाहिने हाथ (हथेली) के पीछे के हिस्से को ज़मीन पर रखकर धीरे-धीरे उसे ऊपर उठाते हुए सीधा खड़ा हो जाता था। फिर वह अपने उस हाथ की हथेली को अपने सिर के ऊपरी भाग पर रखता था। इस पूरे शब्द में 'चहार' का अर्थ है चार और 'तसलीम' का अर्थ है आत्मसमर्पण करना। इस प्रकार इस शब्द का अर्थ है, शासक के प्रति चार बार झुकना या अभिवादन करना।

چہار تسلیم یہ سلام کرنے کا ایک طریقہ تھا جسے شاہ جہاں نے مغل دور حکومت میں شروع کیا تھا۔ اس طریقہ تسلیم میں دائیں ہاتھ کی پشت کو زمین پر رکھ کر جھکنا اور آہستہ آہستہ سیدھے کھڑے ہونا اور ہتھیلی کو اپنے سر کے اوپری حصے پر رکھنا پڑتا تھا۔ لفظ چہار کا معنی چار اور تسلیم بمعنی خود پیردگی ہے، جس کا مطلب ہے بادشاہ کے سامنے چار مرتبہ جھکنا۔

Chaitya This term refers to a Buddhist or Jaina prayer hall. *Chaityas* were built near *vihas* for congregational worship. The Buddhist *chaityas* usually enshrined a *stupa* and at a later stage, the icon of Buddha as well. The earliest existing *chaitya* date from the end of the

first millennium BCE. These were built all over the country either of brick or excavated from rocks. It appears as though wooden prototypes of chaityas existed even earlier. The largest brick chaitya hall to have been excavated is at Guntapalli in Seemandhra. Some of the most beautiful examples of rock-cut chaityas are found at Bhaja and Karle along the Western Ghats in Maharashtra. (See Also, VIHARA)

चैत्य इस शब्द का प्रयोग बौद्ध या जैन प्रार्थना कक्ष के लिए किया जाता है। ये सामूहिक उपासना हेतु विहार के पास बनाए जाते थे। बौद्ध चैत्य में एक स्तूप होता था। आगे चलकर इसमें बुद्ध की प्रतिमा भी स्थापित की जाने लगी। आज जो चैत्य पाए जाते हैं उनमें प्राचीनतम चैत्य पहली सहस्राब्दी ई.पू. के अंतिम भाग के हैं। ये चैत्य देश के सभी भागों में ईंटों से अथवा चट्टानों को काटकर या खोदकर बनाए जाते थे। ऐसा प्रतीत होता है कि इससे पहले चैत्यगृह लकड़ी से बनाए जाते थे। ईंटों से बना सबसे बड़ा चैत्य गुंटापल्ली (सीमांध्र) की खुदाई में पाया गया था। शिला-निर्मित चैत्यों के कुछ अत्यंत सुंदर उदाहरण महाराष्ट्र में पश्चिमी घाट में भाजा और कार्ले में पाए गए हैं। (विहार भी देखें)

चिप्टी इस اصطلاح से مراد बده मत या जैन मत का عبادत خانه ہے۔ یہ وہار (Vihara) کے نزدیک اجتماعی عبادت کے لیے بنائے جاتے تھے۔ بده مت کے چیتیاؤں میں عموماً ایک استوپ ہوتا تھا اور بعد میں بده کا مجسمہ بھی رکھا جانے لگا۔ بده مت کے چیتیات کی موجودگی کا اولین ثبوت پہلے ہزار قبل مسیح کے اختتام پر ملتے ہیں۔ یہ پورے ملک میں اینٹ یا چٹانوں کو کاٹ کر یا کھود کر بنائے گئے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ اس سے قبل چیتیا لکڑی کے بنائے جاتے تھے۔ اینٹوں کا سب سے بڑا چیتیا ہال سیماندرامیں گنتاپلی کی کھدائی میں برآمد ہوا ہے۔ چٹانوں کو کاٹ کر بنائے گئے چیتیا کی بعض خوب صورت مثالیں مہاراشٹر کے مغربی گھاٹوں، بھاج اور کارلے میں پائی گئی ہیں۔ (مزید دیکھیں وہار)

Chalcolithic This term refers to archaeological cultures which used copper apart from stone (lithos) for making objects. Copper artefacts made by these cultures included tools, weapons and bangles. They also used microliths and other stone tools. These Chalcolithic people domesticated animals and practiced agriculture along with hunting and fishing. Almost all Chalcolithic communities used wheel turned black-and-red pottery. They were also the first to use painted ware. Traces of Chalcolithic cultures, which were mostly associated with rural communities, have been discovered almost all over the country during the second and early first millennium BCE. (See also, ARTEFACTS; BLACK AND RED WARE)

ताम्रपाषाण इस शब्द का प्रयोग उन पुरातत्वीय संस्कृतियों के लिए किया जाता है जब लोग वस्तुएँ बनाने के लिए पत्थर के साथ-साथ ताँबे का भी प्रयोग करते थे। उनके द्वारा बनाई गई ताम्र शिल्पकृतियों में औजार, हथियार और चूड़ियाँ शामिल हैं। वे लघु पाषाणों तथा पत्थरों के औजारों का भी प्रयोग

करते थे। ताम्रपाषाणीय लोग शिकार करने और मछली पकड़ने के साथ-साथ पशु पालने और खेती करने का कार्य भी करते थे। लगभग सभी ताम्रपाषाणीय समुदाय चाक पर बने काले और लाल मिट्टी के बर्तनों का प्रयोग करते थे और उन्होंने ही सबसे पहले चित्रित पात्रों का इस्तेमाल करना शुरू किया था। इन संस्कृतियों के अवशेष द्वितीय सहस्राब्दी से आरंभिक प्रथम सहस्राब्दी ई.पू. के बताए जाते हैं, जो देश के लगभग सभी भागों में पाए गए हैं। ताम्रपाषाणीय संस्कृतियों के लोग अधिकतर ग्रामीण थे। (शिल्प कृति, काले और लाल पात्र भी देखें)

تانے پتھر کا دور اس اصطلاح سے مراد آثار قدیمہ کی وہ تہذیبیں ہیں جن میں سامان سازی کے لیے پتھر کے علاوہ تانے کا بھی استعمال کیا جاتا تھا۔ اس تہذیب کے ذریعے تانے سے بنائی جانے والی مصنوعات میں اوزار، اسلحے اور چوڑیاں شامل تھیں۔ وہ سنگ ریزے اور پتھر کے دیگر اوزاروں کا بھی استعمال کرتے تھے۔ تانے پتھر کے دور کے لوگ ماہ گیری اور شکار کرنے کے ساتھ کاشت کاری کرتے اور جانور بھی پالتے تھے۔ تانے پتھر کے دور میں تقریباً تمام طبقے چاک پر تیار کردہ گول سیاہ و سرخ برتن کا استعمال کرتے تھے۔ یہی لوگ تھے جنہوں نے سب سے پہلے رنگین برتن کا استعمال کیا۔ دوسرے اور ابتدائی اولین ہزاریہ قبل مسیح چاکولیتھک تہذیب کے آثار تقریباً پورے ملک میں دریافت ہوئے ہیں جن میں زیادہ تر کا تعلق دیہی طبقوں سے تھا۔ (مزید دیکھیں صنایع کا نمونہ، سیاہ و سرخ مٹی کے برتن)

Chandala The term refers to members of those social groups, who were considered as untouchable. Sometimes these people were also referred to as *antyaaja* as they fell outside the fourfold varna system. However, in some Buddhist texts like the *Matanga Jataka* they have been occasionally presented as questioning their marginal status.

چانڈال इस शब्द का प्रयोग समाज के उन समूहों के लिए किया जाता था जिन्हें अस्पृश्य माना गया था। कभी-कभी इन लोगों को अंत्यज भी कहा जाता था, क्योंकि ये लोग चतुर्वर्णीय व्यवस्था के बाहर थे। हालाँकि कुछ बौद्ध ग्रंथों, जैसे मातंग जातक में उन्हें अपनी हाशिये की स्थिति पर प्रश्न उठाते हुए प्रस्तुत किया गया है।

چنڈال اس اصطلاح سے مراد سماج کی وہ جماعتیں ہیں جنہیں اچھوت سمجھا جاتا تھا۔ بسا اوقات انہیں انتیج بھی کہا جاتا تھا کیوں کہ یہ لوگ اس ورن نظام کے چار طبقوں سے باہر تھے۔ تاہم بعض بده متوں مثلاً تنگ جاتک میں بعض اوقات انہیں اس طور پر پیش کیا گیا ہے کہ وہ اپنی حاشیائی حالت پر سوال کرتے نظر آتے ہیں۔

Chauchala This term refers to four-roofed structures where the four triangular curved roofs met at the top. The *chauchala* style led to the evolution of a unique Bengali architectural style in medieval times which was adopted outside Bengal as well.

चौचाला इस शब्द का प्रयोग चार छतों वाली ऐसी इमारत के लिए किया जाता था जिनमें छतों के चार तिकोने मुड़े हुए हिस्से चोटी पर आपस में मिलते थे। मध्ययुग में चौचाला शैली ने बांग्ला वास्तु शैली के एक अद्भुत रूप के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। आगे चलकर इस शैली को बंगाल से बाहर भी अपना लिया गया।

चोचाला اس اصطلاح سے مراد چار چھت والی عمارت تھی جس میں چار سہ رُخی نمیدہ چھت کے حصے اوپر آپس میں ملے ہوتے تھے۔ عہد وسطیٰ میں چوچالائے نے بنگالی فن تعمیر میں ایک بے نظیر طرز کے ارتقا میں اہم کردار ادا کیا جسے بنگال سے باہر بھی اپنایا گیا۔

Chaudhury The term came into use in the 13th and 14th centuries. It referred to those who collected *kharaj* (land revenue) from the peasants on behalf of the state. In lieu of these services, the *chaudhuries* were granted certain privileges (*haq-i-khoti*) such as an exemption from paying *kharaj* on the lands owned by them. In due course the *chaudhuries* became a part of the rural aristocracy across Northern India.

चौधरी इस शब्द का प्रयोग 13वीं और 14वीं शताब्दियों में शुरू हुआ। इसका इस्तेमाल राज्य की ओर से किसानों से खराज (भू-राजस्व) इकट्ठा करने वालों के लिए किया जाता था। इन सेवाओं के लिए चौधरियों को कुछ विशेषाधिकार (हक्क-ए-खोती) दिए जाते थे, जिससे इसके तहत उन्हें अपनी जमीन के हिस्सों पर खराज देने से छूट मिलती थी। धीरे-धीरे चौधरी संपूर्ण उत्तर भारत में ग्रामीण अभिजात वर्ग का हिस्सा बन गए।

चोदहरी اس اصطلاح کا استعمال تیسویں اور چودھویں کے درمیان شروع ہوا۔ اس سے مراد وہ لوگ ہیں جو ریاست کے لیے کسانوں سے خراج (مال گزاری) وصول کرتے تھے۔ ان خدمات کے عوض چودھریوں کو مخصوص حقوق (حق خوٹی) دیے جاتے تھے یعنی وہ اپنی زمین پر مال گزاری ادا کرنے سے مستثنیٰ تھے۔ وقت گزرنے کے ساتھ چودھری پورے شمالی ہند میں دیہی طبقہ اشرافیہ کا حصہ بن گئے۔

Chaurasi The term refers to an administrative unit of the Gond kingdom of Central India (modern Madhya Pradesh) comprising 84 villages. The Gond kingdom was divided into several garhs of which *Chaurasi* was a subdivisional unit.

चौरासी यह शब्द मध्य भारत के गोंड राज्य (आधुनिक मध्य प्रदेश) की एक प्रशासनिक इकाई के लिए प्रयुक्त होता था जिसे चौरासी गाँव शामिल थे। गोंड राज्य अनेक गढ़ों में बँटा हुआ था। चौरासी गढ़ की एक इकाई थी।

चौरासी اس اصطلاح سے مراد وسط ہندوستان (موجودہ مدھیہ پردیش) کی گونڈ سلطنت کی انتظامی اکائی ہے جس میں چوراسی گاؤں تھے۔ گونڈ سلطنت کی گڑھوں میں منقسم تھی۔ چوراسی اسی گڑھ کی ایک ذیلی اکائی تھی۔

Chetti The term refers to traders in South India. (See also, SHRESHTHIN)

चेटी यह शब्द दक्षिण भारत में व्यापारियों के लिए प्रयोग किया गया है (श्रेष्ठी भी देखें)

چیٹی اس سے مراد جنوبی ہندوستان کے تجار ہیں۔ (مزید دیکھیں سریشٹی)

Chieftom, Chief, Chieftain The term refers to that form of political organisation in which a hereditary leader in his capacity as the 'chief' held power over a conglomeration of kinship groups living in clusters of villages around the habitation of the main clan group. These kinship groups in turn were headed by 'chieftains' as distinct from the 'chief' for having lesser power than him. Genghis Khan was born into the family of one such 'chieftain', who headed the Kiyat clan in the 12th century CE.

सरदार का क्षेत्र, सरदार, मुखिया ये शब्द ऐसी राजनीतिक व्यवस्था से संबंध रखते हैं, जिसमें वंश परंपरागत नेता एक प्रमुख की भूमिका में मुख्य कुल समूह के रिहायशी इलाकों के आस-पास के ग्राम समूहों में रहने वाले अपने सभी बंधु-बंधवों और उनके समूहों पर आधिपत्य रखता था। प्रत्येक बंधुत्व समूह पर एक 'सरदार' होता था जिसकी शक्ति प्रमुख की तुलना में कम होती थी। चंगेज खान का जन्म ऐसे ही एक सरदार के परिवार में हुआ था जो 12वीं शताब्दी में कियत वंश का मुखिया था।

सरदारी, सरदार قبیلہ, सरदार اعلیٰ اس اصطلاح سے مراد سیاسی تنظیم کی ایسی شکل ہے جس میں موروثی رہنما اپنی طاقت کی بنیاد پر قربت داروں کے مجموعی گروہ پر جو کہ اصل قبیلوں کے ارد گرد گاؤں میں رہتے تھے، 'سرदार اعلیٰ' کی حیثیت سے حکومت کرتا تھا۔ قربت داروں کا یہ گروہ کیے بعد دیگرے ان سرदारوں کے ماتحت ہوتا تھا جو سرदार اعلیٰ کے مقابلے میں کم اختیارات رکھنے کی وجہ سے مختلف ہوتے تھے۔ چنگیز خان اسی قسم کے ایک قبیلہ کے سرदार کے خاندان میں پیدا ہوا تھا جو کہ بارہویں صدی عیسوی میں کيات قبیلے کا سرदार تھا۔

Chihil Sutun *Chihil* or *Chahl* literally means 'forty' and *Sutun* stands for 'pillar'. Thus, put together the *Chihil Sutun* means a structure with forty pillars. Generally such structures used to be erected as halls of public and private audience within large courtyard of palaces such as *diwan-i-khas* or *diwan-i-am*, which were known as *chahl sutun* or forty-pillared halls.

चहल सुतून चहल का अर्थ है 'चालीस' और सुतून 'खंभे' को कहते हैं। इस प्रकार पूरे शब्द का अर्थ है, चालीस खंभों सामान्य रूप से चालीस खंभों वाले ढाँचे को 'चहल सुतून' कहा जाता था। सामान्य रूप से इन ढाँचों का निर्माण महलों के विशाल प्रांगण में आम और खास जनता से मुलाकात के लिए किया जाता था। 'दीवान-ए-खास' और 'दीवान-ए-आम' को भी चहल सुतून कहा जाता था, जो चालीस खंभों वाले भवन होते थे।

چہل ستون چہل کے معنی چالیس اور ستون کے معنی کھمبے ہیں۔ لہذا دونوں کو ملا کر اس سے مراد ایک ڈھانچہ لیا جاتا ہے جس میں چالیس کھمبے ہوتے تھے۔ عام طور پر اس طرح کے ڈھانچے محل کے بڑے صحن میں عام اور خاص رعایا سے ملاقات کرنے کے لیے ہال

کے طور پر بنائے جاتے تھے جیسے دیوان عام اور دیوان خاص جن کو چہل ستون یا چالیس کھبوں والا ہال بھی کہا جاتا تھا۔

Chinampa The term refers to a form of agriculture, practised in Mesoamerica, especially by the Aztecs similar to a system of land reclamation. A *chinampa* was constructed by weaving huge reed mats and covering it with mud and plants. It was then floated on a suitable shallow-water site. Once built up to a level that was above the surface of the water, mud from the lake rich in nutrients, used to be dredged up and piled on its top. This process used to be repeated periodically so that the soil remained fertile to support cultivation round the year. (See also, MESOAMERICA)

چینا پمپا اس اصطلاح سے مراد کاشت کاری کی ایک شکل ہے جس پر وسط امریکہ میں خاص طور پر آزٹیکس (Aztecs) عمل کرتے تھے جو کہ زیر آب زمین کو کاشت کے لائق بنانے کے لیے مٹی، لٹا جلتا طریقہ تھا۔ چینیپا زکل کی بڑی چٹانیاں بنا کر انہیں مٹی، کیچڑ اور پودوں سے ڈھک کر تیار کیے جاتے تھے۔ اس کے بعد انہیں مناسب پھیلنے والے مقامات پر تیرا دیا جاتا تھا۔ سطح آب سے ذرا اوپر ایک باریک ہونے کے بعد چھیل کے اندر غذائیت سے معمور کیچڑ کو صاف کر کے اوپر جمع کر دیا جاتا تھا۔ اس عمل کو وقتاً فوقتاً دہرایا جاتا تھا تاکہ پورے سال کھیتی کے لیے مٹی کی زرخیزی کو برقرار رکھا جاسکے۔ (مزید دیکھیں میسو امریکہ)

چیراگ-شیناسائی This Persian phrase literally means the 'lamp of wisdom'. Abul Fazl used it in the context of the importance of written material which he said could stay on for ages unlike spoken words.

چیراگ-شیناسائی اس فارسی فقرے کا مطلب 'دانش مند کی چراغ' ہے۔ ابوالفضل نے اس کا استعمال تحریری مواد کی اہمیت کے سیاق میں کیا ہے جس کے بارے میں اس کا خیال تھا کہ یہ بولے ہوئے الفاظ کے برخلاف مدتوں باقی رہ سکتا ہے۔

چیراگ-شیناسائی This Persian phrase literally means the 'lamp of wisdom'. Abul Fazl used it in the context of the importance of written material which he said could stay on for ages unlike spoken words.

چیراگ-شیناسائی اس فارسی فقرے کا مطلب 'دانش مند کی چراغ' ہے۔ ابوالفضل نے اس کا استعمال تحریری مواد کی اہمیت کے سیاق میں کیا ہے جس کے بارے میں اس کا خیال تھا کہ یہ بولے ہوئے الفاظ کے برخلاف مدتوں باقی رہ سکتا ہے۔

Church Ordinarily the term refers to a place of worship belonging to the Christian religion. However, in more specific ways, the term refers to an organisation of the

Christian religious community. From 380 CE, when Christianity was established as the official religion of the Roman Empire, the church maintained its organisational unity until 1054 CE, when it got split into the western Roman Catholic Church and the Eastern Orthodox Church. Although the term 'catholic' originally signified the universal church, yet in organisational sense it denoted the Church of Rome headed by the Pope. In 16th century, following protestations against the instituted organisational and doctrinal corruptions in catholic churches by religious reformers like Martin Luther, John Calvin and Ulrich Zwingli, another split occurred in the western church giving rise to a number of protestant churches. In England this protest took more of a political colour as King Henry VIII, failing to get the Pope's consent for a divorce from his wife Catherine over the issue of her not having given birth to a male heir, caused the Church of England to break away from papal authority. In 1534, through a Parliamentary enactment, Henry VIII also became the head of this church, the adherents of which came to be known as 'Anglicans', the word having originated from a medieval Latin phrase, ecclesia anglicana.

چرچ सामान्य रूप में इस शब्द का तात्पर्य ईसाई धर्म के उपासना स्थल से है। हालाँकि, विशिष्ट रूप से इस शब्द का प्रयोग ईसाई धर्मावलंबियों के संगठन के लिए किया जाता है। 380 ई. में जब ईसाई धर्म को रोमन साम्राज्य का आधिकारिक धर्म माना गया, तब से लेकर 1054 ई. तक चर्च ने अपनी संगठनात्मक एकता बनाए रखी। इस समय चर्च पश्चिमी रोमन कैथोलिक चर्च और पूर्वी ऑर्थोडॉक्स चर्च में बँट गया। यद्यपि, मूल रूप से कैथोलिक चर्च का तात्पर्य सार्वभौम चर्च से है तथापि, संगठन की दृष्टि से इसका तात्पर्य पोप की अध्यक्षता वाले रोम के चर्च से है। 16वीं शताब्दी में कैथोलिक चर्च में संस्थागत रूप से व्याप्त संगठनात्मक और सैद्धांतिक भ्रष्टाचारों के विरुद्ध, मार्टिन लूथर, जॉन कैल्विन तथा उलरिचज़्विंगली जैसे सुधारकों के विरोध स्वरूप पश्चिमी चर्च में एक और फूट पड़ी जिसके कारण बड़ी संख्या में प्रोटेस्टेंट चर्चों का उदय हुआ। इंग्लैंड में इस विरोध ने राजनीतिक रूप ले लिया क्योंकि राजा हेनरी अष्टम को अपनी पत्नी कैथरीन से तलाक लेने के लिए पोप ने रज़ामंदी नहीं दी। तलाक का मुख्य मुद्दा वारिस के तौर पर बेटा नहीं मिलना था। इससे नाराज़ होकर राजा हेनरी अष्टम ने इंग्लैंड के चर्च को पोप के अधिकार क्षेत्र से बाहर कर लिया। सन् 1534 में, एक संसदीय अधिनियम द्वारा हेनरी अष्टम इस चर्च का भी प्रधान बन गया। तब से यह चर्च 'ऐंग्लिकन चर्च' कहा जाने लगा।

گرچا عام طور پر اس اصطلاح سے مراد عیسائی مذہب کی عبادت گاہ سے لی جاتی ہے۔ تاہم مخصوص انداز میں اس کا اطلاق عیسائی مذہبی طبقے کی انجمن پر بھی ہوتا ہے۔ 380 عیسوی میں جب عیسائیت رومی سلطنت کا سرکاری مذہب بنا تب سے 1054

عیسوی تک گرجانے اپنی تنظیمی وحدت کو قائم رکھا تا وقت کہ وہ مغربی رومن کیتھولک چرچ اور مشرقی راسخ العقیدہ کلیسا میں تقسیم ہو گیا۔ اگرچہ کیتھولک اصطلاح کا اطلاق بنیادی طور پر آفاقی کلیسا پر ہوتا تھا۔ تاہم تنظیمی مفہوم میں اسے رومی کلیسا سے تعبیر کیا جاتا تھا جس کا صدر پوپ ہوتا تھا۔ سولہویں صدی میں کیتھولک چرچ کی اصولی اور تنظیمی بدعنوانیوں کے خلاف مذہبی مصلحین مثلاً مارٹن لوتھر، جوہن کیلون اور الریچ ٹرونگلی کے ذریعے صدائے احتجاج بلند ہونے کے بعد مغربی چرچ میں ایک اور پھوٹ پڑ گئی اور اسی وجہ سے متعدد احتجاجی کلیساؤں کا وجود ہوا۔ انگلستان میں اس احتجاج نے مزید سیاسی رنگ اختیار کر لیا کیوں کہ بادشاہ ہینری ہشتم نے، جو اولاد ذریعہ (وارث) سے محروم ہونے کی صورت میں اپنی بیوی کیتھولک کو طلاق دینے کی پوپ سے منظوری نہ حاصل کر سکا تھا، برطانوی کلیسا کو پوپ کے اختیار سے باہر کر لیا۔ 1534 میں پارلیمنٹ قانون سازی کے ذریعے ہینری ہشتم اس گرجا کا سربراہ بھی بن گیا۔ تب سے اس کے طرف داروں کو انگلکن کہا جانے لگا۔ لفظ *انگلکنس* (Anglicans) عہد وسطیٰ کے لاطینی الاصل فقرہ *ڈیم کسلز* یا *انگلکنس* (Ecclesia anglicana) سے مشتق ہے۔

Citadel The term refers to that part of the urban settlement which was built at a height. Most Harappan settlements had such kind of a small high citadel which were often fortified as seen at Mohenjodaro and Harappa. These citadels were built on the western sections of the settlement with larger lower sections lying to the east. However, there were some variations seen in this pattern at sites like Dholavira and Lothal where the entire settlements were fortified. The citadel at Lothal was not even walled, though it was built at a height. In some Harappan cities important buildings such as the Great Bath at Mohenjodaro and the Great Granary at Harappa were located within the citadel complex. (See also, LOWER TOWN)

دُور यह शब्द बस्ती के उस भाग के लिए प्रयुक्त होता है जो ऊँचाई पर बसाया गया था। अनेक हड़प्पाई नगरों में एक छोटा और ऊँचा दुर्ग क्षेत्र होता था जैसा, कि मोहनजोदड़ों और हड़प्पा में देखने को मिलता है। ये दुर्ग बस्ती के पश्चिमी हिस्से में बनाए जाते थे, जबकि पूर्वी हिस्सा बड़ा और निचला होता था। हालाँकि इस प्रतिरूप में कुछ विविधताएँ भी थीं, जैसा कि धौलावीरा और लोथल जैसे कुछ नगरों में देखा गया, जहाँ संपूर्ण बस्ती चारों ओर प्राचीर से घिरी थी। लोथल का दुर्ग परकोटे से नहीं घिरा था, लेकिन वह ऊँचाई पर बनाया गया था। कुछ हड़प्पाई नगरों में महत्वपूर्ण भवन, जैसे कि मोहनजोदड़ों का विशाल स्नानागार और हड़प्पा का अन्नागार, दुर्ग क्षेत्र में स्थित थे। (निचला नगर भी देखें)

قلعہ اس اصطلاح سے مراد شہری آبادی کا وہ حصہ ہے جو قدرے اونچائی پر بنایا جاتا تھا۔ ہڑپا کی اکثر آبادیوں میں اس طرح کے چھوٹے قلعے تھے جو اکثر و بیشتر قلعہ بند طریقہ سے بنائے گئے تھے۔ جیسا کہ موہن جوڈڑو اور ہڑپا میں دیکھا گیا۔ یہ قلعے آبادی

کے مغربی حصہ پر بنے تھے جن کا نچلا بڑا حصہ مشرق میں واقع تھا۔ تاہم ڈھولہ ویرا اور لوٹھل علاقوں میں اس طرز میں کچھ فرق بھی دیکھا گیا ہے۔ جہاں تمام آبادیاں قلعہ بند تھیں۔ لوٹھل میں قلعہ فصیل دار نہیں تھا۔ اگرچہ یہ قدرے بلندی پر بنا تھا۔ بعض ہڑپائی شہروں میں اہم عمارتیں مثلاً موہن جوڈڑو میں عظیم حمام اور ہڑپا میں اناج کے گودام قلعے کے اندر واقع تھے۔ (مزید دیکھیں زیریں شہر)

Citizenship The term denotes certain rights and obligations that are associated with the officially recognised inhabitants of a city or state. As a concept the term first applied in the context of ancient Greek city-states where some residents acquired the right to elect people to public offices. In the 18th century, the American and French revolutions laid the foundations of the concept of modern citizenship.

ناगरिकता इस शब्द का तात्पर्य किसी नगर, क्षेत्र या राज्य के आधिकारिक रूप से मान्यता प्राप्त निवासियों से जुड़े कतिपय अधिकारों और दायित्वों से है। एक संकल्पना के रूप में इस शब्द का प्रयोग सर्वप्रथम प्राचीन यूनान के राज्यों के संदर्भ में किया गया था, जहाँ कुछ निवासियों ने सार्वजनिक पदों पर लोगों को चुनने का अधिकार प्राप्त कर लिया था। 18वीं शताब्दी में अमेरिकी और फ्रांसीसी क्रांतियों ने नागरिकता की आधुनिक संकल्पना की नींव डाली।

شہریت یہ اصطلاح کسی شہر یا ریاست میں قانونی طور پر رہنے والوں کے مخصوص حقوق اور فرائض سے متعلق ہے۔ نظریاتی طور پر سب سے پہلے اس اصطلاح کا اطلاق قدیم یونان کی شہری ریاستوں پر ہوا تھا، جہاں سرکاری دفاتر کے لیے نمائندوں کو منتخب کرنے کا حق چند باشندوں کو حاصل تھا۔ اٹھارہویں صدی عیسوی میں امریکی اور فرانسیسی انقلابات نے جدید شہریت کے تصور کی بنیاد رکھی۔

City-State The term refers to a political formation wherein a city by itself was an independent state. Such a state was usually consisted of an urban centre and its surrounding areas that were used mainly for agricultural purposes. A great variety of these states existed in ancient Mesopotamia, Greece and Italy.

نगर-राज्य इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे राजनीतिक गठन से है जहाँ स्वयं नगर ही एक स्वतंत्र राज्य हो। ऐसे नगर-राज्य में आमतौर पर एक शहरी केंद्र होता था और उस शहरी केंद्र के चारों ओर के इलाके का इस्तेमाल खासतौर पर खेती के लिए किया जाता था। प्राचीन मेसोपोटामिया, यूनान और इटली में ऐसे कई राज्य थे।

شہری ریاست اس اصطلاح سے مراد ایسی سیاسی تشکیل ہے جس میں شہر اپنے آپ میں ایک خود مختار ریاست ہوتا تھا۔ اس قسم کی ریاست عام طور پر شہری مراکز اور ان مضافات پر مشتمل ہوتی تھی جنہیں خاص طور پر زری مقاصد کے لیے استعمال کیا جاتا تھا۔ اس طرح کی مختلف ریاستیں قدیم میسوپوٹامیہ، یونان اور اٹلی میں موجود تھیں۔

Civil Disobedience The expression denotes an act of defiance or the refusal to obey unjust laws imposed by a ruling dispensation such as a colonial administration or a government using non-violence as a method of protest. Civil Disobedience could be adopted either collectively or even at an individual level. The act of Civil Disobedience is also referred to as 'passive resistance'. For example Henry David Thoreau (1817-62), a modern American thinker originally named his book *Civil Disobedience as Resistance to Civil Government* that was published in 1849. In India, Mahatma Gandhi launched a mass Civil Disobedience Movement on 12 March 1930 with his Dandi March to break the salt laws and thereby questioned the justness of the colonial rule of India. (See also, SATYAGRAHA)

सविनय अवज्ञा इस वाक्यांश का तात्पर्य किसी भी सत्ता द्वारा थोपे गए अन्यायपूर्ण कानूनों की अहिंसक तरीकों से अवज्ञा करने या उन्हें नहीं मानने से है। ऐसी अवज्ञा सामूहिक स्तर पर और व्यक्तिगत स्तर पर की जा सकती है। सविनय अवज्ञा को 'निष्क्रिय विरोध' भी कहा जाता है। एक आधुनिक अमेरिकन चिंतक हेनरी डेविड थोरो (1817-62) ने *सिविल डिसेअॉबीडिएंस* पुस्तक लिखी थी जिसे मूल रूप से *रेजिस्टेंस टू सिविल गवर्नमेंट* कहा जाता था जो 1849 में प्रकाशित हुई थी। भारत में महात्मा गांधी ने 12 मार्च 1930 को नमक कानून तोड़ने हेतु दांडी यात्रा के साथ सविनय अवज्ञा जन आंदोलन की शुरुआत की और इस तरह उन्होंने भारत में औपनिवेशिक शासन के औचित्य पर प्रश्न उठाया। (सत्याग्रह भी देखें)

सोल नाफरमानी اس کا مطلب برسر اقتدار حکومت کی جانب سے عائد کردہ غیر منصفانہ قوانین کو تسلیم کرنے سے انکار یا اس کی مخالفت ہے جیسا کہ نوآبادیاتی انتظامیہ یا حکومت کے خلاف احتجاج میں عدم تشدد کا طریقہ اپنایا گیا تھا۔ سول نافرمانی کو اجتماعی یا انفرادی دونوں طرح سے اپنایا جاسکتا تھا۔ سول نافرمانی کو 'پر امن احتجاج' کے طور پر بھی بیان کیا جاتا ہے۔ مثال کے طور پر جدید امریکی مفکر ہینری ڈیوڈ تھورو (1817-62) نے اپنی کتاب کا اصل نام 'سول ڈس او بیڈینس' رکھا تھا جو 1849 میں 'ریسٹیننس ٹو سول گورنمنٹ' کے نام سے شائع ہوئی۔ ہندوستان میں مہاتما گاندھی نے 12 مارچ 1930 کو ڈنڈی مارچ کے ساتھ تحریک سول نافرمانی شروع کی تھی جس کا مقصد نمک سے متعلق قوانین کو ختم کرنا اور اس کے ذریعہ ہندوستان میں نوآبادیاتی قانون کے عدل و انصاف پر سوالیہ نشان لگانا تھا۔ (مزید دیکھیں ستیہ گره)

Civil Rights The phrase generally refers to the basic and equal rights that are enjoyed by all citizens in a country irrespective of their racial, economic and religious differences and are sanctified by law. However, historically speaking, such rights as the right to vote and the right to equality have been achieved by

numerous socially and politically marginalised peoples in different countries through long and painful struggles only in the modern times. The foremost among such examples was witnessed in the United States of America where the racially segregated black population of African origin finally gained these rights in the 1960s after a prolonged Non-violent Movement led by Martin Luther King Jr., when the US Congress being persuaded by President Lyndon B. Johnson passed the historic Civil Rights Act in 1964 and the Voting Rights Act in 1965. In the modern history of the world this movement is widely referred to as the 'Civil Rights Movement'.

नागरिक अधिकार इस वाक्यांश का तात्पर्य उन विधिसम्मत मूलभूत और समान अधिकारों से है जो किसी देश में सभी नागरिकों द्वारा बिना किसी प्रजातीय, आर्थिक और धार्मिक भेदभाव के प्रयोग में लाए जाते हैं। हालाँकि, ऐतिहासिक दृष्टि से देखा जाए तो विभिन्न देशों में सामाजिक और राजनीतिक रूप से हाशिये पर रहने वाले अनेक लोगों द्वारा मताधिकार और समानता के अधिकारों को लंबे और कष्टप्रद संघर्षों के द्वारा आधुनिक काल में ही प्राप्त किया गया है। इसका एक प्रमुख उदाहरण संयुक्त राज्य अमेरिका में देखने को मिलता है। यहाँ मार्टिन लूथर किंग जूनियर द्वारा एक लंबे अहिंसक आंदोलन के बाद प्रजातीय रूप से अलग रखे गए अफ्रीकी मूल के अश्वेत लोगों को अंततः ये अधिकार 1960 के दशक में मिले। राष्ट्रपति लिंडन बी. जॉनसन के अनुनय से अमेरिका की संसद (कांग्रेस) ने 1964 में ऐतिहासिक नागरिक अधिकार अधिनियम और 1965 में मताधिकार अधिनियम पारित किया। आधुनिक विश्व इतिहास में इस आंदोलन को व्यापक रूप से 'नागरिक अधिकार आंदोलन' के नाम से जाना जाता है।

شہری حقوق اس فقرے سے مراد کسی ملک کے تمام باشندوں کو کسی نسلی، معاشی اور مذہبی امتیاز کے بغیر قانونی طور پر حاصل بنیادی و مساوی حقوق ہیں۔ تاہم تاریخی لحاظ سے موجودہ دور میں اس طرح کے حقوق مثلاً رائے دہی اور مساوات کا حق مختلف ممالک میں سماجی و سیاسی طور پر پس ماندہ لوگوں نے سخت اور طویل جدوجہد کے بعد حاصل کیا ہے۔ اس کی سب سے نمایاں مثال ریاست ہائے متحدہ امریکہ ہے، جہاں نسل کی بنیاد پر علاحدہ کردہ افریقی نژاد سیاہ فام لوگوں نے مارٹن لوتھر کنگ جونیئر کی قیادت میں عدم تشدد کی تحریک طویل مدت تک چلانے کے بعد 1960 میں اپنے حقوق کو حاصل کیے۔ جب صدر لینڈن بی۔ جانسن نے امریکی کانگریس کو 1964 میں تاریخ ساز سول قانون شہری حقوق اور 1965 میں قانون حق رائے دہی کی منظوری کے لیے راضی کر لیا۔ دنیا کی جدید تاریخ میں اس تحریک کو عموماً 'سول رائٹس موومنٹ' (تحریک شہری حقوق) کہا جاتا ہے۔

Civil War The phrase is generally used to describe an armed conflict between two groups of citizenry belonging to the same country. However, historically the phrase is widely used to refer to the war that had broken out in the United States of America in 1861 between the 'Union' consisting of the northern states and the eleven

states of the south, which had come together to form the Confederate States of America over the issues of abolition of slavery and the states' right to secede from the Union. This historic war, commonly known as the American Civil War, lasted for four years and ended in 1865 with the victory of the Union over the Confederates. As for its consequence, the victory not only preserved the Union, but also abolished slavery and granted citizenship to the freed slaves. In 20th century, this phrase has also come to be used to describe the conflicts that took place between the Bolsheviks and the Counter-Revolutionaries in Russia from 1918 to 1921 and between the Nationalists and the Republicans in Spain from 1936 to 1939.

गृह युद्ध इस वाक्यांश का प्रयोग आमतौर पर एक ही देश के नागरिकों के दो समूहों के बीच होने वाले सैन्य संघर्ष को दर्शाने के लिए किया जाता है। हालाँकि, ऐतिहासिक रूप से इस शब्द का प्रयोग व्यापक रूप से उस युद्ध के लिए किया जाता है जो 1861 में संयुक्त राज्य अमेरिका में उत्तरी राज्यों और दक्षिण के ग्यारह राज्यों के संघ के बीच हुआ। इस महासंघ का निर्माण दास प्रथा उन्मूलन और राज्यों के संघ से अलग होने के मुद्दों को लेकर हुआ था। यह ऐतिहासिक युद्ध, जिसे सामान्यतः अमेरिकी गृह युद्ध कहा जाता है, चार वर्षों तक चला और यह 1865 में संघ द्वारा महासंघ पर विजय के साथ समाप्त हुआ। परिणामस्वरूप, इस विजय ने न केवल संघ को संरक्षित किया, बल्कि दासप्रथा का उन्मूलन कर दिया और मुक्त हुए दासों को नागरिकता प्रदान की। 20वीं शताब्दी में इस शब्द का प्रयोग 1918 से 1921 के बीच रूस में बोल्शेविकों और क्रांति विरोधियों के बीच तथा 1936 से 1939 में स्पेन में राष्ट्रवादियों और गणतंत्रवादियों के बीच होने वाले संघर्षों का वर्णन करने के लिए भी किया जाता है।

खाने जंगली اس فقرے کا استعمال عام طور پر ایک ہی ملک کے باشندوں کے دو گروہوں کے درمیان ہونے والے مسلح تصادم کو بیان کرنے کے لیے کیا جاتا ہے۔ تاہم تاریخی لحاظ سے اس فقرے کا زیادہ تر استعمال 1861 میں ریاست ہائے متحدہ امریکہ کی شمالی ریاستوں اور جنوب کی گیارہ ریاستوں کے متحہ افواج کے درمیان ہونے والی چپقلش کے لیے کیا جاتا ہے جو کہ امریکی ریاستوں کے مابین وفاق کی تشکیل کے لیے آپس میں متحد ہو گئی تھیں تاکہ غلامی کا خاتمہ ہو اور اتحاد سے علاحدگی کا ریاستی حق حاصل کر سکیں۔ اس تاریخی چپقلش کو عموماً امریکی خانہ جنگی کہا جاتا ہے جو کہ چار برسوں تک جاری رہی اور 1865 میں اتحادیوں کی فتح یا پنی کے ساتھ ہی وفاق ختم ہو گیا۔ اس کے نتیجے میں نہ صرف اتحاد قائم رہا بلکہ غلامی کا خاتمہ ہوا اور آزاد غلاموں کو شہریت بھی ملی۔ بیسویں صدی میں اس فقرہ کا استعمال روس میں 1918 سے 1921 تک بالشیوکوں اور مخالفین انقلاب کے درمیان اور ہسپانیہ میں 1936 سے 1939 تک قوم پرستوں اور جمہوریت پسندوں کے مابین ہونے والے تصادمات کے لیے بھی کیا گیا۔

Clan The word refers to a group of people who traced their origin to a common ancestor and are related to

each other through kinship ties. For example most of the tribes in Arabia were made up of clans or combinations of large families such as the Umayyads who were a prosperous clan of the Quraysh tribe.

कुल मूलतः कुल शब्द ऐसे लोगों के समूह का द्योतक है जो बंधुत्व के संबंधों से परस्पर जुड़े होते हैं और किसी एक सामान्य पूर्वज से अपनी वंश परंपरा को जोड़ते हैं। अरब की अधिकांश जनजातियाँ कुलों अथवा विशाल परिवारों के संयोग से बनी थीं, जैसे उमैय्यद कुुरैश जनजाति का एक समृद्ध कुल था।

قبیلہ اس لفظ سے لوگوں کی ایک ایسی جماعت مراد ہے جو اپنے نسب کو عام آباؤ اجداد سے ہونا بتاتے ہیں اور خود رشتوں کی بنیاد پر ایک دوسرے سے منسلک ہوتے ہیں۔ مثال کے طور پر عرب کے زیادہ تر قبائل کنبوں پر یا بڑے خاندانوں پر مشتمل تھے۔ جیسے بنو امیہ قبیلہ قریش کا کافی خوش حال قبیلہ تھا۔

Classical Historically, the term refers to the great works of art and literature, which had been produced in ancient Greece during the 5th and 4th centuries BCE. This was also the period when Greece witnessed the rise of Athens to a pre-eminent position that culminated in the spectacular conquests of Alexander in the near and Middle East up to the frontiers of India. (See also, CLASSICAL AGE; CLASSIC; CLASSICISM)

श्रेण्य, शास्त्रीय ऐतिहासिक रूप से इस शब्द का तात्पर्य कला और साहित्य की उन महान कृतियों से है जिनकी रचना पाँचवीं तथा चौथी शताब्दी ई. पू. में प्राचीन यूनान में की गई थी। यही वह काल था जब यूनान में एथेंस उन्नति करते-करते एक अत्यंत उत्कृष्ट स्थिति पर पहुँच गया था। एथेंस की यह उन्नति निकट और मध्य पूर्व से भारतीय सीमा पर सिकंदर की विजयों तक बनी रही। (श्रेण्य युग; श्रेण्य; श्रेण्यवार भी देखें)

क्लासिकी تاریخی طور پر اس اصطلاح سے ان عظیم فنی اور ادبی شاہ کاروں کی جانب اشارہ ہے جو چوتھی اور پانچویں صدی قبل مسیح کے دوران قدیم یونان میں وجود پائے۔ یہی وہ زمانہ تھا جب یونان نے انتہائی عظمت کا مشاہدہ کیا جو مشرق وسطیٰ اور مشرق قریب سے لے کر ہندوستان کی سرحدوں تک سکندر اعظم کی شان دار فتوحات تک باقی رہی۔ (مزید دیکھیں کلاسیکی عہد، کلاسیک، کلاسیکیت)

Classical Age In Greek history the great accomplishments that were seen in the political and cultural domains during the 5th and 4th centuries BCE have led modern historians to designate this period as the 'Classical Age'. During the renaissance period (14th-17th centuries) in Europe scholars derived much of their inspiration from these classical accomplishments of ancient Greece and laid the foundations of the modern Western civilisation. (See also, CLASSICAL; CLASSIC; CLASSICISM)

ش्रेण्य युग یونانی इतिहास में पाँचवीं और चौथी शताब्दी ई.पू. के दौरान राजनीतिक और सांस्कृतिक क्षेत्र की महान उपलब्धियों को देखते हुए आधुनिक इतिहासकारों ने इस काल को 'श्रेण्य युग' की संज्ञा दी है। यूरोप में पुनर्जागरण काल (14-17वीं शताब्दी) के विद्वानों ने प्राचीन यूनान की इन श्रेण्य उपलब्धियों से ही प्रभावित होकर आधुनिक पश्चिमी सभ्यता की नींव रखी। (श्रेण्य/शास्त्रीय; श्रेण्य; श्रेण्यवाद भी देखें)

क्लासिकी عہد یونان کی تاریخ میں چوتھی اور پانچویں صدی قبل مسیح کے دوران سیاست اور ثقافت کے میدان میں ہونے والے نمایاں کارناموں کو دیکھتے ہوئے جدید مؤرخین نے اسے کلاسیکی عہد سے تعبیر کیا ہے۔ قدیم یونان کے ان کلاسیکی کارناموں سے ہی متاثر ہو کر دانشوروں نے یورپ میں نشاۃ ثانیہ (14 تا 17 صدی) کے دوران جدید مغربی تہذیب کی بنیاد رکھی۔ (مزید دیکھیں کلاسیکی، کلاسیک، کلاسیکیت)

Classicism The term refers to the inclination of scholars and artists of renaissance period to study the classical works of ancient Greece and Rome and on that basis contribute to the development of modern thought and artistic expressions. (See also, CLASSICAL; CLASSICAL AGE; CLASSIC)

ش्रेण्यवाद पुनर्जागरण कालीन विद्वानों तथा कलाकारों द्वारा प्राचीन यूनान और रोम की श्रेण्य कृतियों के अध्ययन के प्रति झुकाव तथा उस आधार पर आधुनिक चिंतन और कलात्मक अभिव्यक्तियों के विकास को 'श्रेण्यवाद' कहा जाता है। (श्रेण्य/शास्त्रीय; श्रेण्य युग; श्रेण्य भी देखें)

क्लासिकیت قدیم یونان اور روم کے کلاسیکی کارناموں سے متعلق نشاۃ ثانیہ کے دانشوروں اور فن کاروں میں پائے جانے والے رجحانات اور ان ہی بنیادوں پر جدید خیالات اور فن کارانہ اظہارات میں ہونے والی ترقی کو کلاسیکیت کہا جاتا ہے۔ (مزید دیکھیں کلاسیکی، کلاسیکی عہد، کلاسیک)

Classic The term refers to works of art, literature or music, which symbolise the highest standards of intellectual or cultural expression and are considered to be of lasting value. (See also, CLASSICAL; CLASSICAL AGE; CLASSICISM)

ش्रेण्य यह शब्द कला, साहित्य अथवा संगीत की ऐसी कृतियों का द्योतक है जो बौद्धिक या सांस्कृतिक दृष्टि से अत्यंत उच्च स्तर की हों और जिन्हें शाश्वत रूप से मूल्यवान समझा जाता हो। (श्रेण्य, शास्त्रीय; श्रेण्य युग, श्रेण्यवाद भी देखें)

क्لاسیک اس اصطلاح سے مراد وہ ادبی، فنی یا موسیقی کارنامے ہیں جو کہ اعلیٰ ترین درجے کی دانش ورانہ یا ثقافتی کارناموں کی علامت ہیں اور جن کی اقدار دیرپا تصور کی جاتی ہیں۔ (مزید دیکھیں کلاسیکی، کلاسیکی عہد، کلاسیکیت)

Clay tablets These were slabs of fine clay that were used by scribes to write on in ancient Mesopotamia. Signs were first inscribed or impressed on the soft and wet clay. Afterwards these tablets were either dried in

the sun or fired in the kiln to harden. These clay tablets were made in various shapes and sizes. Some were cone-shaped and some were drum-shaped. Most of these tablets were used to keep records of business transactions, deeds of sale, contracts, etc.

مڑا پڑیکا ये पड़ियाँ उत्तम किस्म की मिट्टी से बनी होती थीं जिनका प्रयोग प्राचीन मेसोपोटामिया में लेखकों द्वारा लिखने के लिए किया जाता था। लेख-सामग्री के संकेत या चिन्ह पहले पड़िकाओं की कोमल गीली मिट्टी पर उत्कीर्ण या अंकित किए जाते थे और फिर उन पड़िकाओं को पक्का करने के लिए धूप में सुखाया या भट्टी की आग में पकाया जाता था। ये पड़िकाएँ कई आकार की होती थीं, कुछ शंकु आकार की, तो कुछ ढोल जैसे आकार की। अधिकतर पड़िकाएँ व्यावसायिक लेन-देन, विक्रय या संविदा का रिकॉर्ड रखने के लिए प्रयुक्त होती थीं।

مٹی کی تختیاں یہ عہدہ قسم کی چکنی مٹی سے بنی ہوئی تختیاں تھیں جن کا استعمال قدیم میسوپوٹامیہ میں کاتب لکھنے کے لیے کرتے تھے۔ اولاً نشان کو نرم اور نرم مٹی پر بنایا یا ابھارا جاتا تھا۔ اس کے بعد ان تختیوں کو مضبوط بنانے کے لیے دھوپ میں سکھایا یا آگ میں پکایا جاتا تھا۔ مختلف شکل اور سائز کی تیار کی جاتی تھیں۔ بعض اہرامی شکل اور بعض ڈھول نما ہوتی تھیں۔ ان تختیوں میں زیادہ تر استعمال تجارتی لین دین، فروخت اور معاہدات وغیرہ سے متعلق اندراجات کو محفوظ رکھنے کے لیے کیا جاتا تھا۔

Cold War This is an expression which was used to describe the war like situation that had built up between the Soviet bloc and the western bloc led by the United States of America after the Second World War. The rivalry between these two blocs had intensified on account of their shared ideological differences and geo-political interests. Despite the fact that both these blocks had engaged each other in military confrontations in different zones of conflict around the world and built up huge arms-stock piles of both conventional as well as nuclear varieties, yet had never engaged each other in an open war due to an understanding in each rival block that any open war between them will lead to mutually assured destruction (MAD). This period of intense rivalry came to an end in 1989 with the demolition of the Berlin wall which divided the two blocks in Europe and the subsequent breakup of the Soviet Union. However the expression has now become a part of standard vocabulary in international politics and is more generally used to describe similar situations between any two countries.

शीत युद्ध इस अभिव्यक्ति का प्रयोग उस युद्ध जैसी स्थिति को दर्शाने के लिए किया जाता था जो द्वितीय विश्व युद्ध के बाद एक ओर सोवियत गुट और दूसरी ओर संयुक्त राज्य अमेरिका के नेतृत्व में कार्यरत पाश्चात्य गुट के बीच निर्मित हो गई थी। इन दोनों गुटों के बीच की प्रतिद्वंद्विता उनके अपने-अपने

وہاں تک کہ ان کے لیے ایک نیا عالمی جگہ بنانے کے لیے انہیں ایک دوسرے کے خلاف لڑنا پڑا۔ یہاں تک کہ ان کے لیے ایک نیا عالمی جگہ بنانے کے لیے انہیں ایک دوسرے کے خلاف لڑنا پڑا۔ یہاں تک کہ ان کے لیے ایک نیا عالمی جگہ بنانے کے لیے انہیں ایک دوسرے کے خلاف لڑنا پڑا۔

سرد جنگ یہ ایک اصطلاح ہے جس کا استعمال دوسری عالمی جنگ کے بعد سوویت بلاک (Soviet bloc) اور ریاست ہائے متحدہ امریکہ کی قیادت میں مغربی بلاک (Western bloc) کے مابین پیدا ہونے والے جنگ جیسے حالات کو بیان کرنے کے لیے کیا جاتا ہے۔ مشترکہ نظریاتی اختلافات اور جغرافیائی سیاسی مفادات کی وجہ سے ان دونوں بلاکوں کے درمیان دشمنی بہت بڑھ گئی تھی۔ اس حقیقت کے باوجود کہ یہ دونوں بلاک دنیا کے مختلف تنازعہ علاقوں میں ایک دوسرے سے فوجی تصادم اور رسمی نیز نیوکلیائی دونوں طرح کے اسلحوں کا ذخیرہ جمع کرنے میں مصروف تھے، کبھی بھی کھل کر جنگ نہیں کی۔ کیوں کہ دونوں حریفوں کو معلوم تھا کہ ان کے درمیان کوئی بھی کھلی جنگ دونوں کو مشترکہ طور پر تباہ کرے گی۔ شدید رقابت کا یہ دور 1989 میں دیوار برلن کے انہدام کے ساتھ ختم ہو گیا، جس نے یورپ کو دو بلاکوں میں تقسیم کر دیا اور بالآخر سوویت اتحاد بھی ٹوٹ گیا۔ تاہم یہ اظہار بین الاقوامی سیاست میں ایک معیاری اصطلاح بن گئی ہے جسے عام طور پر کسی بھی دو ملکوں کے مابین اس طرح کی پیدا ہونے والی صورت حال کو بیان کرنے کے لیے استعمال کیا جاتا ہے۔

Colonialism, Coloniser, Colonisation, Colony In its simple sense the term refers to the establishment of full or partial control of one country over another for its own benefit. In the modern times such a process of colonialism began with the discoveries of the sea routes to America in 1492 and to India in 1498. Followed by these discoveries across the Atlantic, the European nation-states such as Portugal, Spain, the Netherlands, France, England, Germany and Italy invested huge resources to find ever more new territories across the continents and establish their trading settlements in those territories. But, gradually, these European powers also began to meddle in local politics and contrived to ultimately bring the numerous peoples of those territories under their control through diplomacy and

war. All of this was done by the 'colonisers' to serve their own economic interests and fight their wars for supremacy in the European continent. However, through this process, which is often referred to as 'colonisation', the indigenous peoples of the 'colonies' suffered immensely due to their sustained economic exploitation, political subjugation and cultural dislocation.

ظنیویشوواد، ظنیویشوکارٹا، ظنیویشوکارون، ظنیویشو ساڈھارون ارفھ مں، یھ شوبڈ کلسی اءک دیش ڈھرا کلسی ڈوسرے دیش ٲر اٲنہ لاءب کے لئف ٲرئ ٲا آاوشک نئوئٲرئ کئ سڈھانا کا ڈھوتک ہئ۔ آاڈھنئک کال مں ظنیویشوواد کئ اسی ٲرکئیا 1492 مں یورٲ سے اءمئرئکا جانے اور 1498 مں ڈھارت جانے کے سمڈرئ ماراگئ کئ آوآ کے ساڈھ ٲرارڈھ ہڈئ ڈھئ۔ اءٹلاٹئک مھاسااار کے آار-ٲار کئ اڈئ ان آوآؤں کے باء ٲورئجال، سٲن، نئدرلئڈ، ٲرانس، انڈئڈ، ڈرمنئ اور اءٹلی جئسے یورٲیٲ راءٲر-رائوؤں نے مھادھئٲوں کے اٲس ٲار کوء اور راءو کئوؤں کا ٲا لگانے کے لئف اور ان راءو کئوؤں مں اٲنئ وٲاٲارئک بلسئٹئاں بسانے کے لئف وئشال سلساڈھوں کا نئویش کئیا۔ لئکن ڈھئر-ڈھئر ان یورٲیٲ شکئئوؤں نے سڈھانئ راجنئئئ مں ڈھئ ہسٹکئٲ کرنا شورو کر دئیا اور اءنتوگالوا وے کوءنئئئ اور یڈڈ کے مائڈم سے ان ٲرءشوں کے وئبئن ٲرکار کے لوگوں ٲر اٲننا نئوئٲرئ سڈھائٲ کرانے مں سٲرل ہو گا۔ ان ظنیویشوکارٹاؤں ڈھرا یھ سب کارئ اٲنہ آارئئک سوارٹھوں کئ سئڈئ کے لئف اور یورٲ مھادھئٲ مں اٲنہ ورفسک وئ سڈھانا ہئو اٲنئ لڈاڈئاں لڈنے کے لئف کئیا گا۔ کئئو اٲس ٲرکئیا کے مائڈم سے، جئسے اءکسار 'ظنیویشوکارون' کھلا جاتا ہئ، ان ظنیویشوؤں کے سڈھانئئ نئوئاسئوؤں کو اٲنہ سائت آارئئک شوٲون، راجنئئئک دمن ٲا ساؤسکوءئک وئسڈھان ٲرکار انءک کٲٹ سھنہ ٲڈئ۔

نؤآاڈئٹ، نؤآاڈاڈکار، نؤآاڈاڈکارئ، نؤآاڈاڈ اس اصطلاح کا آسان مغبوم اٲنہ مفاد کے لئف اءک ملک کا ڈوسرے ٲر جزوئ یا کھلئ ٲور ٲر تسلٲ قائم کرنا ہئ۔ جءئد دور مں اس ٲرر کئ نؤآاڈئٹ کا عمل 1492 مں امرئکہ اور 1498 مں ہئدوستان کئ ٲرر جانے والے ڈرئ راسٹوں کئ درئانٹ کے بءڈ شروء ہوا۔ ڈراوقئانوس کے آرٲاران درئانٹوں کے بءڈ ٲرئنگال، اٲئئن، نئدرلئڈس، ٲرانس، انڈئڈ، ڈرمنئ اور اٹلی جئسئ یورٲئ قومئ رئاسٹوں نے ٲورے براعظم مں مزئدئنے علاقوں کئ درئانٹ اور ان مں اٲنہ تجارئئ اداروں کے قئام کے لئف کئئو وسائل اسٹئال کئے۔ لئکن ان یورٲئ قومئوں نے بئدرئج مقامئ سئاسئ مں ڈھئ مءاعلئ شروء کر ڈئ اور کچھ اس ٲرر کے حر بے اءئئار کئے کہ جئنگ اور مصلئئ انڈئشئ کے ڈرئفے ان علاقوں کے مئکلف گروہ ان کے زئرئئئ آگئے۔ یہ سب کچھ نؤآاڈاڈکاروں کے ڈرئفے اقئصاڈئ مفاد کے حصول اور یورٲئ براعظم ٲر قئام تسلٲ کئ خاطر جئنگ کے لئف کئیا گیا۔ تاہم اس عمل کے ڈرئفے، جئسے آکٹروئئشئر نؤآاڈاڈکارئ سے تجبئر کئیا جاتا ہئ، نؤآاڈئوؤں کے مقامئ باشئدوں کو مسٹئق اقئصاڈئ اسٹئال، سئاسئ مئکھوئ اور تھڈئبئ اءئلا کے شءئڈئ خطرات سے دو ٲار ہونا ٲڈا۔

Column In architecture the term refers to a vertical structure usually with a rounded shaft. It consists of a

base, shaft, and capital. It is designed to carry upper section of a building or other load. Sometimes columns are free standing and are used for decorative and other purposes. Columns could be made of bricks, stone, wood and any metal like iron, bronze, etc. The Parthenon temple of ancient Greece is a good example where columns have been extensively used to structurally support the edifice. Ashokan pillars found in different parts of India are excellent examples of free standing columns.

स्तंभ वास्तुशिल्प में स्तंभ एक सीधी खड़ी संरचना को कहा जाता है जिसका तना (दंड) अधिकतर गोलाकार होता है। इस संरचना के तीन भाग होते हैं - आधार, तना और शीर्ष। इसका निर्माण किसी भवन के ऊपरी भाग या अन्य बोझ को सँभालने के लिए किया जाता है। कभी-कभी स्तंभ स्वतंत्र रूप से भी बनाए जाते हैं और उनका प्रयोग सजावट या अन्य प्रयोजनों के लिए किया जाता है। स्तंभ ईट, पत्थर, काठ, लोहा और काँसा आदि से बनाए जा सकते हैं। प्राचीन यूनान का पार्थेनॉन मंदिर इसका एक अच्छा उदाहरण है, जहाँ संरचनात्मक रूप से भवन को सहारा देने के लिए ऐसे स्तंभों का प्रयोग व्यापक रूप से किया गया है। भारत के विभिन्न भागों में पाए जाने वाले अशोक स्तंभ स्वतंत्र रूप से खड़े स्तंभों के उत्कृष्ट उदाहरण हैं।

स्तंभ فن تعمیر میں اس اصطلاح کا مطلب عمودی ساخت ہے جو عام طور پر مدور ستونوں کے ساتھ ہوتا ہے۔ یہ بنیاد، ستون اور سرستون پر مشتمل ہوتا ہے۔ اسے عمارت کے اوپری حصے یا دوسرے بوجھ کو سہارنے کے لیے بنایا جاتا ہے۔ بسا اوقات ستون کھلے میدان میں کھڑے ہوتے ہیں اور تزئین و دیگر مقاصد کے لیے استعمال کیے جاتے ہیں۔ ستون اینٹ، پتھر، لکڑی اور کسی دھات مثلاً لوہے اور کانسے وغیرہ کے بنائے جاتے تھے۔ قدیم یونان کی پارتھینون مندر اس کی ایک اچھی مثال ہے، جہاں عالی شان محلات کو سہارے کے لیے ستونوں کا بکثرت استعمال کیا گیا تھا۔ ہندوستان کے مختلف حصوں میں پائے جانے والے اشوکائی ستون کھلے میدان میں کھڑے ستونوں کی عمدہ مثالیں ہیں۔

Commercial Revolution The expression refers to that period (16th century CE) in European history when great expansion was witnessed in cross-continental or maritime trade and commerce with Europe as its centre. This economic expansion led to the growth of big trading organisations, money economy, private banking and new towns and cities. Commercial Revolution also brought in its wake newer forms of financial services such as money banking, insurance, and financial investment. As a consequence the European society saw fundamental and rapid changes in its structure, morals and manners.

वाणिज्यिक क्रांति यह अभिव्यक्ति यूरोप के इतिहास में उस अवधि (ईसा की 16वीं शताब्दी) की सूचक है जब महाद्वीप-पारीण या समुद्री व्यापार और वाणिज्य का व्यापक विस्तार हुआ था और इसका केंद्र यूरोप था। इस आर्थिक

विस्तार के फलस्वरूप विशाल व्यापारिक संगठनों, मौद्रिक अर्थव्यवस्था, निजी बैंक और नए नगरों तथा शहरों का विकास हुआ। वाणिज्यिक क्रांति के फलस्वरूप मौद्रिक बैंक व्यवस्था, बीमा और वित्तीय निवेश जैसी नए प्रकार की वित्तीय सेवाएँ अस्तित्व में आईं। इसके परिणामस्वरूप यूरोपीय समाज को अपनी संरचना, रीति-नीति और आचार-व्यवहार में अनेक परिवर्तन देखने को मिले।

تجارتی انقلاب اس اظہار سے مراد یورپی تاریخ میں 16 ویں صدی کا وہ زمانہ ہے جب یورپ کی مرکزیت میں پورے براعظم میں بحری تجارت اور بڑے پیمانے پر کاروبار میں زبردست توسیع ہوئی۔ اس اقتصادی توسیع کی وجہ سے بڑے تجارتی اداروں، معیشت زر، نجی بینک کاری، جدید شہروں اور قصبوں کی ترقی ہوئی۔ تجارتی انقلاب اپنے ساتھ مالی خدمات کی بالکل نئی شکلیں لایا۔ جیسے مالیاتی بینک کاری، بیمہ اور سرمایہ کاری۔ نتیجتاً یورپی سماج کی ساخت، اخلاقیات اور طور طریقوں میں زبردست بنیادی اور تیز رفتار تبدیلیاں رونما ہوئیں۔

Communalism, Communal Communalism is the ideology systematically developed by those who wrongly believe that all members of a certain religious community share the same social and political interests or objectives. They further believe that all religious communities are internally homogenous or unified. In British India and in contemporary times, communalism was used to divide people, often leading to communal riots resulting in loss of life and property. Undoubtedly, this ideology poses major challenges to the unity and integrity of a country. A person who practises the ideology of communalism is communal.

सांप्रदायिकता, सांप्रदायिक सांप्रदायिकता एक विचारधारा है जो योजनाबद्ध रीति से ऐसे लोगों द्वारा विकसित की जाती है जिनकी यह गलत सोच होती है कि एक समुदाय विशेष के सभी सामाजिक तथा राजनीतिक सरोकार, हित और उद्देश्य एक जैसे होते हैं। उनका यह भी विश्वास होता है कि सभी धार्मिक समुदाय आंतरिक रूप से एक समान अथवा एकजुट होते हैं। ब्रिटिश भारत में और समकालीन समय में भी लोगों में भेदभाव पैदा करने के लिए सांप्रदायिकता का इस्तेमाल किया जाता रहा है जिसके कारण कई बार सांप्रदायिक दंगे हुए जिसमें जन-धन की हानि हुई। निस्संदेह, सांप्रदायिकता की भावना देश की एकता और अखंडता के लिए भारी चुनौती है। इस विचारधारा को मानने वाला व्यक्ति सांप्रदायिक कहलाता है।

فرقہ واریت، فرقہ پرست فرقہ واریت ایسے لوگوں کے ذریعہ منظم طور پر فروغ پانے والا نظریہ ہے جو اس بات پر غلط یقین رکھتے ہیں کہ مخصوص مذہب سے تعلق رکھنے والے تمام افراد کے سماجی و سیاسی مفاد یا مقاصد ایک ہوتے ہیں۔ ان کا یہ بھی اعتقاد ہوتا ہے کہ تمام مذہبی طبقے اندرونی طور پر متجانس یا متحد ہوتے ہیں۔ برطانوی ہندوستان اور دور حاضر میں بھی لوگوں کو فرقوں میں تقسیم کرنے کے لیے فرقہ واریت کا استعمال کیا جاتا رہا ہے اور جن سے کئی بار فرقہ فسادات ہوئے جس میں جان و مال کا نقصان ہوا۔ بلاشبہ اس قسم کا

نظریہ ملک میں اتحاد و اتفاق کے قیام کے لیے بہت بڑا چیلنج ہے۔ فرقہ وارانہ ذہن رکھنے والا شخص فرقہ پرست کہلاتا ہے۔

Concentration Camps The expression is used to describe those centres where people (political prisoners, prisoners of war, refugees) used to be detained under utterly inhuman conditions, people who were especially considered to be inimical to or largely undesirable by the powers that be. Such camps were first set up in South Africa during the Boer War (1899-1902). In Nazi Germany (1933-45) many concentration camps had been set up both within the country and in the areas under the German control to imprison the Jews, the Gypsies and all such people (homosexuals and others) who were considered as 'undesirable elements'. In some of these camps dangerous medical experiments were being conducted on the hapless prisoners, on account of which many died. Many of these camps were also notorious for the use of poisonous gases to kill their inmates enmasse. These camps were often fenced with electrified barbed wire. (See also, GAS CHAMBERS)

यातना शिविर इस अभिव्यक्ति का प्रयोग उन कुख्यात केंद्रों के लिए किया जाता है जहाँ उन लोगों (राजनीतिक कैदियों, युद्धबंदियों, शरणार्थियों) को घोर अमानवीय परिस्थितियों में रखा जाता था जो तत्कालीन सत्ताधारियों द्वारा विरोधी अथवा काफ़ी हद तक अवांछनीय समझे जाते थे। ऐसे शिविर सर्वप्रथम बोअर युद्ध के दौरान (1899-1902) दक्षिण अफ्रीका में स्थापित किए गए थे। जर्मनी में नाज़ी शासन (1933-45) के दौरान ऐसे अनेक शिविर देश में तथा जर्मन नियंत्रण वाले इलाकों में स्थापित किए गए थे, जहाँ यहूदियों, जिप्सियों और ऐसे सभी लोगों (समलैंगिकों तथा अन्य) को बंदी बनाकर रखा जाता था जिन्हें अवांछनीय तत्व समझा जाता था। इनमें से कुछ नाज़ी शिविरों में बंदियों पर खतरनाक चिकित्सकीय परीक्षण किए जाते थे जिनके कारण बहुत से बंदी मर जाते थे। इनमें से कई शिविर बंदियों को एक साथ बड़े पैमाने पर मारने हेतु ज़हरीली गैसों के इस्तेमाल के लिए कुख्यात थे। ऐसे शिविरों की बाड़ अक्सर बिजली के काँटेदार तारों की बनाई जाती थी। (गैस चैंबर भी देखें)

عقوبت خانہ اس اصطلاح کا استعمال ان مراکز کو بیان کرنے کے لیے کیا جاتا ہے جہاں لوگوں (سیاسی، جنگی قیدیوں، پناہ گزینوں) کو بالکل غیر انسانی حالت میں قید رکھا جاتا تھا، خاص طور پر وہ لوگ جنہیں اہل اقتدار دشمن یا ناپسندیدہ تصور کرتے تھے۔ سب سے پہلے اس طرح کے مراکز جنوبی افریقہ میں بوائز جنگ (1899-1902) کے دوران قائم کیے گئے تھے۔ جرمنی میں نازی حکومت کے دوران (1933-45) اندرون ملک اور جرمنی کے ماتحت علاقوں میں بھی بہت سے قیدخانے یہودیوں، خانہ بدوشوں اور ایسے سبھی لوگوں (ہم جنس پرست اور دوسرے) کو قید رکھنے کے لیے بنائے گئے تھے، جنہیں ناپسندیدہ عناصر سمجھا جاتا تھا۔ ان میں سے بعض اذیت خانوں میں مجبور قیدیوں پر خطرناک طبی تجربات کیے جاتے تھے جن کی وجہ سے بہت سے قیدی مر جاتے تھے۔

ان میں سے بعض مراکز زہریلی گیسوں کے استعمال سے قیدیوں کو اجتماعی طور پر مارے جانے کے لیے بدنام تھے۔ ان کیپوں کی احاطہ بندی اکثر و بیشتر بجلی کے تنگ تاروں سے کی جاتی تھی۔ (مزید دیکھیں گیس چیمبر)

Confucianism The system of ethical philosophy that is centred on the teachings of Confucius or K'ung-FuTzu (551-479 BCE) of China. As a school of thought Confucianism also includes teachings of later day scholars like Zhu Xi. The essence of Confucianism lies in its emphasis on human relationships within the family, between friends, extending up to relationships between the governments and their citizens. Confucianism has come to influence the life and thoughts of the Chinese people for more than two millennia.

کنفوشیائیسवाद यह नैतिक दर्शन की एक प्रणाली है, जो चीन के कन्फ्यूशियस यानी कोंग-फू तज़ (551-479 ई.पू.) की शिक्षाओं पर केंद्रित है। कन्फ्यूशियसवाद में ज़ी-शी (Zhu Xi) जैसे परवर्ती काल के विद्वानों की शिक्षाएँ भी शामिल हैं। कन्फ्यूशियसवाद के मूल तत्वों में परिवार के भीतर, मित्रों के बीच और सरकारों तथा नागरिकों के मध्य मानवीय संबंधों पर बल दिया गया है। कन्फ्यूशियसवाद का चीन के लोगों के जीवन तथा चिंतन पर दो सहस्राब्दियों से भी अधिक समय तक प्रभाव रहा।

کنفیوشیت رکنیوشی مذہب اخلاقی فلسفے کا یہ نظام چینی کنفیوشس یا کونگ فوزو (551-479 ق م) کی تعلیمات پر مرکوز ہے۔ کنفیوشیت ایک ملتہ فکر کی حیثیت سے بعد کے دانشوروں مثلاً ژو کسی کی تعلیمات کو بھی شامل کرتی ہے۔ کنفیوشیت کا لب لباب اس حقیقت پر ہے کہ وہ خاندان کے اندر اور احباب کے درمیان انسانی روابط پر زور دیتا ہے جس کا دائرہ حکومتوں اور ان کے شہریوں تک پھیلا ہوا ہے۔ کنفیوشیت کی تعلیمات نے دو ہزار سے بھی زیادہ سالوں تک چینی لوگوں کی زندگی اور ان کے افکار کو متاثر کیا ہے۔

Conquistadores This is a Spanish word which in English means a 'conqueror'. Conquistadores were soldiers and adventurers who were recruited by the state to carry out expeditions into the New World (the Americas). Conquistadores were quite infamous for their cruelty towards the indigenous peoples in the Americas. Among those conquistadores, the two were widely known Herman Cortez, who conquered the Aztec Empire in Mexico, and Francisco Pizarro, who overran the Incas at Peru. On account of these conquests the Spanish acquired a firm foothold in the Americas.

कोंक्विस्टोडोर यह एक स्पैनिश शब्द है, जिसका अर्थ अंग्रेज़ी में 'कोंकरर' (हिंदी में 'विजेता') है। कोंक्विस्टोडोर ऐसे सिपाही और साहसी लोग थे जिन्हें नई दुनिया (अमेरिका महाद्वीप) में अभियान के लिए राज्य द्वारा भर्ती किया गया था। कोंक्विस्टोडोर अमेरिका महाद्वीप के मूल निवासियों के साथ

study of the universe covering its origin, structure and also its basic nature. As a discipline, cosmology had its beginning in differing fundamental conceptions about the nature of the universe in ancient times. However, in modern times the studies of Copernicus (1473-1543), Johannes Kepler (1571-1630), Galileo Galilei (1564-1642) and Issac Newton (1643-1727) revolutionised such ancient conceptions and firmly established the heliocentric (sun-centred) idea along with the idea of the rotation of earth (a spherical heavenly body) around the Sun on an elliptical path. Historically, the establishment of such knowledge about the solar system not only changed the earlier church supported erroneous geocentric (earth-centred) notion of the universe but also helped mankind to make rapid progress in the scientific study of other natural phenomena as well.

ब्रह्मांड विज्ञान अँग्रेजी भाषा का शब्द 'कॉस्मोलॉजी' यूनानी भाषा के 'कॉस्मोस' शब्द से बना है, जिसका अर्थ है विश्व या ब्रह्मांड। इसके अंतर्गत विश्व की उत्पत्ति, संरचना और उसके मूलस्वरूप का अध्ययन किया जाता है। एक शास्त्र के रूप में ब्रह्मांड विज्ञान की शुरुआत प्राचीनकाल में विश्व के स्वरूप के बारे में प्रचलित भिन्न-भिन्न प्रकार की आधारभूत धारणाओं के रूप में हुई थी। आधुनिककाल में कोपरनिकस (1473-1543), जोहानिस केपलर (1571-1630), गैलीलियो गैलिली (1564-1642) और आइज़ैक न्यूटन (1643-1727) के अध्ययनों ने ऐसी प्राचीन धारणाओं को एकदम बदल दिया और सूर्य केंद्रित विचार की पुष्टि करते हुए यह सिद्ध कर दिया कि सूर्य एक स्थिर पिंड है जिसके चारों ओर पृथ्वी एक दीर्घवृत्तीय पथ पर चक्कर लगाती रहती है। ऐतिहासिक दृष्टि से सौर मंडल के बारे में यह ज्ञान स्थापित हो जाने से ब्रह्मांड के पृथ्वी केंद्रित होने की चर्च-समर्थित गलत धारणा तो बदल ही गई, साथ ही उससे अन्य प्राकृतिक घटना चक्र के बारे में वैज्ञानिक अध्ययन में भी तीव्र गति से प्रगति करने में मानव जाति को सहायता मिली।

علم کائنات अंग्रेजी اصطلاح 'कास्मोलोजी' यूनानी لفظ 'कास्मोस' से ली गئی ہے جس کا مطلب کائنات ہے۔ اس میں کائنات کی اصلیت اور بناوٹ کا اس کے بنیادی خصائص و نوعیت کے ساتھ سائنسی مطالعہ کیا جاتا ہے۔ ایک شعبے کی حیثیت سے علم کائنات زمانہ قدیم میں کائنات کے خصائص و نوعیت کے تعلق سے ابتداً مختلف بنیادی تصورات رکھتا تھا۔ تاہم عصر جدید میں کوپرنیکس (1473-1543)، جوہانس کیپلر (1571-1630)، گیلیلیو گیلیلی (1564-1642) اور آئزاک نیوٹن (1643-1727) کے مطالعے نے ان قدیم تصورات میں انقلاب برپا کر دیا اور شمس مرکزی نظریے کی توثیق کرتے ہوئے ثابت کر دیا کہ زمین (گنبد نما اجرام فلکی) اپنے متعین مدار میں سورج کے گرد چکر لگاتی ہے۔ تاریخی لحاظ سے نظامی شمسی کے بارے میں ایسی معلومات نے نہ صرف کائنات سے متعلق کلیسا کی تائید والے سابق ارض مرکزی نظریے کو بدل دیا بلکہ دوسرے قدرتی مظاہر کے

سائنسی مطالعے کو ترقی دینے میں بھی انسان کی مدد کی۔

Culture This is a term which is widely used by archaeologists as a label to indicate the specific assemblage of material remains found at an archaeological site and dating to a particular period. Broadly, however, culture is a term used by historians, anthropologists, sociologists and others to mean those aspects of peoples' lives which include eating habits, dress, festivals, songs, dances, rituals, languages, etc.

संस्कृति पुरातत्ववेत्ता इस शब्द का प्रयोग सामूहिक रूप से उन विशिष्ट भौतिक अवशेषों को इंगित करने के लिए करते हैं जो किसी पुरास्थल पर और किसी काल-विशेष संदर्भ में पाए गए हों। किंतु मोटे तौर पर संस्कृति शब्द का प्रयोग इतिहासकारों, मानव वैज्ञानिकों, समाजशास्त्रियों तथा अन्य विद्वानों द्वारा लोगों के जीवन के सभी पहलुओं के लिए किया जाता है, जिनमें उनके खान-पान, वेशभूषा, तीज-त्योहार, गीत, नृत्य, भाषा आदि शामिल होते हैं।

تہذیب یہ ایک اصطلاح ہے جسے آثار قدیمہ کے ماہرین مقامات آثار قدیمہ سے دریافت شدہ باقیات کے مخصوص مجموعہ اور ایک خاص مدت کی نشان دہی کے لیے اکثر استعمال کرتے ہیں۔ تاہم وسیع تناظر میں مؤرخین، ماہرین علم بشریات، ماہرین سماجیات اور دوسرے اس اصطلاح کا استعمال حیات انسانی کے ان پہلوؤں کو بیان کرنے کے لیے کرتے ہیں جن میں کھانا پینا، لباس، تہوار، گیت، رقص، رسم و رواج اور زبان وغیرہ شامل ہوتے ہیں۔

Cuneiform script The term is derived from the Latin words 'cuneus' and 'forma' which mean 'wedge' and 'shape', respectively. This system of writing developed in ancient Mesopotamia around 3rd millennium BCE and gradually came to be used for writing the Akkadian, Elamite, Hittite and Old Persian languages. The system evolved on account of the practice of making impressions on clay tablets with a wedge shaped stylus. 'Cuneiform', as a system of writing is thought to have developed out of the older Sumerian pictographic script. A British officer Henry Rawlinson's transcription of the trilingual Behistun (Iran) inscription provided the key to the decipherment of this type of script.

कीलाकार लिपि अँग्रेजी का 'क्यूनीफॉर्म' शब्द लैटिन के दो शब्दों 'क्यूनीयस' और 'फॉर्मा' के मेल से बना है जिनका अर्थ क्रमशः 'कील' और 'आकार' है। लेखन की इस प्रणाली का विकास तीसरी सहस्राब्दी ई.पू. के आस-पास प्राचीन मेसोपोटामिया में हुआ था और फिर शनैः शनैः इसका प्रयोग अक्कादी, एलामाइट, हिट्टाइट और पुरानी फ़ारसी भाषाओं को लिखने के लिए होने लगा। इस प्रणाली का विकास चिकनी मिट्टी की पट्टिकाओं पर कील के आकार की लेखनी से संकेताक्षर बनाने की पद्धति से हुआ। ऐसा समझा जाता है कि लेखन की प्रणाली के रूप में कीलाकार लिपि का विकास प्राचीन सुमेरियाई चित्र लिपि से हुआ। हेनरी रॉलिंगसन नामक एक ब्रिटिश अधिकारी द्वारा त्रिभाषीय बेहिस्तून (ईरान) शिलालेख के लिप्यंतरण किए जाने के फलस्वरूप इस लिपि को पढ़ने में सहायता मिली।

خط پیکانی انگریزی اصطلاح کیونینفارم لاطینی کے دو لفظوں کیونینس اور فورما سے مشتق ہے جس کے معنی علی الترتیب ہنجر اور شکل و صورت کے ہیں۔ اس طرز تحریر کی نشوونما تقریباً قدیم میسوپوٹامیہ میں تیسرے ہزار سے قبل مسیح ہوئی تھی اور رفتہ رفتہ اس کا استعمال لکھنے کے لیے اکادیا، الامتی، حتی اور قدیم فارسی زبانوں میں بھی کیا گیا۔ اس طرز تحریر کو چکنی مٹی کی تختیوں پر کیل کی شکل میں نقشہ کشی کی وجہ سے ترقی ملی۔ خیال کیا جاتا ہے کہ خط پیکانی بحیثیت طرز تحریر قدیم سمیریائی تصویریری رسم الخط کی ترقی یافتہ شکل ہے۔ برطانوی افسر ہنری راولنسن (Henry Rawlinson) کے سہ لسانی ہستون (ایران) رسم الخط کی تقلیب نے اس طرح کے رسم الخط کو سمجھنے میں مدد فراہم کی۔

Cupola Cupola refers to a small dome built at the top of a building. Cupolas were initially built on the top of the

minarets but later on these were also built to crown, the central structures as well. A *chhatra* in Indian architecture is a good example of a cupola.

کچھوپولا کسی عمارت کی چوٹی پر بناई جانے والی छोटी गुंबद को 'कचूपोला' कहा जाता है। शुरू में तो वे मीनारों की चोटी पर बनाई जाती थीं, लेकिन आगे चलकर उन्हें बीच वाली इमारतों पर भी बनाया जाने लगा। भारतीय वास्तुशिल्प में छतरी कचूपोला का एक अच्छा उदाहरण है।

قبة قبة سے مراد عمارت کے اوپر تعمیر کردہ چھوٹا گنبد ہے۔ قبة ابتدا میں میناروں کے اوپر بنائے جاتے تھے لیکن بعد میں عمارتوں کے مرکزی حصوں پر بھی آرائش کے لیے بنائے جانے لگے۔ ہندوستانی فن تعمیر میں چھتری قبة کی بہترین مثال ہے۔

Dd

Daftar This is a Persian term which refers to a stitched or bound booklet or register used in offices. The term is originally derived from the Greek word 'diphthera' which means 'hide'. Subsequently, the term came to be applied to papyrus rolls which were used for writing during the times of Herodotus (c.5th century BCE). In medieval India the term came to be widely used for bundles, official papers or volumes of a book such as the *Ain-i-Akbari* which consists of five daftars (volumes). Apart from this, the office of the *diwan*, where official records used to be kept, was also known as the *daftar*.

दफ़तर फ़ारसी भाषा के इस शब्द का तात्पर्य कार्यालयों में प्रयोग की जाने वाली सिली हुई या जिल्द बंद पुस्तिका या रजिस्टर से है। यह शब्द मूलरूप से यूनानी भाषा के शब्द 'डिप्थेरा' से निकला है, जिसका अर्थ है 'खाल'। आगे चलकर इस शब्द का प्रयोग पेपाइरस वृक्ष की छाल के बंडलों के लिए किया जाने लगा जिसका प्रयोग हेरोडोटस के ज़माने (पाँचवीं शताब्दी ई.पू.) में लिखने के लिए किया जाता था। मध्यकालीन भारत में इस शब्द का प्रयोग व्यापक रूप से बंडलों, सरकारी कागज़-पत्रों अथवा *आइन-ए-अकबरी* जैसी किसी किताब के अलग-अलग खंडों के लिए किया जाने लगा। *आइन-ए-अकबरी* में ऐसे पाँच दफ़तर (खंड) हैं। इसके अलावा दीवान के कार्यालय को भी, जहाँ सरकारी अभिलेख रखे जाते थे, 'दफ़तर' कहा जाता था।

दफ़्तर یہ ایک فارسی اصطلاح ہے جس سے مراد سلسلے یا بندھے ہوئے کتابچے یا رجسٹر ہیں جن کا استعمال دفتروں میں کیا جاتا تھا۔ درحقیقت یہ اصطلاح یونانی لفظ *دپتھرا* (Diphthera) سے مشتق ہے جس کے معنی 'کھال' ہے۔ بعد میں اس کا اطلاق پیپرس درخت کی چھال کے بنڈلوں پر کیا جانے لگا جس کا استعمال ہیروڈٹس (پانچویں صدی قبل مسیح) کے زمانہ میں لکھنے کے لیے کیا جاتا تھا۔ عہدِ وسطیٰ کے ہندوستان میں اس اصطلاح کا استعمال زیادہ تر گٹھریوں، سرکاری کاغذات یا کتابوں کی جلدوں کے لیے کیا جاتا تھا۔ مثال کے طور پر آئین اکبری پانچ دفتروں (جلدوں) پر مشتمل ہے۔ اس کے علاوہ دیوان کے آفس کو بھی دفتّر کہا جاتا تھا، جہاں سرکاری مندرجات رکھے جاتے تھے۔

Dagh The word *dagh* literally means 'mark'. In medieval India, there prevailed a practice of branding of horses used by soldiers with a mark to prevent them from exchanging superior horses for inferior ones. This system came to be known as the *dagh* system. It was Alauddin Khalji who first introduced this system during the Sultanate period along with the practice of maintaining rolls of troopers describing their individual appearance to identify each one of them with the branded horses that were assigned to them. However, the system was

discontinued by Firoz Tuglaq and was again reintroduced by the Mughal emperor Akbar in 1573. According to *Ain-i-Akbari*, Akbar had implemented this system despite stiff resistance from the nobility.

दाग़ दाग़ का शाब्दिक अर्थ है निशान'। मध्यकालीन भारत में सैनिकों द्वारा प्रयोग किए जाने वाले घोड़ों को दागने की परिपाटी प्रचलित थी ताकि अच्छे किस्म के घोड़ों को खराब किस्म के घोड़ों से बदला न जा सके। इस पद्धति को दाग़ प्रणाली कहा जाता था। सल्तनत काल में यह प्रणाली सर्वप्रथम अलाउद्दीन खिलजी द्वारा शुरू की गई थी। इसके साथ ही अलाउद्दीन ने सैनिकों की विवरण सूचियाँ रखने की पद्धति भी शुरू की जिसमें सैनिकों की शक्ल-सूरत, पहचान चिह्न और उनके घोड़ों पर लगाए दाग़ का भी विवरण दिया जाता था। किंतु आगे चलकर फ़िरोज़ तुग़लक ने इस प्रणाली को खत्म कर दिया। मुग़ल बादशाह अकबर ने 1573 में इस प्रणाली को फिर से लागू कर दिया। *आइन-ए-अकबरी* के अनुसार अकबर ने इस प्रणाली को अमीर-उमरावों के घोर विरोध के बावजूद जारी रखा था।

داغ لفظ داغ کے لغوی معنی نشان کے ہیں۔ عہدِ وسطیٰ کے ہندوستان میں فوجیوں کے گھوڑوں کو نشان زد کرنے کا عمل رائج تھا تاکہ اچھے شاہی گھوڑے کمزور گھوڑوں سے بدلے نہ جاسکیں۔ یہ طریقہ نظام داغ کے نام سے معروف ہوا۔ عہدِ سلطنت میں سب سے پہلے علاء الدین خلجی نے اس طریقے کو شروع کیا تھا اور اس کے ساتھ ہی اس نے فوجیوں کی تفصیلات کا ریکارڈ بھی رکھنے کی شروعات کی تھی جس کے تحت فوجیوں کے حلیے، شناختی نشان کے ساتھ انھیں تفویض کیے گئے نشان زد گھوڑوں کی تفصیلات بھی اندراج کی جاتی تھیں تاکہ ان میں سے ہر ایک کی انفرادی شناخت ہو سکے۔ تاہم اس نظام کو فیر و تعلق نے ختم کر دیا تھا۔ لیکن مغل حکمران اکبر نے 1573 میں اسے دوبارہ نافذ کیا۔ آئین اکبری کے مطابق اکبر نے اس نظام کو امر کی طرف سے سخت مزاحمت کے باوجود برقرار رکھا۔

Daimyo It is a Japanese term consisting of two words 'dai' and 'myo'. It is a general term referring to the powerful territorial (dominal) lords in Japan, when Shoguns ruled the country in the name of the emperor. There were over 250 such domains under the rule of the daimyos. However, after the monarchy was restored in Japan in 1868, which is popularly called the 'Meiji Restoration', the daimyos were made governors of territories that roughly corresponded to their erstwhile domains. Finally, in 1871 the daimyo were pensioned off and a new administrative structure was put into place by altering the boundaries of old village and territorial units (domains).

دیمّو जापानी भाषा का यह शब्द दो शब्दों 'दै' और 'म्यो' के योग से बना है। इस शब्द का प्रयोग सामान्य रूप से शोगुन का लीन जापान में उन क्षेत्रीय अधिपतियों के लिए किया जाता था जो सम्राट के नाम पर देश में शासन करते थे। 'दैम्यो' कहलाने वाले इन शासकों के शासन के अंतर्गत 250 से अधिक

क्षेत्र थे। किंतु 1868 में जब सम्राट के शासन की पुनः स्थापना हुई जिसे आमतौर पर 'मेजी प्रत्यावर्तन' कहा जाता है, तब 'दैम्यो' को उन क्षेत्रों का राज्यपाल बना दिया गया जो मोटे तौर पर उनके पुराने क्षेत्रों के अनुरूप ही थे। अंततः 1871 में दैम्यो शासकों को पेंशन दे दी गई और पुरानी ग्रामीण और क्षेत्रीय ईकाइयों की परिसीमाओं को बदलकर नए प्रशासनिक ढाँचे की स्थापना की गई।

दियी यह एक संस्कृत भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ है 'दक्षिण की ओर जाने वाला मार्ग'। प्रथम सहस्राब्दी ई.पू. के लगभग मध्यभाग से इस शब्द का प्रयोग संस्कृत, पालि और प्राकृत ग्रंथों में गंगा की घाटी से विन्ध्य पर्वत शृंखला के उस पार जाने वाले मार्ग और विन्ध्य के दक्षिण में स्थित प्रदेश दोनों के लिए किया जाने लगा। गुप्तकाल में दक्षिणापथ का विस्तार कोसल से काँची तक हो गया था। किंतु आगे चलकर इसमें विन्ध्य के उस पार का संपूर्ण क्षेत्र शामिल माना जाने लगा था। आजकल इस भौगोलिक क्षेत्र के लिए प्रयुक्त होने वाला दक्कन शब्द इस दक्षिणापथ शब्द से ही निकला है।

यह एक संस्कृत भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ है 'दक्षिण की ओर जाने वाला मार्ग'। प्रथम सहस्राब्दी ई.पू. के लगभग मध्यभाग से इस शब्द का प्रयोग संस्कृत, पालि और प्राकृत ग्रंथों में गंगा की घाटी से विन्ध्य पर्वत शृंखला के उस पार जाने वाले मार्ग और विन्ध्य के दक्षिण में स्थित प्रदेश दोनों के लिए किया जाने लगा। गुप्तकाल में दक्षिणापथ का विस्तार कोसल से काँची तक हो गया था। किंतु आगे चलकर इसमें विन्ध्य के उस पार का संपूर्ण क्षेत्र शामिल माना जाने लगा था। आजकल इस भौगोलिक क्षेत्र के लिए प्रयुक्त होने वाला दक्कन शब्द इस दक्षिणापथ शब्द से ही निकला है।

Dakkani The term *Dakkani* refers to the people and culture originating in the Deccan region in India. However, in the context of the medieval history of India the term refers to the nobles (old comers) who used to serve the Bahmani state (14th & 15th centuries) before the influx of *afaqis* (new comers) into the Bahmani nobility. (See also, AFAQIS)

दक्कनी इस शब्द का तात्पर्य भारत के दक्कन क्षेत्र में रहने वाले लोगों और उनकी संस्कृति से है। किंतु भारत के मध्यकालीन इतिहास के संदर्भ में यह शब्द उन अमीरों (पूर्वागतकों) का सूचक है जो बहमनी राज्य के अमीरों में आफाक्रीयों (नवागतकों) के आने से पहले बहमनी राज्य (14वीं तथा 15वीं शताब्दियों में) की सेवा में कार्यरत थे। (आफाक्री भी देखें)

दक्की दक्की से मराठे हिन्दुस्तान के दक्कन में रहने वाले लोगों और उनकी संस्कृति से है। किंतु भारत के मध्यकालीन इतिहास के संदर्भ में यह शब्द उन अमीरों (पूर्वागतकों) का सूचक है जो बहमनी राज्य के अमीरों में आफाक्रीयों (नवागतकों) के आने से पहले बहमनी राज्य (14वीं तथा 15वीं शताब्दियों में) की सेवा में कार्यरत थे। (आफाक्री भी देखें)

Dakshinapatha This is a Sanskrit term which meant, 'the route leading to the south'. From about the mid-first millennium BCE onward the name began to be used in the Sanskrit, Pali and Prakrit texts for the route leading to the south from the Ganga valley across the Vindhya mountain range as well as for the region that lies to the south of this mountain. During the Gupta period *Dakshinapatha* extended from Kosala to Kanchi. In later times though, it is said to have included the whole of the

trans-Vindhya region. The term Deccan, the presently used geographical nomenclature for this region, is derived from the term *Dakshinapatha*.

दक्षिणापथ यह एक संस्कृत भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ है 'दक्षिण की ओर जाने वाला मार्ग'। प्रथम सहस्राब्दी ई.पू. के लगभग मध्यभाग से इस शब्द का प्रयोग संस्कृत, पालि और प्राकृत ग्रंथों में गंगा की घाटी से विन्ध्य पर्वत शृंखला के उस पार जाने वाले मार्ग और विन्ध्य के दक्षिण में स्थित प्रदेश दोनों के लिए किया जाने लगा। गुप्तकाल में दक्षिणापथ का विस्तार कोसल से काँची तक हो गया था। किंतु आगे चलकर इसमें विन्ध्य के उस पार का संपूर्ण क्षेत्र शामिल माना जाने लगा था। आजकल इस भौगोलिक क्षेत्र के लिए प्रयुक्त होने वाला दक्कन शब्द इस दक्षिणापथ शब्द से ही निकला है।

दक्कनापथ (दक्कनी राह) यह एक संस्कृत भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ है 'दक्षिण की ओर जाने वाला मार्ग'। प्रथम सहस्राब्दी ई.पू. के लगभग मध्यभाग से इस शब्द का प्रयोग संस्कृत, पालि और प्राकृत ग्रंथों में गंगा की घाटी से विन्ध्य पर्वत शृंखला के उस पार जाने वाले मार्ग और विन्ध्य के दक्षिण में स्थित प्रदेश दोनों के लिए किया जाने लगा। गुप्तकाल में दक्षिणापथ का विस्तार कोसल से काँची तक हो गया था। किंतु आगे चलकर इसमें विन्ध्य के उस पार का संपूर्ण क्षेत्र शामिल माना जाने लगा था। आजकल इस भौगोलिक क्षेत्र के लिए प्रयुक्त होने वाला दक्कन शब्द इस दक्षिणापथ शब्द से ही निकला है।

Dalit The term came into popular usage in 1960s and is supposed to have been first used by Jyotirao Phule, a Marathi social reformer of the 19th century. It usually refers to the people who were at the bottom of the social structure. In the 20th century, Dr. B. R. Ambedkar championed the cause of these downtrodden people through the foundation of the Depressed Classes Association in 1930. It was because of his persistent effort to politically mobilize the *dalits* that 'the Poona Accord' had come to be signed in 1931 by which it was agreed to reserve a few constituencies for them in the central and provincial legislatures.

दलित 1960 के दशक में इस शब्द का व्यापक रूप से प्रचार हुआ और ऐसा समझा जाता है कि इस शब्द का प्रयोग सर्वप्रथम 19वीं शताब्दी के एक मराठी समाज-सुधारक ज्योतिराव फूले द्वारा किया गया था। यह शब्द आमतौर पर उन लोगों का सूचक है जो सामाजिक ढाँचे में सबसे नीचे स्तर पर थे। 20वीं शताब्दी में डॉ. भीमराव अंबेडकर ने 1930 में 'डिप्रेसड क्लासेज एसोसिएशन' की स्थापना के माध्यम से इन दलित वर्गों के हितों की रक्षा करने का बीड़ा उठाया। दलितों को राजनीतिक रूप से लामबंद करने के लिए अंबेडकर द्वारा किए गए सतत प्रयत्नों के फलस्वरूप ही 1931 में 'पूना समझौता' हस्ताक्षरित हुआ जिसके द्वारा यह तय किया गया कि केंद्रीय तथा राज्य विधान मंडलों में दलितों के लिए कुछ निर्वाचन क्षेत्र आरक्षित किए जाएँ।

दल इस शब्द का अर्थ है 'दक्षिण की ओर जाने वाला मार्ग'। प्रथम सहस्राब्दी ई.पू. के लगभग मध्यभाग से इस शब्द का प्रयोग संस्कृत, पालि और प्राकृत ग्रंथों में गंगा की घाटी से विन्ध्य पर्वत शृंखला के उस पार जाने वाले मार्ग और विन्ध्य के दक्षिण में स्थित प्रदेश दोनों के लिए किया जाने लगा। गुप्तकाल में दक्षिणापथ का विस्तार कोसल से काँची तक हो गया था। किंतु आगे चलकर इसमें विन्ध्य के उस पार का संपूर्ण क्षेत्र शामिल माना जाने लगा था। आजकल इस भौगोलिक क्षेत्र के लिए प्रयुक्त होने वाला दक्कन शब्द इस दक्षिणापथ शब्द से ही निकला है।

کہ پہلی بار اس کا استعمال انیسویں صدی کے مراٹھی سماجی مصلح جیوتی راؤ پھولے نے کیا تھا۔ عام طور پر اس اصطلاح سے مراد سماج کے وہ افراد لیے جاتے ہیں جو سماج میں سب سے نچلے درجے پر تھے۔ بیسویں صدی میں ڈاکٹر بی۔ آر۔ امبیڈکر نے ان دہے کچلے لوگوں کی فلاح و بہبود کے لیے 1930 میں پس ماندہ طبقات کی انجمن (ڈپریشنڈ کلاسز ایسوسی ایشن) قائم کی تھی۔ دلتوں کو سیاسی طور پر متحرک کرنے کے لیے ان کی مسلسل کاوشوں کا ہی ثمرہ تھا کہ 1931 میں 'معاہدہ پونا' کو منظوری دی گئی جس کے تحت یہ طے ہوا کہ مرکزی اور صوبائی آئین سازی میں ان کے لیے کچھ حلقہ انتخاب مخصوص کیے جائیں۔

Damin-i Koh This is a Persian term which refers to the forested areas of the Rajmahal foothills. In the 19th century the Santhals were given land and persuaded to settle in this area by the English East India Company. This land grant to the Santhals was mapped and enclosed with boundary pillars to separate it from the areas of the settled agriculturists of the plains and the Paharias of the hills. Following this demarcation of 'the land of the Santhals' (Damin-i-koh), the Santhal settlements increased manifold. By 1851 there were as many as 1,473 Santhal villages which had come up in this area. It was around this time that the Santhals had come to feel betrayed by the colonial state because of expropriation by Bhagalpur (modern state of Bihar) and Birbhum (modern state of West Bengal) in the Damin area.

دامین-اے-کوہ فرانسسیسی भाषा के इस शब्द का तात्पर्य राजमहल पहाड़ी की तलहटी के वन्य क्षेत्र से है। 19वीं शताब्दी में इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी ने संथालों को ज़मीनें देकर इस क्षेत्र में बसने के लिए राजी किया था। संथालों को अनुदान में दिए गए पुरे इलाके को बाकायदा नक्शा बनाकर और खंभे लगाकर अंकित कर दिया गया था ताकि यह समूचा इलाका मैदान में बसे हुए किसानों और पहाड़ी क्षेत्र में रहने वाले 'पहाड़ियों' के इलाकों से अलग रहे। संथालों की जमीन (दामिन-ए-कोह) को इस प्रकार अलग से अंकित किए जाने के बाद संथालों की बस्तियों में कई गुना वृद्धि हुई। सन् 1851 तक आते-आते इस क्षेत्र में बसे हुए संथालों के गाँवों की संख्या 1473 तक बढ़ गई। इसी समय के आस-पास संथालों को महसूस होने लगा कि औपनिवेशिक राज्य सरकार ने उनके साथ धोखा किया है, क्योंकि दामिन क्षेत्र में भागलपुर (आज का बिहार राज्य) और बीरभूम (आज का पश्चिम बंगाल) द्वारा शोषण किया जा रहा था।

دامین کوہ یہ ایک فارسی اصطلاح ہے جس سے مراد راج محل پہاڑیوں کے گرد جنگلات سے گھرے علاقے ہیں۔ انیسویں صدی عیسوی میں انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی نے سنٹھالوں کو اسی علاقے میں زمین دی تھی اور انھیں یہیں آباد ہونے کے لیے راضی کیا تھا۔ سنٹھالوں کو دی گئی اس زمین کو پہاڑی علاقوں اور ہموار زمین پر آباد کاشت کاروں کے علاقوں سے الگ رکھنے کے لیے پینانٹس کر کے کھجور سے گھیر دیا گیا تھا۔ سنٹھالوں کی زمین (دامین کوہ) کی احاطہ بندی کے بعد سنٹھالوں کی آبادی کئی گنا بڑھ گئی تھی۔ 1851 تک اس علاقے

میں کم و بیش سنٹھالوں کے 1473 گاؤں تھے۔ یہی زمانہ ہے جب سنٹھالوں کو یہ احساس ہوا کہ نوآبادیاتی ریاست نے انھیں دھوکا دیا ہے۔ اس کا سبب یہ تھا کہ بھاگلپور (موجودہ بہار ریاست) اور دامن کوہ میں بیربھوم (موجودہ ریاست مغربی بنگال) ان کا استحصال کر رہی تھیں۔

Dargah It is a Persian word which refers to the tomb-shrine of a revered sufi saint. It also became a place of pilgrimage for the followers to seek the sufi's spiritual grace (*barakat*) particularly on the occasion of *urs* or the death anniversary of sufi saints. The tradition still continues of which a good example is the *dargah* of Nizamuddin Auliya in Delhi.

درگاہ فرانسسیسی भाषा के इस शब्द का तात्पर्य किसी पूज्य सूफी संत की कब्र पर बनाए गए स्मारक से है। यह उस संत के अनुयायियों के लिए तीर्थयात्रा का स्थल भी बन गया जहाँ वे विशेष रूप से उर्स अथवा सूफी संत की पुण्यतिथि के अवसर पर इकट्ठे होकर उसकी आध्यात्मिक कृपा (बरकत) की कामना करते थे। यह परंपरा आज भी विद्यमान है, जिसका एक अच्छा उदाहरण दिल्ली में निजामुद्दीन औलिया की दरगाह है।

درگاہ یہ فارسی لفظ ہے جس سے مراد قابل احترام صوفی بزرگوں کا مقبرہ ہے۔ یہ عقیدت مندوں کے لیے ایک زیارت گاہ بن گئی جہاں صوفیاء کے فیوض و برکات کے حصول کے لیے خاص طور پر عرس کے موقع پر لوگ آتے تھے۔ یہ روایت آج بھی جاری ہے جس کی بہترین مثال دہلی میں حضرت نظام الدین اولیا کی درگاہ ہے۔ (مزید دیکھیں اولیا)

Dark Age The expression is often used to refer to that period of European history which followed the fall of the Roman Empire in 476 CE and continued till about 1000 CE. This expression was originally used by the Renaissance scholars of Italy in the 14th-15th century. It sought to highlight how during this period Europe was steeped in unquestioning religiosity imposed by the Roman Catholic Church. The expression was also used by the Renaissance scholars to emphasise how their own work drawn from the classical learning of ancient Greece and Rome marked the beginning of a 'New Age'. However, modern historians are increasingly questioning the use of this expression in reference to this period of European history.

انڈھکار یوگا इस अभिव्यक्ति का प्रयोग अक्सर यूरोपीय इतिहास के उस काल के लिए किया जाता है जो 476 ई. में रोमन साम्राज्य के पतन के बाद शुरू होकर लगभग 1000 ई. तक जारी रहा। इस अभिव्यक्ति का प्रयोग मूलरूप से 14वीं-15वीं शताब्दी में इटली के पुनर्जागरणकालीन विद्वानों द्वारा किया गया था। इसके द्वारा यह दर्शाने का प्रयत्न किया गया कि किस तरह उस समय यूरोप रोमन कैथोलिक चर्च द्वारा थोपी गई धार्मिक अंधनिष्ठा में डूबा हुआ था। पुनर्जागरण के विद्वानों द्वारा इस अभिव्यक्ति का प्रयोग इस बात पर

बल देने के लिए भी किया गया कि प्राचीन यूनान और रोम के शास्त्रीय ज्ञान-विज्ञान पर आधारित उनके कार्य से किस तरह एक नए युग का प्रारंभ हुआ। किंतु आधुनिक इतिहासकार यूरोपीय इतिहास के इस काल के लिए अंधकार युग के प्रयोग पर बराबर आपत्ति करते रहे हैं।

दोरुग्लामत इस اصطلاح का استعمال अक्सर बिश्टर युरोप की तारिख में اس مدت کے لیے کیا جاتا ہے جو 476 عیسوی میں رومی سلطنت کے زوال کے بعد سے شروع ہو کر تقریباً 1000 عیسوی تک جاری رہی۔ اس اظہار کا استعمال بنیادی طور پر نشاۃ ثانیہ کے اطالوی دانشوروں نے چودھویں اور پندرھویں صدی میں کیا۔ اس کے ذریعے اس بات کو اجاگر کرنے کی کوشش کی گئی کہ اس دور میں یورپ کس قدر رومی کیتھولک کلیسا کی جانب سے عائد کردہ مذہبی جنون میں ڈوبا ہوا تھا جس پر کوئی بھی کچھ اعتراض نہیں کر سکتا تھا۔ اس اظہار کا استعمال نشاۃ ثانیہ کے دانشوروں نے اس پر بھی زور ڈالنے کے لیے کیا کہ قدیم یونان اور روم کی کلاسیکی تعلیمات سے مستعار ان کے کارناموں کے سبب کس طرح جدید دور کا آغاز ہوا۔ تاہم جدید مورخین یورپی تاریخ میں مذکورہ دور کے لیے اس اظہار کے استعمال پر جانچا سوال کرتے رہے ہیں۔

Dasas In the *Rigveda* the term has been used to refer to people who were considered to be different from the *Aryans* in terms of cultural practices and the languages in which they spoke.

दास ऋग्वेद में इस शब्द का प्रयोग उन लोगों के लिए किया गया है जो सांस्कृतिक आचार-व्यवहार और उनके द्वारा बोली जाने वाली भाषाओं की दृष्टि से आर्यों से भिन्न थे।

दास रग वेद میں اس اصطلاح کا استعمال ان لوگوں کے لیے کیا گیا ہے جو اپنے ثقافتی اعمال اور بولی جانے والی زبانوں میں آریوں سے مختلف تھے۔

Deforestation The term is generally used to refer to large-scale cutting of trees in forested areas for either cultivation or industrial use or other human activities. Historically, the earliest evidence of deforestation has been traced to the Neolithic period, when hunting-gathering gave way to cultivation of crops as a method of food production. Subsequently, settled agriculture also brought about a substantial degree of deforestation in areas where ancient civilisations flourished. However, deforestation acquired a new and considerably more threatening dimension in modern times due to urbanisation, industrialisation and colonisation. Particularly, the tropical forests of Latin America, Africa and Asia, including that of India, which sustained the local environments and the primary sources of livelihood available to many forest dwellings and tribal communities living in these areas, were severely

eroded due to the policies of 'exclusion' and over-exploitation as pursued by the various colonial regimes.

वनونمولन इस शब्द का प्रयोग आमतौर पर जंगली इलाकों में मनुष्यों द्वारा खेती, उद्योग या अन्य कार्यकलापों के लिए बड़े पैमाने पर की जाने वाली पेड़ों की कटाई के लिए किया जाता है। ऐतिहासिक दृष्टि से वनोनमूलन का सर्वप्रथम साक्ष्य नवपाषाणकाल से मिलता है जब मानव ने शिकार-खाद्य संग्रहण के तरीकों को छोड़कर खाद्य उत्पादन हेतु खेती करना शुरू किया था। धीरे-धीरे स्थायी कृषि के कारण भी उन स्थानों पर पेड़ों की कटाई अधिक हुई जहाँ प्राचीन सभ्यताएँ फली-फूलीं। लेकिन आधुनिक युग में शहरीकरण, औद्योगिकरण और उपनिवेशीकरण के कारण वनोनमूलन ने एक नया और अधिक खतरनाक रूप ले लिया है। खासतौर पर लैटिन अमेरिका, अफ्रीका और एशिया के उष्णकटिबंधीय वन (जिसमें भारत के वन भी शामिल हैं) और जो स्थानीय पर्यावरण और उन क्षेत्रों में रहने वाले जनजातीय समुदायों तथा वनवासियों की आजीविका के प्राथमिक स्रोतों को सुरक्षा प्रदान करते थे, विभिन्न औपनिवेशिक सत्ताओं द्वारा अपनाई गई 'बहिष्करण' और अत्यधिक शोषण की नीतियों के कारण बुरी तरह खत्म कर दिए गए।

جنگلوں کی کٹائی عام طور پر اس اصطلاح کا استعمال کاشت کاری، کارخانوں کے قیام یا دیگر انسانی سرگرمیوں کے لیے جنگلی علاقوں میں بڑے پیمانے پر درختوں کی کٹائی کے لیے کیا جاتا ہے۔ تاریخ کے اعتبار سے جنگلوں کی کٹائی کا اولین ثبوت نئے حجری دور میں ملتا ہے جب شکار اور غذائی اجناس جمع کرنے کے طریقوں کو چھوڑ کر لوگوں نے غذائی پیداوار کے لیے زراعت کو اپنایا۔ بعد میں مستقل کاشت کاری کی وجہ سے وسیع پیمانے پر ہونے والی جنگلوں کی کٹائی ان علاقوں میں ہونے لگی جہاں قدیم تہذیبوں کی نشوونما ہوئی تھی۔ تاہم جدید دور میں مدینیت، صنعت کاری اور نوآبادیات کی وجہ سے جنگلوں کی کٹائی نے ایک نئی اور خاصی تشویش ناک صورت اختیار کر لی ہے۔ خصوصاً لاطینی امریکہ، افریقہ اور ایشیا بشمول ہندوستان کے منطقہ حارہ کے ان جنگلات کو جو وہاں کے مقامی ماحولیات اور ان علاقوں میں آباد جنگلوں اور قبائلوں کے بنیادی ذرائع معاش کے لیے تحفظ کا سامان فراہم کرتی تھیں مختلف نوآبادیاتی حکومتوں کی انتہائی پالیسیوں اور حد سے زیادہ استحصال کے سبب شدید نقصان پہنچا۔

Degh This is a word which refers to a large cauldron (metal pot). During the Mughal period, emperor Akbar in one of his visits to the famous Sufi shrine of Sheikh Muinuddin Chishti at Ajmer had gifted it one such deg for cooking meals for the pilgrims. In sufi *khanqahs* (spacious houses of Sufi mystics) such pots are usually used for cooking community meals and distribution among visitors. (See also, KHANQAH)

دغا इस शब्द का तात्पर्य धातु के एक बड़े बर्तन से है। मुगल काल के दौरान बादशाह अकबर एक बार जब अजमेर स्थित शेख मुइनुद्दीन चिश्ती की सुप्रसिद्ध

سूफی दरگاہ میں गए تو انہوں نے وہاں آنے والے तीर्थयात्रियों के लिए खाना पकाने के लिए ऐसा एक देग दान में दिया था। सूफی खानकाहों (सूफی संतों के विशाल भवनों) में आमतौर पर सामूहिक भोज तैयार करने और यात्रियों में बाँटने के लिए खाना बनाने हेतु, ऐसी देगों का प्रयोग किया जाता है। (खानकाह भी देखें)

दिलि اس لفظ سے مراد دھات کا بڑا برتن ہے۔ مغل دور حکومت میں بادشاہ اکبر نے مشہور صوفی شیخ معین الدین چشتی اجیری کی درگاہ کو اپنی ایک زیارت کے دوران اس طرح کا ایک دلیغ زائرین کا کھانا تیار کرنے کے لیے بطور نذرانہ پیش کیا تھا۔ اس قسم کے برتنوں کا استعمال عام طور پر صوفی خانقاہوں (صوفیوں کے وسیع مکانات) میں لنگر تیار کرنے کے لیے کیا جاتا ہے جو کہ زائرین میں تقسیم کیا جاتا ہے۔ (مزید دیکھیں خانقاہ)

Denarius The term refers to a small silver coin of ancient Rome. (See also, Dinar)

दीनारियस इस शब्द का तात्पर्य प्राचीन रोम के एक छोटे चाँदी के सिक्के से है। (दीनार भी देखें)

दिनारिस اس سے مراد قدیم روم میں چاندی کے ایک چھوٹے سیکے سے ہے۔ (مزید دیکھیں دینار)

Despotism The term is derived from the Greek word 'despotes'. It refers to a form of government in which a ruler wields absolute power over his subjects unrestrained by any established law such as a constitution. In 18th century Europe there were many despotic rulers who had introduced a number of political and social reforms in their respective countries and hence had come to be called as 'enlightened despots'. This eventuality had come about despite the resolve of the French revolutionaries to liberate the peoples of Europe from despotism.

स्वेच्छाचारी शासन इस शब्द की उत्पत्ति यूनानी भाषा के शब्द 'डेस्पोटिस' से हुई है। इसका तात्पर्य आमतौर पर ऐसी शासन-व्यवस्था से है जिसमें शासक को अपनी प्रजा पर शासन करने के लिए निरंकुश शक्ति प्राप्त हो। ऐसे शासन पर किसी स्थापित कानून, जैसे संविधान आदि का कोई अंकुश नहीं होता। 18वीं शताब्दी में यूरोप में ऐसे अनेक स्वेच्छाचारी शासक हुए जिनोंने अपने-अपने देशों में अनेक राजनीतिक और सामाजिक सुधार किए जिनकी वजह से उन्हें 'कल्याणकारी स्वेच्छाचारी शासक' कहा गया। यह स्थिति फ्रांसीसी क्रांतिकारियों के इस संकल्प के बावजूद उत्पन्न हुई कि यूरोपवासियों को स्वेच्छाचारी शासन से छुटकारा दिलाकर ही रहेंगे।

استبدادی حکومت اس کی انگریزی اصطلاح ڈسپوٹ ازم (استبدادی) یونانی لفظ ڈسپوٹس سے مشتق ہے۔ اس سے مراد حکومت کی ایسی شکل ہے جس میں حکمران کو اپنی رعایا پر مطلق اختیارات حاصل ہوتے ہیں، اس پر کسی طرح کی باضابطہ قانونی مثلاً آئینی روکاوٹ نہیں ہوتی۔ اٹھارویں صدی عیسوی میں یورپ میں بہت سے مطلق العنان حکمران تھے جنہوں نے اپنے اپنے ممالک میں بہت سی سیاسی و سماجی اصلاحات کیں اور

اسی وجہ سے یہ روشن خیال مطلق العنان کہلائے۔ اس کے باوجود ایسی صورت حال بنی کہ فرانسیزی انقلابیوں نے یہ تہیہ کر لیا کہ وہ اہل یورپ کو استبداد سے نجات دلا کر رہیں گے۔

Dhamma Mahamatta, Dharma Mahamatra It was a designation that was given to a special cadre of officials created by the Mauryan king Ashoka to establish 'Dhamma' among all communities in his empire and promote among them all happiness on the 13th year of his reign. Rock Edict Five and the Seventh Pillar Edict of Ashoka throw specific light on the duties of *Dharma Mahamattas*. The *Dharma Mahamattas* were empowered to release prisoners or remit their sentences if they thought such prisoners have families to support or were old or had been misled into committing crimes. On the whole the *Dharma Mahamattas* were occupied with the tasks of determining who among the people of the empire were devoted to *Dhamma*, who were established in *Dhamma* and who were generous.

धम्म महामात्त, धर्म महामात्र यह एक पदनाम था जो मौर्य सम्राट अशोक द्वारा बनाए गए अधिकारियों के एक विशेष संवर्ग के लिए प्रयुक्त होता था। इनकी नियुक्ति अशोक ने शासन के तेरहवें वर्ष में अपने साम्राज्य में सभी समुदायों के बीच 'धम्म' की स्थापना करने और प्रजाजनों में खुशहाली बढ़ाने के लिए की थी। अशोक के पाँचवें शिलालेख और सातवें स्तंभलेख में इन धम्म महामात्तों के कर्तव्यों पर विशेष रूप से प्रकाश डाला गया है। ये धम्म महामात्त कैदियों की सजा को कम करवा सकते थे या उन्हें छुड़वा भी सकते थे अगर वे यह सोचते कि ऐसे कैदियों को अपने कुटुम्ब का भरण-पोषण करना है या वे बूढ़े हैं अथवा उन्होंने अपराध जानबूझ कर नहीं, बल्कि किसी के झाँसे में आकर किया है। कुल मिलाकर धम्म महामात्त सदा यही सुनिश्चित करने में संलग्न रहते थे कि साम्राज्य के कौन लोग धम्म का पालन करते हैं, कौन धार्मिक प्रवृत्ति के हैं और कौन लोग दानशील हैं।

دھم مہامت، دھرم مہاماتر یہ ایک منصب تھا جسے موریاٹی حکمران اشوک نے اپنے دور حکومت کے تیرھویں سال میں مخصوص اور مستقل سرکاری عملے کو اس لیے دیا تھا کہ وہ سلطنت میں تمام طبقتوں کے درمیان دھم قائم کریں اور ان کے مابین خوشیوں کو فروغ دیں۔ اشوک کے پانچویں حجری اور ساتویں ستونی فرامین سے مہامتوں کے فرائض پر خاص روشنی پڑتی ہے۔ دھم مہامت ان قیدیوں کو رہا، یا ان کی سزائوں میں تخفیف کرا سکتے تھے جن کے اہل و عیال کی دیکھ ریکھ کے لیے ان کی ضرورت ہے یا وہ ضعیف ہو چکے ہیں یا جنہیں غلط طریقے پر جرائم میں ملوث کر دیا گیا ہے۔ مجموعی طور پر دھم مہامتوں کے ذمے یہ فریضہ تھا کہ وہ یہ متعین کریں کہ سلطنت کے کون لوگ دھم کی مکمل پابندی کرتے ہیں۔ کون کون دھم پر قائم اور فیاض ہیں۔

Dharma It is a Sanskrit term which variously refers to norms of conduct, adherence to rightful duty (as inherent in the place and circumstances in which a

person finds himself at any given time), obligations in conformity with one's station in life, and righteousness. The Dharmashastras have broadly defined it as “the natural universal laws whose observances enables man (human beings) to save himself (themselves) from degradation and suffering”. Accordingly, the Dharmasutras have prescribed rules of conduct for all human beings under three categories, namely, *swadharma* (individual conduct), *varnadharma* (social conduct), and *sanatanadharm* (universal conduct). The ultimate goals of the observances of these rules of conduct have been said to be the attainment of *purushartha* (self-realisation) at the individual level and the maintenance of *rta* (moral and natural order) at the societal and universal levels.

धर्म यह संस्कृत भाषा का शब्द है जिसका प्रयोग कई अर्थों में किया जाता है, जैसे- आचार संहिता का पालन, व्यक्ति द्वारा अपने स्थान, काल और परिस्थितियों के अनुसार अपने सही कर्तव्यों का पालन, जीवन में अपनी अवस्था के अनुसार दायित्वों का पालन और सदाचार का पालन आदि। धर्मशास्त्रों में मोटे तौर पर धर्म की व्याख्या करते हुए इसे वे ‘प्राकृतिक सर्वजनीन नियम कहा गया है जिनका पालन करने से मनुष्य अपने आपको पतन और कष्टों से बचा सकता है। तदनुसार, धर्मशास्त्रों ने सभी मानव प्राणियों के लिए तीन श्रेणियों के अंतर्गत सदाचार के नियम निर्धारित किए हैं। ये श्रेणियाँ हैं - स्वधर्म (व्यक्तिगत सदाचार), वर्ण धर्म (सामाजिक सदाचार) और सनातन धर्म (सर्वजनीन सदाचार)। सदाचार के इन नियमों का पालन करने का अंतिम लक्ष्य व्यक्तिगत स्तर पर पुरुषार्थ (आत्म ज्ञान) प्राप्त करना है और समाज तथा विश्व के स्तरों पर ऋत (नैतिक तथा स्वाभाविक व्यवस्था) बनाए रखना है।

धर्म یہ ایک سنسکرت اصطلاح ہے جو مختلف معانی میں استعمال ہوا ہے جیسے، طور طریقہ سے متعلق اصولوں پر عمل کرنا، جائز ذمہ داریوں کو پورا کرنا (یعنی وقت، مقام اور حالات کے مطابق اپنی جائز ذمہ داریوں کو ادا کرنا)، زندگی میں اپنی استطاعت کے مطابق فرائض اور انصاف کی پیروی کرنا وغیرہ وغیرہ۔ دھرم شاستروں میں دھرم کی تعریف وسیع تناظر میں ’ایسے فطری اور آفاقی قوانین کے طور پر کی گئی ہے جن پر پابندی سے عمل کرنا انسان کو اس قابل بنادیتا ہے کہ وہ خود کو تنزیلی اور مصیبتوں سے محفوظ کر سکتا ہے۔‘ اس لحاظ سے تمام انسانوں کے لیے طور طریقوں سے متعلق قوانین کو دھرم سوتروں میں تین قسموں میں بیان کیا گیا ہے۔ وہ تین قسمیں یہ ہیں: سو دھرم (انفرادی طور طریقہ)، ورن دھرم (سماجی طور طریقہ) اور سناتن دھرم (آفاقی طور طریقہ)۔ طور طریقوں سے متعلق ان اصول و قوانین کی پابندی کا آخری حدف انفرادی سطح پر پر وشارتھ (معرفت نفس) حاصل کرنا اور سماجی اور آفاقی سطح پر رت (اخلاقی و فطری نظام) کو برقرار رکھنا ہے۔

Dharmasal, Dharam-sala The term originally referred to a centre of devotional congregation. With Guru Nank it

became a place where people from different castes, creed or background could assemble, sing and eat together in a common kitchen. During the 18th and 19th centuries with the installation of *Adigrantha* and the attribution of Guru's authority to it, the *dharam-salas* became *gurudwaras* (Sikh shrines).

धर्मसाल, धर्मशाला आरंभ में यह शब्द एक ऐसे केंद्र का द्योतक था जहाँ बहुत से लोग भक्तिभाव से प्रेरित होकर इकट्ठे होते थे। गुरु नानक के कार्यकाल में, यह एक ऐसा स्थान बन गया जहाँ भिन्न-भिन्न जाति, संप्रदाय, अथवा पृष्ठभूमि के लोग इकट्ठे हो सकते थे, गा-बजा सकते थे और एक साझा रसोई में एक साथ भोजन कर सकते थे। 18वीं और 19वीं शताब्दियों के दौरान आदि ग्रंथ की प्रतिष्ठापना और उसे गुरु का दर्जा मिलने के साथ धर्मशालाएँ गुरुद्वारों में परिवर्तित हो गईं।

धर्मसाल, धर्मशाला بنیادی طور پر اس اصطلاح سے مراد مذہبی اجتماع کا مرکز ہے۔ گرونانک سے وابستہ یہ ایک ایسی جگہ بن گئی جہاں مختلف ذات، عقیدہ یا سماجی حالات سے تعلق رکھنے والے لوگ اکٹھا ہو سکتے تھے، گانگے اور ایک ساتھ لنگر کھا سکتے تھے۔ اٹھارہویں اور انیسویں صدی کے دوران دھرم شالاؤں میں آدی گرتھ رکھے جانے اور انھیں گروکار درجہ ملنے کے ساتھ ہی یہ گرو دواروں میں تبدیل ہو گئیں۔

Digambara This is a Sanskrit word which literally means the ‘sky-clad’. This word is used for that sect of Jainism of which the monks do not wear any cloth. According to early Jaina accounts a split occurred in the 4th century BCE when the monks led by Sthulabhadra who did not migrate to south following a disastrous famine in the north, took to wearing white clothes. However, the monks who led by Bhadrabahu migrated to the south (Karnataka) retained the tradition of not wearing any cloth and hence came to be known as the digambaras. (See also, SHVETAMBARAS)

दिगंबर यह एक संस्कृत शब्द है, जिसका शब्दिक अर्थ है ‘वह व्यक्ति जो आकाश यानी दिशाओं से ढका हुआ है’। इस शब्द का प्रयोग जैन धर्म के उस संप्रदाय के लिए किया जाता है जिसके भिक्षु कपड़े नहीं पहनते। जैन धर्म के आरंभिक विवरणों के अनुसार जैन पंथ में चौथी शताब्दी ई.पू. में विभाजन हुआ था जब उत्तर भारत में भयंकर दुर्भिक्ष पड़ने पर बहुत से जैन भिक्षु दक्षिण की ओर चले गए। स्थूलभद्र के नेतृत्व में उत्तर में रह गए भिक्षुओं ने सफेद कपड़े पहनने शुरू कर दिए। किंतु भद्रबाहु के नेतृत्व में जो भिक्षु दक्षिण (कर्नाटक) चले गए उन्होंने कपड़े नहीं पहनने की परंपरा को कायम रखा और इसलिए वे दिगंबर कहलाए। (श्वेतांबर भी देखें)

دیگامبر یہ ایک سنسکرت لفظ ہے جس کے لفظی معنی ’آسمانی لباس‘ ہے۔ اس لفظ کا استعمال جین مذہب کے اس فرقے کے لیے کیا جاتا ہے جس سے وابستہ راہب کوئی لباس نہیں پہنتے۔ ابتدائی جین ماخذوں کے مطابق جینیوں میں تفریق چوتھی صدی قبل مسیح اس وقت ہوئی جب شمال میں سخت قحط پڑنے کی وجہ سے بہت سے جینی بھکشو جنوب چلے گئے۔ استھول

بھدر کی قیادت میں شمال میں رہنے والے بھکشوؤں (راہبوں) نے سفید لباس اختیار کر لیا۔ تاہم بھدر باہو کی قیادت میں راہب جو جنوب (کرناٹک) ہجرت کر گئے انھوں نے لباس نہ پہننے کی روایت کو برقرار رکھا۔ اسی وجہ سے یہ دگامبر کے نام سے معروف ہوئے۔ (مزید دیکھیں شویتامبر)

Dinar It refers to an Arabian gold coin. The term seems to have been derived from the Roman word 'denarius'. Presently, the official currencies of countries like Algeria, Bahrain, Iraq, Zordan, Kuwait, Libya, Saudi Arabia etc. are also called by this name. (See also, DENARIUS)

دینار यह अरब देश का एक सोने का सिक्का होता है। इस शब्द की व्युत्पत्ति शायद रोमन शब्द 'दीनारियस' से हुई है। आजकल, अल्जीरिया, बेहरिन, इराक, जोर्डन, कुवैत, लीबिया, सऊदी अरब आदि देशों की सरकारी मुद्रा को इसी नाम से पुकारा जाता है। (दीनारियस भी देखें)

دینار اس سے مراد سونے کا عربی سکہ ہے۔ ممکن ہے کہ یہ اصطلاح رومی لفظ دینار سے لے لی گئی ہو۔ فی الحال الجزائر، بحرین، عراق، اردن، کویت، لیبیا، سعودی عرب وغیرہ کی سرکاری کرنسی اسی نام سے جانی جاتی ہے۔ (مزید دیکھیں دینار)

Direct Action Day In the run up to Indian independence the day of 16th August, 1946 is known as the 'direct action day'. Having seen the prospect of a separate state of Pakistan not being realised following the results of the July, 1946 elections for the formation of a constituent assembly, the Muslim League under the leadership of Muhammad Ali Zinnah had passed a resolution calling the Muslims to come out in open support of its demand for Pakistan. As a consequence India had to witness the spectre of the worst communal riots in its history in different parts of undivided India. Though the call for direct action had its maximum impact on Bengal in the east and Punjab in the west.

प्रत्यक्ष कार्यवाही दिवस भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के दौर में 16 अगस्त 1946 के दिन को 'प्रत्यक्ष कार्यवाही दिवस' के नाम से जाना जाता है। संविधान सभा के निर्माण के लिए जुलाई 1946 में हुए चुनावों के परिणामों को देखकर जब मुस्लिम लीग को एक अलग पाकिस्तान बनाने का सपना साकार होता हुआ दिखाई नहीं दिया तो मुस्लिम लीग ने मुहम्मद अली जिन्ना के नेतृत्व में एक संकल्प पारित किया, जिसके अंतर्गत लीग ने मुसलमानों को पाकिस्तान बनाने की माँग के समर्थन में आंदोलन चलाने के लिए प्रेरित किया। उनके इस आह्वान के परिणामस्वरूप अविभाजित भारत के अनेक भागों में भारतीय इतिहास के सबसे बड़े सांप्रदायिक दंगे छिड़ गए। किंतु इस प्रत्यक्ष कार्यवाही के आह्वान का सर्वाधिक असर पूर्व में बंगाल पर और पश्चिम में पंजाब पर पड़ा।

یوم راست کارروائی ہندوستان کی آزادی کے مناسبت سے 16 اگست 1946 کو 'یوم راست کارروائی' کے طور پر جانا جاتا ہے۔ قانون ساز اسمبلی کی تشکیل کے لیے جولائی

1946 کے انتخابات کے نتائج کی صورت میں علاحدہ پاکستان نہ بننا ہوا دیکھ کر مسلم لیگ نے محمد علی جناح کی قیادت میں مسلمانوں کو کھلے طور پر پاکستان کا مطالبہ کرنے کے لیے ایک قرارداد منظور کی۔ نتیجتاً ہندوستان کی تاریخ میں غیر منقسم ہندوستان کے مختلف حصوں میں بدترین فرقہ وارانہ فسادات واقع ہوئے۔ تاہم براہ راست کارروائی کا اثر زیادہ تر مشرق میں بنگال اور مغرب میں پنجاب پر پڑا۔

Diwan, Diwan-i-Ala The word *diwan* usually refers to a government department which maintains records of the collection and disbursement of revenues. During the Sultanate period the word was used mainly for the *wazir's* department. According to Abul-Fazl, under the Mughals the *diwan* served as the chief controller of financial matters. In his capacity of being the superintendent of the imperial treasury, he acted as the auditor of the accounts and was the financial adviser of the emperor. During the reign of Akbar, *diwan* was generally known as *diwan-i-ala* which meant the imperial *diwan*. In his work the *diwan* was assisted by four subordinate officers, who controlled four separate departments. They were the *diwan-i-khalsa* for crownland, *diwan-i-tan* for salaries, *mushrif* (chief accountant) and *mustawfi* (auditor). Raja Todarmal served as a distinguished *diwan* from the 22nd to the 24th and from the 27th to the 34th years of the long reign of the Mughal emperor Akbar and has been credited with many innovations in the field of revenue administration.

دیوان، دیوان-آ-آلا 'دیوان' شब्द आमतौर पर एक ऐसे सरकारी विभाग का सूचक है जो राजस्व के संग्रहण और वितरण से संबंधित अभिलेख रखता है। सल्तनत काल में इस शब्द का प्रयोग मुख्य रूप से वज़ीर के विभाग के लिए किया जाता था। अबुल फ़ज़ल के अनुसार मुग़लों के तहत दीवान वित्तीय मामलों के मुख्य नियंत्रक के रूप में कार्य करता था। शाही खज़ाने का अधीक्षक होने के नाते वह लेखा-परीक्षक के रूप में कार्य करता था और बादशाह का वित्तीय सलाहकार भी था। अकबर के शासनकाल में दीवान को आमतौर पर 'दीवान-ए-आला' कहा जाता था, जिसका अर्थ था 'शाही दीवान'। दीवान को उसके काम में सहायता देने के लिए चार अधीनस्थ अधिकारी होते थे जो चार अलग-अलग विभागों की देखभाल करते थे। उन चारों में, दीवान-ए-खालसा शाही ज़मीनों के लिए, दीवान-ए-तान वेतन-भत्तों के लिए, मुशरिफ़ (मुख्य लेखाकार) लेखों की देखभाल के लिए और मुस्तौफ़ी लेखों की परीक्षा के लिए होता था। राजा टोडरमल ने मुग़ल बादशाह अकबर के लंबे शासनकाल के 22वें से 24वें और फिर 27वें से 34वें वर्ष तक एक विशिष्ट दीवान के तौर पर काम किया था। राजा टोडरमल को राजस्व प्रशासन के क्षेत्र में कई नए तौर-तरीके शुरू करने का श्रेय दिया जाता है।

دیوان، دیوان اعلیٰ لفظ دیوان سے مراد عام طور پر سرکاری محکمہ لیا جاتا ہے جو مال گزاری وصول کرنے اور خرچ کرنے سے متعلق اندراجات کو محفوظ رکھنے کا اہتمام کرتا ہے۔

Doctrines of Lapse It refers to one of the policies that was adopted by the English East India Company for the expansion of their empire in India. This policy was based on the assumption that as the paramount power the English East India Company had the authority to grant permission to the dependent Indian states to be passed on to a successor at the demise of its ruler, which it could refuse. Lord Dalhousie, used this doctrine as a ploy to refuse the right of succession to the adopted sons (male heirs) of some such states and annex their territories between 1848 and 1856. The states were Satara, Jaitpur, Sambalpur, Nagpur, Jhansi and Bhagat. Karnataka and Tanjore were, however, annexed by abolishing the titles and pensions of their respective rulers.

राज्य विलय नीति यह शब्द एक ऐसी नीति का सूचक है जो इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी द्वारा भारत में अपने साम्राज्य का विस्तार करने के लिए अपनाई गई थी। यह नीति इस अवधारणा पर आधारित थी कि इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी भारत में एक सर्वोच्च संस्था है और उसे अपने अधीनस्थ राज्यों को वहाँ के शासक की मृत्यु के बाद उत्तराधिकारी की नियुक्ति के संबंध में अनुमति देने या न देने का अधिकार प्राप्त है। लॉर्ड डलहौजी ने इस सिद्धांत का छलपूर्वक प्रयोग करते हुए कुछ ऐसे राज्यों के पुरुष उत्तराधिकारियों को उनके अधिकार से वंचित करके 1848 से 1856 के बीच अनेक राज्य क्षेत्रों को अपने अधीन कर लिया था, ये राज्य थे— सतारा, जैतपुर, संबलपुर, नागपुर, झांसी और भगत। कर्नाटक और तंजौर को भी उनके शासकों की पदवियाँ और पेंशनों खत्म करके कंपनी के राज में मिला लिया गया था।

اصول الحاق اس اصطلاح سے مراد ایک ایسی پالیسی ہے جسے انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی نے ہندوستان میں اپنی حکومت کی توسیع کے لیے اپنایا تھا۔ اس پالیسی کی بنیاد اس گمان پر تھی کہ اقتدار اعلیٰ کی حیثیت سے انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی کو اختیار حاصل تھا کہ اپنے ماتحت ہندوستانی ریاستوں کو حکمرانوں کی وفات کے بعد ان کے جانشینوں کے حوالے کرنے سے انکار کر سکتی تھی۔ لارڈ ڈلہوزی نے اس اصول کو ایک پالیسی کے طور پر 1848 اور 1856 کے درمیان متنبی اولاد (مردوارث) کے حق جانشینی کو انکار اور ان کی ریاستوں اور علاقوں کو برطانوی حکومت میں شامل کرنے کے لیے استعمال کیا تھا۔ ستارہ، جیت پور، سنبل پور، ناگپور، جھانسی اور بھگت ایسی ہی ریاستیں تھیں۔ کرناٹک اور تھوڑے دیگر ریاستوں کو بھی ان کے حکمرانوں کی پٹیشن اور القاب کو ختم کر کے برطانوی حکومت میں شامل کر لیا گیا تھا۔

Donative inscription The inscriptions which usually record endowments made to religious establishments and are found inscribed on walls, railings and gateways of temples are referred to as donative inscriptions. Sometimes these inscriptions are also found inscribed on the donated images of deities installed in temples.

दान संबंधी अभिलेख जिन अभिलेखों में आमतौर पर धार्मिक संस्थाओं को दिए जाने वाले दानों का उल्लेख मिलता है और जो अधिकतर मंदिरों की

दीवारों, द्वारों, वेदिकाओं आदि पर अंकित पाए जाते हैं, उन्हें 'दान संबंधी अभिलेख' कहा जाता है। कभी-कभी ये अभिलेख मंदिरों में स्थापित दान दी गई देव-प्रतिमाओं पर भी अंकित मिलते हैं।

عطیاتی کتبہ ان کتبوں میں عام طور پر مذہبی اداروں کو دی گئی عطیات کا اندراج کیا جاتا ہے جو کہ زیادہ تر دیواروں، آہنی سلاخوں اور آستانوں کے دروازوں پر کندہ پائے گئے ہیں، انھیں عطیاتی کتبہ کہا جاتا ہے۔ کبھی کبھی مندروں میں نصب شدہ صورتوں کی تصاویر پر بھی کندہ عطیاتی کتبے دریافت ہوئے ہیں۔

Drachma It refers to the coin which was used in the city states of Greece.

द्रख इसका तात्पर्य प्राचीन यूनान के एक सिक्के से है जिसका प्रयोग यूनान के नगर-राज्यों में किया जाता था।

درخم اس سے مراد وہ سکہ ہے جو یونانی شہری ریاستوں میں مستعمل تھا۔

Drain Theory The theory pertains to the draining out of Indian wealth to England during the colonial period. First, as a trading organisation it was a basic policy with the English East India Company to take raw material from India at cheaper prices and sell the British manufactured goods at much higher prices which resulted in huge trade profits to be taken out of India. Second, whatever capital was invested in laying roads and rails and mining, mills, plantations and banking, was accounted as loan for which the East India Company and then British government of India had to pay huge interest. The cost of administration in terms of salaries, allowances and pensions of the civil servants known as the 'home charges', apart from all the expenditure that were incurred on account of maintaining the army and waging wars both against the Indian rulers and beyond, were all charged upon the revenue earnings in India. Even the British navy was maintained by their Indian establishment. All this resulted in the pauperisation of the country and was starkly brought out by Dadabhai Naoroji in his book, *Poverty and Unbritish rule in India* giving credence to this theory.

धन निकासी का सिद्धांत इस सिद्धांत का संबंध औपनिवेशिक काल में भारत से इंग्लैंड को की गई धन-निकासी से है। इस संबंध में पहली बात तो यह है कि इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी एक व्यापारिक संस्था थी जिसकी बुनियादी नीति ही यह थी कि भारत से सस्ते दामों पर कच्चा माल खरीदा जाए और ब्रिटेन में निर्मित माल काफ़ी ऊँची कीमतों पर भारत में बेचा जाए जिसके फलस्वरूप प्राप्त व्यापारिक लाभों को भारत से बाहर ले जाया जाए। दूसरे, सड़कें और रेलें बनाने तथा खानें, मिलें, बागान और बैंक स्थापित करने और चलाने के लिए जो पूँजी लगाई गई थी, उसे ऋण माना गया था जिसके लिए पहले ईस्ट इंडिया कंपनी को और आगे चलकर भारत की ब्रिटिश सरकार को भारी मात्रा में ब्याज देना होता था। साथ ही सेना रखने और भारतीय तथा

बाहरी शासकों के साथ युद्ध करने पर जो भी खर्च आता था, उसके अलावा असैनिक कर्मचारियों के वेतन, भत्तों और पेंशनों के रूप में जो भी प्रशासनिक खर्च, जिसे 'स्वदेश-प्रभार' कहा जाता था, होता था, वह सब भारत में हुई राजस्व संबंधी आय से चुकाए जाते थे। यहाँ तक कि ब्रिटिश नौ सेना के रख-रखाव का खर्च भी उनके भारतीय प्रतिष्ठान को ही उठाना पड़ता था। इन सभी खर्चों के बोझ के कारण देश कंगाल हो गया। दादा भाई नौरोजी ने इस दयनीय स्थिति के लिए धन निकासी के सिद्धांत को जिम्मेदार ठहराते हुए अपनी पुस्तक *पॉवर्टी एंड अनब्रिटिश रूल इन इंडिया* में उसका स्पष्ट विवेचन किया है।

نظریہ انخلا اس اصطلاح کا تعلق نوآبادیاتی دور میں برطانیہ کی طرف ہونے والے ہندوستانی دولت و سرمایہ کے بہاؤ سے ہے۔ اول، تجارتی تنظیم کے طور پر انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی کے ساتھ یہ بنیادی پالیسی تھی کہ وہ ہندوستان سے خام مال کم قیمتوں پر خرید کر لے جاتے اور برطانوی مصنوعات کو زیادہ قیمتوں پر فروخت کرتے جس کے نتیجے میں ہندوستان سے غیر معمولی منافع حاصل کیا۔ دوم، سڑکوں کی تعمیر، ریلوے لائن بچھانے، کان کنی، بل، شجر کاری، بینک کاری میں جو بھی سرمایہ لگایا گیا تھا انھیں قرضوں میں شمار کیا گیا جس کے لیے پہلے انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی اور بعد میں برطانوی حکومت ہند کو غیر معمولی طور پر سود ادا کرنا پڑتا تھا۔ شاہی افسران کی تنخواہوں، وظائف اور پینشن میں ہونے والے اخراجات کو 'ہوم چارج' سمجھا جاتا تھا۔ اس کے علاوہ فوجوں کے انتظام و انصرام اور ہندوستانی حکمرانوں اور بیرون ہند دوسروں کے خلاف جنگ میں ہونے والے تمام تر اخراجات ہندوستان سے حاصل ہونے والے محصول سے ہی پورے کیے جاتے تھے۔ یہاں تک کہ برطانوی بحریہ کے رکھ رکھاؤ میں ہونے والے اخراجات بھی ہندوستانی اداروں سے پورے کیے جاتے تھے۔ مجموعی طور پر اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ ملک مفلس ہوتا جا رہا تھا۔ اس نظریے کی سچائی کو بیان کرتے ہوئے دادا بھائی نوروجی نے اپنی کتاب 'پاورٹی اینڈ ان برٹش رول ان انڈیا' میں اس کا برملا اظہار کیا۔

'Dravida' style The expression refers to the style of temple architecture which developed in the southern part of India around sixth century CE in the land lying between the Krishna and Kaveri rivers. The temples built following this style generally consist of a square-chambered inner sanctum topped by a tower and an attached pillared porch or hall (*mandapam*). Usually these temples are set within large covered enclosures. Often the external walls of these temples are divided into niches by pilasters. The most striking feature of a Dravida temple is its pyramidal *vimana* or *gopuram*, which consists of several receding storeys culminating in a pinnacle (*shikhara*) topped by a small dome, a pot and a filial (*kalasha*). At a later stage Dravidian temples

also came to feature huge gateways and pillared halls and corridors. The Pallava and the Chola temples provide splendid examples of different stages of this style of temple architecture.

द्रविड़ शैली मंदिर स्थापत्य की इस दक्षिण भारतीय शैली का विकास ईसा की छठी शताब्दी के आस-पास कृष्णा और कावेरी नदियों के बीच के प्रदेश में हुआ था। इस शैली के मंदिरों में सामान्यतः एक वर्गाकार गर्भगृह और उसके ऊपर एक शिखर होता है। गर्भगृह के साथ ही एक स्तंभों वाला बड़ा कक्ष (मंडपम्) होता है। आमतौर पर ये मंदिर बड़े अहातों से घिरे होते हैं। मंदिर की बाहरी दीवारें अक्सर भित्तिस्तंभों वाले कई भागों में विभाजित होती हैं। द्रविड़ मंदिर की मुख्य विशेषता उसका पिरामिड के आकार का विमान या गोपुरम होता है जो क्रमशः घटती हुई कई मंजिलों का बना होता है। ये मंजिलें संकरी होते-होते एक शिखर का रूप ले लेती हैं जिस पर एक छोटा गुंबद, एक पात्र और एक कलश बने होते हैं। आगे चलकर दक्षिण भारतीय मंदिरों में विशाल प्रवेश द्वार, स्तंभों वाले कक्ष और गलियारे बनने लगे। पल्लव और चोल मंदिर स्थापत्य की इस शैली के विभिन्न चरणों के भव्य उदाहरण माने जाते हैं।

द्रावुड़ी طرز اس اظہار سے مراد مندروں سے وابستہ فن تعمیر کا ایسا طرز ہے جس کی نشوونما تقریباً چھٹی صدی عیسوی میں جنوبی ہندوستان کے کرشنا اور کاویری دریاؤں کے درمیانی علاقوں میں ہوئی تھی۔ اس طرز پر تعمیر ہونے والے مندر عموماً مربع ہوتے تھے جن میں مقدس مقام ہوتا تھا جس کو برج کے ذریعے بلند کیا جاتا تھا اور اس سے متصل ستونی ڈیوڑھی یا ہال (منڈپم) ہوتا تھا۔ بالعموم یہ مندر وسیع دائرے میں گھمے ہوتے تھے۔ اکثر و بیشتر ان مندروں کی خارجی دیواروں کو پلاسٹر کے ذریعے طاقوں میں تقسیم کیا جاتا تھا۔ دراوڑی مندر کی خصوصیات میں سب سے دلکش اس کا اہرام نما ومان یا گوپورم تھا جس میں کئی منزلیں ہوتی تھیں جو بہ تدریج اوپر کی جانب تنگ اور اس کی بلندی کی انتہا ایک پتی چوٹی پر ہوتی تھی جس پر ایک چھوٹا سا گنبد، ہانڈی اور کلس ہوتا تھا۔ بعد میں دراوڑی مندروں میں بھی ستون دار ہال، دالان اور بڑے بڑے دروازے بنائے جانے لگے۔ پلو اور چول مندر، مندروں سے وابستہ اس فن تعمیر کے مختلف مرحلوں کی شان دار مثالیں پیش کرتے ہیں۔

Dravida, Dravidian The term is used to denote one of the 4 major language families of India. The Dravidian languages are largely spoken in the four southern states of Tamilnadu, Karnataka, Kerala and Andhra Pradesh. The term is also used in reference to the cultural grouping of the states south of the Vindhyas. During the British period a movement, which had been launched in the Madras presidency to demand self respect for the Dravidian people under the leadership of E.V. Ramaswamy Naicker, is widely known as the 'Dravidian Movement'.

द्रविड़, द्राविड़ इस शब्द का प्रयोग भारत के चार प्रमुख भाषा परिवारों में से एक के लिए होता है। द्रविड़ भाषाएँ दक्षिण के चार राज्यों — तमिलनाडु, कर्नाटक, केरल और आंध्र प्रदेश में बोली जाती हैं। इस शब्द का प्रयोग विंध्य के दक्षिण में स्थित राज्यों के सांस्कृतिक समूह को दर्शाने के लिए भी किया जाता है। ब्रिटिश शासनकाल में ई. वी. रामास्वामी नायकर के नेतृत्व में द्रविड़ लोगों के लिए आत्मसम्मान की माँग करने के उद्देश्य से मद्रास प्रेसीडेंसी में जो आंदोलन चलाया गया था उसे व्यापक रूप से 'द्रविड़ आंदोलन' कहा जाता है।

द्रावु, द्रावु इस اصطلاح का استعمال हन्दुस्तानी زبانوں کے چار بڑے خاندانوں میں سے ایک کو بتانے کے لیے کیا جاتا ہے۔ द्रावु زبانیں زیادہ تر چارجुनी ریاستوں مثلاً तमल नाडु, कर्नाटक, किरला और आन्ध्र प्रदेश में बولی जाती हैं। اس اصطلاح का استعمال उन्दीया की جنوبی ریاستوں کی ثقافتی درجہ بندی کے لیے بھی کیا جاتا ہے۔ برطانوی حکومت کے دوران صوبہ مدراس میں ای-وی-रामासुामी नाकर की قيادت میں द्रावु लोगوں की عزت نفس کے مطالبہ کے لیے شروع ہونے والی تحریک بھی عموماً 'द्रावु تحریک' کے نام سے جانی جاتی ہے۔

Dvaita This is a term which refers to a school of Vedanta philosophy. As opposed to *advaita Vedanta* it believes in the separateness of the *Atman* (individual soul) and the *Brahman* (universal soul). This school of philosophy is also referred to as 'dualism' whereas the *Advaita* philosophy is called 'non-dualism'. The most well-known exponent of the *Dvaita* philosophy is Madhava (popularly known as Madhavacharya) who belonged to c.13th century CE. However, the earliest evidence of this thought is found in the *Mimamsa* and *Nyaya* schools of thought.

द्वैत इस शब्द का तात्पर्य वेदांत दर्शन की एक शाखा से है। अद्वैत शाखा के विपरीत द्वैत विचारधारा के अंतर्गत आत्म (जीवात्मा) और ब्रह्म (परमात्मा) को दो अलग-अलग सत्ता माना जाता है। इसीलिए दर्शन की इस शाखा को 'द्वैतवाद' भी कहा जाता है, जबकि आत्म और ब्रह्म के अस्तित्व को एक मानने वाली विचारधारा को 'अद्वैतवाद' कहते हैं। द्वैत दर्शन के सबसे प्रसिद्ध प्रतिपादक माधव (जिन्हें सामान्य रूप से माधवाचार्य के नाम से जाना जाता है) हैं, जो ईसा की 13वीं शताब्दी में हुए थे। किंतु, इस विचारधारा का प्राचीनतम साक्ष्य मीमांसा और न्याय दर्शन के सिद्धांतों में पाया जाता है।

द्वैत इस اصطلاح سے مراد فلسفہ ویدانت کے مکتب فکر سے ہے۔ ادویت کے برعکس نظریہ ویدانت کے مطابق آتما (انفرادی روح) اور برہما (آفاقی روح) ایک

دوسرے سے الگ ہیں۔ اسی وجہ سے اس فلسفیانہ مکتب فکر کو ثنویت جب کہ فلسفہ ادویت کو غیر ثنویت کہا جاتا ہے۔ فلسفہ ادویت کے معروف حامی مادھو (معروف بہ مادھو آچاریہ) تھے جن کا تعلق تیرھویں صدی عیسوی سے تھا۔ بہر حال ایسی فکر کی اولین مثال میمانسا اور نیائے مکتب ہائے فکر میں ملتی ہے۔

Dvijā It is a Sanskrit word which means 'twice born'. According to the Hindu tradition when a child is born that is considered to be his first birth whereas when he is initiated to a life of learning and spiritual quest as a mark of which he wears a sacred thread, he is considered to have taken a second birth (the spiritual birth) after the attainment of a certain age. Initially the members of the first three varnas such as the brahmanas, the kshatriyas and the vaishyas were entitled to be initiated into the Vedic studies and hence were referred to as the *dvijas* upon their initiation. However, in later stages the term came to be associated with the male brahmanas only who were required to be initiated to perform religious duties.

द्विज यह एक संस्कृत शब्द है, जिसका अर्थ है 'दो बार जन्म लेने वाला'। हिंदू परंपरा में माँ के गर्भ से पैदा होने को बच्चे का पहला जन्म माना जाता है और फिर एक निश्चित आयु प्राप्त करने पर जब उसका उपनयन संस्कार करके उसे विद्याध्ययन तथा आध्यात्मिक ज्ञान की प्राप्ति के लिए विद्यार्थी जीवन में प्रवेश कराया जाता है, तब उसका दूसरा जन्म (आध्यात्मिक जन्म) हुआ माना जाता है। प्रारंभ में प्रथम तीन वर्णों अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य वर्ण के लोगों को ही वेदाध्ययन का अधिकारी माना जाता था, इसलिए उपनयन संस्कार के बाद उन्हें ही 'द्विज' कहा जाता था, किंतु आगे चलकर इस शब्द का प्रयोग उन ब्राह्मण पुरुषों के लिए ही किया जाने लगा जो धार्मिक कृत्यों को संपन्न करने के लिए शिक्षित किए जाते थे।

द्विज یہ ایک سنسکرت لفظ ہے جس کا مطلب "دوبارہ پیدا ہونا" ہے۔ ہندو روایت کے مطابق جب بچہ پیدا ہوتا ہے تو اسے پہلی پیدائش تصور کیا جاتا ہے اور جب مخصوص عمر کے بعد وہ تعلیمی اور روحانی تلاش کی زندگی کا آغاز اور بطور نشان مقدس دھاگا باندھتا یعنی سنسکر کی رسم ادا کرتا ہے تو اسے اس کی دوسری پیدائش (روحانی پیدائش) تصور کیا جاتا ہے۔ ابتدا میں پہلے تین ذاتوں مثلاً برہمن، چھتریا اور ویشیہ ذات کے لوگوں کو ہی ویدوں کے مطالعے کا حق حاصل تھا، چنانچہ سنسکر رسم کی ادائیگی کے بعد انہیں **د्विज** کہا جاتا تھا۔ تاہم بعد میں یہ اصطلاح برہمن ذات کے مردوں کے لیے مخصوص ہو گئی، جن کی مذہبی فرائض کی ادائیگی کے لیے ضرورت تھی۔

Ee

Empire It is a political formation comprising a vast stretch of geographical territory. It may be heterogeneous in terms of resident ethnic groups, languages spoken, cultural practices, as also the level of economic development. It was ruled from one central location either by a single ruler or an oligarchic group. The very vastness and heterogeneity of the empire contributed to its general instability. Empires generally tended to be despotic in nature.

साम्राज्य यह एक राजनीतिक संरचना है जिसके अंतर्गत एक विशाल भौगोलिक क्षेत्र आता है। इसके निवासियों की नस्लें, जातियाँ, भाषाएँ, सांस्कृतिक रीति-रिवाज, यहाँ तक कि आर्थिक विकास का स्तर भी भिन्न-भिन्न किस्म का हो सकता है। ऐसे साम्राज्य का शासन एक केंद्रीय स्थान से एक अकेले शासक अथवा अल्पतंत्रीय समूह द्वारा किया जाता था। साम्राज्य की यह विशालता और बहुविविधता ही उसकी सामान्य अस्थिरता का कारण बनती थी। साम्राज्य अधिकतर स्वेच्छाचारी किस्म के होते थे।

سلطنت یہ ایک سیاسی تشکیل ہے جس کے تحت جغرافیائی لحاظ سے وسیع و عریض علاقے ہوتے ہیں۔ یہاں رہائش پذیر لوگوں کی نسلیں، زبانیں، تہذیبی رسومات اور اقتصادی ترقی کے معیار بھی مختلف النوع ہو سکتے ہیں۔ اس قسم کی سلطنت پر کسی مرکزی مقام سے ایک حاکم یا چند صاحب اقتدار گروہ حکومت کرتے تھے۔ سلطنت کا وسیع اور غیر متجانس ہونا ہی دراصل اس کی عمومی ناپائیداری کا باعث ہوتا تھا۔ سلطنتیں اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالعموم مطلق العنان ہوتی تھیں۔

Endogamy This term refers to the practice of marriage within a group. It could be a kin group, caste, or a group living in the same locality. Marriage outside the group is called exogamy. (See also, EXOGAMY)

अंतर्विवाह अपने समूह-विशेष के भीतर विवाह करने की प्रथा को 'अंतर्विवाह' कहा जाता है। यह एक स्वजन-समूह, जाति या फिर एक स्थान पर बसने वाले लोगों का समूह हो सकता है। अपने समूह से बाहर विवाह करने को 'बहिर्विवाह' कहा जाता है। (बहिर्विवाह भी देखें)

داخلی زوجیت اس اصطلاح سے مراد ایسا رواج ہے جس میں شادیاں صرف خاندان کے اندر ہی کی جاتی تھیں۔ یہ رشتے داروں، ذات یا ایک ہی علاقے میں آباد لوگوں کا گروہ ہو سکتا تھا۔ اس گروہ سے باہر شادی کرنے کو خارجی زوجیت کہا جاتا تھا۔ (مزید دیکھیں خارجی زوجیت)

Enlightenment Movement The term refers to the philosophical-intellectual movement that captured the imagination of Europe during the late 17th and 18th centuries. The objective of this movement was to reform

society by replacing superstitious beliefs and ignorance with reason and scientific thinking. This era of revolutionary ideas is also known as the 'Age of Reason' or the 'Age of Enlightenment'. The most well-known philosophers of this movement were Baruch Spinoza, John Locke, Isaac Newton, Immanuel Kant and Voltaire.

ज्ञानोदय आंदोलन इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे दार्शनिक एवं बौद्धिक आंदोलन से है जिसने 17वीं और 18वीं शताब्दी में यूरोप के चिंतन-मनन को प्रभावित किया। इस आंदोलन का उद्देश्य लोगों के मन में व्याप्त अंधविश्वासों और अज्ञानता के स्थान पर तर्क और वैज्ञानिक चिंतन को स्थापित करके समाज को सुधारना था। क्रांतिकारी विचारों वाले इस युग को 'तर्क का युग' अथवा 'ज्ञानोदय युग' भी कहा जाता है। इस आंदोलन के सुप्रसिद्ध दार्शनिक थे बरूच स्पिनोजा, जॉन लॉक, आइज़ैक न्यूटन, इमैनुएल कांट और वॉल्टेयर।

تحریک روشن خیالی اس اصطلاح سے مراد وہ فکری و فلسفیانہ تحریک ہے جس نے سترھویں صدی کے اواخر اور اٹھارھویں صدی کے درمیان یورپ کے تخیل کو اپنی گرفت میں لے لیا۔ اس تحریک کا مقصد جہالت و توہمات ختم کر کے منطقی اور سائنسی طرز فکر کے ذریعے سماج کی اصلاح کرنا تھا۔ انقلابی فکر کا دور 'عہد عقل' یا 'عہد روشن خیالی' کے نام سے بھی جانا جاتا ہے۔ اس تحریک کے مشہور ترین فلسفیوں میں بروچ سپینوزا، جان لاک، آئزک نیوٹن، ایمانوئل کانٹ اور وولٹیئر ہیں۔

Epigraphy Epigraphy is the study of inscriptions. It includes deciphering the text of inscriptions and analysing the information they contain. It also includes palaeography, the study of ancient writing. (See also, INSCRIPTIONS)

अभिलेखशास्त्र अभिलेखों के अध्ययन को 'अभिलेखशास्त्र' कहा जाता है। इस विद्या में अभिलेखों की विषयवस्तु को पहचानना तथा उसे पढ़ना और उसमें प्रस्तुत जानकारी का विश्लेषण करना शामिल है। इसमें पुरालिपिशास्त्र यानी प्राचीन लेखन का अध्ययन भी शामिल है। (अभिलेख भी देखें)

مطالعہ کتبات کتبوں کے مطالعہ کو اپنی گرائی کہا جاتا ہے۔ اس میں کتبوں کے متون کو سمجھنا اور ان میں درج معلومات کا تجزیہ کرنا شامل ہے۔ اس میں کتبہ خوانی یعنی قدیم طرز تحریر کا مطالعہ بھی شامل ہے۔ (مزید دیکھیں کتبے)

Equites The term is derived from the Latin word 'equus' meaning horse. They were Roman knights riding horses. They were the second most powerful and wealthy group in the Roman Empire. Like senators, most knights were landowners but unlike them many of them were ship owners, traders and bankers and involved in business activities. Towards the end of the empire around 4th century CE, the senators and equites were merged to form an expanded aristocracy. They mostly belonged to the Italian families although a substantial number of them were also of African and eastern origin.

Excavation The term refers to the systematic uncovering of archaeological remains through the removal of soil. Archaeological excavations rely on careful mapping of the site, recording of the entire process of excavation (digging), photographing, labelling and preservation of archaeological finds or artefacts. Since excavation also involves possible destruction of evidence, sufficient care is taken to conduct such operations so that the information contained in the archaeological deposits are well recorded and preserved.

उत्खनन विधिवत रूप से मिट्टी को हटाकर पुरातत्वीय अवशेषों को व्यवस्थित रूप से निकालने की क्रिया को उत्खनन कहा जाता है। पुरातत्वीय उत्खनन की सफलता उत्खनन स्थल के सावधानीपूर्वक नक्शे बनाना, खुदाई की संपूर्ण प्रक्रिया का अभिलेख तैयार करना, शिल्प कृतियों को संभालकर रखना, उनका विवरण तैयार करना, फोटो लेना और उन पर लेबल लगाना जैसी अनेक क्रियाओं पर निर्भर करती है। चूँकि उत्खनन की प्रक्रिया के दौरान महत्वपूर्ण साक्ष्यों के नष्ट होने की संभावना भी बनी रहती है इसलिए ऐसे

कार्य संपन्न करते हुए पर्याप्त सावधानी बरती जाती है जिससे कि पुरातत्वीय स्थलों पर उपलब्ध जानकारी को सुरक्षित रखा जा सके।

कھدائی اس اصطلاح سے مراد باضابطہ مٹی ہٹا کر آثار قدیمہ کو ظاہر کرنا ہے۔ مقامات آثار قدیمہ کی کھدائی میں جگہ کی پیمائش، کھدائی کے تمام طریقوں کا اندراج، تصویر کشی، لیبل لگانے اور دریافت شدہ اشیاء یا مصنوعات کی حفاظت کرنے پر خاص توجہ دی جاتی ہے۔ چونکہ کھدائی میں ثبوت کے تلف ہونے کا بھی امکان رہتا ہے، اس لیے یہ نہایت توجہ کے ساتھ کی جاتی ہے تاکہ آثار قدیمہ سے متعلق فراہم شدہ معلومات کو اچھی طرح مندرج اور محفوظ کیا جاسکے۔

Exogamy This refers to the practice of marriage outside one's own lineage or clan. (See also, Endogamy)

بہیروہیواہ अपनी वंशपरंपरा या कुल से बाहर विवाह करने की प्रथा को 'बहिर्विवाह' कहा जाता है। (अंतर्विवाह भी देखें)

خارجی زوجیت اپنے خاندان یا قبیلہ سے باہر شادی کرنے کو خارجی زوجیت کہا جاتا ہے۔ (مزید دیکھیں داخلی زوجیت)

Ff

Farman It is a Persian word and was used to refer to a royal order issued by the Mughal emperor bearing his seal. During the rule of emperor Jahangir, Sir Thomas Roe who came to the Mughal court from 1615 to 1619 as an ambassador of king James I of England had succeeded in obtaining such a *farman* which granted the English favourable terms of trade in India. In another instance the English East India Company had received such a *farman* from emperor Aurangzeb in 1691 for duty free trade.

فرمان यह फ़ारसी भाषा का शब्द है, जिसका प्रयोग मुग़ल बादशाह द्वारा अपनी मुहर के साथ जारी किए गए शाही आदेश के लिए किया जाता था। बादशाह जहाँगीर के शासन काल में सर थॉमस रो, जो इंग्लैंड के सम्राट जेम्स प्रथम के राजदूत के रूप में 1615 से 1619 तक मुग़ल दरबार में रहा था, मुग़ल बादशाह से एक ऐसा फ़रमान प्राप्त करने में सफल हुआ जिसके अंतर्गत अँग्रेजों को भारत में अनुकूल शर्तों पर व्यापार करने का अधिकार मिल गया था। ऐसा ही एक फ़रमान इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी ने 1691 में बादशाह औरंगज़ेब से प्राप्त किया, जिसके अनुसार वह निःशुल्क व्यापार कर सकती थी।

فرمان یہ فارسی لفظ ہے جس کا استعمال مغل حکمرانوں کی جانب سے جاری کردہ شاہی فرمان کے لیے کیا جاتا تھا جس پر شاہی مہر لگی ہوتی تھی۔ بادشاہ جہانگیر کے دور حکومت میں سر تھامس روبرٹونوی بادشاہ جیمس اول کے سفیر کے طور پر 1615 اور 1619 کے درمیان مغل دربار میں آیا تھا۔ وہ اس طرح کے فرمان حاصل کرنے میں کامیاب ہوا جو ہندوستان میں انگریزوں کے موافق تجارت کی شرطوں پر مشتمل تھا۔ ایک ایسا ہی فرمان انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی نے 1691 میں محصول سے بری تجارت کے لیے شہنشاہ اورنگ زیب سے حاصل کیا تھا۔

Fascism, Fascist The term Fascism is derived from the Italian word 'fascio'. It is visually represented by a bundle of rods with an axe in it. It refers to the ideology which was characterised by the authoritarian regime of Benito Mussolini in Italy from 1922 to 1943. As an ideology it was built on the foundations of racial identity, purity of culture, discipline, physical training, subjugation of the individual to the higher national interests and unquestioning obedience to the leader. In pursuit of these ideas, fascism not only rejected other political ideologies of the time such as liberalism, conservatism, communism, etc., but also adopted strong measures to rid the country of all those ideas, institutions

and individuals, who were considered to be responsible for cultural deterioration and racial degeneration. During the inter-war period, there were many people in Italy, who, attracted by the charismatic personality of Mussolini and also the idea of national resurgence, came to profess such ideas and thus came to be called as 'fascists'. However, as a political ideology, Fascism did not remain confined to Italy. Hitler developed this idea in the form of Nazism in Germany. The ideology also spread across South America, Asia and Africa, though with lesser success.

فاسیवाद اँग्रेजी का 'फ़ासिज़्म' शब्द इतालवी शब्द 'फ़ासियो' से निकला है। फ़ासीवाद को डंडों के एक बंडल जिसमें एक कुल्हाड़ी रखी हो, द्वारा दर्शाया जाता है। यह एक ऐसी विचारधारा का द्योतक है जो इटली में 1922 से 1943 तक बेनिटो मुसोलिनी के सत्तावादी शासन की विशेषता थी। एक विचारधारा के रूप में फ़ासीवाद प्रजातीय पहचान, सांस्कृतिक शुद्धता, अनुशासन, शारीरिक प्रशिक्षण, उच्चतर राष्ट्रीय हितों के प्रति व्यक्ति की अधीनता और नेता के प्रति व्यक्ति की अंध-आज्ञाकारिता पर आधारित था। इन उद्देश्यों की प्राप्ति के लिए फ़ासीवाद ने न केवल तत्कालीन विचारधाराओं, जैसे कि उदारवाद, रूढ़िवाद, साम्यवाद आदि को नकारा बल्कि उन सभी विचारधाराओं, संस्थाओं तथा व्यक्तियों से देश को मुक्त कराने के लिए प्रबल प्रयत्न किए जो सांस्कृतिक अधोगति और प्रजातीय अधःपतन के लिए उत्तरदायी समझे जाते थे। अंतर युद्धावधि में इटली में ऐसे बहुत लोग थे जिन्होंने मुसोलिनी के करिश्माई व्यक्तित्व और राष्ट्रीय पुनरुत्थान के विचार से प्रभावित होकर फ़ासीवाद के विचारों को अपना लिया और इस तरह वे 'फ़ासीवादी' कहलाए। किंतु एक राजनीतिक विचारधारा के रूप में फ़ासीवाद इटली तक ही सीमित नहीं रहा। हिटलर ने जर्मनी में इस विचारधारा को नाज़ीवाद के रूप में विकसित किया। आगे चलकर यह विचारधारा दक्षिणी अमेरिका, एशिया और अफ्रीका में भी फैली, पर वहाँ इसे उतनी सफलता नहीं मिली।

فسطائیت، فسطائی اصطلاح فاشیزم (فسطائیت) اطالوی لفظ فیشیو (Fascio) سے مشتق ہے۔ اسے عام طور پر کلہاڑی کے ساتھ ڈنڈوں کے ایک بڈل کی شکل میں دکھایا جاتا ہے۔ اس سے مراد وہ نظریہ ہے جو اٹلی میں 1922 سے 1943 تک بینٹو موسولینی کی آمرانہ حکومت کا اہم جز تھا۔ اس نظریے کی بنیاد نسلی شناخت، تہذیبی تزکیہ، نظم و نسق، جسمانی تربیت، اعلیٰ قومی مفاد پر انفرادی تسلط اور قائد کے حق میں بلاچوں و چرافوادار رہنے پر ہے۔ ان خیالات کی تحصیل کے لیے فسطائیت نے نہ صرف اپنے زمانے کے دوسرے سیاسی نظریات مثلاً رواداری، جنگ نظری اور اشتراکیت وغیرہ کی تردید کی بلکہ ملک کے ان تمام نظریات، اداروں اور افراد کو ختم کرنے کے لیے مستحکم اقدام بھی کیے جو تہذیبی اور نسلی انحطاط کے لیے ذمے دار سمجھے جاتے تھے۔ آپسی جنگ کے دوران اٹلی میں بہت سے لوگ تھے جنہیں موسولینی کی کرشماتی شخصیت اور قومی سرگرمی نے اپنی طرف کھینچا اور انہوں نے ان خیالات کو قبول کر لیا اور اس طرح انہیں فسطائی کہا گیا۔

تاہم فسطائیت ایک سیاسی نظریے کے طور پر صرف اٹلی تک ہی محدود نہیں رہا۔ ہٹلر نے اس نظریے کو جرمنی میں نازی ازم کی شکل میں فروغ دیا۔ یہ نظریہ کم کامیابیوں کے ساتھ پورے جنوبی امریکہ، ایشیا اور افریقہ میں بھی پھیلا۔

Fatalism, Fatalist The term refers to the belief that all human actions are guided by fate and therefore events take the shape the way they are determined by fate alone. The proponents of this idea are known as 'fatalists'. Historically such a belief has preoccupied human mind quite from the beginning of human civilisation. Philosophers in ancient Greece had been called upon to debate this question as much as philosophers in ancient India. In the times of the Buddha, the famous Ajivika teacher, Makkhali Gosala had made out a case in favour of fatalism by arguing that pleasure and pain, measured out as these were, cannot be altered in the impermanent and ever-changing world. Similarly, in medieval times, the famous Tunisian historiographer, Ibn Khaldun (14th century) with an apparently fatalistic approach had explained the endless cycle of development and decay of past civilisations as an unavoidable natural process. However, in modern times, the enlightened philosophers have established a more positive outlook about human existence on earth.

نियतिवाद، नियतिवादी इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे विश्वास से है जिसके अनुसार मनुष्य के सभी कर्म भाग्य द्वारा प्रेरित होते हैं और इसलिए घटनाएँ भाग्य में लिखे अनुसार घटित होती हैं। इस विचारधारा के प्रतिपादकों को 'नियतिवादी' कहा जाता है। ऐतिहासिक दृष्टि से देखा जाए तो मानव सभ्यता के प्रारंभ से ही मनुष्य इस विचारधारा में विश्वास रखता रहा है। प्राचीन यूनान के दार्शनिकों में भी प्राचीन भारतीय दार्शनिकों की तरह इस विषय पर वाद-विवाद होता रहा था। बुद्ध के जीवन काल में सुप्रसिद्ध आजीविक गुरु मक्खलि गोसाल ने नियतिवाद के पक्ष में अपना मत व्यक्त करते हुए यह तर्क प्रस्तुत किया था कि सुख और दुःख का भोग पूर्व निर्धारित होता है और इसे इस अस्थिर तथा सदा परिवर्तनशील संसार में बदला नहीं जा सकता। इसी प्रकार मध्ययुग में ट्यूनीशिया के सुप्रसिद्ध इतिहासकार इब्न खलदून (14वीं शताब्दी) ने स्पष्टतया अपने भाग्यवादी दृष्टिकोण के साथ प्राचीन सभ्यताओं के विकास और पतन के घटना चक्र को स्पष्ट करते हुए यह बताया था कि यह एक स्वाभाविक प्रक्रिया है जिसे रोका नहीं जा सकता। किंतु आधुनिक युग में ज्ञानोदयवादी दार्शनिकों ने पृथ्वी पर मानव अस्तित्व के बारे में अधिक सकारात्मक दृष्टिकोण स्थापित किया है।

تقدیر پرستی، تقدیر پرست اس اصطلاح سے مراد ایک ایسے عقیدے سے ہے جس میں اس بات پر یقین رکھا جاتا ہے کہ انسان کے تمام اعمال تقدیر کی رہنمائی میں انجام پاتے ہیں۔ اس لیے حادثات و واقعات سب کچھ نوشتہ تقدیر کے مطابق واقع ہوتے ہیں۔ ایسا عقیدہ رکھنے والوں کو تقدیر پرست کہا جاتا ہے۔ تاریخی لحاظ سے اس طرح کے

عقائد انسان کے دماغ پر انسانی تہذیب کے آغاز سے ہی راسخ ہیں۔ یہ مسئلہ قدیم ہندوستان اور یونانی فلسفیوں کے درمیان بھی زیر بحث رہا ہے۔ بودھ کے زمانے میں مشہور اجیوک معلم مکھالی گوسال نے تقدیر پرستی کی وکالت کرتے ہوئے دلیل پیش کی تھی کہ چون کہ خوشی اور غم متعین ہیں اس لیے انھیں اس عارضی اور عالم متغیر میں بدلا نہیں جاسکتا۔ اسی طرح عہد وسطیٰ کی 14 ویں صدی کے معروف تیونی مورخ ابن خلدون نے ماضی کی تہذیبوں کے لامتناہی عروج و زوال کے سلسلے کو بظاہر تقدیر پرستی کے رجحان کے تحت ناگزیر فطری اصول بتایا ہے۔ تاہم عصر حاضر میں روشن خیال فلسفیوں نے زمین پر انسانی وجود کے بارے میں زیادہ مثبت نظریہ پیش کیا ہے۔

Fatwa It is an Arabic word which refers to a legal pronouncement given by a qualified *Mufti* on a question referred to him pertaining to an issue of Islamic practice based on established precedents. *Fatwas* are generally advisory in nature and are abided by the faithful voluntarily. One of the most well known collection of *fatwas* compiled during the reign of the Mughal emperor Aurangzeb was the *Fatwa al-Alamgiriya*.

فرتوا यह अरबी भाषा का शब्द है जिसका तात्पर्य एक ऐसे कानूनी निर्णय से है जो किसी सुयोग्य मुफ्ती द्वारा किसी इस्लामिक परिपाटी संबंधी मुद्दे से संबंधित प्रश्न पर संस्थापित पूर्व निर्णयों के आधार पर दिया जाता है। फतवा आमतौर पर सलाहकारी किस्म के होते हैं और वफादारों द्वारा स्वेच्छा से माने जाते हैं। 'फतवा आलमगिरी' मुगल बादशाह औरंगजेब के शासन के दौरान दिए गए फतवों का एक सुप्रसिद्ध संकलन है।

فتویٰ یہ ایک عربی لفظ ہے جس سے مراد مفتی کی دی ہوئی رائے ہے جسے وہ اسلامی معاملات سے متعلق پوچھے گئے کسی مسئلے پر سابقہ مثالوں پر قیاس کر کے دیتا ہے۔ فتویٰ اپنی نوعیت کے لحاظ سے ایک طرح کا مشورہ ہوتا ہے جسے فرماں بردار بہ خوشی تسلیم کرتے ہیں۔ فتاویٰ کا ایک مشہور ترین مجموعہ فتاویٰ عالمگیری ہے جسے اورنگ زیب کے دور میں مدون کیا گیا۔

Faujdar During Mughal period a *faujdar* was an officer who performed military, police and judicial functions. During Akbar's reign a *faujdar* was responsible for a number of *parganas* and was appointed by the emperor himself. A *faujdar* also helped in revenue administration and was required to deal with any rebellion by the zamindars, *jagirdars* and *amils*. In regard to the implementation of imperial regulations the *faujdar* enjoyed sole authority. (See also, PARGANA)

فौजدار मुगल काल में फौजदार एक ऐसा अधिकारी होता था जो सैनिक, न्यायिक और पुलिस संबंधी कार्य करता था। अकबर के शासनकाल में फौजदार अनेक परगनों के लिए ज़िम्मेदार होता था और उसकी नियुक्ति स्वयं बादशाह द्वारा की जाती थी। फौजदार राजस्व प्रशासन में भी सहायता देता था

और उससे यह अपेक्षा की जाती थी कि वह जमींदारों, जागीरदारों और आमिलों द्वारा किए जाने वाले किसी भी विद्रोह का सामना करो शाही कानून-कायदों पर अमल कराने के मामले में फ़ौजदार को पूर्ण प्राधिकार प्राप्त था। (परगना भी देखें)

فوج دار مغل عہد میں فوج دار ایک ایسا افسر ہوتا تھا جو فوج، پولیس اور عدالت سے متعلق امور انجام دیتا تھا۔ اکبر کے دور میں فوج دار متعدد پرگنوں کا ذمے دار ہوتا تھا اور اسے بادشاہ بذات خود مقرر کرتا تھا۔ فوج دار نظام مال گزاری میں مدد کرتا تھا اور حسب ضرورت اسے زمین داروں، جاگیر داروں اور عاملوں کی بغاوتوں سے بھی نپٹنا پڑتا تھا۔ شاہی نظم و نسق کو بحال رکھنے میں فوج دار کو کئی اختیارات حاصل تھے۔ (مزید دیکھیں پرگنہ)

Fertile Crescent The expression refers to the expanse of geographical area that extends from the Mediterranean coast to the Persian Gulf where the Mesopotamian civilisation flourished. Mainly formed by the rivers Tigris and Euphrates, this area had the necessary conditions for the development of farming. Some of the earliest farming sites such as the one at Catal Huyuk in Anatolia (modern Turkey) were located here. Initially, some scholars were of the view that methods of farming spread from the Fertile Crescent to other places. However, this theory is no longer viewed as a viable explanation for the beginning of agriculture elsewhere.

उर्वर अर्धचंद्राकार क्षेत्र इस अभिव्यक्ति का प्रयोग उस भौगोलिक क्षेत्र के लिए किया जाता है जो भूमध्यसागर के तट से फ़ारस की खाड़ी तक फैला हुआ है जहाँ कभी मेसोपोटोमियाई सभ्यता फली-फूली थी। मुख्य रूप से दजला और फ़रात नदियों के मैदानों से बने इस क्षेत्र की परिस्थितियाँ खेती के विकास के लिए अनुकूल थीं। कुछ प्राचीनतम कृषि स्थल, जैसे कि अनातोलिया (आधुनिक तुर्की) का 'कतल हुयुक' इसी क्षेत्र में स्थित थे। प्रारंभ में कुछ विद्वानों का मानना था कि खेती के तरीके इस उर्वर अर्धचंद्राकार क्षेत्र से ही अन्यत्र फैले। किंतु यहाँ से अन्यत्र खेती फैलने के सिद्धांत को अब सही नहीं माना जाता।

ہلالی شکل کے زرخیز علاقے ان الفاظ کا استعمال جغرافیائی خطے کی نشان دہی کے لیے کیا جاتا ہے جو کہ ساحل بحیرہ روم سے لے کر خلیج فارس تک پھیلا ہوا ہے جہاں میسوپوٹامیائی تہذیب کی نشوونما ہوئی تھی۔ خاص طور پر دریائے فرات اور دجلہ کی وجہ سے اس علاقے میں کاشت کاری کے فروغ کے لیے ضروری حالات سازگار تھے۔ بعض قدیم ترین قابل کاشت جگہیں اسی علاقے مثلاً اناطولیہ (موجودہ ترکی) کے کتل ہیوک میں واقع تھیں۔ ابتدا میں بعض دانشوروں کا خیال تھا کہ طریقہ زراعت ہلالی شکل کے زرخیز

علاقوں سے ہی دوسرے خطوں کی طرف پھیلا۔ تاہم اس خیال کو اب دوسری جگہوں پر شروع ہونے والی زراعت کے لیے قابل قبول نہیں سمجھا جاتا۔

Firangi The word came into wide circulation in India during the revolt of 1857 when proclamation in Hindi, Urdu and Persian were put up in the cities calling upon both Hindus and Muslims to rise in unity and kill the *firangis*. Perhaps the word itself is of Persian origin and was derived from the word 'Frank' (from which France gets its name). In Urdu and Hindi languages the word is often used in a derogatory sense to designate foreigners.

فیرنگی भारत में इस शब्द का व्यापक रूप से प्रचार 1857 के विद्रोह के दौरान हुआ, जब अनेक शहरों में हिंदी, उर्दू और फ़ारसी भाषाओं में ऐसे उद्घोषणा पत्र लगा दिए गए जिनके द्वारा हिंदुओं और मुस्लिमों को एक जुट होकर फ़िरंगियों को मिटा देने का आह्वान किया गया। शायद यह शब्द मूलतः फ़ारसी भाषा का है और 'फ़्रैंक' शब्द (जिससे फ़्रांस का नाम पड़ा) से निकला है। उर्दू और हिंदी भाषाओं में यह शब्द अक्सर विदेशियों के लिए अपमानजनक भाव से प्रयुक्त किया जाता है।

فرنگی ہندوستان میں اس لفظ کی بہت زیادہ تشہیر 1857 کی بغاوت کے دوران ہوئی جب ہندو-مسلم اتحاد اور فرنگیوں کو قتل کرنے کے لیے شہروں میں ہندی، اردو اور فارسی زبان میں باضابطہ اعلان کیا گیا۔ شاید کہ یہ اصل میں فارسی زبان کا لفظ ہے جو کہ لفظ فرینک سے مشتق ہے اور (جس سے فرانس کا نام رکھا گیا)۔ اردو اور ہندی زبانوں میں اس لفظ کا استعمال اکثر پیشتر غیر ملکیوں کے لیے اہانت آمیز انداز میں کیا جاتا ہے۔

Fortification The act of fortifying a settlement by erecting a defensive wall as a measure of protection from enemy attack is called fortification wall. In the Indian context the practice of fortification goes back to the Harappan cities. The *Arthashastra* considers fortification as an essential prerequisite for the construction of an urban centre.

کیلا بندی किसी बस्ती को शत्रुओं के आक्रमण से बचाने के लिए उसके चारों ओर बनाई गई सुरक्षात्मक प्राचीर को 'किलाबंदी' कहा जाता है। भारतीय संदर्भ में ऐसी किलाबंदी हड़प्पाई नगरों के समय से ही देखने को मिलती है। अर्थशास्त्र में इस कि लाबंदी को किसी भी नगरीय केंद्र के निर्माण के लिए आवश्यक समझा गया है।

قلعہ بندی دشمنوں کے حملے سے حفاظت کے لیے آبادی کے چاروں طرف تعمیر کردہ دفاعی دیوار کو قلعہ بندی کہا جاتا ہے۔ ہندوستانی تناظر میں قلعہ بندی کا عمل ہڑپائی شہروں سے شروع ہوتا ہے۔ ارتھशास्त्र میں شہری مرکز کی تعمیر کے لیے قلعہ بندی کو لازمی شرط سمجھا گیا ہے۔

Gg

Garbhagriha The term refers to the sanctum sanctorum of a temple, where the image of the deity, in whose honour the temple is, placed.

गर्भगृह इस शब्द का प्रयोग मंदिर के उस मुख्य कक्ष के लिए किया जाता है जहाँ उस देवता की प्रतिमा प्रतिष्ठापित की जाती है जिसके सम्मान में उस मंदिर का निर्माण किया गया है।

گرہ گره اس اصطلاح سے مراد مندر کا مقدس مقام ہے جہاں اس مورتی کو رکھا جاتا ہے جس کے احترام میں مندر کی تعمیر کی گئی ہو۔

Garrison Towns Fortified settlements with soldiers are generally referred to as garrisons. Such townships became a feature in India during the Sultanate period. They served as centres of power from which an entire region could be controlled. Ghiyasuddin Balban, Alauddin Khalji and Muhammad Tughluq were known for consolidating the garrison towns.

गैरिसन शहर सैनिकों की किलाबंद बस्तियों को आमतौर पर 'गैरिसन शहर' कहा जाता है। ऐसे नगर सल्तनत काल की विशेषता बन गए थे वे एक ऐसे शक्ति केंद्र की तरह काम करते थे जहाँ से उसके तहत आने वाले संपूर्ण क्षेत्र को नियंत्रण में रखा जा सकता था। गियासुद्दीन बलबन, अलाउद्दीन खिलजी और मुहम्मद तुगलक इन नगरों को सुदृढ़ बनाने के लिए जाने जाते थे।

چھاؤنی شہر فوجوں کی قلعہ بند آبادیوں کو عام طور پر چھاؤنی کہا جاتا ہے۔ ہندوستان میں عہد سلطنت میں اس طرح کے شہروں کا قیام بہت نمایاں تھا۔ یہ شہر ایک مرکزی طاقت کا کام کرتے تھے جہاں سے پورے علاقے کو قابو میں رکھا جاسکتا تھا۔ غیاث الدین بلبن، علاء الدین خلجی اور محمد تغلق چھاؤنی شہروں کو مستحکم رکھنے کے لیے جانے جاتے تھے۔

Gas chambers These refer to the chambers that were used by the Nazis to kill the Jews and suspected communists by releasing poisonous gas into them. This method of killing was first used in March 1942 at the Belzec Concentration Camp in Poland. Other wellknown Concentration Camps, where this method was used, were located at Birkenau (Auschwitz) and Majdanek.

(See also, NAZISM)

گیس چیمبر इस शब्द का तात्पर्य उन चैंबरों (कक्षों) से है जिनका प्रयोग नाज़ियों द्वारा उनमें ज़हरीली गैस छोड़कर यहूदियों और सदिंध साम्यवादियों को मारने के लिए किया जाता था। हत्या के इस तरीके का प्रयोग सर्वप्रथम मार्च 1942 में पोलैंड में स्थित बेलज़ेक यातना शिविर में किया गया था। अन्य कुख्यात यातना शिविर, जहाँ इस तरीके का इस्तेमाल किया गया, बिरकेनाऊ (ऑश्वित्ज़) और मजदानेक थे। (नाज़ीवाद भी देखें)

گیس چیمبر اس سے مراد ان کمروں سے ہے جن میں زہریلی گیس ڈال کر یہودیوں اور مشتبہ کمیونسٹوں کو جان سے مارنے کے لیے نازیوں نے استعمال کیا تھا۔ قتل کے اس طریقہ کا استعمال پہلی بار مارچ 1942 میں پولینڈ بیلزک کی اسیر گاہ میں کیا گیا تھا۔ دوسری مشہور اسیر گاہیں جہاں اس طریقہ کار کا استعمال کیا گیا وہ برکیناؤ (آشوٹز — Auschwitz) اور مجدنیک (Majdanek) میں واقع تھیں۔ (مزید دیکھیں نازی ازم)

Genealogy The term is of Greek origin, which refers to race or family and the method of studying their records and histories. While studying ancient Indian history, historians rely on such genealogies, especially of ruling families or dynasties to a great extent. For instance, the *vamshanucharita* (chronicles of dynasties) sections of the Puranas provide a rich source for the study of the political history of ancient India. In many instances rulers used to claim legitimacy by frequently linking their lineages to either imaginary or mythical ancestors. There is no dearth of examples where following this tradition different ruling dynasties had claimed for themselves either a solar (*suryavamshi*) or lunar (*chandravanshi*) descent in ancient India. Even in medieval times many rulers were claiming for themselves a noble ancestry. However, such claims are not limited to ruling class. Persons and families belonging to other social groups also used to fabricate genealogies to claim higher social status. In India, in general, there is a tradition of maintaining family genealogies across castes and communities which are generally used for social and ritual purposes.

वंशावली अंग्रेज़ी के 'जिनियोलॉजी' शब्द का उद्गम यूनानी भाषा से हुआ है जिसका तात्पर्य प्रजाति या परिवार और उनके अभिलेखों और इतिहासों के अध्ययन के तरीके से है। प्राचीन भारतीय इतिहास का अध्ययन करते समय इतिहासकार ऐसी वंशावलियों, विशेष रूप से शासक परिवारों या राजवंशों की वंशावलियों पर काफ़ी हद तक निर्भर करते हैं। उदाहरण के लिए, पुराण ग्रंथों के वंशानुचरित संबंधी भाग प्राचीन भारत के राजनीतिक इतिहास के अध्ययन हेतु मूल्यवान स्रोत उपलब्ध कराते हैं। ऐसे अनेक उदाहरण हैं जहाँ अनेक शासकों ने अपनी वैधता का दावा करने के लिए अपना नाता काल्पनिक अथवा मिथकीय पूर्वजों से जोड़ा है। ऐसे उदाहरणों की भी कोई कमी नहीं है जहाँ प्राचीन भारत में इस परंपरा का अनुसरण करते हुए अनेक शासक राजवंशों ने अपने सूर्यवंशी या चंद्रवंशी होने का दावा किया। मध्ययुग में भी अनेक शासक अपने आपको कुलीन वंश का बताने का प्रयत्न कर रहे थे। किंतु ऐसे दावे शासक वर्ग तक ही सीमित नहीं रहे। अन्य सामाजिक समूहों के व्यक्तियों और परिवारों ने भी अपनी ऊँची सामाजिक प्रतिष्ठा का दावा करने के लिए अपनी-अपनी वंशावलियाँ तैयार कीं। भारत में आमतौर पर भिन्न-भिन्न जातियों तथा समुदायों में अपनी-अपनी वंशावलियाँ रखने की परंपरा है जिनका अक्सर सामाजिक और सांस्कृतिक प्रयोजनों के लिए प्रयोग किया जाता है।

علم الانساب اس کی انگریزی اصطلاح جینیولوجی یونانی زبان سے ماخوذ ہے جس سے مراد نسل یا خاندان اور ان کے اندراجات اور تاریخ کے مطالعے کا طریقہ ہے۔ قدیم ہندوستان کی تاریخ کے مطالعے کے دوران مؤرخین ان علوم الانساب خاص طور پر حکمران خاندانوں یا سلطنتوں کے سلسلہ نسب پر بہت حد تک بھروسہ کرتے ہیں۔ مثال کے طور پر پوران کا ولسانو چریٹ (پیشینی سلسلہ) حصہ قدیم ہندوستان کی سیاسی تاریخ کے مطالعے کے لیے کافی اہم ماخذ ہے۔ ایسی بہت سی مثالیں ہیں جہاں حکمران اکثر اپنے نسب کو کسی خیالی یا تصوراتی خاندان سے جوڑ کر اس سے ہونے کا دعویٰ کرتے تھے۔ اس بات کی بھی مثالیں کم نہیں ہیں کہ قدیم ہندوستان میں مختلف سلطنتوں کے حکمرانوں نے اس روایت پر عمل کرتے ہوئے خود کو سور یہ نشی یا چندر ونشی خاندان سے ہونے کا دعویٰ کیا۔ حتیٰ کہ عہد وسطیٰ میں بھی بہت سے حکمران خود کو خاندان اشرفیہ سے ہونے کا دعویٰ کرتے تھے۔ تاہم اس طرح کے دعوے صرف حکمران طبقے تک محدود نہ تھے۔ سماج کے دوسرے گروہ سے وابستہ افراد اور خاندان بھی اعلیٰ سماجی رتبے کے لیے سلسلہ نسب گھڑتے تھے۔ ہندوستان میں ذاتوں اور طبقوں میں سلسلہ نسب کو محفوظ کرنے کی روایت عام ہے جو کہ عموماً سماجی و رسوماتی مقصد کے تحت استعمال ہوتا ہے۔

Ghazi It is an Arabic word which is assumed as a title by Islamic heroes upon their victories in fights (holy wars or *jihad*) against non-muslims (*kafirs*). In the context of Indian history a notable instance of someone assuming this title was Zahir-uddin Muhammad Babur who had declared his war (battle of Khanwa in 1527) against the Rajputs as *jihad*.

गाजी अरबी भाषा का यह शब्द उपाधि के रूप में उन इस्लामिक योद्धाओं द्वारा अपनाया गया जिन्होंने गैर-मुस्लिमों (काफ़िरों) के विरुद्ध किसी युद्ध (धर्मयुद्ध या जिहाद) में विजय प्राप्त की थी। भारतीय इतिहास के संदर्भ में इस पदवी को धारण करने वालों में सबसे उल्लेखनीय उदाहरण ज़हीर-उद्दीन मुहम्मद बाबर का है जिसने राजपूतों के विरुद्ध अपने युद्ध (1527 में खानवा की लड़ाई) को जिहाद घोषित किया था।

غازی یہ عربی لفظ ہے جسے مسلم مجاہدین غیر مسلموں (کافروں) کے خلاف جنگ (مذہبی جنگ یا جہاد) میں فتح یابی کے بعد اپنے لیے بطور خطاب استعمال کرتے ہیں۔ ہندوستانی تاریخ کے تناظر میں اس خطاب کو اپنانے کی مشہور مثال ظہیر الدین محمد بابر کی ہے جس نے راجپوتوں کے خلاف جنگ (1527 میں خانوا کی جنگ) کو جہاد قرار دیا تھا۔

Ghetto Historically the term dates back to the 16th century, when that particular part of the city of Venice in Italy, to which the Jews were confined, was referred to as the ghetto. The practice was repeated in Nazi Germany where the Jews were forced to reside in clearly defined walled areas or ghettos under extremely difficult and often inhuman conditions. During the period of the

Second World War (1939-1945) as Hitler annexed eastern European countries ghettos were also established in cities like Lodz, Warsaw, Vilna, Riga, Minsk, etc.

घेतो ऐतिहासिक दृष्टि से इस शब्द का प्रयोग सर्वप्रथम 16वीं शताब्दी में इटली के वेनिस नगर के एक खास हिस्से के लिए किया गया जहाँ यहूदियों को सीमित कर दिया गया था। यह प्रक्रिया नाज़ी जर्मनी में फिर दोहराई गई जब यहूदियों को स्पष्टतः निर्धारित दीवार बंद इलाकों यानी घेतो में अत्यंत कठिन और अकसर अमानवीय परिस्थितियों में रहने को मजबूर किया गया था। द्वितीय विश्व युद्ध (1939-1945) के दौरान जब हिटलर ने पूर्वी यूरोपीय देशों को अपने कब्जे में कर लिया, तब लोडज़, वारसा, विलना, रिगा, मिन्स्क आदि शहरों में भी ऐसे घेतो स्थापित किए गए।

گھٹیو (یہودی باڑہ) تاریخی لحاظ سے اس اصطلاح کا استعمال سب سے پہلے سولہویں صدی میں اٹلی میں وینس شہر کے ایک خاص حصے کے لیے کیا گیا تھا جہاں یہودیوں کو مجبوس کر دیا گیا تھا۔ اس عمل کو نازی جرمنی میں دوہرایا گیا جہاں یہودیوں کو نما یاں طور پر احاطہ شدہ علاقوں یا گھٹیوں میں انتہائی مشکلات کے ساتھ اکثر و بیشتر غیر انسانی حالت میں رہنے پر مجبور کیا گیا تھا۔ دوسری عالمی جنگ (1939 تا 1945) کے دوران جب ہٹلر نے مشرقی یورپی ممالک کو اپنے قبضے میں کر لیا تب متعدد شہروں مثلاً لوڈز، وارسا، ویلنا، ریگا، منسک وغیرہ میں بھی یہودی باڑے بنائے گئے تھے۔

Globalisation The term generally refers to processes by which people of the world draw closer to one another. In modern times, this began with the development of trade relations between countries, the formation of multinational corporations and cross-cultural contacts of peoples through tourism and various other means of communication. Although such processes have older roots, it was not until the end of World War II that the process of actual globalisation in its modern sense began. From 1980s onwards, the enhanced role of the World Trade Organisation (WTO), free trade and open sky policies pursued by nation states, and the launching of the World Wide Web (WWW) have accelerated the process of globalisation. However, the phenomenon of globalisation has impacted the world in both positive as well as negative ways.

भूमंडलीकरण यह शब्द आमतौर पर ऐसी प्रक्रियाओं का सूचक है जिनके द्वारा दुनिया के लोग एक-दूसरे के ज़्यादा करीब आते हैं। आधुनिक काल में भूमंडलीकरण की प्रक्रिया विभिन्न देशों के बीच व्यापारिक संबंधों के विकास, बहुराष्ट्रीय निगमों के निर्माण और पर्यटन तथा संचार के विभिन्न साधनों के माध्यम से भिन्न-भिन्न संस्कृतियों वाले लोगों के बीच संपर्क के साथ शुरू हुई। हालाँकि ऐसी प्रक्रियाएँ पुराने जमाने में भी चलती रही हैं, मगर आधुनिक अर्थ में वास्तविक भूमंडलीकरण की प्रक्रिया द्वितीय विश्वयुद्ध की समाप्ति के बाद ही अस्तित्व में आई। तदुपरांत 1980 के दशक से राष्ट्र राज्यों द्वारा अपनाई गई मुक्त व्यापार तथा खुले आकाश की नीतियों और विश्वव्यापी वेब (डब्लू.डब्लू.डब्लू.)

کی স্থাপনা نے भूमंडलीकरण की प्रक्रिया को बहुत तेज़ कर दिया। किंतु भूमंडलीकरण का विश्व पर सकारात्मक और नकारात्मक दोनों किस्म का प्रभाव पड़ा है।

عالم گیریت عام طور پر اس اصطلاح کا اطلاق ان تمام طریقوں پر ہوتا ہے جن کی بدولت دنیا کے لوگ ایک دوسرے سے قریب تر ہوتے جاتے ہیں۔ جدید دور میں ملکوں کے درمیان بڑھتے تجارتی تعلقات، بلٹی نیشنل کارپوریشن کے قیام، سیاحت اور دیگر مختلف ذرائع ابلاغ کے توسط سے لوگوں کے مابین ہونے والے ثقافتی اختلاط کے نتیجے میں عالم گیریت کا آغاز ہوا۔ اگرچہ ان طریقوں کی بنیادیں قدیم ہیں تاہم دوسری عالمی جنگ کے اختتام تک حقیقی معنوں میں موجودہ اصطلاح عالم گیریت کا آغاز نہیں ہوا تھا۔ 1980 کے بعد عالمی تجارتی ادارہ، قومی ریاستوں کی فری ٹریڈ (آزاد تجارت)، اوپن اسکاکی پالیسی اور ورلڈ وائیڈ ویب (www) کے قیام نے عالم گیریت کی عملی رفتار کو غیر معمولی طور پر آگے بڑھایا ہے۔ تاہم عالم گیریت کے رجحانات نے دنیا پر مثبت اور منفی دونوں طرح کے اثرات مرتب کیے ہیں۔

Gothic The term bears a wider connotation. In architecture it refers to a style that developed from the 12th century onwards mainly to build cathedrals (large churches) and churches. However, many castles, universities, town halls and other civic buildings were also built using this style. The notable features of this style are pointed arches, tall spires and vaults, flying buttresses (defensive walls) and large stained glass windows, often painted with scenes drawn from the Bible. The towering nature of these buildings made them visible from a long distance. Historians elude the origin of the construction of such buildings to France where the Church of Notre Dame in Paris still stands as one of the best known examples of this style of architecture.

گوتھک इस शब्द का बहुत व्यापक अर्थ है। वास्तुशास्त्र में यह शब्द एक ऐसी शैली का सूचक है जिसका विकास 12वीं शताब्दी से मुख्य रूप से छोटे-बड़े चर्च बनाने के लिए हुआ था। तथापि, अनेक दुर्ग, विश्वविद्यालय, नगर, कक्ष और अन्य नागरिक भवन भी इसी शैली में बनाए गए थे। नोकदार मेहराबें, ऊँची मिनारें और तहखाने, सुरक्षात्मक दीवारें, और विशाल रंगीन शीशे की खिड़कियाँ जो अकसर बाइबिल के दृश्यों से चित्रित होती थीं, इस शैली की उल्लेखनीय विशेषताएँ हैं। ऊँचाई के कारण ये भवन दूर से ही दिखाई देते थे। इतिहासकारों का मानना है कि ऐसी इमारतों के निर्माण की शैली मूलतः फ्रांस से ली गई थी, जहाँ पेरिस में स्थित नोत्रेदेम का चर्च इस वास्तु शैली का सर्वोत्तम उदाहरण माना जाता है।

گوتھک یہ ایک ایسی اصطلاح ہے جس کی تعبیر اکثر الجہات ہے۔ فن تعمیر میں اس سے مراد ایک طرز ہے جسے بارہویں صدی عیسوی کے بعد بالخصوص بڑے گرجا اور کلیساؤں کی تعمیر کے لیے فروغ دیا گیا۔ بہت سے قلعے، جامعات، بلد یاتی ہال اور دوسری شہری

عمارتیں بھی اسی طرز پر بنائی گئی تھیں۔ اس طرز تعمیر میں بلند مخروطی محرابوں، بلند کلس، برج ناقوس، دود یا شیشوں پر بائبل سے ماخوذ مناظر اور ڈھلوانی محراب کا (جو کسی دیوار یا محراب کی مضبوطی کے لیے تعمیر کیا جائے) اکثر استعمال کیا گیا ہے۔ ان عمارتوں میں بلند کلس اور برج ناقوس دور سے ہی نظر آتے ہیں۔ مورخین کے مطابق ایسی عمارتوں کی تعمیر کی ابتدا فرانس سے ہوئی جہاں پیرس میں نوٹریڈیم کا چرچ اب بھی موجود ہے جو کہ اس طرز تعمیر کی بہترین مثال ہے۔

Gotra This is a Vedic term which originally meant 'a cow shed' or 'a herd of cows'. Subsequently, the term also came to be associated with the meaning of 'a clan'. Initially it were the brahmanical clans which adopted the tradition of claiming their descent to one of the seven gotras which were named after the Vedic sages (Vashitha, Bhrgu, Gautam, Bharadwaja, Kashyap, Atri and Vishwamitra). There is also a tradition of counting the eight gotra after the name of sage Agastya who is said to have crossed the Vindhya to go to the southern part of India. According to custom members of the opposite sex within the same gotra (sagotra) could not marry. This tradition made the gotra system essentially exogamous. Apart from the brahmanas the gotra system was also extended to other twice born social groups (varnas). However, one could also find the existence of many nonbrahmanical gotras in later historical times when the endogamous caste system had come to be fully established in India. (See also, exogamy)

گوتر यह एक वैदिक शब्द है जिसका मूल अर्थ 'गोशाला' या 'गायों का झुंड' था। आगे चलकर इसका प्रयोग 'कुल' के अर्थ में भी किया जाने लगा। प्रारंभ में ब्राह्मणों के कुल ही अपनी वंश परंपरा को सात ऋषि गोत्रों में से एक के साथ जोड़ा करते थे। इन सात ऋषि गोत्रों को सात वैदिक ऋषियों (वशिष्ठ, भृगु, गौतम, भारद्वाज, कश्यप, अत्रि और विश्वामित्र) के अनुसार नाम दिया गया था। इसके अलावा एक आठवाँ गोत्र माने जाने की भी परंपरा है जिसका नाम अगस्त्य मुनि के नाम पर पड़ा, जिनके बारे में ऐसा कहा जाता है कि वे विंध्य पार कर भारत के दक्षिणी भाग में चले गए थे। रूढ़ि के अनुसार एक ही गोत्र के स्त्री पुरुष परस्पर विवाह नहीं कर सकते थे। इस परंपरा ने गोत्र प्रणाली को निश्चित रूप से बहिर्विवाही बना दिया। ब्राह्मणों के अलावा यह गोत्र प्रणाली अन्य द्विजों (क्षत्रिय तथा वैश्य) के सामाजिक समूहों में भी अपना ली गई। किंतु परवर्ती ऐतिहासिक काल में जब भारत में जाति के भीतर विवाह करने की प्रणाली पूरी तरह स्थापित हो गई तब अनेक ब्राह्मणतर गोत्र भी अस्तित्व में आ गए। (बहिर्विवाह भी देखें)

گوتز یہ ایک ویدک اصطلاح ہے جس کے اصل معنی 'گوشالہ' یا 'گایوں کی جھنڈ' ہے۔ بعد میں یہ اصطلاح قبیلہ کے معنی کے لیے بھی خاص ہو گئی۔ ابتدا میں اس سے مراد برہمنوں کا قبیلہ تھا جو خود کو ان سات گوتروں میں کسی ایک سے متعلق ہونے کا دعویٰ کرتا تھا جن کے نام ویدوں کے عالموں (وشٹ، بھرگیو، گوتم، بھاردواج، کشیپ، اتری اور وشو متر) کے نام پر

رکھا گیا تھا۔ اس کے علاوہ آگستیا کے نام پر آٹھویں گوتز کو شمار کرنے کی روایت بھی ملتی ہے جس کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ اس نے ہندوستان کے جنوبی حصے میں جانے کے لیے وندھیا کو پار کر لیا تھا۔ حسب روایت ایک ہی گوتز کے لڑکے لڑکی آپس میں شادی نہیں کر سکتے تھے۔ اس روایت نے لازمی طور پر نظام گوتز کو خراجی زوجیت کا حامل بنا دیا۔ برہمنوں کے علاوہ سماج کے دو تہ گروہ سے تعلق رکھنے والے دوسرے لوگ بھی گوتز پر عمل کرتے تھے۔ تاہم بعد کی تاریخ میں بہت سے غیر برہمن گوتز بھی ملتے ہیں جن کی بدولت ہندوستان میں داخلی زوجیت پر مبنی ذات پات کا نظام پوری طرح قائم ہو گیا۔ (مزید دیکھیے داخلی زوجیت)

Great Depression It refers to the severe economic crisis, which beginning with the collapse of the stock market in the United States of America (known popularly as the 'wall street crash') in 1929 took in its grip the whole of Europe, and by extension, the rest of the world. A serious imbalance in the demand and supply of goods resulting in massive over production was one of the important reasons behind this crisis. In its effect, the great depression had led to unemployment, financial distress and liquidation of savings across the United States bringing economic activity to a halt. The country overcame this crisis through measures which went in the name of the 'New Deal' initiated by the then President of America Franklin D. Roosevelt.

مہامندی اسکا تاثر یہ ہے کہ گہری معاشی بحران سے ہے جس نے 1929 میں ریاست ہائے متحدہ امریکہ میں اسٹاک مارکیٹ (معروف بہ انہدام وال اسٹریٹ) کی تباہی سے شروع ہو کر پہلے یورپ کو اپنی گرفت میں لینے کے ساتھ بعد میں تمام دنیا کو بھی اپنی لپیٹ میں لے لیا۔ ایشیا کے مطالبے اور فراہمی میں عدم توازن اس بحران کے اہم اسباب تھے جو کہ ضرورت سے زیادہ پیداوار کا نتیجہ تھا۔ اس کساد عظیم کا اثر یہ ہوا کہ بے روزگاری پیدا ہو گئی، مالی اضطراب برپا ہوا اور پورے ریاست ہائے متحدہ امریکہ میں مالی بحران پیدا ہو گیا۔ نتیجتاً معاشی سرگرمیاں ماند پڑ گئیں۔ امریکہ نے جن اقدامات کے ذریعے اس بحران پر

کساد عظیم اس سے مراد عظیم معاشی بحران ہے جس نے 1929 میں ریاست ہائے متحدہ امریکہ میں اسٹاک مارکیٹ (معروف بہ انہدام وال اسٹریٹ) کی تباہی سے شروع ہو کر پہلے یورپ کو اپنی گرفت میں لینے کے ساتھ بعد میں تمام دنیا کو بھی اپنی لپیٹ میں لے لیا۔ ایشیا کے مطالبے اور فراہمی میں عدم توازن اس بحران کے اہم اسباب تھے جو کہ ضرورت سے زیادہ پیداوار کا نتیجہ تھا۔ اس کساد عظیم کا اثر یہ ہوا کہ بے روزگاری پیدا ہو گئی، مالی اضطراب برپا ہوا اور پورے ریاست ہائے متحدہ امریکہ میں مالی بحران پیدا ہو گیا۔ نتیجتاً معاشی سرگرمیاں ماند پڑ گئیں۔ امریکہ نے جن اقدامات کے ذریعے اس بحران پر

قابو پایا وہ 'جدید معاہدہ' کے نام سے معروف ہوا جس کی پہلی امریکہ کے اس وقت کے صدر فرینکلین ڈی روز ویلٹ نے کی تھی۔

Gregorian calendar It refers to the calendar that had been introduced by Pope Gregory XIII in 1582. Based on a calculation of the earth's rotation around the sun, the calendar divided a year into 12 months with each month consisting either of 30 or 31 days apart from the month of February which was allocated 28 days making it a total of 365 days. However, the innovation of this calendar depended upon its rectification of an error which had earlier occurred in the Julian calendar. By this rectification an extra day was added to the month of February once in every 4 years making it of 29 days. Since this extra day was called a 'leap day', the year in which this extra day is added to the month of February, came to be termed as the 'leap year', thus making a leap year consisting of 366 days. This has become the internationally accepted calendar today.

گريگورين كئلينڈر اسکا تاثر یہ ہے کہ گہری معاشی بحران سے ہے جس نے 1929 میں ریاست ہائے متحدہ امریکہ میں اسٹاک مارکیٹ (معروف بہ انہدام وال اسٹریٹ) کی تباہی سے شروع ہو کر پہلے یورپ کو اپنی گرفت میں لینے کے ساتھ بعد میں تمام دنیا کو بھی اپنی لپیٹ میں لے لیا۔ ایشیا کے مطالبے اور فراہمی میں عدم توازن اس بحران کے اہم اسباب تھے جو کہ ضرورت سے زیادہ پیداوار کا نتیجہ تھا۔ اس کساد عظیم کا اثر یہ ہوا کہ بے روزگاری پیدا ہو گئی، مالی اضطراب برپا ہوا اور پورے ریاست ہائے متحدہ امریکہ میں مالی بحران پیدا ہو گیا۔ نتیجتاً معاشی سرگرمیاں ماند پڑ گئیں۔ امریکہ نے جن اقدامات کے ذریعے اس بحران پر

گريگورين كئلينڈر اس سے مراد ایک کئلينڈر ہے جسے پوپ گريگوري سيزدہم نے 1582 میں پیش کیا تھا۔ سورج کے گرد زمین کی گردش کی گنتی پر مبنی اس کئلينڈر میں ایک سال کو 12 مہینوں میں تقسیم کیا گیا تھا۔ جس میں ہر مہینہ 30 یا 31 دنوں پر مشتمل تھا سوائے فروری کے جسے سال کے 365 دن پورا کرنے کے لیے 28 دنوں کا رکھا گیا ہے۔ لیکن اس کئلينڈر کی اختراع جولین کئلينڈر میں پہلے سے ہی موجود غلطی کی اصلاح پر منحصر تھی۔ اس غلطی کی اصلاح کے لیے ہر چار سال میں فروری میں ایک دن کا اضافہ کر کے 29 دن کا کیا گیا۔ اس اضافی دن کو دن زائد کہا جاتا ہے، جس سال اس کا اضافہ ماہ فروری میں کیا جاتا ہے اس سال کو سال کبیسہ کہا جاتا ہے۔ چنانچہ سال کبیسہ 366 دنوں پر مشتمل ہوتا ہے۔ آج یہ بین الاقوامی سطح پر مقبول کئلينڈر ہے۔

Guerrilla Warfare It is a type of warfare that relies on the tactics of hide, hit and run. As opposed to open

warfare or pitched battles, in this form of warfare the attackers try to take the enemy by surprise and eliminate them in the strategic points of the marches. This form of warfare is often resorted to by small bands of troops or militia against large armies. The Marathas were quite adept in using this type of warfare against the Mughal forces in the Deccan region. In 20th century the Vietnames had used this form of warfare to great effect against the American forces.

छापामार युद्ध यह युद्ध करने का एक ऐसा तरीका है जिसमें छिपकर वार करने और भाग जाने की तरकीबें अपनाई जाती हैं। इसमें खुले मैदान में आमने-सामने लड़ाई करने की بجای शत्रु पर अचानक आक्रमण करके उन्हें सामरिक महत्व के स्थानों से मार भगाते हैं। युद्ध का यह तरीका अकसर छोटी-छोटी सैनिक टुकड़ियों द्वारा शत्रु की विशाल सेनाओं के विरुद्ध लड़ने के लिए अपनाया जाता था। मराठे दक्कन क्षेत्र में मुगल सेनाओं के विरुद्ध इस तरह की लड़ाइयाँ लड़ने में बहुत कुशल थे। 20वीं शताब्दी में वियतनामियों ने अमेरिकी सेनाओं के विरुद्ध युद्ध की इस प्रणाली का अत्यंत कारगर ढंग से प्रयोग किया था।

चम्पापार جنگ یہ ایک طریقہ جنگ ہے جس میں خفیہ طریقہ سے حملہ کر کے بھاگ جانے کی تدبیر پر بھروسہ کیا جاتا ہے۔ اس طرز جنگ میں حملہ آور کھلے طور پر جنگ کرنے یا میدان جنگ میں لڑنے کے بجائے دشمن پر اچانک دھاوا بولنے اور صف بند طریقہ سے جاری لشکروں کو ختم کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ اکثر و بیشتر اس قسم کی جنگ میں فوجوں کے چھوٹے چھوٹے دستے بڑے فوجی دستوں کے خلاف عمل کرتے تھے۔ دکن علاقے میں مغل فوجوں کے خلاف اس طرز جنگ کے استعمال میں مراٹھوں کو مہارت تامہ حاصل تھی۔ 20 ویں صدی میں ویتنامیوں نے اس طرز جنگ کا نہایت مؤثر استعمال امریکی فوجوں کے خلاف کیا تھا۔

Guillotine The term refers to a device that had been introduced in France during the revolution (1792) to carry out public executions. It consisted of a sharp blade fixed on two poles with which a convict was used to be beheaded. The device was named after its inventor, Dr. Guillotine. The guillotine was last used in France for execution in 1977.

गिलोटिन इस शब्द का तात्पर्य सार्वजनिक रूप से मृत्युदंड देने के एक यंत्र से है जो राजक्रांति के दौरान (1792 में) फ्रांस में अपनाया गया था। इसमें एक तेज धार वाली लंबी ब्लेड दो खंभों पर जड़ी होती थी जिससे दंडित व्यक्ति का सिर धड़ से अलग कर दिया जाता था। इस यंत्र का नाम इसके आविष्कारक डॉ. गिलोटिन के नाम पर पड़ा था। फ्रांस में मृत्यु दंड देने के लिए गिलोटिन का आखिरी बार इस्तेमाल 1977 में किया गया।

گردن زدنی مشین اس اصطلاح سے مراد ایک مشین ہے جسے انقلاب (1792) کے دوران فرانس میں قتل عام کے لیے استعمال کیا گیا تھا۔ اس پر دو ٹھکے اور تیز دھار دار پتی لگی

ہوتی تھی جسے انسان کا سر قلم کرنے میں استعمال کیا جاتا تھا۔ اس مشین کا نام اس کے موجد ڈاکٹر گلوٹین کے نام پر گلوٹین رکھا گیا۔ آخری بار اس کا استعمال فرانس میں 1977 میں کیا گیا۔

Gumashta During the British period the term *Gumashta* (or *Gomasta*) was used to refer to an agent or a representative employed by *zamindars* to collect their rents or by merchants to carry on their affairs in places other than where they had their business or by bankers to receive money. In the Madras Presidency it was also used as a designation for an Indian who worked as an accountant in the revenue department. However, the term had its origin in the early medieval India, when it was used for an agent or a representative of state authority. Alauddin Khalji had particularly appointed many *gumashtas* along with other functionaries such as *mutasarrif*, *amils* etc. to give effect to his agrarian reforms and collect revenue from the peasants. The *gumashtas* continued to thrive during the Mughal times as well.

गुमाश्ता ब्रिटिश शासनकाल में गुमाश्ता (गोमाश्ता) शब्द का प्रयोग ऐसे एजेंट या प्रतिनिधि के लिए किया जाता था जो जमींदारों द्वारा लगान वसूल करने के लिए अथवा व्यापारियों द्वारा अपने व्यापार-स्थल से भिन्न स्थानों पर अपना कारोबार चलाने के लिए या साहूकारों द्वारा अपनी राशि लेने के लिए नियुक्त किए जाते थे। मद्रास प्रेसीडेंसी में इस पदनाम का प्रयोग एक ऐसे भारतीय के लिए किया जाता था जो राजस्व विभाग में लेखाकार के रूप में कार्य करता था। किंतु इस शब्द का उद्भव प्रारंभिक मध्यकालीन भारत में हुआ था, जब इसका प्रयोग राज्य सत्ता के एजेंट या प्रतिनिधि के लिए किया जाता था। अलाउद्दीन खिलजी ने कृषि संबंधी सुधारों को लागू करने और किसानों से राजस्व वसूल करने के लिए खासतौर पर अनेक गुमाश्तों को मुतसरीफ़, आमिल जैसे अन्य कर्मचारियों के साथ नियुक्त किया था। गुमाश्ता मुगल काल के दौरान भी बाकायदा अपना काम करते रहे।

گماشته برطانوی دور میں اصطلاح گماشته (یا گماستہ) کا استعمال ان ایجنٹوں یا نمائندوں کے لیے کیا جاتا تھا جنہیں زمین داران کرایے وصول کرنے یا سودا گرا اپنے معاملات کو آگے بڑھانے کے لیے ان مقامات پر رکھتے تھے جہاں ان کا کاروبار چلتا تھا یا پھر ساہوکار روپے وصول کرنے کے لیے ملازمت پر رکھتے تھے۔ مدراس پریسڈینسی میں اس کا استعمال ایک عہدے کے طور پر اس ہندوستانی کے لیے کیا جاتا تھا جو محکمہ مالیات میں محتسب کی حیثیت سے کام کرتا تھا۔ تاہم اس اصطلاح کی اصل ابتدا عہد وسطیٰ میں ملتی ہے جس وقت اس کا استعمال ریاستی اختیار کے نمائندے یا ایجنٹ کے لیے کیا گیا تھا۔ خاص طور پر علاء الدین خلجی نے اپنی زرعی اصلاحات کو مؤثر بنانے اور کسانوں سے مال گزاری وصول کرنے کے لیے دوسرے ملازمین مثلاً متصرف اور عامل وغیرہ کے ساتھ بہت سے گماشتوں کی بھی تقرری کی تھی۔ گماشتے مغل دور میں بھی مسلسل ترقی کی راہ پر گامزن رہے۔

H h

Hadis, Hadith Hadis refers to the sayings and deeds of Prophet Muhammad that were recorded by the followers after his death. It is considered as an important source of moral guidance and religious views. After the *Quran* it is the sole authoritative text.

हदीस/हदीथ पैगامبر محمد کے اقوال اور اعمال ہیں جنہیں آپ کی وفات کے بعد جو पैگامبر کی مृतی کے بعد ان کے अनुयायियों द्वारा लिपिबद्ध किए गए थे इसे मुसलमानों के लिए नैतिक मार्गदर्शन और धार्मिक विचारों का एक महत्वपूर्ण स्रोत माना जाता है। कुरआन के बाद यह एकमात्र पूर्ण प्रामाणिक ग्रंथ है।

حدیث حدیث سے مراد پیغمبر محمد کے اقوال اور افعال ہیں جنہیں آپ کی وفات کے بعد آپ کے پیروؤں نے جمع کیا۔ یہ مذہبی معاملات اور اخلاقی ہدایت کے لیے نہایت اہم ماخذ ہیں۔ احادیث قرآن کے بعد واحد مستند متن ہیں۔

Hagiography The term refers to the biography of a saint or religious leader. Hagiographies often extol the virtues and achievements of saints and may not always be literally accurate.

سنت‌چریت لکھن کسی سنت یا دھرمی نیتا کی جیونی کو 'سنت‌چریت لکھن' کہا جاتا ہے۔ سنتوں کی جیونیاؤں میں اکسر ان کے گونوں تہا उपलब्धियों की प्रशंसा की जाती है और यह संभव है कि उनकी ऐसी प्रशंसा हमेशा पूरी तरह सही न हो।

بزرگوں کی سوانح حیات اس سے مراد بزرگوں یا مذہبی رہنماؤں کی سوانح عمری ہے۔ بزرگوں کی سوانح حیات میں اکثر و بیشتر ان کی خوبیوں اور کامیابیوں کو بڑھا چڑھا کر بیان کیا جاتا ہے جو کہ ہمیشہ لفظ بہ لفظ درست نہیں ہوتیں۔

Hanafi It is one of the four schools of law in Sunni Islam. The other three schools are Maliki, Shafi'i, and the Hanbali. The Hanafi school was founded by Imam Abu Hanifa who was born in Kufa, Iraq in 689 CE. The Hanafi school is predominant and widespread and has a large following in the world.

हनफی यह सुन्नी इस्लाम की चार वैचारिक धाराओं में से एक है। अन्य तीन वैचारिक धाराएँ हैं— मालिकी, शाफई और हंबली। हनफ़ी वैचारिक धारा की शुरुआत इमाम अबू हनीफ़ा द्वारा की गई थी जिनका जन्म इराक के कूफ़ा नगर में 689 ई. में हुआ था। हनफ़ी विचारधारा का सबसे अधिक दबदबा और विस्तार है और दुनिया में इसके अनुयायियों की संख्या भी काफी बड़ी है।

حنفی یہ سنتی اسلام کے چار فقہی مسلکوں میں سے ایک مسلک ہے۔ دوسرے تین مسلک مالکی، شافعی اور حنبلی ہیں۔ حنفی مسلک کی بنیاد امام ابوحنیفہ نے رکھی جو 689 عیسوی میں کوفہ، عراق میں پیدا ہوئے تھے۔ حنفی سب سے زیادہ مقبول اور پھیلا ہوا مسلک ہے جس کے پیرو پوری دنیا میں پائے جاتے ہیں۔

Harem It is an Arabic word which literally means 'a sacred place'. Gradually it came to refer to that part of household where women of a family lived. In medieval times *Harem* was essentially associated with the royal class where the womenfolk of the rulers were maintained. The mughal emperors were particularly known for having lavish *harem*. According to Italian traveller, Manucci, there were women of different races, communities, and regions in the Mughal *Harem*.

हरम यह अरबी भाषा का शब्द है, जिसका शाब्दिक अर्थ है 'एक पवित्र स्थान'। धीरे-धीरे इस शब्द का तात्पर्य घर के उस हिस्से से हो गया जहाँ परिवार की औरतें रहती थीं। मध्यकाल में हरम का संबंध प्रमुख रूप से शाही परिवार के उस हिस्से से हो गया जहाँ शासकों की बेगमें रहती थीं। मुगल बादशाह खासतौर पर अपने शानदार हरम के लिए जाने जाते थे। इटली के यात्री मनुची के अनुसार मुगल हरम में भिन्न-भिन्न जातियों, समुदायों तथा क्षेत्रों की औरतें होती थीं।

حرم یہ عربی لفظ ہے جس کے لفظی معنی 'مقدس مقام' ہے۔ رفتہ رفتہ اس سے گھر کا وہ حصہ مراد لیا جانے لگا جہاں خاندان کی خواتین رہتی تھیں۔ عہد وسطیٰ میں حرم لازمی طور پر شاہی گھرانے کے اس حصے سے متعلق تھا جہاں صرف حکمرانوں کی خواتین کے لیے انتظام و انصرام کیا جاتا تھا۔ مغل حکمران خاص طور پر شان دار حرم رکھنے کے لیے معروف تھے۔ اطالوی سیاح منوچی کے مطابق مغل حرم میں مختلف نسلوں، قوموں اور علاقوں سے تعلق رکھنے والی خواتین ہوتی تھیں۔

Harijan The word *Harijan* literally means a "child of God". This word was used by Mahatma Gandhi for the people who belonged to the then untouchable castes of India. By this Gandhiji tried to suggest the essential equality of all human beings and also that those, who were considered as socially low, were especially dear to God. Gandhiji personally visited *Harijan* colonies to render social service. Under his guidance "Harijan Sevak Sangh" and a journal by the name "Harijan" were started to promote the cause of socially marginalised.

हरिजन हरिजन शब्द का शाब्दिक अर्थ है 'ईश्वर की संतान'। इस शब्द का प्रयोग महात्मा गांधी द्वारा उन लोगों के लिए किया गया था, जिन्हें भारत में उन दिनों 'अछूत' कहा जाता था। इस शब्द के द्वारा गांधी जी ने यह दर्शाने का प्रयत्न किया था कि सभी मनुष्य मूलरूप से समान हैं और जिन्हें सामाजिक रूप से नीचा समझा जाता है, वे विशेष रूप से ईश्वर को प्रिय होते हैं। गांधी जी स्वयं हरिजन बस्तियों में जाकर सामाजिक सेवा प्रदान करते थे। उनके मार्गदर्शन में सामाजिक रूप से उपेक्षित वर्गों के हित को बढ़ावा देने के लिए 'हरिजन सेवक संघ' की स्थापना हुई और *हरिजन* नामक पत्रिका का प्रकाशन शुरू हुआ।

हरिजन لفظ ہریجن کے لغوی معنی ہیں 'خدا کے بچے'۔ اس لفظ کا استعمال مہاتما گاندھی نے اپنے زمانے میں ہندوستان کی اچھوت ذاتوں کے لیے کیا تھا۔ گاندھی جی نے اس کے ذریعے تمام انسانوں کے مابین لازمی مساوات کا درس دینے اور یہ باور کرانے کی کوشش کی

تھی کہ جو لوگ سماجی طور پر ادنیٰ سمجھے جاتے ہیں وہ خاص طور پر خدا کے پیارے ہوتے ہیں۔ گاندھی جی نے ہریجن بستنیوں میں سماجی خدمت کے لیے ذاتی طور پر دورہ کیا تھا۔ ان کی رہنمائی میں سماج کے پس ماندہ اور کمزور طبقے کی فلاح و بہبود کے لیے ”ہریجن سیوک سنگھ“ کا قیام عمل میں آیا اور ایک رسالہ ”ہریجن“ نام سے جاری کیا گیا تھا۔

Hasil The term *hasil* signified the actual revenue collected by the Mughal state. (See also, JAMA)

हासिल मुगल राज्य द्वारा इकट्ठा किए गए वास्तविक राजस्व को हासिल कहा जाता था। (जमा भी देखें)

حاصل اس اصطلاح سے مراد مغل شہنشاہوں کے ذریعہ وصول کی جانے والی مال گزاری کی متعینہ مقدار ہے۔ (مزید دیکھیں جمع)

Hieroglyph, Hieroglyphic script The Greek word Hieroglyph literally means 'sacred sign'. Derived from this word Hieroglyphic script refers to an ideographic writing system which developed in Egypt around 3000 BCE and continued to be in use till the 4th century CE. Hieroglyphic script was used mainly to write formal inscriptions with religious and monumental purposes. Some 700 signs were employed to write these inscriptions that combined ideograms and phonetic symbols. Hieroglyphs were first deciphered in the early 19th century following the discovery of the bilingual Rosetta stone inscription. Sometimes the term is also used to describe ornamental scripts that were used by Minoan (authors of the Aegean Bronze Age civilisation on the island of Crete), the Hittites (ancient Anatolian people) and the Mayans (authors of Pre Columbian Maya civilisation in parts of central America).

चित्रलेख, चित्रात्मक लिपि यूनानी शब्द 'हाइरोग्लिफ' का शाब्दिक अर्थ है 'पवित्र चिन्ह'। इस शब्द से निकली हाइरोग्लिफिक लिपि का तात्पर्य उस भावसूचक लिखावट से है जो 3000 ई.पू. के आस-पास मिस्र में विकसित हुई थी और ईसा की चौथी शताब्दी तक प्रयोग में रही थी। इस लिपि का प्रयोग धार्मिक तथा स्मारकीय प्रयोजनों हेतु औपचारिक अभिलेखों को लिखने के लिए किया जाता था। इसमें लगभग 700 चिन्हों का प्रयोग किया जाता था जिनमें भावचिन्ह एवं ध्वनि प्रतीक शामिल थे। उन्नीसवीं सदी के प्रारंभ में जब द्विभाषी रोसेटा शिलालेख की खोज हुई तो इन चिन्हों को पहली बार पहचाना या पढ़ा गया। कभी-कभी 'हाइरोग्लिफिक' शब्द का प्रयोग कुछ अन्य आलंकारिक लिपियों के लिए भी किया जाता है जो मिनोअन (क्रीट द्वीप पर रहने वाले ऐजियन कांस्य युगीन सभ्यता के प्रणेता लोग), हिती (प्राचीन अनातोलियाई लोग) और माया लोगों (मध्य अमेरिका के कई भागों में प्राक कोलंबियाई माया सभ्यता के प्रणेता) द्वारा इस्तेमाल में लाई जाती थीं।

ہایروگلف، ہایروگلفک رسم الخط (نقوش مقدسہ، تصویری رسم الخط) یونانی لفظ ہایروگلف کا لفظی مفہوم ”نقوش مقدسہ“ ہے۔ اسی لفظ سے مشتق ہایروگلفک اسکرپٹ سے مراد تصویری رسم الخط ہے جس کی نشوونما تقریباً 3000 ق م مصر میں ہوئی اور چوتھی صدی عیسوی تک مسلسل استعمال میں تھی۔ تصویری رسم الخط کا استعمال خاص طور پر مذہبی اور یادگاری مقاصد کے تحت رسمی کتب لکھنے کے لیے کیا جاتا تھا۔ تقریباً 700 علامات کا استعمال ان کتب لکھنے میں کیا جاتا تھا جو تصویری تحریر اور صوتیاتی علامات پر مشتمل تھیں۔ نقوش مقدسہ کو پہلی بار انیسویں صدی کی ابتدا میں روستا پتھر کے ذولسانی کتب لکھنے کی دریافت کے بعد سمجھا گیا۔ بسا اوقات اس اصطلاح کا استعمال زیبا نشی رسم الخط کے لیے بھی کیا جاتا ہے جس کا استعمال منوتی (جزیرہ کریٹ پر آباد ایزین کانے دور کے تہذیب کے مؤلفین) حتیٰ (قدیم انا طولیائی افراد) اور مایا (وسط امریکہ کی ماہل کولمبیائی مایا تہذیب کے مؤلفین) کرتے تھے۔

Hellenic, Hellas, Hellenistic, Hellenism The term Hellenic is derived from the Greek word *Hellenikos*, which refers to the language and culture of the ancient Greeks much in the same way as the term 'Hellas' refers to the land where the ancient Greeks dwelt. Historically, however, the term 'Hellenistic Age' is dated to 323 BCE to 32 BCE, when Greek culture spread across western Asia and north-eastern Africa following Alexander's military conquests. In several ways this age stood out from the preceding 'Classical Age' as the expanding Greek culture fused with other Oriental cultures and cities like Alexandria and Antioch emerged as the main centers of Hellenic culture. Historians are of the opinion that despite the fall of the last Hellenistic kingdom to the surging Roman might in 146 CE, Hellenic culture continued to flourish until the spread of Islam in the 7th century CE. This enthusiasm for adoption of Greek culture by various peoples during this period and also thereafter is generally referred to as 'Hellenism'.

یونانی، یونان प्रदेश، یونانی پرभाव، یونانवाद अंग्रेजी का 'हेलेनिक' शब्द यूनानी शब्द 'हेलेनिकोस' से बना है जिसका तात्पर्य प्राचीन यूनान की भाषा तथा संस्कृति से है। इसी प्रकार 'हेलास' शब्द उस प्रदेश का सूचक है जहाँ प्राचीन यूनानी लोग रहते थे। ऐतिहासिक दृष्टि से 'हेलेनिस्टिक युग' का तात्पर्य 323 ई.पू. से 32 ई.पू. तक के समय से है, जब यूनानी सभ्यता सिकंदर के आक्रमणों के परिणामस्वरूप पश्चिम एशिया और उत्तर-पूर्व अफ्रीका में फैली थी। यह युग अपने पूर्ववर्ती 'श्रेण्य युग' से कई मामलों में भिन्न था, क्योंकि इस दौरान विस्तारशील यूनानी संस्कृति अन्य पूर्वी संस्कृतियों के साथ मिल गई और सिकंदरिया और ऐंटिओक जैसे नगर यूनानी संस्कृति के मुख्य केंद्रों के रूप में उभर आए। इतिहासकारों के मतानुसार 146 ई. में उभरती हुई रोमन ताकत के सामने अंतिम यूनानी राज्य द्वारा अपने घुटने टेक दिए जाने के बावजूद यूनानी

सभ्यता ईसा की सातवीं सदी में इस्लाम के प्रसार तक फलती-फूलती रही। इस अवधि के दौरान और उसके बाद भी विभिन्न समुदायों द्वारा यूनानी संस्कृति अपनाने के प्रति जो उत्साह दिखाया गया उसे आमतौर पर 'यूनानवाद' (हेलेनिज़्म) के नाम से पुकारा जाता है।

हेलिनी, हेल्ला, हेलिपियाई, हेलिनी अزم (Hellenikos) यह اصطلاح यूनानी लفظ हेलिनीकस (Hellenikos) से مشتक है جس سے مراد قدیم یونانی زبان اور تہذیب ہے۔ ٹھیک اسی طرح ہیللاز (Hellas) سے مراد وہ جگہ ہے جہاں قدیم یونانی رہا کرتے تھے۔ تاہم تاریخی لحاظ سے ہیلینیائی عہد کی اصطلاح کا اطلاق 323 ق م سے 32 قبل مسیحی دور پر ہوتا ہے جب سکندر کی فوجی فتوحات کے بعد یونانی تہذیب مغربی ایشیا اور شمال مشرقی افریقہ میں پھیل گئی تھی۔ کئی لحاظ سے اس عہد کو گذشتہ کلاسیکی دور پر برتری حاصل ہے۔ اس لیے کہ یونان کی عظیم الشان تہذیب مشرقی شہروں اور تہذیبوں میں ضم ہو گئی تھی۔ چنانچہ اسکندر یہ اور انطاکیہ ہیلینیائی تہذیب و تمدن کے اہم مراکز کے طور پر ابھر کر سامنے آئے۔ مورخین کا خیال ہے کہ 146 عیسوی میں رومیوں کی بڑھتی ہوئی قوت کے آگے آخری ہیلینیائی سلطنت کی سرگونی کے باوجود ہیلینیائی تہذیب ساتویں صدی عیسوی میں اسلام کے پھیلنے تک مسلسل عروج پر رہی ہے۔ مذکورہ مدت اور اس کے بعد بھی لوگوں میں یونانی تہذیب کے تئیں جو جوش و جذبہ تھا اسے عام طور پر ہیلینی ازم (یونان شناسی) سے تعبیر کیا جاتا ہے۔

Heritage A person's heritage is made up of the practices and traditions that are passed on from one generation to the next in the context of family, community and region where they have been raised. It comprises both cultural and natural heritage. Cultural heritage is created by human beings and is divided into tangible and intangible heritage. Tangible heritage includes objects, monuments or sites of aesthetic, archaeological, anthropological and ethnographical importance. Intangible heritage on the other hand includes all forms of traditional, popular or folk culture like oral traditions, customs, languages, music, dance, rituals, festivities, indigenous medicine and pharmacopoeia. Natural heritage, which is living in nature, includes outstanding physical, and biological features and also the habitats of threatened animals and other species.

विरासत किसी भी व्यक्ति की विरासत वे आचार-व्यवहार तथा परंपराएँ हैं जो उसे उसके परिवार, समुदाय और क्षेत्र से पीढ़ी-दर-पीढ़ी मिलते आए हैं। विरासत मुख्यतः दो प्रकार की होती है— सांस्कृतिक विरासत और प्राकृतिक विरासत। सांस्कृतिक विरासत मानवनिर्मित होती है और इसे मूर्त तथा अमूर्त श्रेणियों में बाँटा गया है। मूर्त विरासत में वे वस्तुएँ, स्मारक तथा पुरास्थल शामिल होते हैं जो सौंदर्यात्मक, पुरातत्वीय, मानवशास्त्रीय तथा मानवजाति-वर्णनात्मक दृष्टि से महत्वपूर्ण हों। अमूर्त विरासत में सभी प्रकार की परंपरागत एवं प्रचलित लोक संस्कृति तथा उसके नाना रूप जैसे मौखिक

परंपराएँ, रूढ़ियाँ, भाषाएँ, संगीत, नृत्य, रीति-रिवाज, तीज-त्योहार, स्वदेशी औषधियाँ शामिल होती हैं। प्राकृतिक विरासत जीवंत प्रकृति की होती है और उसमें विशिष्ट भौतिक एवं जैविक विशेषताएँ तथा लुप्त प्राय जीव जंतुओं के आवास शामिल होते हैं।

میراث کسی انسان کی میراث وہ اعمال اور روایات ہیں جو خاندان، قوم اور جائے پیدائش سے نسل در نسل منتقل ہوتی آرہی ہیں۔ اس میں ثقافتی و فطری دونوں طرح کی میراث شامل ہیں۔ ثقافتی میراث انسانوں کی تخلیق ہے اور اسے قطعی و غیر قطعی میراث میں تقسیم کیا جاتا ہے۔ قطعی میراث میں سامان، یادگاریں یا حسین مقامات، آثارِ ریات، بشریات اور نسلیات سے متعلق اہم چیزیں شامل ہیں۔ دوسری جانب غیر قطعی میراث میں روایتی، مشہور یا عوامی ثقافت کی تمام شکلیں مثلاً زبانی روایات، رسوم، زبانیں، موسیقی، رقص، مذہبی رسوم، تہوار، دیسی دوائیاں اور ذخیرہ ادویات وغیرہ شامل ہیں۔ فطری میراث نوعیت کے اعتبار سے جان دار ہوتی ہیں جن میں امتیازی طبیعیاتی اور جسمانی اوصاف اور وہ مقامات بھی شامل ہیں جن میں معدوم ہو جانے کے خوف سے دوچار جانور اور دیگر ذی حیات مخلوقات رہتی ہیں۔

Hijra, Hijri era Originally an Arabic word, *Hijra* is used to commemorate the flight or emigration of Muhammad from Mecca to Medina in 622 CE. Muslims adopted this incident as the base year in their calendar. Accordingly the ensuing era in Islamic calendar has come to be reckoned as the *Hijra* Era (A.H. Annohegira).

ہجرا، ہجری سنو مूलرूप سے اعرابی شब्द 'ہجرا' का प्रयोग हजरत मुहम्मद द्वारा 622 ई. में मक्का छोड़कर मदीना जा बसने की याद में किया जाता है। मुसलमानों ने इस घटना को अपने कैलेंडर में आधार वर्ष माना। तब से शुरू होने वाला संवत् इस्लामी कैलेंडर में 'हजरी संवत्' के नाम से जाना जाता है। **ہجری، ہجری سنو** بنیادی طور پر عربی لفظ ہجری کا استعمال 622 عیسوی میں پیغمبر محمد کی مکہ سے مدینہ ہجرت کرنے کی یاد میں کیا جاتا ہے۔ مسلمانوں نے اس واقعہ کو اپنے کلیئڈر کے لیے بنیادی سال کے طور پر اپنایا۔ اس لیے اسلامی کلیئڈر میں سنہ کا تعین ہجری سنہ کے طور پر کیا جاتا ہے۔

Hinayana The term literally means "the Lesser Vehicle" in Sanskrit. This term was coined quite early in the first millennium C.E. to refer to "the earliest system of Buddhist doctrine", or the tradition. As per this tradition the highest goal for an individual was the attainment of *Nirvana* and become an *arhat* (a perfected person or a person who has attained spiritual enlightenment, and hence has become free from the cycle of rebirth). This tradition regarded the Buddha also as a human being who became an arhat through the attainment of enlightenment. Accordingly, in this tradition the veneration of symbols associated with the Buddha such as the *stupas* and relics was considered as meritorious but not essential for attaining *nirvana*.

ہینیان संस्कृत भाषा के इस शब्द का शाब्दिक अर्थ है 'छोटी गाड़ी'। यह शब्द ईसा की पहली सहस्राब्दी की प्रारंभिक शताब्दियों में बौद्ध सिद्धांत या परंपरा की प्राचीनतम प्रणाली को अभिव्यक्त करने के लिए गढ़ा गया था। इस परंपरा के अनुसार किसी भी व्यक्ति का परम लक्ष्य निर्वाण प्राप्त करना और अर्हत् (पूर्णता और प्रबुद्धता प्राप्त व्यक्ति जो जीवन-मरण के चक्र से मुक्त हो गया हो) बनना था। इस परंपरा में बुद्ध को भी एक मानव माना गया, जो ज्ञान प्राप्त कर अर्हत् बन गए थे। इस परंपरा में बुद्ध से संबंधित प्रतीकों, जैसे स्तूप तथा अवशेषों के प्रति श्रद्धा रखने को स्तुत्य तो माना जाता था, पर निर्वाण प्राप्ति के लिए अनिवार्य नहीं।

بین یان اس اصطلاح کا مطلب سنسکرت میں ”چھوٹی چکری“ ہے۔ اس اصطلاح کو پہلے ہزارے عیسوی صدی کی بالکل ابتدا میں بدھ مت کے اولین اصول یا روایت کے لیے وضع کیا گیا۔ اس روایت کے مطابق ایک شخص کا سب سے اعلیٰ مقصد نجات (نروان) حاصل کرنا اور ارہٹ (انسان کامل یا روحانی طور پر روشن ضمیر جو جنم-مرن کے چکر سے آزاد ہو) بننا تھا۔ اس روایت کے اعتبار سے گوتم بدھ حصول بصیرت کے بعد ارہٹ بن گئے تھے۔ لہذا اس روایت میں بدھ سے وابستہ نشانات مثلاً استوپوں اور تبرکات کو قابل احترام سمجھا جاتا تھا تاہم حصول نجات کے لیے لازم نہیں تھا۔

Hinduism The term refers to a cluster of religious, philosophical and cultural traditions and practices native to India. Most of these traditions and practices are based on concepts of *Karma*, *Dharma*, *Gyana*, doctrine of reincarnation and Vedas as the final scriptural authority. All these traditions and practices have evolved over a long period of time through a complex historical process. The term in this form has come into common usage since 19th century onwards.

ہندو دھرم یہ شब्द ऐسی धार्मिक, दार्शनिक और सांस्कृतिक परंपराओं तथा पद्धतियों के समूह का सूचक है जिनका प्रादुर्भाव भारत में हुआ है। इनमें से अधिकांश परंपराएँ एवं पद्धतियाँ कर्म, धर्म और ज्ञान की संकल्पनाओं, पुनर्जन्म के सिद्धांत और वेदों को अंतिम प्रामाणिक धर्मग्रंथ मानने पर आधारित हैं। ये सभी परंपराएँ एवं पद्धतियाँ एक जटिल ऐतिहासिक प्रक्रिया के माध्यम से एक लंबे अरसे में विकसित हुई हैं। इस रूप में 'हिंदू धर्म' शब्द का आम इस्तेमाल 19वीं शताब्दी से ही शुरू हुआ है।

ہندومت اس اصطلاح سے مراد ہندوستان کی مذہبی، فلسفیانہ و تہذیبی روایات اور مقامی معمولات کا مجموعہ ہے۔ ان روایات و معمولات میں سے اکثر و بیشتر کی بنیاد کرم (عمل)، دھرم (عقیدہ)، گیان (علم)، تصور اوتار اور ویدوں پر بحیثیت آخری مذہبی احکام کے یقین کرنے پر منحصر ہے۔ ان تمام روایات اور معمولات کی نشوونما ایک لمبی مدت کے دوران پیچیدہ تاریخی عمل کے تحت ہوتی رہی ہے۔ اس اصطلاح کا عام استعمال اس مفہوم میں انیسویں صدی سے شروع ہوا۔

Historiography The term refers to the study of how history is written or handed down through the ages. While writing historiography a writer takes into

consideration the various means by which a historical source is formed, such as the credibility of the sources used, the motives of the author composing the history, and its authenticity.

इतिहास लेखन इस विषय के अंतर्गत यह अध्ययन किया जाता है कि इतिहास कैसे लिखा जाता है और कैसे यह एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक पहुँचता है। इतिहास लेखन करते समय लेखक उन सभी साधनों को ध्यान में रखता है जिनके माध्यम से एक ऐतिहासिक स्रोत तैयार किया जाता है, जैसे प्रयुक्त स्रोतों की विश्वसनीयता, इतिहास तैयार करने वाले लेखक का प्रयोजन और उसकी प्रामाणिकता।

تاریخ نویسی اس اصطلاح سے مراد تاریخ کے اس مطالعے سے ہے کہ وہ کس طرح لکھی اور عہد بہ عہد آنے والی نسلوں کو منتقل کی جاتی ہے۔ ایک مورخ کو تاریخ لکھنے وقت کئی وسائل مثلاً استعمال ہونے والے ماخذ و مصادر کی صداقت، تدوین تاریخ سے متعلق مولف کے اپنے محرکات اور استناد کو ذہن میں رکھنا پڑتا ہے جن کے ذریعے تاریخی ماخذ کو ایک شکل دی جاتی ہے۔

Homo erectus The term refers to a stage in the human evolution when the *hominid* developed a fully erect posture. (See also, HOMINID)

ہومو ایریکٹس آدی مانو کے विकास کی उस अवस्था को होमो ایریکٹس कहा जाता है जब वह पैरों के बल सीधे खड़े होकर चलने लगा था (होमोनिड प्रविष्टि भी देखें)

ہومو ایریکٹس (انسان راست قامت) اس اصطلاح سے مراد بنی نوع انسان کے ایک ارتقائی مرحلہ سے ہے جس میں انسان (ہومنیڈ) مکمل طور پر سیدھی حالت اختیار کر لیتا ہے۔ (مزید دیکھیں ہومنیڈ)

Homo habilis The term refers to a *hominid* specie which is characterised by its ability to make use of its front paws as independent hands. Literally this Latin term means 'able man' or "handy man".

ہومو ہیبلیس یہ شब्द मानو کی उस अवस्था का सूचक है जब उसमें अपने आगे के पंजों का इस्तेमाल स्वतंत्र हाथों के रूप में करने की क्षमता उत्पन्न हो गई। لैٹین भाषा के इस शब्द का शाब्दिक अर्थ है 'योग्य मनुष्य' या 'सिद्धहस्त मनुष्य'।

ہومو ہیبلیس انسانی ارتقا کے لحاظ سے اس اصطلاح سے مراد انسان کی وہ نسل ہے جس کی خاصیت یہ بیان کی جاتی ہے کہ وہ اپنے پنجوں کا استعمال خود مختار ہاتھوں کی طرح کرنے کے قابل ہو گئی تھی۔ اس لاطینی اصطلاح کا لفظی مفہوم 'اہل آدمی' یا 'دست دار آدمی' ہے۔

Human evolution *Hominids* evolved for million of years to arrive at the stage of present human specie. *Ramapithecus* of the Miocene period evolved into *Australopithecus Africanus* of the Pliocene and then to the *Homohabilis* who could use hands to make tools. From the beginning of the Pleistocene period comes the specie of *Homoerectus* with a straight backbone. This specie was replaced by *Homosapien* (literally the

thinking man) the nearest ancestor to modern day humans. The specie with the prefix 'homo' can be distinguished from the earlier *Australopithecus* in terms of larger brain size and smaller jaws and teeth due probably to the difference in dietary (food) habits.

मानव विकास मनुष्य को अपनी होमिनिड अवस्था से विकसित होकर वर्तमान अवस्था तक पहुँचने में लाखों वर्ष लगे। मायोसीन काल के 'रामा पिथिकस' का विकास प्लायोसीन काल के 'ऑस्ट्रेलोपिथिकस एफ्रीकनस' के रूप में हुआ जो आगे चलकर 'होमो हैबिलिस' के रूप में विकसित हुआ। यह अपने हाथों से औजार बना सकता था। प्लिस्टोसीन काल के प्रारंभ से 'होमो इरेक्टस' का अविर्भाव हुआ जिसकी रीढ़ की हड्डी सीधी थी। फिर 'होमो इरेक्टस' का स्थान 'होमो सैपियंस' (चिंतनशील मनुष्य) ने ले लिया जो आज के मनुष्य का सबसे नजदीकी पूर्वज माना जाता है। पूर्ववर्ती 'ऑस्ट्रेलोपिथिकस' और परवर्ती 'होमो' उपसर्ग वाले प्राणियों में मुख्य अंतर यह था कि 'होमो' उपसर्ग वाले प्राणियों का मस्तिष्क ऑस्ट्रेलोपिथिकस की तुलना में बड़ा था और जबड़े तथा दाँत उसकी तुलना में बहुत छोटे थे, जिसका मतलब यह हो सकता है कि खान-पान की आदतों में बहुत अंतर आ गया था।

انسانی ارتقا۔ بنی نوع انسان لاکھوں سال نشوونما پانے کے بعد موجودہ انسانی شکل کے مرحلے تک پہنچا ہے۔ مایوسینی دور (ارضیاتی عہد سے متعلق چوتھے دور) کے 'راما پیتھیکس' کی ترقی پلائیوسین کے 'آسٹرالوپیتھیکس' اور 'پیتھیکس' کی شکل میں ہوئی اور بعد میں 'ہومو ہیپلیس' کی شکل میں ہوئی جو ہاتھوں کا استعمال اور سازگی کے لیے کر سکتے تھے۔ وسط حیاتی دور (پلیسٹوسین) کی ابتدا سے نوع انسان (ہومو ارکتیس) کی ریڑھ کی ہڈی سیدھی ہو گئی۔ اس کی جگہ موجودہ انسان کے قریب ترین آباؤ اجداد 'ہومو سیپین' (لفظی معنی سوچنے والا انسان) نے لی۔ 'ہومو' (Homo) سے ملحق بنی نوع انسان کے مقابلے میں سابقہ 'آسٹرالوپیتھیکس' کا دماغ بڑا اور جڑے اور دانت چھوٹے تھے۔ شاید کہ یہ فرق غذاؤں میں اختلاف طبیعت کی وجہ سے تھا۔

Humanism, Humanist The term refers to the world-view in which human values and concerns occupy a central place. Historically, the term is associated with the intellectual and cultural movement which occurred in Italy during the Renaissance period (14th-15th centuries) and later spread to other parts of Europe (15th-17th centuries). Humanism as a system of thought laid emphasis on a rational understanding of the universe and the place of humanity in it as opposed to the previously held notion of the divine will guiding human affairs. There were several scholars, writers and artists like Picodella Mirondola (1463-1494) and Petrarch (1304-1374) who spread this message of humanism through their exemplary works and came to be known as 'humanists'.

मानवतावाद, मानवतावादी यह शब्द एक ऐसे विश्वमत का द्योतक है जिसमें मानवीय मूल्यों और सरोकारों को प्रमुखता दी जाती है। ऐतिहासिक

दृष्टि से देखा जाए तो यह शब्द उस बौद्धिक एवं सांस्कृतिक आंदोलन से जुड़ा है जो पुनर्जागरण काल (14वीं-15वीं शताब्दी) के दौरान इटली में छिड़ा था और फिर आगे चलकर (15वीं-17वीं शताब्दियों में) यूरोप के अन्य भागों में भी फैल गया। एक चिंतन प्रणाली के रूप में मानवतावाद ने विश्व को तर्कपूर्ण ढंग से समझने और उसमें मानवता के स्थान को जानने पर बल दिया, जबकि पहले यह समझा जाता था कि कोई दैवी शक्ति है जो मनुष्य की जीवनचर्या को चलाती है। पिकोडेल्ला मिरोंडोला (1463-1494) और पेट्रार्क (1304-1374) जैसे अनेक विद्वानों, लेखकों और कलाकारों ने अपनी आदर्श कृतियों के द्वारा इस मानवतावादी संदेश का प्रचार-प्रसार किया और वे 'मानवतावादी' कहलाए।

انسان دوستی، انسان دوست اس اصطلاح سے مراد ایک عالمی نظریہ ہے جس میں انسانی اقدار اور انسان دوستی کو مرکزی اہمیت حاصل ہے۔ تاریخی لحاظ سے اس اصطلاح کا تعلق نشاۃ ثانیہ (14ویں تا 15ویں صدی) کے دوران اٹلی میں رونما ہونے والی فکری و تہذیبی تحریک سے ہے جو بعد میں یورپ (15ویں تا 17ویں صدی) کے دوسرے علاقوں میں پھیلی۔ اس نظریہ کے برخلاف کہ انسانی معاملات مشیت الہی کے مطابق انجام پاتے ہیں، انسان دوستی نے ایک طرز فکر کی حیثیت سے کائنات اور مقام انسانیت کو عقلی تقاضوں کی روشنی میں سمجھنے پر زور دیا۔ پیکوڈیلا میرنڈولا (1463 تا 1494) اور پیٹرارک (1304 تا 1374) جیسے بہت سے اصحاب علم و فکر، اہل قلم اور فن کار تھے جنہوں نے انسانیت کے اس پیغام کو اپنے مثالی کارناموں کے ذریعے پھیلا یا انھیں انسان دوست کہا جانے لگا۔

Hunter-gatherers The term is used to refer to those who in early societies subsisted on the hunting of animals, fishing and the collection of food stuff from the forest. As a mode of subsistence hunting-gathering is commonly associated with the Palaeolithic and Mesolithic periods, though its traces are seen through most periods of human history. Groups relying on hunting and gathering are organised in small bands and are constantly on the move.

آخےटक-سنگراہک इस शब्द का प्रयोग प्रारंभिक समाजों के उन लोगों के लिए किया जाता है जिनका निर्वाह जानवरों के शिकार, मछली पकड़ने और जंगल से खाद्य पदार्थों के संग्रह पर आधारित था। भरण-पोषण के लिए शिकार और खाद्य-संग्रहण के तरीके को आमतौर पर पुरापाषाण और मध्यपाषाण काल से जोड़ा जाता है, किंतु इसके साक्ष्य मानवीय इतिहास के अधिकांश कालों में दिखते रहे हैं। शिकार और संग्रहण पर निर्भर रहने वाले समुदाय अपनी छोटी-छोटी टुकड़ियाँ बनाकर भोजन की तलाश में सदैव घूमते रहे हैं।

शिकार و غذائی اجناس جمع کرنے والا اس اصطلاح سے مراد وہ لوگ ہیں جن کے ذرائع معاش کا انحصار ابتدائی سماج میں جانوروں کے شکار، مانی گیری اور جنگل جھاڑیوں سے اشیائے خوردنی جمع کرنے پر تھا۔ ذریعہ معاش کی حیثیت سے شکار اور غذائی اجناس جمع کرنا عام طور پر قدیم حجری دور اور وسط حجری دور سے وابستہ تھا لیکن یہ تقریباً پوری تاریخ انسانی میں نظر آتا ہے۔ شکار اور غذائی اجناس جمع کرنے والے گروہ چھوٹے چھوٹے جیتھے بنا کر غذا کی تلاش میں مسلسل گھومتے رہتے تھے۔

Ii

Immigrants The term refers to people who come to live in a country from another country. Under the British rule many Indians were taken to work in the plantations of Mauritius, Fiji, Trinidad, Surinam etc. Many other Indians also went to Burma and as far as South Africa to settle or do business. These Indians were called immigrants in those countries.

आप्रवासी इस शब्द का तात्पर्य उन लोगों से है जो एक देश को छोड़कर दूसरे देश में रहने के लिए आते हैं। ब्रिटिश शासन काल में अनेक भारतीयों को मॉरीशस, फ़ीजी, त्रिनिडाड, सूरीनाम आदि देशों के बागानों में काम करने के लिए ले जाया गया था। बहुत से अन्य भारतीय बर्मा और सुदूरवर्ती दक्षिण अफ्रीका में भी बसने या व्यापार करने गए थे। उन देशों में इन भारतीयों को 'आप्रवासी' कहा जाता था।

मهاभियोग इस शब्द का तात्पर्य उन लोगों से है जो एक देश को छोड़कर दूसरे देश में रहने के लिए आते हैं। ब्रिटिश शासन काल में अनेक भारतीयों को मॉरीशस, फ़ीजी, त्रिनिडाड, सूरीनाम आदि देशों के बागानों में काम करने के लिए ले जाया गया था। बहुत से अन्य भारतीय बर्मा और सुदूरवर्ती दक्षिण अफ्रीका में भी बसने या व्यापार करने गए थे। उन देशों में इन भारतीयों को 'आप्रवासी' कहा जाता था।

Impeachment The term refers to a process through which criminal proceedings are moved in a legislative body against a public official with a view to remove him/her from office on firm charges. The tradition of impeachment originated in England in the 14th century. Subsequently it became an established practice in countries which adopted the British parliamentary features. During the colonial period impeachment proceedings had been moved in the British Parliament against Warren Hastings, the Governor General of Bengal on the charges of corruption and mis-governance.

महाभियोग यह शब्द एक प्रक्रिया का द्योतक है जिसके माध्यम से एक सरकारी अधिकारी को उस पर लगे पक्के आरोपों के आधार पर उसके पद से हटाने के लिए विधायी निकाय में फ़ौजदारी मुकदमा चलाया जाता है। महाभियोग चलाने की परंपरा का उदय 14वीं शताब्दी में इंग्लैंड में हुआ। आगे चलकर यह परंपरा उन देशों में स्थापित हो गई जिन्होंने ब्रिटेन की संसदीय प्रणाली के तत्वों को अपना लिया। औपनिवेशिक काल में बंगाल के गवर्नर जनरल वॉरेन हेस्टिंग्स के विरुद्ध भ्रष्टाचार और कुशासन संबंधी आरोपों के लिए ब्रिटिश पार्लियामेंट में महाभियोग की कार्यवाही चलाई गई थी।

बाजप्रेस इस शब्द का तात्पर्य उन लोगों से है जो एक देश को छोड़कर दूसरे देश में रहने के लिए आते हैं। ब्रिटिश शासन काल में अनेक भारतीयों को मॉरीशस, फ़ीजी, त्रिनिडाड, सूरीनाम आदि देशों के बागानों में काम करने के लिए ले जाया गया था। बहुत से अन्य भारतीय बर्मा और सुदूरवर्ती दक्षिण अफ्रीका में भी बसने या व्यापार करने गए थे। उन देशों में इन भारतीयों को 'आप्रवासी' कहा जाता था।

के थाबत श्दह ज्राम् के खलफ म्दमत कुमजस आमन सаз के सामने स लीे पेश क्िया जाता है के रत्कब जर्म की व्जे से ससे म्तेल्द व्फ्तर से द्स्त ब्रदर क्िया जाे- बाजप्रेस की स र्वाित का आंख जुदुहो स द्दरी म् स अंग्लिंड म् स ह्वात्हा- ब्दर म् स ये ढर ब्ते काररर म् मालक म् स म्बुठ्ठी से قائ्म ह्ोग्िया ज्हा स ब्रठानुी पार्लिमान्ी ख्स्वसिात कुा प्नाया ग्ियात्हा- नुा बादियाती दुर म् स बंगाल के गुरर जुरल वारिन ह्सैन्गस पर ब्दनुान्ी अर ब्दनुम्ही के खलफ बाजप्रेस के लीे ब्रठानुी पार्लिमेंठ म् स म्दम ह् चलाया ग्ियात्हा-

Imperialism, Imperialist Technically, the term is often used to refer to the policies or practices adopted by any country to extend its control or influence over other countries. All through the history of humankind examples of such empire building have been witnessed in various continents. However, historians generally use this term to describe the ways in which the countries of the West went about to carve out colonies for themselves or exercised political or economic control over other nations during the 19th and 20th centuries to enlarge their own sphere of influence. Even in this context certain points have been raised to differentiate between 'colonialism' and 'imperialism'. According to historians, whereas 'colonialism' stands for appropriation of territory for the purposes of settlement or commercial gains, 'imperialism' as a matter of state policy pursues the objective of enlarging the sphere of influence of the 'imperialist' power either for economic gain or for geo-strategic purpose or simply to satisfy its quest for power and prestige. In this latter category, historians generally put the wave of conquests that were made by various European countries, the United States of America and Japan during the late 19th and early 20th centuries. But, whatever may have been the reasons for imperialism to sustain itself in world politics, it has always been criticised as morally wrong and politically unacceptable.

साम्राज्यवाद, साम्राज्यवादी तकनीकी दृष्टि से 'साम्राज्यवाद' शब्द का प्रयोग उन नीतियों या व्यवहारों के लिए किया जाता है जो एक देश द्वारा अन्य देश पर अपने नियंत्रण या प्रभाव का विस्तार करने के लिए प्रयुक्त किए जाते हैं। समग्र मानव इतिहास में विभिन्न महाद्वीपों में ऐसे साम्राज्य निर्माण के उदाहरण देखने को मिलते हैं। किंतु इतिहासकार आमतौर पर इस शब्द का प्रयोग उन तरीकों का वर्णन करने के लिए करते हैं जिनके द्वारा पश्चिमी देशों ने 19वीं तथा 20वीं शताब्दियों के दौरान अपने प्रभाव-क्षेत्र का विस्तार करने के लिए अन्य देशों पर अपने राजनीतिक अथवा आर्थिक नियंत्रण का प्रयोग किया या अपने उपनिवेश बसाए। इस संदर्भ में भी 'उपनिवेशवाद' और 'साम्राज्यवाद' के बीच अंतर स्पष्ट करने के लिए कतिपय प्रश्न उठाए गए। इतिहासकारों के अनुसार 'उपनिवेशवाद' का तात्पर्य है बस्ती बसाने या वाणिज्यिक लाभ कमाने के लिए किसी राज्य क्षेत्र को अपना बना लेना। दूसरी ओर, 'साम्राज्यवाद' का

विचार-विमर्श का प्रमुख विषय बन गया जब ऐडम स्मिथ (1723-1790) की अहस्तक्षेप नीति 'लैसे फ्रेयरे' संबंधी आर्थिक विचारों का और जेरेमी बेंथम (1748-1832) और उसके अनुयायियों के राजनीतिक विचारों का प्रकाशन हुआ। ऐडम स्मिथ की 'लैसे फ्रेयरे' नीति का तात्पर्य यह है कि व्यक्ति को अकेला छोड़ दिया जाए यानी राज्य के द्वारा उसके मामलों में कोई हस्तक्षेप न किया जाए। इसी प्रकार जेरेमी के राजनीतिक विचारों का तात्पर्य यह है कि प्रत्येक व्यक्ति को एक व्यक्ति ही माना जाए, एक से अधिक नहीं। किंतु इस शब्द का निर्माण सबसे पहले फ्रांस के राजनीतिक टीकाकार ऐलेक्सिस डीतेक्वेविले (1805-1859) ने किया था। तब से इस शब्द का व्यापक रूप से प्रचार हुआ और इसके समर्थकों को 'व्यक्तिवादी' कहा जाने लगा।

انفرادیت، انفرادیت پسند عام طور پر اس اصطلاح سے مراد ایک نقطہ نظر ہے جس کے مطابق افراد (مرد-عورت) اپنے مقاصد و مفادات کے بارے میں زیادہ بہتر فیصلہ کر سکتے ہیں اور تمام تر ضروری آزادی و مواقع حاصل ہونے کی صورت میں وہ نہ صرف خود ترقی کر سکتے ہیں بلکہ سماج کی عمومی فلاح و بہبود میں بھی تعاون کر سکتے ہیں۔ اس دعوے کی بنیاد اس دلیل پر تھی کہ ایک شخص کا تخلیقی رویہ اور مزاج زیادہ موثر طریقے سے ترقی کی راہ پر گامزن ہوتا ہے جب سماج اسے پسند کی زیادہ سے زیادہ آزادی دیتا ہے۔ 18 ویں اور 19 ویں صدی کے دوران اس فلسفے نے پہلی بار انگلینڈ کے لوگوں کے ذہنوں پر گہرا اثر ڈالا اور بعد میں ایڈم اسمتھ (1723 تا 1790) کے نظریہ اقتصادیات 'ریفرمز' (یا 'تہا چھوڑ دو') اور جرمی بنتھم (1748 تا 1832) اور اس کے پیروؤں کے نظریہ سیاست 'ہرفرد کو ایک ہی فرد تسلیم کیا جائے، ایک سے زیادہ نہیں' کی اشاعت کے بعد دوسری جگہوں میں پھیلا۔ لیکن فرانسیسی سیاسی مبصر لیکسیس ڈی ٹاکویولے (1805 تا 1859) پہلا شخص تھا جس نے اس اصطلاح کو وضع کیا، تب سے اس کو بہت زیادہ مقبولیت حاصل ہوئی اور اس کے حامیوں کو انفرادیت پسند کہا جانے لگا۔

Indulgences (grant of) The term refers to a practice which started in the Catholic church towards the end of the 11th century through which the Pope exercised his spiritual authority to grant 'indulgences' to forgive all or parts of the temporal or worldly punishment that would come upon a person in this life and in the purgatory or hell after death once a confession or admission of guilt had been made by a person to that effect. The practice gained acceptance on the belief that the Pope could grant such forgiveness on the basis of the merits or good works which had been conferred upon him on behalf of the Christ and other saints. Originally 'indulgences' were granted in extraordinary cases and especially to encourage individuals to join the crusades as soldiers. However, by the 14th century the Popes started granting 'indulgences' in return for payment to raise funds for building churches and hospitals. Subsequently, the practice was also extended to persons who were already

dead. As a result people came to think that money could buy them and their dead near and dear ones an escape from penance in this life and punishment after death. This led the Catholic church to get embroiled in extreme corruption. Hence it became an important reason for the rise of the religious Reformation movement in Europe in the 16th century. On 31st October 1517 the German theologian Martin Luther put up a statement of 95 theses objecting to the indulgence doctrine on the door of the Castle church of Wittenburg heralding the beginning of this movement.

اننوگرہ-دان اس شब्द का तात्पर्य एक ऐसी पद्धति से है जो 11वीं शताब्दी के अंतिम वर्षों में कैथोलिक चर्च में प्रारंभ की गई थी। इस पद्धति के माध्यम से पोप अपने आध्यात्मिक प्राधिकारों का प्रयोग करते हुए किसी व्यक्ति को अनुग्रह या क्षमापत्र प्रदान करता था, जिसके अंतर्गत उस व्यक्ति द्वारा अपने पापों का प्रायश्चित करने के उपरांत उसे उसके दुष्कर्मों तथा पापों के लिए क्षमा कर दिया जाता था। फलस्वरूप, उस व्यक्ति को उसके जीवन में और मृत्यु के बाद नरक में कोई दंड नहीं भुगतना पड़ता था। क्षमादान की यह पद्धति इस विश्वास पर आधारित थी कि पोप उस व्यक्ति को उन पुण्यों या सुकर्मों के आधार पर क्षमादान कर सकता था जो ईसा मसीह और अन्य संतों द्वारा उसे प्रदान किए गए थे। प्रारंभ में अनुग्रह पत्र असाधारण मामलों में ही, विशेष रूप से लोगों को सैनिक के रूप में धर्म युद्धों में शामिल होने के लिए प्रोत्साहन देने हेतु प्रदान किए जाते थे। किंतु 14वीं शताब्दी तक आते-आते, पोपों ने चर्च तथा अस्पताल बनाने के लिए धनराशियाँ लेकर बदले में अनुग्रह पत्र देना शुरू कर दिया था। इसके बाद यह प्रथा उन लोगों के लिए भी अपनाई जाने लगी जो पहले ही मर चुके थे। इसके परिणामस्वरूप लोग यह सोचने लगे कि वे अपने लिए और अपने प्रियजनों के लिए भी यह अनुग्रह खरीद सकते हैं, जिससे उन्हें इस जीवन में और मृत्यु के बाद भी दंड से मुक्ति मिल जाएगी। फलतः कैथोलिक चर्च घोर भ्रष्टाचार में डूब गया। यही भ्रष्टाचार 16वीं शताब्दी के यूरोप में धार्मिक सुधार आंदोलन के उदय के लिए एक महत्वपूर्ण कारण बना। 31 अक्टूबर 1517 के दिन जर्मन धर्म-मीमांसक मार्टिन लूथर ने 95 धारणाओं वाला एक विवरण इस अनुग्रह सिद्धांत के विरुद्ध विटनबर्ग के कासल चर्च के दरवाजे पर प्रस्तुत किया जिससे इस सुधार आंदोलन का श्री गणेश हुआ।

بخشش نامہ (عطیہ) اس سے مراد ایک ایسا عمل ہے جس کا آغاز گیارہویں صدی کے اختتام کے قریب کیتھولک کلیسا میں ہوا، جس کے تحت بعض لوگوں کو ان کے ارتکاب و اعتراف جرم کے سبب ان کی زندگی، عالم برزخ یا جہنم میں ملنے والی سزاؤں کی معافی کے لیے پوپ اپنے روحانی اختیارات کا استعمال بخشش نامہ جاری کرنے کے لیے کرتا تھا۔ اس عمل کو اس عقیدہ سے تقویت ملی کہ پوپ اپنے نیک اعمال اور خوبیوں کے سبب جو اسے حضرت عیسیٰ اور دوسرے بزرگوں کی نسبت سے حاصل ہے، اس نوع کی بخشش عطا کرنے کا مجاز ہے۔ اصلاً بخشش نامے غیر معمولی صورت حال یا خاص طور پر صلیبی جنگوں میں فوجیوں کی حوصلہ افزائی کے لیے دیے جاتے تھے، تاہم چودھویں صدی سے کلیساؤں اور

شفاخانوں کی تعمیر کے لیے دیے گئے چندوں کے عوض پوپ بخشش نامے دینے لگے، بعد میں یہ سلسلہ ان لوگوں تک پہنچا جن کی وفات پہلے ہی ہو چکی تھی۔ نتیجتاً لوگ سوچنے لگے کہ بخشش نامے روپیوں سے خریداجا سکتا ہے اور اپنے اعزاء و اقربا کو اس دنیا کے عذابوں اور وفات کے بعد ملنے والی سزاؤں سے بچایا جاسکتا ہے۔ اس صورت حال نے کیتھولک کلیسا کو سخت بدعنوانی کی مصیبت میں مبتلا کر دیا۔ چنانچہ یہ معاملہ سولہویں صدی میں یورپ میں مذہبی تحریک اصلاح کے آغاز کا اہم سبب بن گیا۔ 31 اکتوبر 1517 میں جرمنی کے عالم دین مارٹن لوتھر نے اس تحریک کی شروعات کا نعرہ بلند کرتے ہوئے بخشش نامہ کے اصول پر 95 اعتراضات پر مشتمل بیان کو ٹیبرگ کاسل کلیسا کے دروازہ پر رکھ دیا۔

Industrial Revolution, Industrialisation Greatly popularised by the English economic historian Arnold Toynbee (1852-1883), the term refers to the unprecedented change that first occurred in England from 1760 to 1840 due to the large scale substitution of the earlier labour-driven craft-based economy by a new capital-driven machine-based economy. This was made possible due to significant technological innovations, which saw the uses of new energy sources like coal and steam, new basic materials like iron and steel and new machines and tools like the spinning jenny, steam engines, telegraph and radio. Consequently, there came into vogue the 'factory system', which relied on the system of division of labour and specialisation of function. Taken together, these changes ensured remarkable economic growth for England and set up a trend for other European countries, the United States of America and eventually the rest of the world to pursue in times to follow. And, today, even as the trend is continuing with much greater technological innovations in diverse fields, the process has come to be known as 'industrialisation'.

औद्योगिक क्रांति, औद्योगीकरण इंग्लैंड के आर्थिक इतिहासकार आरनॉल्ड टोयनबी (1852-1883) द्वारा व्यापक रूप से प्रचारित किए गए इस

शब्द का तात्पर्य उस अभूतपूर्व परिवर्तन से है जो सर्वप्रथम इंग्लैंड में 1760 से 1840 के दौरान पुरानी श्रम-चालित और शिल्प-आधारित अर्थव्यवस्था के स्थान पर नई पूँजी-चालित और मशीन-आधारित अर्थव्यवस्था की स्थापना के कारण हुआ। यह परिवर्तन उन महत्वपूर्ण प्रौद्योगिकीय नवाचारों के कारण संभव हुआ जो कोयला तथा भाप जैसे ऊर्जा के नए स्रोतों, लोहा तथा इस्पात जैसी नई बुनियादी सामग्रियों और कताई मशीन (स्पिनिंग जेनी), भाप इंजन, टेलीग्राफ और रेडियो जैसे नए उपकरणों एवं यंत्रों के फलस्वरूप अस्तित्व में आए। फलस्वरूप, फैक्ट्री प्रणाली का आगमन हुआ जो श्रम के विभाजन और कार्य की विशेषज्ञता की प्रणाली पर निर्भर थी। कुल मिलाकर इन परिवर्तनों ने इंग्लैंड के लिए उल्लेखनीय आर्थिक विकास सुनिश्चित कर दिया और यूरोप के अन्य देशों, संयुक्त राज्य अमेरिका तथा उसके बाद बाकी दुनिया के देशों के लिए भी भविष्य में अर्थिक विकास का मार्ग प्रशस्त कर दिया। और आज जबकि यह प्रवृत्ति विभिन्न क्षेत्रों में पहले की अपेक्षा बहुत बड़े प्रौद्योगिकीय नवाचारों के साथ जारी है, यह प्रक्रिया 'औद्योगीकरण' के नाम से जानी जाती है।

صنعتی انقلاب, صنعت کاری اقتصادیات کے انگریز مورخ ارلنڈ ٹوینبی (1852 تا 1883) کے ذریعے غیر معمولی طور پر رائج ہونے والی اس اصطلاح سے مراد بے مثال تبدیلی ہے جو 1760 اور 1840 کے درمیان پہلے سے بڑے پیمانے پر رائج مزدوروں کی دست کاری پر مبنی معیشت کی جگہ مشین پر مبنی سرمایہ داری معیشت کو اپنانے کی وجہ سے رونما ہوئی۔ یہ تبدیلیاں ان اہم تکنیکی اختراعات کی وجہ سے ممکن ہوئیں جن کی بدولت جدید ذرائع توانائی جیسے کوئلہ اور بھاپ، جدید بنیادی مادے مثلاً لوہا اور فولاد، جدید مشینیں اور آلات جیسے سوت کا تنز کی مشین، بھاپ سے چلنے والے انجن، ٹیلی گراف اور ریڈیو وغیرہ کے استعمالات عمل میں آئے۔ نتیجتاً نظام کارخانہ کو رواج ملا جس میں تقسیم کار اور کام میں تخصص کے طریقے پر یقین کیا جاتا تھا۔ بحیثیت مجموعی ان تبدیلیوں کی وجہ سے برطانیہ کی معیشت میں قابل قدر اضافہ ہوا اور دیگر یورپی ممالک، ریاست ہائے متحدہ امریکہ اور بالآخر موریاتام کے ساتھ بقیہ دنیا میں بھی اس کی پیروی کرنے کا رجحان پیدا ہوا اور آج بھی مختلف میدانوں میں غیر معمولی طور پر تکنیکی اختراعات کا رجحان جاری ہے۔ اسی طریقہ کار کو صنعت کاری کہا گیا ہے۔

Jj

Jagir, Jagirdars The term refers to a piece of land given as revenue assignment to a high ranking mansabdar in lieu of cash salary by the Mughal rulers. The holders of *jagirs* were known as *jagirdars*. Only the *jagirdar* had the right to collect revenues through his officials. The *jagirdars* did not necessarily stay in their *jagirs* and they could serve or be posted elsewhere in the empire. *Jagirs* were transferrable also.

जागीर, जागीरदार इस शब्द का तात्पर्य ऐसे ज़मीन के टुकड़े से है जो मुगल शासकों द्वारा उच्च श्रेणी मनसबदारों को राजस्व इकट्ठा करने के कार्य के लिए वेतन के रूप में दिया जाता था। जागीर के धारकों को 'जागीरदार' कहा जाता था। उस समय जागीरदारों को ही अपने कर्मचारियों के माध्यम से राजस्व इकट्ठा करने का अधिकार प्राप्त था। जागीरदारों के लिए अपनी जागीर में रहना अनिवार्य नहीं था। वे साम्राज्य के अन्य क्षेत्रों में भी नियुक्त किए जा सकते थे। ये जागीरें हस्तांतरित भी की जा सकती थीं।

जागीर/जागीरदार اس اصطلاح سے مراد زمین کا وہ حصہ ہے جو مغل بادشاہوں کی جانب سے اعلیٰ منصب دار کو نقد تنخواہ کے عوض مال گزاری کے طور پر دیا جاتا تھا۔ جاگیر کے مالکوں کو جاگیردار کہا جاتا تھا۔ صرف جاگیردار کو اپنے کارکنان کے ذریعے مال گزاری وصول کرنے کا حق حاصل تھا۔ جاگیرداروں کے لیے ضروری نہیں تھا کہ وہ اپنی جاگیر میں قیام پذیر رہیں بلکہ وہ حکومت کے کسی حصے میں خدمت کر سکتے تھے یا ان کا تقرر کہیں بھی کیا جاسکتا تھا۔ جاگیر قابل تبادلہ بھی تھی۔

Jainism A religious tradition of antiquity, it gained prominence in the middle Ganga basin from c. sixth century BCE. Mahavira, considered to be the last of 24 *Tirthankaras*, belonged to this period and was responsible for its popular acceptance and geographical spread. The basic doctrines of Jainism include *ahimsa* (non-violence), *satya* (truthfulness), *asteya* (non-stealing), *aparigraha* (non-attachment) and *brahmcharya* (chastity). The followers of Jainism are known as Jainas. The Jainas held that both, animate as well as inanimate things are imbued with *jiva* (soul) and that the *jiva* can get complete freedom from rebirth by following the *Triratna* viz. *Samyak gyana* (right knowledge), *Samyak darshan* (right faith), and *Samyak Charitra* (right action/conduct). As a creed Jainism completely prohibited any form of violence so much so that its followers even discarded the practise of agriculture and confined themselves to trade and mercantile activities. The Jains adopted Prakrit language of the common people to

preach and hence their earlier literature was in Prakrit; later literature (c.7th-8th centuries onward) was in Sanskrit. Jainism spread to many parts of India, Rajasthan, Gujarat and Karnataka being the most prominent.

जैन धर्म जैन धर्म एक प्राचीन धार्मिक परंपरा है जिसने छठी शताब्दी ई.पू. में मध्य गंगा क्षेत्र में प्रमुखता प्राप्त की थी। महावीर जिन्हें 24 तीर्थंकरों में अंतिम माना जाता है, इसी काल में हुए थे। जैन धर्म के प्रचार-प्रसार और इसे लोकप्रिय बनाने का श्रेय उन्हीं को जाता है। जैन धर्म के मूलभूत सिद्धांतों में अहिंसा (हिंसा न करना), सत्य (झूठ न बोलना), अस्तेय (चोरी न करना), अपरिग्रह (संपत्ति आदि का मोह न करना) और ब्रह्मचर्य (पवित्रता) शामिल हैं। जैन धर्म के अनुयायियों को 'जैन' कहा जाता है। जैनियों के अनुसार प्रत्येक पदार्थ में चाहे वह जड़ हो या चेतन, जीव (आत्मा) विद्यमान है और आत्मा को जन्म-मरण के बंधन से पूर्ण मुक्ति त्रिरत्नों अर्थात् सम्यक् ज्ञान, सम्यक् दर्शन और सम्यक् चरित्र का पालन करने से मिल सकती है। एक मत के रूप में जैन धर्म ने किसी भी रूप में हिंसा का पूर्ण रूप से निषेध किया, यहाँ तक कि उसके अनुयायियों ने कृषि कार्य को भी वर्जित माना और अपने-आप को व्यापारिक और वाणिज्यिक गतिविधियों तक ही सीमित रखा। जैनियों ने उपदेश के लिए आम लोगों द्वारा बोली जाने वाली प्राकृत भाषा को अपनाया था, इसलिए उनका आरंभिक साहित्य प्राकृत भाषा में है। किंतु उनका परवर्ती साहित्य (ईसा की सातवीं-आठवीं सदी से) संस्कृत में उपलब्ध है। जैन धर्म भारत के अनेक प्रांतों में फैला, जिनमें राजस्थान, गुजरात और कर्नाटक सबसे प्रमुख हैं।

जैन मत اس قدیم مذہبی روایت کو وادی لنگا کے وسطی علاقوں میں چھٹی صدی قبل مسیح میں مقبولیت حاصل ہوئی۔ 24 تیرتھنکروں میں سب سے آخری تیرتھنکر महावीर का तعلق अسی دور سے تھا جنھوں نے جैन مذہب کو مقبول عام بنانے اور جغرافیائی اشاعت کی ذمہ داری نبھائی۔ جैन مذہب کے بنیادی اصولوں میں اہنسا (عدم تشدد)، ستیہ (سچائی)، استیہ (چوری سے گریز)، اپگرہ (دینا سے بے نیازی) اور برہم چریہ (تجرد) شامل ہیں۔ جैन مت پر عمل کرنے والوں کو جینی کہا جاتا ہے۔ جینیوں کے نزدیک تمام ذی روح اور غیر ذی روح میں جیو (روح) ہوتی ہے اور جیو (روح) تری رتن یعنی سمیک گیان (صحیح علم)، سمیک درشن (صحیح عقیدہ)، سمیک چریہ (صحیح عمل) پر عمل کر کے جنم-مرن کے چکر سے مکمل طور پر نجات حاصل کر سکتی ہے۔ عقیدے کے اعتبار سے جैन مت میں ہر طرح کا تشدد مکمل طور پر ممنوع ہے۔ حتیٰ کہ اس کے پیروؤں نے کاشت کاری چھوڑ دی اور خود کو تجارتی اور کاروباری سرگرمیوں تک محدود کر لیا۔ جینیوں نے اپنے پیغام کی تبلیغ کے لیے پراکرت زبانوں (عام لوگوں کی زبان) کو اپنایا۔ چنانچہ ان کا ابتدائی ادب پراکرت میں لکھا گیا۔ تاہم بعد کا جینی ادب (7 ویں-8 ویں صدی) سنسکرت میں لکھا گیا۔ جैन مت ہندوستان کے متعدد حصوں میں پھیلا۔ ان میں راجستھان، گجرات اور کرناٹک سرفہرست ہیں۔

Jajmani system The term is derived from the Sanskrit term 'yajamana' meaning a 'patron who employs priests for a ritual'. It was a widely prevalent system of reciprocal social and economic relationship between

families of different castes living in a rural community in India. Within this, one family exclusively performs certain services for the other, such as performing rituals, providing agricultural labour, agricultural products, iron tools etc. in return for other services. Under *Jajmani* system the family or families entitled to services from others are called 'Jajman' and the persons rendering those services are called 'Kameen'.

जजमानी प्रणाली 'जजमानी' शब्द संस्कृत के 'यजमान' शब्द से बना है जिसका अर्थ है 'एक संरक्षक जो किसी कर्मकांड हेतु पंडित की सेवाएँ लेता हो'। यह व्यापक रूप से प्रचलित आर्थिक और सामाजिक संबंधों की एक ऐसी प्रणाली थी जिसके अंतर्गत भारत के ग्रामीण समुदाय के भीतर भिन्न-भिन्न जातियों के परिवार एक-दूसरे को कुछ निर्धारित किस्म की सेवाएँ देते थे, जैसे- धार्मिक क्रियाएँ संपन्न करना, खेती के लिए श्रम, उत्पादों, लोहे के औजारों आदि की व्यवस्था करना और बदले में सेवाएँ लेना। जजमानी प्रणाली के अंतर्गत जो परिवार दूसरों से सेवाएँ लेने के हकदार होते थे, उन्हें 'जजमान' कहा जाता था और जो लोग सेवाएँ देते थे, उन्हें 'कमीन' कहा जाता था।

जजमानी نظام لفظ ججمانی سنسکرت لفظ 'यजमान' से माخوذ ہے جس کے معنی مذہبی رسوم کی ادائیگی کے لیے پروہتوں (مذہبی رہنماؤں) کو تفریح کرنے والا سرپرست ہے۔ یہ نظام ہندوستان کے مذہبی طبقوں سے متعلق مختلف ذاتوں کے مابین سماجی لین دین اور معاشی تعلقات کی شکل میں بہت زیادہ رائج تھا۔ اس نظام کے تحت ایک خاندان دوسروں کے لیے مخصوص خدمات مثلاً مذہبی رسوم کی ادائیگی، کاشت کاری کے لیے مزدوروں کی فراہمی، زرعی پیداوار اور دھات کے اوزار وغیرہ کا انتظام دوسری خدمات کے عوض کرتا تھا۔ ججمانی نظام کے تحت جو خاندان دوسروں سے خدمت کرانے کا حق رکھتا تھا اسے ججمان اور جوان کی خدمت کرتے تھے انہیں کمین کہا جاتا تھا۔

Jama *Jama* was a term used by the Mughal state for the estimated amount of land revenue assessed.

(See also, HASIL)

जमा जमा शब्द मुगल शासन द्वारा निर्धारित भू-राजस्व की अनुमानित रकम के लिए प्रयुक्त किया जाता था। (हासिल भी देखें)

جمع مغل ریاست میں اس اصطلاح کا استعمال مقررہ مال گزاری کی تخمینہ رقم کے لیے کیا جاتا تھا۔ (مزید دیکھیں حاصل)

Jama Masjid The term refers to the main mosque, where the midday congregational prayers on Fridays are held. The first *Jama Masjid* in Delhi after its conquest was built by Qutubuddin Aibak between 1192-99 C.E., which later came to be known as the Quwwatul Islam Mosque. During the Mughal period emperor Shah Jahan built the by now most famous *Jama Masjid* in Delhi in the 1640s.

जामा मस्जिद यह शब्द ऐसी मुख्य मस्जिद का सूचक है, जहाँ शुक्रवार को दोपहर के समय सामूहिक नमाज़ पढ़ी जाती है। दिल्ली की फ़तह के बाद यहाँ पहली जामा मस्जिद कुतुबुद्दीन ऐबक द्वारा 1192-99 ई. के बीच बनवाई गई थी, जिसे बाद में कुव्वतुल इस्लाम मस्जिद कहा जाने लगा था। मुगलकाल में बादशाह शाहजहाँ ने अब तक की सबसे मशहूर जामा मस्जिद को दिल्ली में 1640 के दशक में बनवाया था।

جامع مسجد اس اصطلاح سے مراد خاص مسجد ہے جہاں دوپہر میں نماز جمعہ کے لیے لوگ بکثرت جمع ہوتے ہیں۔ دہلی کی فتح کے بعد یہاں پہلی جامع مسجد قطب الدین ایک نے 1192-99 عیسوی کے دوران تعمیر کرائی تھی جو بعد میں قوت الاسلام مسجد (قبیۃ الاسلام) کے نام سے معروف ہوئی۔ مغل دور میں شاہ جہاں نے دہلی کی مشہور موجودہ جامع مسجد کی تعمیر 1640 کے دہے میں کرائی تھی۔

Jamaat Khana *Jamaat Khana* was a large hall in a Chishti khanqah where the inmates and visitors lived and prayed. The *Jamaat Khana* of Sheikh Nizamuddin Auliya (d. 1325) on the banks of the river Yamuna in Ghiyaspur (modern Nizamuddin) in Delhi was a famous centre of Chishti sufi tradition.

जमात खाना जमात खाना चिश्ती खानकाह का एक बड़ा कमरा होता था जिसमें वहाँ के निवासी और बाहरी आगंतुक रहते और प्रार्थना करते थे। दिल्ली के गियासपुर (आधुनिक निजामुद्दीन) में यमुना नदी के तट पर बनाया गया शेख निजामुद्दीन औलिया (1325 ई. में मृत्यु) का जमात खाना चिश्ती सूफ़ी परंपरा का एक प्रसिद्ध केंद्र था।

جماعت خانہ چشتی خانقاہ میں جماعت خانہ ایک بڑا کمرہ (ہال) تھا جس میں عارضی طور پر قیام کرنے والے اور زائرین رہتے اور عبادت کرتے تھے۔ شیخ نظام الدین اولیا (متوفی 1325) کا جماعت خانہ چشتی صوفی سلسلہ کا مشہور مرکز تھا جو دہلی میں یمناندی کے کنارے غیاث پور (موجودہ نظام الدین) میں واقع تھا۔

Jana The term occurs 27 times in the *Rigveda* and usually refers to a tribe, community or people.

जन ऋग्वेद में इस शब्द का प्रयोग 27 बार किया गया है और यह आमतौर पर एक कबीले, समुदाय अथवा लोगों का द्योतक है।

जन اس اصطلاح کا تذکرہ رگ وید میں 27 مرتبہ ہوا ہے جس سے مراد عام طور پر قبیلہ، طبقہ یا لوگ ہیں۔

Janapadas The term was derived from the Vedic term 'jana' and used to denote a territory which could be named either on the basis of lineage as in the case of Kuru, Vajji, Chedi *Janapadas* or on the basis of its geographical location as in the case of Kashi, Kosala or Magadha. Literally the term meant the place 'where the feet of the people have rested'. The term occurs for the first time in the later vedic texts.

जनपद यह शब्द वैदिक शब्द 'जन' से निकला था और किसी ऐसे क्षेत्र का सूचक था जिसका नामकरण या तो किसी वंशपरंपरा पर आधारित हो, जैसे—

کुरू، वज्जि, चेदी जनपद अथवा किसी भौगोलिक क्षेत्र पर आधारित हो, जैसे— काशी, कोसल या मगध। जनपद का शब्दिक अर्थ है 'ऐसा स्थान जहाँ लोगों के पैर पड़े हों'। इस शब्द का सबसे पहला प्रयोग परवर्ती वैदिक ग्रंथों में हुआ है।

جن پد یہ لفظ ویدکی اصطلاح 'جن' سے ماخوذ ہے اور اس کا استعمال ایسے علاقے کی طرف اشارہ کرنے کے لیے کیا جاتا ہے جس کا نام کسی نسل جیسے کورو، وئی، چیدی چندوں کے نام پر رکھا گیا ہو یا پھر جغرافیائی محل وقوع کی بنیاد پر رکھا گیا ہو جیسے کاشی، کوسل یا مگدھ۔ اس اصطلاح کا لفظی مفہوم ہے "جہاں انسان کا قدم پڑ چکا ہے"۔ پہلی بار اس اصطلاح کا ذکر مابعد ویدک متون میں آیا ہے۔

Jati The term *jati* was originally used in the Sanskrit language to mean 'categories'. From the first millennium onwards, the term was used to define social categories based on birth. The term *jati* was based on the pursuit of occupation and determined the social status. During the colonial period the term '*jati*' became synonymous with 'castes'. The ranking of *jatis* was generally decided by ritual status and degree of purity or pollution. However, this ranking within a particular range was fluid rather than fixed. Rather than having pan Indian spread, the *Jatis* were more of regional or local groups. They strongly adhered to their defined rules regarding social activity of eating together and rules of marriage.

जाति जाति शब्द का प्रयोग संस्कृत भाषा में मूल रूप से 'श्रेणी' के लिए किया जाता था। ईसा की पहली सहस्राब्दी से इस शब्द का प्रयोग जन्म पर आधारित सामाजिक श्रेणियों के लिए किया जाने लगा। जाति व्यक्ति के धंधे पर आधारित होती थी और उसके अनुसार समाज में उसकी प्रतिष्ठा निर्धारित होती थी। औपनिवेशिक काल में 'जाति' शब्द अंग्रेजी के 'कास्ट' शब्द का पर्याय बन गया। जाति की ऊँची या नीची स्थिति का निर्धारण सामान्यतया उसके द्वारा किए जाने वाले कार्यों की कर्मकांडीय प्रतिष्ठा और पवित्रता या अपवित्रता पर निर्भर करता था। किंतु उसकी यह स्थिति सदा एक जैसी नहीं रहती थी, बल्कि बदल सकती थी। भारत-भर में समान रूप से पाए जाने की जगह जातियाँ प्रादेशिक अथवा स्थानीय समूह के रूप में अधिक थीं। जातियाँ अपने निर्धारित नियमों का विशेष रूप से खान-पान और विवाह संबंध आदि से संबंधित सामाजिक क्रिया कलापों का कठोरता से पालन करती थीं।

ذات ذات اصطلاح کا استعمال اصلاً سنسکرت میں طبقہ یا برادری کے مفہوم میں کیا جاتا تھا۔ پہلے ہزارے سے اس اصطلاح کا استعمال پیدائش کی بنیاد پر کی جانے والی سماجی درجہ بندی کو بھی بیان کرنے کے لیے کیا جانے لگا۔ ذات اصطلاح کی بنیاد پیشے پر ہے اور یہ سماجی رتبے کو متعین کرتی ہے۔ نوآبادیاتی دور میں یہ اصطلاح برادری کی مترادف بن گئی۔ ذاتوں کے درجے عام طور پر رسمی رتبوں اور درجہ پانکی و نا پانکی کی بنیاد پر متعین کیے جاتے تھے۔ تاہم یہ درجہ بندی خاص دائرے میں جامد رہنے کے بجائے سیال تھی۔ ذاتیاں ہندوستان گیر ہونے کے بجائے زیادہ تر علاقائی یا مقامی گروہوں تک محدود تھیں۔

وہ سماجی سرگرمیوں مثلاً ایک ساتھ کھانے اور شادی بیاہ سے متعلق بیان کردہ قوانین و ضوابط پر شدت سے عمل کرتی تھی۔

Jehad, Jihad The term connotes 'striving' and an 'effort in the way of God'. It also connotes a holy war against infidels by the Muslims. There are multiple meanings of Jihad. According to Islamic tradition, jihad can be classified as personal jihad, verbal jihad, and physical jihad. Personal jihad is considered the most important form of jihad which refers to an individual's struggle to cleanse himself of sins. Verbal jihad advocates struggle for justice through verbal and non-violent actions. Physical jihad advocates the use of force in defence of Muslims against oppression and invasion by the enemy forces.

جهاد، जिहाद इस शब्द का तात्पर्य है 'प्रयत्न करना' अर्थात् 'अल्लाह तक पहुँचने के लिए प्रयास करना'। यह एक तरह के धर्मयुद्ध का भी सूचक है जो मुसलमानों द्वारा काफ़िरों के विरुद्ध लड़ा जाता है। जिहाद के कई अर्थ होते हैं। इस्लामी परंपरा के अनुसार, जिहाद तीन प्रकार का होता है, जैसे—व्यक्तिगत जिहाद, मौखिक जिहाद और शारीरिक जिहाद। व्यक्तिगत जिहाद को इसका सबसे महत्वपूर्ण रूप माना जाता है जिसका तात्पर्य है किसी व्यक्ति द्वारा अपने आप को पाप मुक्त करने के लिए संघर्ष। मौखिक जिहाद का अर्थ है मौखिक तथा अहिंसक कार्यों द्वारा न्याय के लिए संघर्ष करना। शारीरिक जिहाद शत्रु सेना द्वारा किए गए आक्रमण या अत्याचार से मुसलमानों की रक्षा करने के लिए बल प्रयोग का समर्थन करता है।

جهاد اس اصطلاح کا مطلب خدا کی راہ میں سخت کوشش اور جدوجہد کرنا ہے۔ اس کا اطلاق منکروں کے خلاف مسلمانوں کے ذریعے لڑی گئی جنگ پر بھی ہوتا ہے۔ جہاد کے متعدد معانی ہیں۔ اسلامی روایت کے مطابق جہاد کی تقسیم جہاد بالنفس، جہاد بالقول اور جہاد بالجوارح کے طور پر کی گئی ہے۔ جہاد بالنفس جہاد کی نہایت اہم شکل مانی جاتی ہے جس کے ذریعے انسان انفرادی طور پر اپنی روح کو گناہوں سے پاک کرتا ہے۔ جہاد بالقول کا مطلب عدل و انصاف کے لیے عدم تشدد کے ساتھ زبانی طور پر جدوجہد کرنا ہے۔ جہاد بالجوارح کا مطلب مسلمانوں کے دفاع میں دشمن افواج کے ظلم و ستم اور حملوں کے خلاف طاقت کے استعمال کی حمایت کرنا ہے۔

Jesuits The Jesuits are a religious order of the priests within Roman Catholic Church. They are members of the 'Society of Jesus' founded by Saint Ignatius Loyola in 1540 as a part of the Counter Reformation in Europe. Since then the society is engaged in propagation of Christianity all over the world. Besides the Jesuits missionaries have also contributed significantly towards the spread of modern western education in different parts of the world.

जेसुइट वर्ग यह रोमन कैथोलिक चर्च की धार्मिक व्यवस्था के अंतर्गत पादरियों का एक वर्ग होता है। जेसुइट लोग 'सोसाइटी ऑफ जीसस' के सदस्य होते हैं। इस सोसाइटी की स्थापना यूरोप में 1540 ई. में सेंट इनैशियस लोयोला द्वारा सुधार आंदोलन का विरोध करने के लिए की गई थी। तब से यह सोसाइटी विश्वभर में ईसाई धर्म के प्रचार कार्य में संलग्न है। इसके अलावा, जेसुइट पादरियों ने विश्व के भिन्न-भिन्न भागों में आधुनिक पाश्चात्य शिक्षा के प्रचार प्रसार के लिए भी महत्वपूर्ण योगदान दिया है।

यूसु यह रोमन कैथोलिक चर्च से وابسته مذैबि रهنमाؤں की ایک جماعت تھی۔ یسوعی "سوسائٹی آف جیسس" (یسوعی سماج) کے رکن ہوتے تھے۔ اس سوسائٹی کا قیام یورپ میں 1540 میں سینٹ اگنیٹیس لوینا کے ذریعے انسداد اصلاح کے ایک جز کے طور پر عمل میں آیا تھا۔ اسی وقت سے یہ جماعت پوری دنیا میں عیسائیت کی تبلیغ و اشاعت میں مصروف ہے۔ اس کے علاوہ یسوعی مبلغین نے دنیا کے مختلف علاقوں میں جدید مغربی تعلیم کی اشاعت میں بھی نمایاں کردار ادا کیا ہے۔

Jhum The practice of cultivation, commonly resorted to in the hilly regions, especially in the north eastern parts of India, is called *Jhum*. The method involves clearing of a patch of land of its natural vegetation by cutting and burning and tilling the soil with a hoe and then scattering of the seeds. The ash produced from the 'slash and burn' of the vegetation fertilizes the soil. Once cultivated the land is left fallow for several years to allow the soil to regain its natural fertility and regeneration of the vegetation as the *Jhum* cultivators move during this period to follow the same practice elsewhere.

झूम यह खेती करने की एक पद्धति है जो पहाड़ी क्षेत्रों में, विशेष रूप से भारत के पूर्वोत्तर भागों में अपनाई जाती है। इस पद्धति के अंतर्गत ज़मीन के टुकड़े को उस पर उगी प्राकृतिक वनस्पति को काटकर और जलाकर साफ कर लिया जाता है और फिर उस ज़मीन को फावड़े से खोदकर उस पर बीज फैला दिए जाते हैं। वनस्पति को काटकर जला देने से जो राख उत्पन्न होती है वह वहाँ की मिट्टी को उपजाऊ बना देती है। किसी ज़मीन के टुकड़े पर जब एक बार खेती कर ली जाती है तो फिर उसे कुछ वर्षों के लिए खाली छोड़ दिया जाता है ताकि वहाँ की ज़मीन प्राकृतिक उर्वरता फिर से प्राप्त कर ले और वहाँ पेड़-पौधे फिर से उग आएं। इस बीच झूम खेती करने वाले लोग किसी और स्थान पर यही प्रक्रिया अपनाते हैं।

जھوم یہ کاشت کاری کا ایک طریقہ ہے جس کا استعمال ہندوستان کے پہاڑی علاقوں میں بالعموم اور شمال مشرقی حصوں میں بالخصوص کیا جاتا ہے۔ اس طریقہ کار کے تحت جھاڑیوں کو کاٹ کر اور گھاس پھوس کو جلا کر زمین کو صاف کرنے کے بعد اس کی فطری کوبالیدگی کو پیلپے یا کھرپاسے کھرچ کر اس پر بیج ڈال دیا جاتا تھا۔ کٹی اور جلی ہوئی پتیوں اور گھاس پھوس کی راکھ سے زمین زرخیز ہو جاتی تھی۔ ایک بار کھیتی کرنے کے بعد کھیتوں کی فطری زرخیزی کی بازیابی اور پیداوار کی صلاحیت کو دوبارہ بحال ہونے کے لیے کئی سالوں تک غیر مزرعہ

چھوڑ دیا جاتا تھا اور جھوم کاشت کار اس دوران اسی طرز پر کھیتی کرنے کے لیے دوسری جگہ چلے جاتے تھے۔

Jins-i- Kamil *Jins-i Kamil* or *Jins-i-Ala* are Persian words for cash crops. These terms also referred to good quality crops. These crops were cultivated mainly for the market. The Mughal State encouraged peasants to cultivate cash crops as these yielded more revenue. Crops such as cotton and sugarcane were considered *jins-i- kamil* par excellence.

جینسے کامیل جینسے کامیل یا جینسے آلا فارسی भाषा के शब्द हैं जिनका प्रयोग नकद फसलों के लिए किया जाता था। इन शब्दों का तात्पर्य अच्छी किस्म की फसलों से भी है। ये फसलें मुख्य रूप से बाजार के लिए ही उगाई जाती थीं। चूंकि इन फसलों से अधिक राजस्व मिलता था मुगल शासन इन नकद फसलों को उगाने के लिए किसानों को विशेष रूप से प्रोत्साहित करता था। कपास, गन्ना जैसी फसलों को उत्तम किस्म की जिनसे कामिल माना जाता था।

جنس کامل جنس کامل یا جنس اعلیٰ فارسی الفاظ ہیں جن کا اطلاق نقد فصولوں پر ہوتا ہے۔ ان اصطلاحات سے مراد عمدہ قسم کی بھی فصلیں ہیں۔ ان فصلوں کی زراعت خاص طور پر بازار کے لیے کی جاتی تھی۔ مغل ریاست ان فصلوں کی کھیتی کرنے پر کسانوں کی حوصلہ افزائی کرتی تھی کیوں کہ ان سے لگان زیادہ حاصل ہوتا تھا۔ کپاس اور گنا جیسی کی فصلوں کو اعلیٰ درجہ کی جنس کامل میں شمار کیا جاتا تھا۔

Jizya It was a tax paid by the non-Muslims who had been given the status of *zimmi* or protected people by the state. In the Sultanate period perhaps it was collected along with the land tax (*kharaj*). But Firuz Shah Tughluq collected *jizya* as a separate tax apart from land revenue.

جیزیا यह एक किस्म का कर था जो गैर-मुस्लिम लोगों से वसूल किया जाता था जिन्हें सरकार द्वारा 'ज़िम्मी' यानी संरक्षित लोगों का दर्जा दिया गया था। सल्तनत काल में यह शायद भू-कर (खराज) के साथ ही वसूल किया जाता था, लेकिन फिरोज़ तुगलक ने इसे भू-राजस्व के अतिरिक्त एक अलग कर के रूप में वसूल किया।

جزیہ یہ ایک قسم کا محصول تھا جو ان غیر مسلموں سے لیا جاتا تھا جنہیں ذمی یا محفوظ عوام کا درجہ دے دیا گیا تھا۔ دہلی سلطنت میں شاید یہ جزیہ (خراج) کے ساتھ وصول کیا جاتا تھا۔ لیکن فیروز شاہ تغلق مال گزاری کے علاوہ الگ سے جزیہ وصول کرتا تھا۔

Jotedar The term referred to the rich peasant in Bengal who combined trading and money lending with agriculture. By the early 19th century the *jotedar*s had emerged as major land owners in rural Bengal, whose power and influence sometimes even exceeded those of the *zamindars*. These rich peasants were also locally known as *haoldars* and *gantidars*.

جوتदार इस शब्द का प्रयोग बंगाल के उन धनी किसानों के लिए किया जाता था जो खेती के साथ-साथ व्यापार और रुपया उधार देने का काम भी करते थे। 19वीं सदी तक आते-आते जेतदार ग्रामीण बंगाल में बड़े भूस्वामियों के रूप में उभर आए थे जो कभी-कभी ज़मींदार से भी अधिक ताकतवर और प्रभावशाली हो गए थे। वहाँ इन धनी किसानों को हवलदार और गांटीदार भी कहा जाता था।

जोटदार इस اصطلاح से مراد बंगाल के वे किसान हैं जो ज़राعت के साथ-साथ تجارت اور سودی کاروبار بھی کرتے تھے۔ انیسویں صدی کے اوائل میں بنگال کے دیہی علاقوں میں جوت دار بڑے مالکان زمین کے طور پر ابھر کر سامنے آئے جن کا اثر و رسوخ بسا اوقات وہاں کے زمین داروں سے بھی زیادہ ہوتا تھا۔ مختلف علاقوں میں مال دار کسان علاقائی سطح پر بحول دار اور گھٹی دار کے طور پر بھی جانے جاتے تھے۔

Judaism The term refers to the religion of the Jews or the Hebrew people. Its basic doctrine is belief in one God. The most important book is the *Torah*. Its other sacred books are *Old Testament* and the *Apocrypha*. These books, especially the *Torah* contain the history of the Jewish people and lay down the religious laws and ethics which they must follow. One of the important beliefs of the Jews is that the Messiah will one day come on the earth, purify the hebrews and cleanse the world of sin and wickedness. Being a monotheistic religion, Judaism also paved the way for the subsequent development of Christianity and Islam.

यहूदी धर्म यहूदियों या हिब्रू लोगों के धर्म को 'यहूदी धर्म' कहा जाता है। इसका मूल सिद्धांत यह है कि ईश्वर एक है। इस धर्म का सबसे महत्वपूर्ण ग्रंथ *तोरह* है। *ओल्ड टेस्टामेंट* और *एपोक्रिफ़* इस धर्म की अन्य दो पवित्र पुस्तकें हैं। इन पुस्तकों, विशेष रूप से *तोरह* में यहूदी लोगों का इतिहास दिया गया है और उन धार्मिक कानूनों तथा रीति-नीतियों का उल्लेख किया गया है, जिनका पालन करना यहूदियों के लिए आवश्यक है। यहूदियों की एक सबसे महत्वपूर्ण धारणा यह है कि एक दिन ऐसा आएगा जब मसीहा इस पृथ्वी पर प्रकट होगा, यहूदियों को पवित्र कर देगा और इस दुनिया को पाप और दुष्टता से मुक्त कर देगा। एकेश्वरवादी धर्म होने के कारण यहूदी धर्म ने आगे चलकर ईसाई धर्म और इस्लाम के विकास का मार्ग प्रशस्त किया।

یہودیت اس اصطلاح کا تعلق یہودیوں یا عبرانیوں کے مذہب سے ہے۔ اس کا بنیادی عقیدہ توحید ہے۔ اس مذہب کی سب سے مقدس کتاب توریت ہے۔ اس کی دوسری مقدس کتابیں عہد نامہ عتیق اور اپوکریفا ہیں۔ ان میں خاص طور پر توریت میں یہودیوں کی تاریخ، مذہبی قوانین اور اخلاقی تعلیمات ہیں جن کی پیروی یہودیوں پر لازمی ہے۔ یہودیوں کا سب سے اہم عقیدہ یہ ہے کہ ایک دن عیسیٰ مسیح روئے زمین پر عبرانیوں کے تزکیہ اور دنیا کو برائیوں اور گناہوں سے پاک کرنے کے لیے آئیں گے۔ عقیدہ توحید پر مبنی مذہب ہونے کی حیثیت سے یہودیت نے بعد میں آنے والے مذاہب عیسائیت اور اسلام کی ترقی کے لیے راہیں ہموار کیں۔

Julian Calendar Named after the Roman emperor Julius Caesar, the Julian calendar was introduced in Rome in 46 BCE. As per this Calendar the year started from 25 March and had 365 days. Each fourth year had a leap day, making it to 366 days. The year was divided into months. Each month had 30 or 31 days, except February which had 28 days in normal years and 29 days in the leap years. This calendar remained in use till it was replaced by the Gregorian Calendar in 1582 CE.

جولین کالینڈر روم کے सम्राट जूलियस सीज़र के नाम से प्रचलित जूलियन कैलेंडर रोम में 46 ई.पू. में लागू किया गया था। इस कैलेंडर के अनुसार वर्ष 25 मार्च को शुरू होता था और एक वर्ष में 365 दिन होते थे। हर चौथे वर्ष में एक अधिवर्ष होता था जिससे उस वर्ष में 366 दिन हो जाते थे। वर्ष महीनों में बँटा होता था। हर महीने में 30 या 31 दिन होते थे। सिवाय फरवरी मास के जो सामान्य वर्षों में 28 दिन का और अधिवर्ष में 29 दिन का होता था। 1582 ई. में जूलियन के स्थान पर ग्रेगोरियन कैलेंडर लागू होने तक यही कैलेंडर प्रयोग में रहा।

جولین کالینڈر رومی شہنشاہ جولیس سیزر کے نام سے موسوم جولین کالینڈر روم میں 46 ق م متعارف ہوا تھا۔ اس کالینڈر کے مطابق سال کا آغاز 25 مارچ سے ہوتا تھا اور سال میں 365 دن ہوتے تھے۔ ہر چار سال میں 366 دنوں کا سال بنانے کے لیے ایک دن کا اضافہ کیا جاتا تھا۔ سال مہینوں میں منقسم تھا۔ ہر مہینہ 30 یا 31 دنوں کا ہوتا تھا صرف فروری کا مہینہ عام سالوں میں 28 دنوں کا اور سال کبیسہ میں 29 دنوں کا ہوتا تھا۔ 1582 عیسوی میں گریگوری کالینڈر کے آغاز کے بعد اس کا استعمال ختم ہو گیا۔

K k

Kharoshthi It refers to an ancient script used in the north western part of the subcontinent. Unlike the Brahmi script, it was written from right to left and was probably derived from the north Semitic Aramaic script. Ashoka's Shahbazgarhi and Mansehra inscriptions are in Kharoshthi script.

खरोष्ठी यह एक प्राचीन लिपि है जिसका प्रयोग भारतीय उपमहाद्वीप के उत्तर पश्चिम भाग में किया जाता था। ब्राह्मी लिपि के विपरीत यह दाईं ओर से बाईं ओर लिखी जाती थी और संभवतः यह उत्तरी सामी अरामेइक लिपि से निकली थी। इस लिपि का प्रयोग अशोक के शाहबाजगढ़ी और मानसेहरा शिलालेखों में किया गया था।

खरोष्ठी اس سے مراد ایک قدیم رسم الخط ہے جو برصغیر کے شمال مغربی علاقے میں استعمال کیا جاتا تھا۔ برہمی رسم الخط کے برعکس یہ دائیں سے بائیں لکھا جاتا تھا جو کہ غالباً شمال کی سامی آرامی رسم الخط سے مشتق تھا۔ شہبازگڑھی اور مانسیرا سے برآمد اشوک کے کتبے خروشتی رسم الخط میں ہیں۔

Khudkasht In medieval India the term referred to peasants who owned and cultivated their land on a hereditary basis. Those peasants could sell, transfer or pass on their land to their inheritors. Also, these peasants could not be evicted (dispossessed) from their land as long as they paid their revenues. The *khudkasht* usually comprised the rich peasantry at the village level and as such did not till the soil by themselves. In comparison, peasants who moved from village to village offering to cultivate lands that belonged to the zamindars and the *khudkashts* were known as *pahis* or *pahikashts*. Often these peasants were sought after to convert cultivable wasteland into productive land. Sometimes they were also given some rights over such land. At times some of these peasants could also become *khudkashts* if they continued to cultivate the same lands over one or more generations and settled in those villages.

खुदकाशत मध्यकालीन भारत में खुदकाशत का तात्पर्य ऐसे किसानों से था जो वंशानुक्रमिक आधार पर ज़मीन के मालिक होते थे और उसकी जुताई करते थे। ऐसे किसान अपनी ज़मीन को बेच सकते थे और उसे अपने उत्तराधिकारी को दे सकते थे। इसके अलावा ऐसे किसानों को जब तक वे अपना राजस्व अदा करते रहते थे, उनकी ज़मीन से बेदखल नहीं किया जा सकता था। ग्राम स्तर पर ये खुदकाशत आमतौर पर धनी किसान होते थे, इसलिए स्वयं ज़मीन नहीं जोतते थे। इसके विपरीत वे किसान जो ज़मींदारों या खुदकाशत किसानों की ज़मीन जोतने के लिए एक गाँव से दूसरे गाँव जाते थे, 'पाही' या 'पाहीकाशत' कहे जाते

थे। अक्सर जोतने योग्य बंजर ज़मीनों को उपजाऊ ज़मीन बनाने के लिए ऐसे पाहीकाशत किसानों की तलाश रहती थी। कभी-कभी इन किसानों को ऐसी ज़मीनों पर कुछ अधिकार भी दे दिए जाते थे। कभी-कभी ऐसे किसान खुदकाशत भी बन सकते थे यदि वे एक से अधिक पीढ़ियों तक लगातार उन ज़मीनों को जोतते रहते थे और उन्हीं गाँवों में बस जाते थे।

خودکاشت عہد وسطیٰ کے ہندوستان میں اس اصطلاح سے مراد وہ کسان تھے جو وراثتہً زمین کے مالک ہوتے اور اس پر کھیتی کرتے تھے۔ یہ کسان اپنی زمین کو فروخت کرنے اور اپنے وارثین کو دینے کے مجاز تھے۔ جب تک یہ مال گزاری ادا کرتے رہتے انھیں زمین سے بے دخل بھی نہیں کیا جاسکتا تھا۔ خودکاشت بالعموم گاؤں کے مالدار کسان ہوتے تھے اس لیے وہ بذات خود کھیت جوتے اور بونے کا کام نہیں کرتے تھے۔ ان کے مقابلے میں ان کسانوں کو پانی یا پانی کاشت کہا جاتا تھا جو ایک گاؤں سے دوسرے گاؤں پہنچ کر زمین پر کھیتی کرنے کے لیے اپنی خدمات فراہم کرتے تھے۔ اکثر و بیشتر ناقابل کاشت زمین کو قابل زراعت بنانے کے لیے ایسے کسانوں کی تلاش رہتی تھی۔ بسا اوقات انھیں اس قسم کی زمینوں پر کچھ حقوق بھی دیے جاتے تھے۔ ان میں سے بعض یہی کسان خودکاشت بھی بن سکتے تھے اگر وہ ایک یا ایک سے زیادہ پشتوں تک مسلسل ان زمینوں پر کھیتی کرتے اور وہیں گاؤں میں آباد ہوجاتے۔

Knighthood This was an honour conferred upon mounted warriors of exceptional valour (heroism) during the feudal age in the medieval Europe that was widely popularised in literature and folk-lore. Since the early modern period the honour has also come to be conferred on individuals in recognition of their distinguished non-military service. In Britain it is conferred on anyone for exceptional personal achievement or public service.

नाइट की पदवी यह एक सम्मानित पदवी थी जो मध्यकालीन यूरोप में सामंती युग के दौरान उन अश्वारोही योद्धाओं को दी जाती थी जो अपनी असाधारण वीरता के लिए जाने जाते थे। उनकी उपलब्धियों का वर्णन साहित्य तथा लोक कथाओं में व्यापक रूप से मिलता है। आधुनिक काल के प्रारंभ से यह पदवी साधारण व्यक्तियों को भी उनकी विशिष्ट असाधारण सेवाओं के लिए प्रदान की जाने लगी। ब्रिटेन में यह पदवी किसी भी व्यक्ति को उसकी असाधारण व्यक्तिगत उपलब्धियों या सार्वजनिक सेवाओं के लिए दी जाती है।

नाइट का خطاب یہ ایک اعزاز تھا جو ازمینہ وسطیٰ میں یورپ کے جاگیردارانہ عہد کے دوران بہادری پر مبنی مخصوص کارنامہ انجام دینے والے گھڑسوار جنگجوؤں کو دیا جاتا تھا جس کا ذکر ادب اور لوک کہانیوں میں بہت زیادہ ملتا ہے۔ ابتدائی دور جدید سے اس اعزاز کو غیر فوجی امتیازی خدمات کے اعتراف میں انفرادی طور پر بھی دیا جانے لگا۔ برطانیہ میں کسی بھی شخص کو اس کی امتیازی اور ذاتی کامیابی یا عوامی خدمات کے لیے یہ اعزاز دیا جاتا ہے۔

Kumaramatya The term refers to a cadre of high officials figuring prominently in the seals and inscriptions of the Gupta period. It was from among them that such important officers as the *mantri*, *senapati*, *mahadandanayaka*, *sandhivigrahika* were recruited. These officers could be appointed, placed and transferred to other posts without disturbing their previous positions as *Kumaramatyas*. They were appointed on hereditary considerations. They resemble the officers of the modern Indian Administrative Service.

कुमारामात्य इस शब्द का तात्पर्य उच्च अधिकारियों के एक संवर्ग से है जिनका उल्लेख गुप्तकाल की मुद्राओं और अभिलेखों में मिलता है। इस संवर्ग से ही मंत्री, सेनापति, महादंडनायक, संधिविग्रहिक जैसे महत्वपूर्ण अधिकारियों की भर्ती की जाती थी। इन अधिकारियों को कुमारामात्य के रूप

में उनकी पूर्व स्थिति को बदले बिना अन्य पदों पर भी नियुक्ति, प्रतिनियुक्ति तथा अंतरित किया जा सकता था। उनकी नियुक्ति वंशानुगत आधार पर की जाती थी। इन अधिकारियों की स्थिति बहुत कुछ आज की भारतीय प्रशासनिक सेवा के अधिकारियों जैसी ही थी।

कुमारामात्य اس اصطلاح سے مراد اعلیٰ عہدوں پر فائز افسران کی ایک جماعت ہے جن کا تذکرہ گپتا عہد کی مہروں اور کتبوں میں بکثرت کیا گیا ہے۔ ان ہی اہم افسران میں سے منتری (وزیر)، سیناپتی (سپہ سالار)، مہادندنا یک اور سندھی و گراہک مقرر کیے جاتے تھے۔ ان کی سابقہ حیثیت کماراماتیا، میں کسی ترمیم و تبدیلی کے بغیر ان افسران کی تقرری یا تبادلہ دوسرے عہدوں پر کیا جاسکتا تھا۔ ان کی تقرری موروثی حیثیتوں کے پیش نظر کی جاتی تھی۔ یہ جدید ہندوستان کے آئی اے ایس افسروں سے ملتے جلتے تھے۔

LL

Liberalism, Liberals The expression stands for a philosophy which advocates individual freedom and the creation of social, economic and political institutions on that basis. Historically, the ideas associated with this philosophy originated in Europe and significantly influenced the English, the American and the French Revolutions of the 17th and the 18th centuries. In its political instance the philosophy rejected absolutism of all kinds and in the economic sphere it favoured unrestricted trade and free markets. Both the propounders and the adherents of this philosophy are called 'liberals'.

उदारवाद, उदारवादी यह एक ऐसे दर्शन का सूचक है जो व्यक्तिगत स्वतंत्रता और उसके आधार पर सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक संस्थाओं के निर्माण का समर्थन करता है। ऐतिहासिक रूप से इस दर्शन से जुड़े विचार यूरोप में उत्पन्न हुए थे और उन्होंने 17वीं तथा 18वीं शताब्दी में इंग्लैंड, अमेरिका और फ्रांस में हुई क्रांतियों को काफ़ी हद तक प्रभावित किया था। राजनीतिक दृष्टि से इस दर्शन ने सभी प्रकार के निरंकुशवाद को अस्वीकार किया और आर्थिक क्षेत्र में मुक्त व्यापार और स्वतंत्र बाजारों का समर्थन किया। इस दर्शन के प्रतिपादकों तथा इसे मानने वालों को 'उदारवादी' कहा जाता है।

आزادख़ियाली, आज़ादख़ियाली اس سے مراد ایک فلسفہ ہے جو شخص آزادی اور اسی اصول پر مبنی سماجی، اقتصادی اور سیاسی اداروں کی تشکیل کی وکالت کرتا ہے۔ تاریخی لحاظ سے اس فلسفے سے وابستہ نظریات کی شروعات یورپ میں ہوئی تھی اور اس نے 17 ویں اور 18 ویں صدی کے دوران برطانیہ، امریکی اور فرانسیسی انقلابات کو غیر معمولی طور پر متاثر کیا۔ اس فلسفے نے سیاسی معاملات میں ہر طرح کی مطلق العنانیت کو رد کیا اور اقتصادی معاملات میں پابندیوں سے مبرا تجارت اور آزاد بازاروں کی حمایت کی۔ اس فلسفے کو پیش کرنے والے اور اس سے وابستہ افراد کو آزادخیاالی کہا جاتا ہے۔

Lithography, Lithograph The term refers to a printing technique in which a design is first drawn on a flat limestone slab or a specially treated metal plate using crayons or ink. The surface is then washed with water. After this when ink is applied, it sticks to the greasy drawing but runs off the wet surface allowing a print-a lithograph of the drawing to be made. This is done by pressing a blank paper against the inked drawing.

شिला मुद्रण, शिलामुद्रित यह छपाई की एक विधि होती है जिसमें किसी समतल शिलाखंड या विशेष रूप से तैयार की गई धातु पट्टिका पर पहले क्रेयान या स्याही से एक डिज़ाइन बनाया जाता है फिर सतह को पानी से धो दिया जाता है। इसके बाद जब स्याही लगाई जाती है तो वह चिकनी ड्राइंग पर चिपक जाती है, लेकिन गीली सतह पर नहीं टिकती, जिससे बनाई जाने वाली

ड्राइंग का एक छपा यांनी लीथोग्राफ बन जाता है। यह कार्य कोरे कागज़ को स्याही लगी ड्राइंग पर दबाकर किया जाता है।

لتھوگرانی، لتھوگراف اس اصطلاح سے مراد ایک طباعتی تکنیک ہے جس میں نقشہ کو پہلے چوڑے پتھر کی سپاٹ سل یا بالخصوص دھات کی پلیٹ پر رنگین چاک یا روشنائی کا استعمال کر کے تیار کیا جاتا ہے۔ پھر سطح کو پانی سے صاف کیا جاتا ہے۔ اس کے بعد جب اس پر روشنائی ڈالی جاتی ہے تو پچکنے نقشوں پر چپک جاتی ہے۔ لیکن اگر نقاشی کے لیے لتھوگرانی نم سطح پر کی جائے تو بہہ جاتی ہے۔ اس طرح کی طباعت روشنائی زدہ نقشے پر سفید کاغذ کو دبا کر کی جاتی ہے۔

Lost wax technique 'Lost wax' also known as 'cire perdue' is a technique by which statues of metals are made. To begin with the process involves making of a wax model of the statue, which is then covered with clay with holes made into it. The clay cover is then allowed to dry. Once dried, it is baked leading the wax to melt and leaving a hollowed clay form. Molten metal is then poured into it. Once this metal is cooled, the clay cover is removed. This allows the metal casting to come out in solid form and polished. The much discussed 'Dancing girl' of Harappa and the Chola bronze statues were made using this technique.

لوت موم ویدھی 'لوت موم' जिसे 'सिरे पर्द्यू' भी कहा जाता है, धातु की मूर्तियाँ बनाने की एक तकनीक है। इस प्रक्रिया में सर्वप्रथम मूर्ति का एक मॉडल का प्रतिरूप बनाया जाता है। फिर उस प्रतिरूप को चिकनी मिट्टी से चारों ओर से ढक दिया जाता है, लेकिन उस मिट्टी के आवरण में कुछ छेद बना लिए जाते हैं। फिर उसे सूखने के लिए छोड़ दिया जाता है और जब वह सूख जाता है तो इसे आग में रखकर पका लिया जाता है। इस प्रक्रिया में उसका मॉडल पिघल कर निकल जाता है और उसका खोखला रूप रह जाता है। फिर खाली जगह में पिघली हुई धातु को भर दिया जाता है। जब धातु ठंडी होकर ठोस रूप ले लेती है तब मिट्टी के आवरण को तोड़कर हटा दिया जाता है। इस प्रकार धातु की मूर्ति ठोस रूप में निकल आती है जिसे अच्छी तरह चमका लिया जाता है। हड़प्पा की बहुचर्चित 'नर्तकी' की मूर्ति और चोलकालीन काँसे की मूर्तियाँ इसी लुप्त मॉडल तकनीक से बनाई गई थीं।

گم شدہ موم تکنیک (موم کا سانچہ) "گم شدہ موم" کو "جامہ موم" بھی کہا جاتا ہے۔ یہ ایسی تکنیک ہے جس کے ذریعے دھاتوں کے مجسمے تیار کیے جاتے ہیں۔ اس تکنیک کے تحت اولاً مجسمے کا سانچہ موم سے تیار کیا جاتا ہے پھر اس پر بنے ہوئے سوراخوں کو مٹی سے ڈھک کر خشک ہونے کے لیے چھوڑ دیا جاتا ہے۔ خشک ہونے کے بعد موم کو پگھلانے کے لیے اسے آگ میں پکا یا اور خالی جگہوں کو یوں ہی چھوڑ دیا جاتا ہے۔ اس کے بعد اس میں پگھلی ہوئی دھات ڈالی جاتی ہے۔ جب دھات ٹھنڈی ہو جاتی ہے تو اس کے اوپر سے مٹی کے لپ کو ہٹا دیا جاتا ہے جس سے پگھلی ہوئی دھات سانچے پر جم جاتی ہے، اور بعد میں اس پر پاش کی جاتی ہے۔ ہڑپا کی رقص کرتی ہوئی لڑکی اور چولا کے کانسے کے بنے ہوئے مجسمے اسی تکنیک کے استعمال سے بنائے گئے تھے۔

Lower town The expression is used in reference to the Harappan cities. It refers to that part of the city which was built at a lower height as compared to its citadel. Most Harappan settlements were generally divided into at least two parts—the citadel and the lower town. The lower towns were built on the eastern sections of the settlement with citadels to the west. It is generally suggested that people of different social and occupational background lived and worked in these parts of the cities. Archaeological evidence discovered from Mohenjodaro, Kalibangan and other towns of the Harappan civilisation exhibit this form of urban planning.

निचला नगर इस अभिव्यक्ति का प्रयोग हड़प्पाई नगरों के संदर्भ में किया जाता है। यह नगर का वह हिस्सा होता था जो उसके दुर्ग भाग की तुलना में नीचे बसा होता था। अधिकांश हड़प्पाई बस्तियाँ कम से कम दो भागों में बँटी

होती थीं, दुर्ग भाग और निचला नगर। बस्ती में निचला नगर उसके पूर्वी भाग में और दुर्ग पश्चिमी भाग में होता था। आमतौर पर ऐसा समझा जाता है कि नगरों के इन भागों में भिन्न-भिन्न सामाजिक और व्यावसायिक पृष्ठभूमि के लोग रहते और कार्य करते थे। मोहनजोदड़ो, कालीबंगा और हड़प्पाई सभ्यता के अन्य नगरों से प्राप्त पुरातत्त्विक साक्ष्य नगर नियोजन की इसी पद्धति को प्रदर्शित करते हैं।

زیریں شہر اس اظہار کا استعمال ہڑپائی شہروں کے تناظر میں کیا جاتا ہے۔ اس سے مراد شہر کا وہ حصہ ہے جو قلعہ کے مقابلے میں کم بلندی پر بنایا گیا تھا۔ عام طور پر ہڑپائی آبادی کم از کم دو حصوں—قلعہ اور زیریں شہر میں منقسم تھی۔ زیریں شہر آبادی کے مشرقی حصے میں اور قلعہ مغربی جانب بنائے گئے تھے۔ عام رائے یہ ہے کہ شہر کے مختلف سماجی اور پیشہ ورانہ پس منظر کے لوگ ان حصوں میں رہتے اور کام کرتے تھے۔ موہن جوڈڑو، کالی بنگا اور ہڑپائی تہذیب کے دیگر شہروں سے دریافت ہونے والے آثار یاقینی ثبوت اس طرح کی شہری منصوبہ بندی کو اجاگر کرتے ہیں۔

Mm

Madad-i-mash The term refers to revenue free subsistence land that were granted to muslim scholars and divines, the learned and the recluse in the form of stipends under the Delhi sultans. During the Mughal period four categories of persons were considered eligible to receive *madad-i-mash*. According to the *Ain-i Akbari* they were: (a) dispassionate seekers of knowledge; (b) ascetics; (c) the illiterate weak and poor; (d) poor uneducated men of noble birth. From the time of Akbar grants of *madad-i-mash* were also made to non-muslims although instances of such grants before his time were not unknown. The grants of *madad-i mash* helped the state in extending cultivation. Until Aurangzeb's time such grants were not hereditary, but the sons of the beneficiaries were generally allowed to inherit these lands by the emperor.

मदद-ए-माश यह शब्द ऐसी राजस्व-मुक्त भूमि का सूचक है जो दिल्ली के सुलतानों के शासनकाल में मुस्लिम विद्वानों और धार्मिक व्यक्तियों को तथा पढ़े लिखे तथा एकांतवासी लोगों को उनके भरण-पोषण के लिए दी जाती थी। मुगलों के शासनकाल में चार श्रेणी के व्यक्तियों को 'मदद-ए-माश' पाने का अधिकारी माना जाता था। *आइन-ए-अकबरी* के अनुसार ये चार प्रकार के लोग थे - (क) ज्ञान के अनासक्त जिज्ञासु, (ख) सन्यासी, (ग) अनपढ़ गरीब और कमजोर लोग, (घ) ऊँचे खानदानों के अनपढ़ गरीब लोग। अकबर के समय से 'मदद-ए-माश' गैर-मुस्लिम लोगों को भी दी जाने लगी थी, हालाँकि उसके शासनकाल से पहले ऐसी मदद नहीं दिए जाने के उदाहरण नहीं मिलते। 'मदद-ए-माश' दिए जाने से राज्य को खेती का विस्तार करने में सहायता मिली। औरंगजेब के शासनकाल तक ऐसी मदद वंशानुगत नहीं थी फिर भी इस मदद को पाने वालों के बेटों को बादशाह आमतौर पर इन ज़मीनों का उत्तराधिकारी मान लिया करते थे।

مد معاش اس اصطلاح سے مراد گزاراوقات کے لیے دی جانے والی مال گزاری سے مستثنیٰ زمین ہے جو دہلی سلطنت میں مسلم اسکالر، اہل اللہ، تعلیم یافتہ اور تارکین دنیا کو بہ طور وظائف دی جاتی تھی۔ مغل دور میں چار طرح کے لوگوں کو مد معاش کا مستحق قرار دیا گیا تھا۔ آئین اکبری کے مطابق وہ چار لوگ (الف) سرگرم جو یا علم، (ب) تارکین دنیا، (ج) غیر تعلیم یافتہ غریب اور کمزور لوگ (د) اور امر اگھرانے سے تعلق رکھنے والے غیر تعلیم یافتہ غریب افراد تھے۔ اکبر کے دور سے غیر مسلموں کو بھی مد معاش دی جانے لگی۔ حالانکہ اس سے قبل غیر مسلموں کو مد معاش دینے کی مثال نہیں ملتی۔ مد معاش سے ریاست میں زراعت کو فروغ ملا۔ اورنگ زیب کے دور تک مد معاش نہیں تھی تاہم بادشاہ اس سے استفادہ کرنے والوں کے بیٹوں کو عام طور پر متعلقہ زمین دے دیتے تھے۔

Madrasa It is an Arabic word which means school. In Islamic tradition, it served both as a place of study and as a residence for students and teachers. Initially the curriculum of a madrasa was consisted of studies on *Quran* and *Hadith*. Later on studies of grammar, literature, mathematics, logic and also natural sciences were added to their curriculum. During the medieval times *madrasas* had flourished in almost all important centres of Islamic States. One of the earliest *madrasas* in India during this period had been instituted by Sultan Alauddin Khalji (1296-1316 CE) in the Qutub complex in Delhi. In India today *madrasas* continue to play an important role as part of country's overall educational system.

مدرسا यह एक अरबी भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ है 'विद्यालय'। इस्लामी परंपरा में मदरसा बच्चों को पढ़ाने और उनके तथा उनके अध्यापकों के निवास के काम में भी आता था। प्रारंभ में मदरसा की पाठ्यचर्या में *कुरआन* और *हदीस* को पढ़ाना ही शामिल था। लेकिन आगे चलकर उनकी पाठ्यचर्या में व्याकरण, साहित्य, गणित, तर्कशास्त्र और प्राकृतिक विज्ञान आदि विषयों को भी जोड़ दिया गया। मध्यकाल में इस्लामिक राज्यों के लगभग सभी महत्वपूर्ण केंद्रों में मदरसे जोर-शोर से चल रहे थे। इस काल के दौरान भारत में स्थापित प्राचीनतम मदरसों में से एक मदरसा दिल्ली में सुलतान अलाउद्दीन खिलजी (1296-1316 ई.) द्वारा कुतुब अहाते में शुरू किया गया था। भारत में आज भी मदरसे देश की समग्र शिक्षा व्यवस्था में एक महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रहे हैं।

مدرسه یہ عربی لفظ ہے جس کا مطلب اسکول ہے۔ اسلامی روایت کے لحاظ سے مدرسے طلبہ اور اساتذہ کے لیے درس و تدریس اور رہائش دونوں کے لیے کام آتے تھے۔ ابتدا میں مدرسے کا نصاب قرآن اور حدیث پر مشتمل تھا۔ بعد میں قواعد، ادب، ریاضی، منطق اور علوم طبعیہ کو بھی نصاب میں شامل کر لیا گیا۔ عہد وسطیٰ میں اسلامی حکومتوں کی تقریباً تمام اہم ریاستوں میں مدارس قائم کیے گئے تھے۔ ہندوستان میں سب سے قدیم مدرسہ اسی دور میں سلطان علاء الدین خلجی (1296 تا 1316 عیسوی) نے دہلی کی سرزمین پر قصبہ احاطے میں قائم کیا تھا۔ ہندوستان میں آج بھی مدارس ملک کے مجموعی نظام تعلیم کے ایک حصے کے طور پر اہم خدمات انجام دے رہے ہیں۔

Mahadandnayak The term refers to a high ranking judicial or military officer mentioned frequently in seals and inscriptions from c. 300 CE onwards. The composer of the Allahabad prashashti, Harishena, a *Mahadandnayak*, was the son of a *Mahadandnayak*, suggesting thereby the hereditary nature of this post.

महादंडनायक इस शब्द का तात्पर्य उच्च पद पर आसीन न्यायिक या सैन्य अधिकारी से है जिसका उल्लेख ईसा की तीसरी शताब्दी और उसके बाद के उत्कीर्ण लेखों और मुद्राओं पर बहुतायत से मिलता है। इलाहाबाद प्रशस्ति का रचनाकार हरिषेण एक महादंडनायक था और वह स्वयं भी एक महादंडनायक

का पुत्र था, जिससे यह प्रतीत होता है कि महादंडनायक का पद वंशानुगत किस्म का होता था।

महादंडनायक इस اصطلاح سے مراد اعلیٰ عدالتی یا فوجی افسران ہیں جن کا ذکر 300 صدی عیسوی اور اس کے بعد کی مہروں اور کتبوں میں بہ کثرت ملتا ہے۔ الہ آباد پر شستی کا کاتب ہری شین ایک महादंडनायक تھا اور وہ خود ایک महादंडनायक کا بیٹا تھا۔ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ یہ منصب موروثی نوعیت کا ہوتا تھا۔

Mahajanapadas The term refers to the states that emerged in the 6th-5th century BCE in an area stretching from Gandhara in the north-west to Anga in eastern India, extending into the Malwa region. Sixteen in number, these *Mahajanapadas* are mentioned in Buddhist and Jaina texts. These often had fortified capital cities and some (viz. Magadha) maintained standing armies, regular bureaucracies and to some extent, had institutionalised means of resource mobilisation. *Mahajanapadas* were both monarchical and non-monarchical (Ganasanghas) in nature. Some important monarchies were Magadha, Kashi, Kosala, Avanti and the *Ganasanghas* were the Vajji, Malla and others.

महाजनपद इस शब्द का तात्पर्य उन राज्यों से है जो पाँचवीं-छठीं शताब्दी ई.पू. के दौरान पश्चिमोत्तर भारत में गांधार से पूर्व में अंग तक तथा मालवा प्रदेश तक फैले हुए थे। इन 'महाजनपदों' की संख्या सोलह थी और इनका उल्लेख बौद्ध और जैन ग्रंथों में मिलता है। इन 'महाजनपदों' की राजधानियाँ अकसर किलेबंद होती थीं और उनमें से कुछ (जैसे मगध) के पास अपनी स्थायी सेनाएँ और नियमित नौकरशाही तथा कुछ सीमा तक संसाधन जुटाने की संस्थागत व्यवस्था भी थी। 'महाजनपद' राजतंत्रीय और गैर-राजतंत्रीय (गणसंघ) दोनों प्रकार के होते थे। कुछ महत्वपूर्ण राजतंत्र मगध, काशी, कोसल और अवन्ती थे और गणसंघ थे वज्जि-मल्ल आदि।

महाजनपद اس اصطلاح سے مراد وہ ریاستیں ہیں جو پانچویں-چھٹی صدی قبل مسیح ان علاقوں میں ابھر کر سامنے آئیں جو شمالی مغرب میں گندھارا سے لے کر مشرقی ہند میں انگا اور مالوہ کے علاقے تک پھیلی ہوئی تھیں۔ ان महाजनपदوں کی تعداد سولہ تھی جن کا ذکر بدھ مت اور جین مت کے متون میں کیا گیا ہے۔ یہ महाजनपद اکثر و بیشتر دارالحکومت کے شہروں کو قلعہ بند کرتے تھے، بعض (مثلاً: مگدھ) مستقل فوج اور باقاعدہ افسر شائی اور کسی حد تک باضابطہ فوجی تقرری کے لیے اداروں کا اہتمام کرتے تھے۔ महाजनपद اپنی نوعیت کے لحاظ سے شہنشاہی وغیر شہنشاہی (جمہوریت) دونوں طرح کے تھے۔ چند اہم شہنشاہیت میں مگدھ، کاشی، کوشال، اوتبی اور گن سنگھ میں وئی (Vajjis) اور ملہ (Malla) وغیرہ کے نام یہاں بیان کیے جاسکتے ہیں۔

Mahalwari The system of land revenue assessment that had been introduced in the North: West Province by the regulation of 1822 and subsequently amended by the

regulation of 1833 was known as the *mahalwari* system. Under this system the demands of revenue were assessed *mahal* wise (often comprising a whole village or a part of that) as a proportion of the rent and not as a share of the produce. Accordingly the settlement was made between the government and the *mahal* as a whole, which was obliged to pay the stipulated amount of land revenue through the village headmen or the *lambardar*. On their part the *lambardars* collected the shares of this stipulated amount from individual land holders or villagers according to their respective land holdings. Initially under this system the demand for revenue had been fixed at 80 percent of the rental. However, subsequently it was reduced to 66 percent and then ultimately to 50 percent by the Saharanpur rules in 1855. Besides, under this system the demands of revenue were not fixed forever but revised after a period of 20 or 30 years. The settlement officers appointed by the government made the assessments in consultation with the *lambardars* and the village bodies which also kept in their possession the settlement records. Based on its success the system was subsequently applied in the whole of northern India as well as the Central provinces. However, contrary to the claims of the government the system made the *lambardars* and village headmen as influential intermediaries between it and the villagers to the detriment of the latter's economic well-being.

महालवाड़ी इस शब्द का तात्पर्य भू-राजस्व निर्धारण की उस प्रणाली से है जो पश्चिमोत्तर प्रांत में 1822 के विनियम द्वारा लागू की गई थी और आगे चलकर 1833 में संशोधित कर दी गई थी। इस प्रणाली के अंतर्गत राजस्व की माँग उत्पादन के हिस्से के रूप में नहीं, बल्कि किराये के अनुपात में महाल (एक संपूर्ण गाँव या उसका हिस्सा) के अनुसार निर्धारित की जाती थी। इसलिए समझौता सरकार और कुल मिलाकर उस महाल के बीच होता था जो गाँव के मुखिया या लंबरदार के माध्यम से भू-राजस्व की निर्धारित राशि को अदा करने के लिए उत्तरदायी होता था। लंबरदार हर एक भूस्वामी या ग्रामीण से उनके स्वामित्व वाली ज़मीनों के हिसाब से निर्धारित राशि का हिस्सा इकट्ठा करते थे। प्रारंभ में इस प्रणाली के अंतर्गत राजस्व की माँग किराये के 80 प्रतिशत के बराबर निर्धारित की गई थी, किंतु आगे चलकर इसे घटाकर 66 प्रतिशत कर दिया गया और फिर 1855 में सहारनपुर नियमों के अंतर्गत अंतिम रूप से इसे नीचे 50 प्रतिशत पर ला दिया गया। इसके अलावा इस प्रणाली के अंतर्गत भू-राजस्व की माँगों को सदा के लिए निर्धारित नहीं किया जाता था, बल्कि उन्हें 20 या 30 वर्ष की अवधि के बाद संशोधित किया जाता था। सरकार द्वारा नियुक्त किए गए बंदोबस्त अधिकारी उन लंबरदारों और ग्रामीण निकायों के साथ, जिनके पास बंदोबस्त संबंधी अभिलेख होते थे, सलाह-मशवरा करके राजस्व का निर्धारण करते थे। इस प्रणाली की सफलता को देखकर उसे आगे चलकर संपूर्ण उत्तर भारत में और

مध्य भारत के प्रांतों में भी लागू कर दिया गया किंतु सरकारी दावों के विपरीत इस प्रणाली ने सरकार और ग्रामीणों के बीच बिचौलियों के रूप में लंबरदारों और गाँव के मुखियाओं को इतना अधिक प्रभावशाली बना दिया कि इससे ग्रामीण किसानों की आर्थिक स्थिति को भारी धक्का लगा।

مجال واڑی یہ مال گزاری متعین کرنے کا طریقہ تھا جو شمال مغربی صوبے میں 1822 کے ضابطہ کے ذریعہ نافذ کیا گیا تھا اور بعد میں 1833 کے ضابطہ کے تحت اس میں اصلاح کی گئی۔ اس نظام کے تحت مال گزاری کے مطالبات کا تعین پیداوار پر حصہ کے بجائے کرایہ کے طور پر محال (بسا اوقات پورے گاؤں یا گاؤں کے ایک حصہ پر مشتمل ہوتا تھا) کے مطابق کیا جاتا تھا۔ اس لحاظ سے مال گزاری کا مکمل طور پر بندوبست حکومت اور اس محال کے درمیان کیا جاتا تھا جو گاؤں کے کھیا یا لمبرداروں کے ذریعے متعین مقدار میں مال گزاری ادا کرنے کا ذمہ دار تھا۔ لمبردار اپنے تئیں مالکان زمین سے فرداً فرداً یا پورے گاؤں والوں سے ان کی زمین کے اعتبار سے مقررہ مال گزاری وصول کرتے تھے۔ ابتداً اس نظام کے تحت مال گزاری کا مطالبہ کرایے کی آمدنی کا 80 فی صد مقرر کیا گیا تھا۔ تاہم بعد میں 66 فی صد تک اور 1855 میں سہارنپور کے ضابطہ کے تحت 50 فی صد تک گھٹا دیا گیا تھا۔ اس کے علاوہ اس نظام کے تحت مال گزاری کے مطالبات کو ہمیشہ کے لیے مقرر نہیں کیا گیا تھا بلکہ 20 یا 30 برس کے بعد اس پر نظر ثانی کی جاتی تھی۔ حکومت کی طرف سے مقرر ہونے والے بندوبست کے افسران ان لمبرداروں اور گاؤں والوں سے رجوع کرنے کے بعد لگان کی تشخیص کرتے تھے جن کے پاس بھی گاؤں کے ریکارڈز ہوتے تھے۔ اس نظام میں کامیابی ملنے کی وجہ سے اسے پورے شمالی ہندوستان کے ساتھ ساتھ مرکزی صوبوں میں بھی نافذ کیا گیا تھا۔ تاہم حکومت کے دعویٰ کے برخلاف اس نظام نے نمبرداروں اور گاؤں کے کھیاؤں کو حکومت اور گاؤں والوں کے درمیان اس قدر موثر ثالثی بنا دیا تھا کہ اس سے گاؤں والوں کی اقتصادی آسودگی کو کافی نقصان پہنچا۔

Mahr It is an Arabic word, which refers to the bride price, given by a bridegroom to a bride in an Islamic marriage. The amount of the *mahr* is generally decided upon taking the position of the bride and the bridegroom into consideration by their respective negotiators. *Mahr* forms an obligatory part of an Islamic marriage. However, it is not the same as the 'purchase money' as Islamic tradition prohibits the bride to be considered as a property.

مہر یہ ایک عربی لفظ ہے جس سے مراد حق دلہن ہے جو کہ اسلام میں نکاح کے وقت دلہن کو دلہا کی طرف سے ملتا ہے۔ مہر کی رقم عام طور پر طرہین یعنی دلہا و دلہن کی مالی حالت کے پیش نظر آپسی گفتگو کے بعد مقرر کی جاتی ہے۔ اسلام میں مہر نکاح کا لازمی حصہ ہے۔ تاہم اس کی حیثیت خریداری کی نہیں ہوتی کیوں کہ اسلام میں دلہن (عورت) کو جائیداد تصور نہیں کیا جاتا۔

Maktubat The term refers to letters that used to be written by sufi masters to their disciples and associates responding to the latter's both spiritual and mundane difficulties and aspirations by sharing their own spiritual experiences. One such famous collections of letters is *Maktubat-e-Imam Rabbani* written in Persian by the Naqsbandi sufi, Sheikh Ahmad Sirhindi to his friends and followers in India and to the north of the river Amu Darya in Central Asia.

مکتوبات یہ لفظ سنیوں کے لیے اور شاگردوں کے لیے لکھی جانے والی ان چٹھیوں کا سچک تھا جنہیں وہ اپنے آپنے کے لیے لکھتے تھے۔ اس قسم کے خطوط پر مشتمل ایک مشہور مجموعہ 'مکتوبات امام ربانی' ہے جسے نقشبندی صوفی شیخ احمد سرہندی نے ہندوستان اور وسطی ایشیا میں موجود امودریا کے شمال میں آباد رقیقوں اور مریدوں کو فارسی زبان میں لکھا تھا۔

مکتوبات یہ لفظ سنیوں کے لیے اور شاگردوں کے لیے لکھی جانے والی ان چٹھیوں کا سچک تھا جنہیں وہ اپنے آپنے کے لیے لکھتے تھے۔ اس قسم کے خطوط پر مشتمل ایک مشہور مجموعہ 'مکتوبات امام ربانی' ہے جسے نقشبندی صوفی شیخ احمد سرہندی نے ہندوستان اور وسطی ایشیا میں موجود امودریا کے شمال میں آباد رقیقوں اور مریدوں کو فارسی زبان میں لکھا تھا۔

Malfuzat The term refers to conversations of sufi saints that were compiled by different sufi orders (silsla) with the saints (shaikhs) apparent consent. A famous early text on malfuzat is the *Fawa'id-ul-Fu'ad*, compiled by a noted Persian poet Amir Hasan Sijzi Dehalwi. It contains the conversations of Shaikh Nizamuddin Auliya, the famous saint of Delhi.

ممل فوجات اس سے مراد صوفی بزرگوں کے کلمات ہیں جنہیں مختلف سلسلے کے صوفیوں نے اپنے شیخ کی واضح تصدیق کے بعد مدون کیا۔ فارسی زبان کے مشہور شاعر امیر حسن سجری دہلوی کی مرتب کردہ 'فوائد الفواد' ممل فوجات کا ایک ابتدائی مشہور متن ہے۔ اس میں

اس سے مراد صوفی بزرگوں کے کلمات ہیں جنہیں مختلف سلسلے کے صوفیوں نے اپنے شیخ کی واضح تصدیق کے بعد مدون کیا۔ فارسی زبان کے مشہور شاعر امیر حسن سجری دہلوی کی مرتب کردہ 'فوائد الفواد' ممل فوجات کا ایک ابتدائی مشہور متن ہے۔ اس میں

اس سے مراد صوفی بزرگوں کے کلمات ہیں جنہیں مختلف سلسلے کے صوفیوں نے اپنے شیخ کی واضح تصدیق کے بعد مدون کیا۔ فارسی زبان کے مشہور شاعر امیر حسن سجری دہلوی کی مرتب کردہ 'فوائد الفواد' ممل فوجات کا ایک ابتدائی مشہور متن ہے۔ اس میں

دہلی کے مشہور بزرگ شیخ نظام الدین اولیا کے کلمات (ملفوظات) کو یک جا کیا گیا ہے۔

Mansab, Mansabdari system The term literally means a rank or a position. A holder of such a rank under the Mughals was known as a 'mansabdar'. The *mansabdars*, as per their rank, were required to perform either civil or military or both civil and military duties, but irrespective of their nature of duties (military or civil) they were all placed on military payroll. The origin of this system went back to Chengis Khan, who organised his army on a decimal basis (multiples of 10; the lowest unit of command being consisted of 10 and the highest of 10000 troopers). *Mansabs* were assigned usually on the basis of merit and the actual number of troopers that were maintained by the *mansabdars*. However, *mansabs* above 5000 troopers were generally reserved for the princes. Besides, in certain cases *mansabdars* were also paid in cash in lieu of assignment of territory (*jagir*). According to the *Ain-i-Akbari*, there were 33 *mansabs*, which had been established during Akbar's time. There was a threefold hierarchical division among the persons who held these *mansabs* depending upon their *zat* and *sawar* ranks. A person, who maintained as many *sawars* as his *zat* rank, belonged to the first category; the person, who maintained half or more *sawars* in relation to his *zat* rank, belonged to the second category; and, the person, who maintained less than half of the number of *sawars* in relation to his *zat* rank, belonged to the third category. With the gradual expansion of the Mughal Empire several discrepancies entered into the *mansabdari* system making it one of the factors responsible for the decline of the empire during the late 17th and early 18th centuries. (See also, ZAT; SAWAR)

منسب، منسب داری 'منسب' شब्द का शाब्दिक अर्थ है एक ओहदा या पदा। मुगलों के शासनकाल में ऐसे ओहदे को धारण करने वाले व्यक्ति को 'मनसबदार' कहा जाता था। मनसबदारों को अपने ओहदे के अनुसार नागरिक अथवा सैनिक कार्य अथवा दोनों यानी नागरिक तथा सैनिक कार्य करने पड़ते थे, लेकिन वे चाहे किसी भी प्रकार के (सैनिक अथवा नागरिक) कार्य करते थे उन सबके नाम सैन्य वेतन सूची में ही रखे जाते थे। इस प्रणाली की शुरुआत चंगेज खाँ के शासनकाल में ही हो चुकी थी जिसने अपनी सेना को दशमलव पद्धति (अर्थात् 10 के गुणजों) में संगठित किया था, जिसमें कमान की सबसे छोटी इकाई 10 सैनिकों की और सबसे बड़ी इकाई 10,000 सैनिकों की होती थी। मनसब आमतौर पर 'मनसबदारों' के गुणों और उनके द्वारा रखे जाने वाले सैनिकों की वास्तविक संख्या के आधार पर सौंपी जाती थी। किंतु 5000 से अधिक सैनिकों वाली मनसबें आमतौर पर राजकुमारों के लिए आरक्षित रहती थीं। इसके अलावा, कई मामलों में मनसबदारों को जागीर न देकर उसके बदले नकद रकम दी जाती थी। *आइन-ए-अकबरी* के अनुसार

अकबर के शासनकाल में 33 मनसबें स्थापित की गई थीं। इन मनसबों के धारक व्यक्तियों यानी मनसबदारों की तीन छोटी-बड़ी श्रेणियाँ होती थीं जो धारकों के ज्ञात ओहदे और सवार ओहदे पर आधारित थीं। जो मनसबदार अपने ज्ञात ओहदे जितने सवार रखता था, वह पहली श्रेणी का मनसबदार होता था जो मनसबदार अपने ज्ञात ओहदे की तुलना में आधे या अधिक सवार रखता था, वह दूसरी श्रेणी में आता था और जो व्यक्ति अपने ज्ञात ओहदे की तुलना में आधे से कम सवार रखता था, वह तीसरी श्रेणी का समझा जाता था। ज्यों-ज्यों मुगल साम्राज्य का विस्तार होता गया मनसबदारी प्रणाली में अनेक विसंगतियाँ आती गईं और आगे चलकर 17वीं शताब्दी के आखिरी दशकों और 18वीं शताब्दी के शुरुआती दशकों में ये विसंगतियाँ मुगल साम्राज्य के पतन का कारण बनीं। (ज्ञात, सवार भी देखें)

منصب، نظام منصب داری اس اصطلاح (منصب) کا لغوی مفہوم درجہ یا عہدہ ہے۔ مغلوں کے دور میں اس منصب پر فائز ہونے والے کو منصب دار کہا جاتا تھا۔ منصب دار کو اپنے منصب کے مطابق شہری یا فوجی یا پھر دونوں طرح کی ذمے داریاں نبھانی پڑتی تھیں۔ تاہم ان کے فرائض (فوجی یا شہری) کی نوعیت کا لحاظ کیے بغیر فوجی تنخواہ کی فہرست میں درج کیا جاتا تھا۔ اس نظام کی شروعات چنگیز خان نے کی تھی جس نے اپنی فوج کو نظام اعشاریہ (10 کا ضرب، اس میں سب سے چھوٹا دستہ 10 اور سب سے بڑا دستہ 10000 جنگ جوؤں پر مشتمل ہوتا تھا) کے تحت منظم کیا تھا۔ یہ منصب عام طور پر اہلیت اور فوجوں کی صحیح تعداد کی بنیاد پر دیا جاتا تھا جس کا انتظام و انصرام منصب دار کرتے تھے۔ تاہم پانچ ہزار سے زیادہ فوجیوں والے منصب دار بالعموم شاہزادوں کے لیے مخصوص رہتے تھے۔ بعض صورتوں میں منصب داروں کو جاگیر کے بجائے نقد تنخواہ دی جاتی تھی۔ آئین اکبری کے مطابق 33 مناصب تھے جنہیں اکبر کے دور میں ترتیب دیا گیا تھا۔ فرق مراتب کے لحاظ سے ذات اور سوار منصب پر فائز منصب داروں کے تین درجے تھے۔ اپنی ذات کے عہدے کے برابر سوار رکھنے والے کو اول درجے میں رکھا جاتا تھا۔ ذات سے نصف یا نصف سے زیادہ سوار والے کو دوسرے درجے اور نصف سے بھی کم سوار والے کو تیسرے درجے میں شمار کیا جاتا تھا۔ رفتہ رفتہ مملکت مغلیہ کی توسیع کے ساتھ ساتھ بہت سے تضادات و اختلافات نظام منصب داری میں داخل ہو گئے جو کہ 17 ویں صدی کے اواخر اور 18 ویں صدی کے اوائل میں حکومت کے زوال کا سبب بن گئے۔ (مزید دیکھیں ذات، سوار)

Masnavi The term refers to a form of writing poetry that developed in Persia from the 3rd century BCE to 9th century CE in which rhymed verses were used as their main characteristic. *Masnavi* was mainly used to compose heroic, historical and romantic poetry. In medieval India mainly sufis including Amir Khusro often used *masnavis* to compose long poems to express the ideas of divine love using human love as an allegory. The

famous love epic *Padmavat* of Malik Muhammad Jaisi, which revolved around the love story of Padmini and Ratansena, the ruler of Chittor, is a fine example of the use of *masnavi* in such compositions.

مسننوی यह शब्द काव्य लेखन की एक शैली का सूचक है जो फ़ारस में तीसरी शताब्दी ई.पू. से ईसा की नौवीं शताब्दी के बीच विकसित हुई थी। इस शैली के काव्यों की मुख्य विशेषता इनके पदों का छंदोबद्ध होना था। مسننوی शैली का प्रयोग मुख्य रूप से वीर तथा शृंगार रस के काव्यों अथवा ऐतिहासिक काव्यों में किया जाता था। मध्यकालीन भारत में मुख्य रूप से अमीर खुसरो जैसे सूफ़ी कवियों ने अकसर लंबे काव्यों की रचना करने के लिए مسननवियों का इस्तेमाल किया, जिसमें उन्होंने अन्याय के रूप में मानवीय प्रेम का प्रयोग करते हुए दैवी प्रेम के भावों को अभिव्यक्त किया। मलिक मुहम्मद जायसी का सुप्रसिद्ध प्रेम महाकाव्य *पदमावत* ऐसी रचनाओं में مسननवियों के प्रयोग का एक उत्कृष्ट उदाहरण है। इस महाकाव्य की कथा चित्तौड़ के शासक रत्नसेन और पद्मिनी के प्रेम प्रसंगों से ओत-प्रोत है।

مثنوی اس اصطلاح سے مراد شاعری کی ایک ہیئت ہے جس کی نشوونما تیسری صدی قبل مسیح اور 9ویں صدی عیسوی کے دوران فارس (موجودہ ایران) میں ہوئی تھی۔ اس میں بالخصوص قافیہ بند اشعار کا استعمال کیا جاتا تھا۔ مثنوی کا استعمال خاص طور پر شجاعت پر مبنی کارنامے، تاریخی اور رومانی شاعری کے لیے کیا جاتا تھا۔ عہد وسطیٰ میں بالخصوص صوفیاء مثلاً امیر خسرو نے خدا سے اپنی محبت کا بطور تمثیل انسانی محبت کے تناظر میں اظہار کرنے کے لیے طویل نظموں میں اکثر و بیشتر مثنوی طرز اختیار کیا ہے۔ ملک محمد جاسی کا مشہور عشقیہ رزم نامہ پداوت مثنوی طرز کی ایک بہترین مثال ہے جس کا محور پدمنی اور چتوڑ کے حکمران رتن سین کا عشقیہ افسانہ ہے۔

Matriliny A term used to connote descent traced through the mother.

ماتر وراثت ماتا کے ماध्यم سےवंش پرंपرا یاवंشانوکرّم کو دشانے کے لیے اس شब्द का प्रयोग किया जाता है।

مادرنسی (نھیلی) اس اصطلاح کا استعمال ماں کی طرف سے چلنے والی نسل کو بیان کرنے کے لیے کیا جاتا ہے۔

Megalith The term derived from two Greek words *mega* and *lithos* literally means large stone. The term is often applied to funerary monuments made of large stones found in many parts of the world like Europe, Asia, Africa, and in Central and South America. In the Indian subcontinent, they occur (c. 1000 BCE to the early centuries CE) in the far south, the Deccan plateau, the Vindhya and Aravalli ranges, and the north-west. Some important types of megaliths were: rock-cut tombs, umbrella stones etc. The megaliths reflect different kinds of funerary practices-extended, fractional, post-excarate, and post-cremation burials. Some burials contained the remains of more than one person also.

The megaliths contained Black and Red Ware, Black Polished Ware, Red Polished Ware, iron tools and weapons, bronze vessels and ornaments and a few gold ornaments. Some megaliths are funerary sites while others were probably memorials for the dead. The megalith builders seem to have been agro-pastoral communities.

مہاपाषاण अंग्रेज़ी का 'मेगालिथ' शब्द यूनानी भाषा के दो शब्द 'मेगा' और 'लिथोस' से मिलकर बना है, जिनमें 'मेगा' का अर्थ है बड़ा और 'लिथोस' का अर्थ है पत्थर। यह शब्द अकसर विशाल शिलाओं से बने और दुनिया के अनेक हिस्सों, जैसे— यूरोप, एशिया, अफ्रीका और मध्य तथा दक्षिणी अमेरिका में पाए गए अंत्येष्टि स्मारकों के लिए प्रयोग में लाया जाता है। भारतीय उपमहाद्वीप में ये (1000 ई.पू. से ईसा की प्रारंभिक शताब्दियों के बीच) सुदूर दक्षिण में दक्कन के पठार में, विंध्य और अरावली की पर्वत शृंखलाओं में और पश्चिमोत्तर क्षेत्र में पाए गए हैं। कुछ महत्वपूर्ण प्रकार के महापाषाण थे, चट्टान काटकर बनाई गई कब्रें और छतरीनुमा पत्थर इत्यादि। इन महापाषाणों से पता चलता है कि उस समय अंत्येष्टि की भिन्न-भिन्न प्रकार की पद्धतियाँ प्रचलित थीं, जैसे— विस्तारित, आंशिक, दाह-पूर्व और दाह-पश्चात्। कुछ कब्रों में एक से अधिक व्यक्ति के अवशेष रखे होते थे। कब्रों में रखी गई चीजें कई तरह की होती थीं, जैसे— काले और लाल बर्तन, काले ओपदार बर्तन, लाल ओपदार बर्तन, लोहे के औज़ार और हथियार, काँसे के बर्तन और गहने एवं कुछ सोने के गहने। कुछ महापाषाण अंत्येष्टि स्थल होते थे, तो कुछ अन्य संभवतः मृतकों के स्मारक होते थे। ऐसा प्रतीत होता है कि महापाषाण निर्माता कृषि-पशुपालक समुदाय के रहे होंगे।

میگالٹھ یہ اصطلاح دو یونانی الفاظ 'میگا' اور 'لیتھوز' سے مشتق ہے جس کے لغوی معنی 'بڑا پتھر' ہے۔ اس اصطلاح کا اطلاق اکثر و بیشتر بڑے پتھروں کے سلیب سے تیار کردہ تدفینی آثار پر ہوتا ہے جو دنیا کے مختلف علاقوں مثلاً یورپ، ایشیا، افریقہ، اور وسطی و جنوبی امریکہ میں دریافت ہوئے ہیں۔ برصغیر میں اس طرح کی یادگاریں (تقریباً 1000 ق م تا ابتدائی صدی عیسوی) جنوب میں دکن کے نشیبی علاقوں، وندھیا، اراولی پہاڑوں کے قطار اور شمال مغرب سے برآمد ہوئی ہیں۔ چٹانوں کو کاٹ کر بنائے گئے مقبرے اور چھتری نما پتھر وغیرہ میگالٹھ (سنگ کلاں) کی بعض اہم قسمیں ہیں۔ میگالٹھ مختلف قسم کے تدفینی طریقوں مثلاً کشادہ اور تنگ قبروں اور دفنانے سے پہلے اور بعد کی رسومات وغیرہ پر روشنی ڈالتے ہیں۔ بعض تدفینی مقامات سے ایک سے زیادہ لوگوں کی باقیات دریافت ہوئی ہیں۔ ان تدفینی مقامات سے مٹی کا سیاہ و سرخ برتن، مٹی کا سیاہ پالش شدہ برتن، مٹی کا سرخ پالش شدہ برتن، لوہے کے اوزار اور اسلحے، کانسے کا برتن، زیورات اور سونے کے چند گہنے وغیرہ بھی دریافت ہوئے ہیں۔ بعض میگالٹھ تو صاف طور پر تدفینی مقامات تھے جب کہ دیگر مقامات غالباً مردوں کی یادگار تھے۔ ایسا لگتا ہے کہ میگالٹھ تک معماروں کا تعلق کسان اور چرواہوں کے طبقے سے تھا۔

Mesoamerica The word *meso* or *mesos* in Greek means middle. Derived from it the term Mesoamerica refers to middle America. Geographically this region comprises

southern Mexico, Guatemala, Belize, El Salvador, Honduras, Nicaragua and Costa Rica. Before the explorations of Columbus, this area was the seat of the Olmec and the Mayan civilizations.

مध्य امریکا انگریزی کے 'میسو' उपसर्ग का यूनानी भाषा में अर्थ 'मध्य' होता है। इसी से बने 'मिसो अमेरिका' शब्द का अर्थ है मध्य अमेरिका। भौगोलिक दृष्टि से इस क्षेत्र में दक्षिणी मेक्सिको, ग्वाटे माला, बेलीज़, एल साल्वाडोर, होंडुरास, निकारागुआ और कोस्टारिका शामिल हैं। कोलंबस की खोजों से पहले इस क्षेत्र में ऑल्मेक और माया सभ्यताएँ फल-फूल रही थीं।

मिसो अमेरिका यूनानी زبان میں لفظ 'میسو' یا 'میسوس' کے معنی وسط ہے۔ اس سے مشتق اصطلاح ميسو امریکہ سے مراد وسطی امریکہ ہے۔ جغرافیائی لحاظ سے اس میں جنوبی میکسیکو، گوٹے مالا، بیلز، ایل سیلوڈور، ہونڈوراس، نیکاراگوا اور کوستاریکا وغیرہ شامل ہیں۔

کولمبس کی دریافت سے پہلے یہ مایائی اور اولمیک تہذیب کا علاقہ تھا۔

Mesolithic Also known as the Middle Stone Age, the term refers to a transitional period between the Palaeolithic and Neolithic ages, often characterised by microlith tool types. People who devised these tools belonged to hunting and gathering groups that existed about 10,000 years ago. Mesolithic cultures survived in different parts of the Indian subcontinent until the beginning of the Common Era and the use of microliths continued well beyond the Mesolithic period. Today, the transition from foraging to cultivation and domestication of animals of Mesolithic period is treated as less abrupt and more continuous from the Palaeolithic period.

مध्यपाषाण युगीन पुरापाषाण युग और नवपाषाण युग के बीच के काल को 'मध्यपाषाण' युग कहा जाता है। छोटे-छोटे पत्थरों के औज़ार इस युग की प्रमुख विशेषता थे जिन लोगों ने इन औज़ारों का आविष्कार किया था वे शिकारी और संग्राहक समूह के थे जो लगभग 10,000 वर्ष पहले रहे होंगे। मध्यपाषाण युगीन संस्कृतियों उप-महाद्वीप के भिन्न-भिन्न भागों में ईसा युग के प्रारंभ तक अस्तित्व में रहीं और लघुपाषाणीय औज़ार मध्यपाषाण युग के बाद भी जारी रहे। आज ऐसा माना जाता है कि खाद्य संग्रहण से खेती करने और मध्यपाषाण युग में पशुओं को घरेलू बनाने तक का संक्रांति काल अचानक नहीं शुरू हुआ होगा, वह पुरापाषाणयुग में ही शुरू होकर आगे जारी रहा होगा।

وسط حجری دور اس اصطلاح سے مراد قدیم حجری اور جدید حجری دور کے درمیان پایا جانے والا عبوری دور ہے۔ چھوٹے پتھر کے اوزاروں کا استعمال اس دور کی خاص خصوصیت تھی۔ یہ شکاری اور غذائی اجناس جمع کرنے والوں کا ایک گروہ تھا جو تقریباً 10,000 سال پہلے موجود ہے ہوں گے۔ وسط حجری دور کی تہذیبیں برصغیر کے مختلف حصوں میں عیسوی صدی کے آغاز تک باقی تھیں اور سنگ ریزوں کا بہتر استعمال وسط حجری دور کے بعد تک جاری تھا۔ آج غذائی اجناس کی تلاش سے کاشت کاری کی طرف منتقلی اور وسط حجری دور میں جانوروں کی پرورش رفتہ رفتہ عمل میں آئی اور قدیم حجری دور سے وابستہ یہ تسلسل برقرار رہا ہوگا۔

Metallurgy The term refers to the science that deals with understanding the physical nature of metals, procedures involved in extracting metals from their ores through mining, purifying and creating tools and objects.

धातुकर्म धातुकर्म एक ऐसा विज्ञान है जिसमें धातुओं की भौतिक प्रकृति को समझना, खानों से निकाले गए खनिजों से धातु निकालने की प्रक्रिया, उसका शोधन करना और औज़ार तथा अन्य चीज़े बनाना शामिल है।

دھات کاری (فلزیات) اس اصطلاح سے مراد ایک سائنس ہے جو دھاتوں کی طبیعی نوعیت کو سمجھنے میں مدد اور ایسے طریقہ کار سے روشناس کراتا ہے جس کی مدد سے دھات کے کان سے خام دھاتیں نکالی جاتی ہیں اور اس میں ان کو صاف کرنا اور اوزار دیگر سامان بھی تیار کرنا شامل ہے۔

Microliths The term refers to small stone tools measuring between 1 to 5 centimeters in length. These stone tools were produced in large quantity towards the end of the Palaeolithic period and especially in the Mesolithic period. These were generally made of chert, chalcedony, jasper and agate.

لघुपाषाण इस शब्द का तात्पर्य उन छोटे-छोटे पत्थर के औज़ारों से है, जिनकी लंबाई एक से पाँच सेंटीमीटर होती है। ये औज़ार पुरापाषाण युग के अंतिम वर्षों में और विशेष रूप से मध्यपाषाणयुग के दौरान बड़ी मात्रा में बनाए गए थे। वे आमतौर पर चर्ट, चैल्सेडोनी, जैस्पर और ऐगेट से बनाए जाते थे।

تراشیدہ پتھروں کے اوزار اس اصطلاح سے مراد چھوٹے چھوٹے پتھروں کے اوزاروں سے ہے جن کی لمبائی ایک سے پانچ سینٹی میٹر ہوتی تھی۔ اس قسم کے اوزار قدیم حجری دور کے اواخر اور خاص طور پر وسط حجری دور میں بہ کثرت تیار کیے جاتے تھے۔ یہ عام طور پر سنگ یمانی، عقیق، بیض، جاسپر اور سنگ سلیمانی سے تیار کیے جاتے تھے۔

Mihrab It is an Arabic word which is used to refer to the niche which in a mosque indicates the direction for prayers (*qibla*) towards the Kaba in Mecca. In India it points towards the west.

مہراب यह अरबी भाषा का शब्द है जिसका प्रयोग किसी मस्जिद के नमाज घर की दीवार पर बने खाँचे के लिए किया जाता है, जो मक्का में काबा की तरफ मुँह करके नमाज़ अदा करने की दिशा का सूचक होता है। भारत में यह पश्चिम की ओर संकेत करता है।

محراب یہ عربی لفظ ہے جس کا تعلق اندرون مسجد بننے ہوئے طاق نما حصے سے ہے جو نماز ادا کرنے کے لیے مکہ میں کعبہ (قبلہ رخ) کی نشان دہی کرتا ہے۔ ہندوستان میں یہ مغرب کی جانب پڑتا ہے۔

Minar It is an Arabic word which refers to a tower built adjacent to a mosque from where call to prayer (*azan*) is given by a *muazzin*. Although a minar is considered an important component of a mosque, it is

not found in all mosques. The tapering (gradually narrowing) minaret of red sandstone built in the south east corner of the Quwwatul Islam Mosque in the Qutub complex in Delhi is one of the finest examples of such minars. It is built following the style of Iranian minarets.

मीनार यह अरबी भाषा का शब्द है जो मस्जिद से जोड़कर बनाए गए उस ऊँचे बुर्ज का सूचक है जिस पर चढ़कर मुअज़्ज़िन अज़ान देता है। हालाँकि मीनार को एक मस्जिद का महत्वपूर्ण हिस्सा माना जाता है, पर यह सभी मस्जिदों में नहीं पाई जाती। दिल्ली में कुतुब अहाते में स्थित कुव्वतुल इस्लाम मस्जिद के दक्षिण-पूर्वी कोने में लाल बलुवा पत्थर से बनी क्रमशः ऊपर की ओर पतली होती गई मीनार ऐसी मीनारों का एक उत्कृष्ट उदाहरण है। यह मीनार ईरानी मीनारों की शैली के अनुसार बनाई गई है।

मीनार یہ عربی لفظ ہے جس سے مراد مسجد سے متصل تعمیر شدہ برج ہے جہاں سے مؤذن نماز کے لیے اذان دیتا ہے۔ اگرچہ مینار کو مسجد کا لازمی جز تصور کیا جاتا تھا تاہم یہ تمام مسجدوں میں نہیں پایا جاتا۔ اس کی بہترین مثال دہلی میں قطب احاطے میں تعمیر شدہ مسجد قوۃ الاسلام (قبة الاسلام) کے جنوب مشرقی حصہ میں لال پتھر سے بنا ہوا مینار ہے جو اپنی بلندی کی جانب رفتہ رفتہ پتلا ہوتا چلا گیا ہے۔ اس مینار کو ایرانی میناروں کے طرز پر بنایا گیا ہے۔

Minbar The term refers to the stepped pulpit in a mosque from which the *khatib* recites the *khutba* (sermon). The *minbar* is invariably placed on the right hand side of the *mihrab*. (See also, *MIHRAB*)

میںبر یہ لفظ ایک ماسجیڈ میں سے مینار کو اشارت کرتا ہے جو ماسجیڈ کے دائیں جانب اور مینار کے بائیں جانب واقع ہوتا ہے۔

منبر اس اصطلاح سے مراد اندرون مسجد محراب کے سامنے بنی ہوئی ایک زیندار جگہ ہے جہاں سے خطبہ دیا جاتا ہے۔ منبر محراب کی دائیں جانب بالکل سامنے بنا ہوتا ہے۔ (مزید دیکھیں محراب)

Mir-Bakshi The head of the military department in the Mughal Empire was called *Mir Bakshi*. Although a similar position existed in the Delhi sultanate under the name of *Diwan-i-arz* from the time of Balban, the influence of the post increased many fold under the Mughals as all *mansabs* granted by the empire were enrolled in the military payroll. Therefore, apart from his regular duties to look after the recruitment of the army and the inspection of the muster of the troops and horses, he also maintained a register of all *mansabdars*. He also presented before the emperor all high officers coming from the provinces (subas) or leaving the court on different postings. Ambassadors and other distinguished visitors too were presented to the emperor by the *Mir*

Bakshi. Besides, he headed the intelligence department and accompanied the emperor on his state visits. This nearness to the emperor increased the power and prestige of the *Mir Bakshi* much beyond his own department.

میر بکشی مغل سلطنت میں سैन्य विभाग के अध्यक्ष को मीर बखशी कहा जाता था। यद्यपि ऐसा ही एक पद दिल्ली सल्तनत के अंतर्गत बलबन के समय से मौजूद था जिसका नाम दीवाने अर्ज़ था, किंतु मुगलों के शासनकाल में इस पद का प्रभाव कई गुना बढ़ गया था, क्योंकि बादशाह द्वारा दी गई सभी मनसबों सैनिक वेतन-चिठ्ठी में दर्ज की जाती थीं। इसलिए सेना की भर्ती पर नज़र रखने और सैनिक टुकड़ियों और घोड़ों के रख-रखाव का मुआयना करने से संबंधित उसके सभी नियमित कर्तव्यों के अलावा वह सभी मनसबदारों का एक रजिस्टर भी रखता था। इसके अलावा वह सूबों से आने वाले सभी अफसरों को बादशाह के समक्ष प्रस्तुत करता था और इसी प्रकार दरबार से अन्यत्र स्थानांतरण पर जाने वाले अफसरों को भी बादशाह से मिलवाता था। इसी प्रकार बाहर से आने वाले राजदूतों और अन्य विशिष्ट आगंतुकों को बादशाह से मिलवाने का काम भी मीर बखशी ही करता था। इसके अतिरिक्त वह गुप्तचर विभाग का अध्यक्ष होता था और जब बादशाह राज्य में दौरे पर जाता तो मीर बखशी को भी अपने साथ ले जाता था। बादशाह के साथ उसकी निकटता के कारण मीर बखशी की शक्ति और प्रतिष्ठा उसके अपने विभाग से परे भी बहुत बढ़ गई थी।

میر بخش مملکت مغلیہ میں فوجی محکمہ کے صدر کو میر بخشی کہا جاتا تھا۔ اگرچہ اس سے ملتا جلتا عہدہ دیوان عرض کے نام سے دہلی سلطنت میں بلبن کے دور سے ہی موجود تھا تاہم مغل دور میں اس عہدے کا دبدر کئی گنا اس لیے بڑھ گیا تھا کہ بادشاہ کی جانب سے دیے جانے والے تمام عہدوں کو فوجیوں کی تنخواہ کی فہرست میں درج کیا جاتا تھا۔ لہذا میر بخشی کو اپنے مستقل فرائض مثلاً فوج کی تقریر، افواج اور گھوڑوں کی حاضری کی نگرانی کے علاوہ تمام منصب داروں کا رجسٹر بھی تیار رکھنا پڑتا تھا۔ وہ صوبوں سے آنے والے تمام افسروں یا مختلف عہدوں پر فائز ہو کر جانے والوں کو بادشاہ کے سامنے پیش بھی کرتا تھا۔ سفر اور دیگر ممتاز کاربیرین بھی میر بخشی کی معرفت ہی پیش کیے جاتے تھے۔ اس کے علاوہ وہ خفیہ محکمے کا صدر ہوتا اور صوبوں کے دورہ میں بادشاہ کے ساتھ جاتا تھا۔ بادشاہ سے اس قربت نے میر بخشی کے اختیار اور وقار کو اس کے اپنے محکمے سے کئی گنا بڑھا دیا تھا۔

Misl The term refers to the twelve confederacies (military brotherhood with a democratic set up) into which the Sikhs organised themselves after the final retreat of Ahmad Shah Abdali from the Punjab in 1770s. Most of these *misl*s were later annexed by Maharaja Ranjit Singh, who established a strong sovereign state in the Punjab with Lahore as its capital. Maharaja Ranjit Singh himself belonged to the *Shukarchakiya misl*. Ten years after his death in 1839, the state founded by him was annexed to the growing British Empire in India.

میسٹل इस शब्द का तात्पर्य उन 12 समूहों (लोकतांत्रिक प्रणाली पर आधारित सैनिक भाईचारा) से है जिनमें 1770 के दशक में पंजाब से अहमदशाह

अब्दाली के अंतिम रूप से हट जाने के बाद, सिखों ने अपने को संगठित कर लिया था। आगे चलकर महाराजा रणजीत सिंह ने जब पंजाब में अपना प्रभुता संपन्न प्रबल राज्य स्थापित किया और लाहौर को अपने राज्य की राजधानी बनाया तब इनमें से अधिकांश मिस्त्रों को अपने राज्य में मिला लिया। महाराजा रणजीत सिंह स्वयं शुकरचकिया मिस्त्र के थे। 1839 में उनकी मृत्यु के दस वर्ष बाद उनके द्वारा स्थापित किया गया राज्य भारत में बढ़ते हुए ब्रिटिश साम्राज्य में शामिल कर लिया गया।

مسئل اس اصطلاح سے مراد بارہ ریاستوں کا اتحاد (جمہوری طرز پر قائم فوجی اخوت) ہے جس میں 1770 کی دہائی میں کلی طور پر پسا ہو کر احمد شاہ ابدالی کی پنجاب سے واپسی کے بعد سکھوں نے خود کو منظم کر لیا تھا۔ بعد میں مہاراجا رنجیت سنگھ نے جب پنجاب میں اپنی خود مختار ریاست قائم کر لی اور لاہور کو دار الحکومت بنا لیا تب اس نے ان میں اکثر مسلمانوں کو اپنی ریاست میں شامل کر لیا۔ بذات خود مہاراجا رنجیت سنگھ کا تعلق شوکر چاکیاہ مسل سے تھا۔ 1839 میں اس کی وفات کے دس سال بعد اس کی قائم کردہ ریاست کو ہندوستان میں بڑھتی ہوئی برطانوی حکومت میں شامل کر لیا گیا۔

Moderates The term refers to those Indian nationalists, who led the national movement in its first phase, that is, from 1885 to 1905. The term 'Moderate' came to be used to refer to them as they greatly relied on the method of petitioning and persuading the British India Government to grant greater political concessions to Indians in their own administration through constitutional means. One of the most important contributions of those moderates was the development of a critique of colonialism. For example Dadabhai Naoroji, the grand old man of Indian Nationalist Movement, propounded a theory which exposed the ways in which the resources of India were systematically taken out of India. This theory came to be known as the drain theory. Another moderate leader, Romesh Chunder Dutt wrote a two volume *Economic History of India*, which also influenced the Indian National Movement in perceptible ways. Other prominent Moderate leaders were Surendra Nath Banerji, Pherozeshah Mehta, Badruddin Tyabji, Gopal Krishna Gokhale and W.C. Bonnerjee. Because of the political stance of constitutionalism and moderation adopted by these moderates the Indian National Congress witnessed a split between them and the extremists in its Surat session in 1907. (See also, RADICALS)

مध्यمارگی इस शब्द का तात्पर्य उन भारतीय राष्ट्रवादियों से है जिन्होंने पहले दौर में, यानी 1885 से 1905 तक राष्ट्रीय आंदोलन का नेतृत्व किया था। इस समूह को मध्यमार्गी इसलिए कहा जाता था क्योंकि उनके तौर-तरीके अधिकतर अनुनय-विनय पर आधारित थे और वे सरकार से संवैधानिक तरीकों से प्रशासन में भारतीयों को अधिक राजनीतिक रियायतें दिलवाना

चाहते थे। इन मध्यमार्गी नेताओं का एक सबसे महत्वपूर्ण योगदान उपनिवेशवाद के बारे में एक आलोचनात्मक दृष्टिकोण का विकास है। उदाहरण के लिए भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन के भीष्म पितामह दादा भाई नौरोजी ने एक सिद्धांत प्रतिपादित किया जिसके द्वारा उन्होंने उन तरीकों को उजागर किया जिनके द्वारा भारतीय संसाधन योजनाबद्ध रीति से भारत से बाहर ले जाए जा रहे थे। इस सिद्धांत को 'धन-निकासी का सिद्धांत' कहा जाता है। एक अन्य मध्यमार्गी नेता रोमेश चंद्र दत्त ने *इकोनॉमिक हिस्ट्री ऑफ इंडिया* के नाम से एक दो खंडीय ग्रंथ की रचना की जिसने भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन को अत्यंत प्रभावशाली ढंग से प्रभावित किया। कुछ अन्य प्रमुख नेता थे। सुरेंद्रनाथ बैनर्जी, फ़िरोजशाह मेहता, बदरुद्दीन तैयबजी, गोपाल कृष्ण गोखले और डब्ल्यू. सी. बैनर्जी। इन मध्यमार्गी नेताओं द्वारा अपनाए गए संविधानवादी और नरमपंथीय राजनीतिक दृष्टिकोण के कारण 1907 में आयोजित सूरत अधिवेशन में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस दो दलों – आमूलपरिवर्तनवादी और मध्यमार्गी में विभाजित हो गया। (आमूलपरिवर्तनवादी भी देखें)

اعتدال پسند اس سے مراد ان ہندوستانی قوم پرستوں سے ہے جنہوں نے پہلے مرحلے یعنی 1885 سے 1905 تک قومی تحریک کی قیادت کی۔ انہیں اعتدال پسند اس لیے کہا جاتا ہے کہ انہوں نے برطانوی حکومت ہند سے آئینی ضابطوں کے ذریعے ہندوستانیوں کو ان کے اپنے نظم و نسق میں زیادہ سے زیادہ سیاسی مراعات دلانے کے لیے عرض گزاری اور رضا جوئی جیسے متعادل طریقوں پر بہت زیادہ بھروسہ کیا تھا۔ ان اعتدال پسندوں کا ایک سب سے بڑا کارنامہ یہ تھا کہ انہوں نے نوآبادیت کی تنقید کو رواج دیا۔ مثال کے طور پر ہندوستانی قومی تحریک کے سب سے معزز رہنما دادا بھائی نوروجی نے ایک نظریے کی تشکیل کی جس میں یہ طشت از بام کیا گیا کہ کس طرح حکمت کے ساتھ ہندوستانی وسائل کو ہندوستان سے باہر لے جایا جا رہا ہے۔ اس نظریے کو دولت کا بہاؤ کہا جاتا ہے۔ ایک دوسرے معتدل رہنما بیٹھ چندر دت نے دو جلدوں میں 'اکنامک ہسٹری آف انڈیا' تالیف کی جس نے ہندوستانی قومی تحریک کو غیر معمولی طور پر متاثر کیا۔ دیگر اہم اعتدال پسند رہنماؤں میں سریندر ناتھ بھرجی، فیروز شاہ مہتا، بدرالدین طیب جی، گوپال کرشن گوکھلے اور ڈبلیو۔ سی۔ بھرجی وغیرہ تھے۔ قانون کی بالادستی اور اعتدال پسندی، جو کہ ان رہنماؤں کا سیاسی مٹح نظر تھا، کے سبب ہندوستانی قومی کانگریس سورت کے اجلاس 1907 میں اعتدال پسندوں اور انتہا پسندوں کے دو حلقوں میں منقسم ہو گئی۔ (مزید دیکھیں انتہا پسند)

Mufti The term refers to the experts on the Islamic law (*sharia*), who provided rulings (*fatwas*) on matters that were referred to them by the members of the public or by the *qazis* during the medieval period particularly in matters related to marriage, divorce, and inheritance of property. Such rulings were viewed as binding.

مفسر यह शब्द इस्लामी कानून (शरिया) के उन विशेषज्ञों का सूचक था जो मध्ययुग में जनसाधारण द्वारा अथवा क़ाजियों द्वारा उनकी राय के लिए उनके

पास भेजे जाने वाले मामलों, विशेष रूप से शादी, तलाक और ज़मीन-जायदाद के उत्तराधिकार से संबंधित मामलों पर अपना निर्णय (फ़तवा) देते थे। उनके निर्णय सबके लिए बाध्यकारी समझे जाते थे।

مفتی اس اصطلاح سے مراد اسلامی قانون (شریعت) میں مہارت رکھنے والا ہے جو عہدِ وسطیٰ میں عوام الناس یا قاضی کی طرف سے پوچھے گئے سوالوں یا مخصوص نکاح، طلاق اور میراث وغیرہ سے متعلق مسائل کا جواب فتویٰ کی شکل میں دیتا تھا جس پر عمل کرنا ضروری سمجھا جاتا تھا۔

Muhajir The word has its origin in the Arabic term 'muhajirun' which refers to the followers of prophet Muhammad who migrated from Mecca to Medina following his footsteps in the year 622 and later. In contemporary period the muslims who left for Pakistan from northern India in the wake of India's partition are referred to as *muhajirs* in Pakistan.

مہاجیر یہ لفظ عربی لفظ مہاجرین کی واحد ہے جس سے مراد پیغمبر محمد کے وہ پیرو ہیں جو 622 عیسوی اور اس کے بعد بھی آپ کی اتباع میں مکہ سے مدینہ ہجرت کر گئے۔ عصر حاضر میں تقسیم ہند کی وجہ سے جو لوگ شمالی ہندوستان سے پاکستان چلے گئے انہیں پاکستان میں مہاجر کہا جاتا ہے۔

مہاجر یہ اصطلاح عربی لفظ مہاجرین کی واحد ہے جس سے مراد پیغمبر محمد کے وہ پیرو ہیں جو 622 عیسوی اور اس کے بعد بھی آپ کی اتباع میں مکہ سے مدینہ ہجرت کر گئے۔ عصر حاضر میں تقسیم ہند کی وجہ سے جو لوگ شمالی ہندوستان سے پاکستان چلے گئے انہیں پاکستان میں مہاجر کہا جاتا ہے۔

Mulatto The term refers to a person with one white and one black parent. The term originated during the colonial period (c.16th century CE). However, the term is often considered offensive.

مولٹو مولٹو ایک ایسا شخص ہے جس کے والدین میں سے ایک کا کالہ ہونا ہے اور دوسرا سفید ہونا ہے۔ اس اصطلاح کا آغاز نوآبادیاتی دور (تقریباً 16ویں صدی عیسوی) میں ہوا تھا۔ تاہم اکثر پیشتر اسے اہانت آمیز اصطلاح سمجھا جاتا ہے۔

مولٹیو (مخلوط النسل) اس اصطلاح سے مراد وہ شخص ہے جس کے والدین میں سے ایک سفید فام اور دوسرا سیاہ فام ہو۔ اس اصطلاح کا آغاز نوآبادیاتی دور (تقریباً 16ویں صدی عیسوی) میں ہوا تھا۔ تاہم اکثر پیشتر اسے اہانت آمیز اصطلاح سمجھا جاتا ہے۔

Muqaddam: It is a term which was used to refer to a village headman during the time of the Delhi Sultanate. Alongwith *chaudhuris* and *khuts*, the *muqaddams* constituted the rural aristocracy. They often held the most productive lands in the village and in a system, where the village as a whole used to be assessed for revenue payment and the *muqaddams* were held

responsible for collection of such revenue, they used to pass on the burden of their share of the land revenue to other peasants. Besides, the *muqaddams* also did not pay *jaziya* (a religious tax) and other taxes rather collected perquisites (incidental monetary benefits) on account of their working as village headman. However, in order to rein them in and curtail their influence, Alauddin Khalji divested them from collecting any such perquisites and also assessed their land for collection of revenue on a par with ordinary peasants. *Muqaddams* from around the areas that were easily accessible from Delhi thus came to be affected substantially although in other areas they continued to enjoy their status unaffected. From the time of Akbar the *muqaddams* came to constitute an intermediate class of *zamindars*.

مுகدم दिल्ली سلطنت کے شہنشاہ کے لیے মুکدم کے لیے ایک اصطلاح تھی جس کا استعمال دہلی سلطنت میں گاؤں کے مکھیا کے لیے کیا جاتا تھا۔ چودھری اور غوط کے ساتھ مقدم بھی دیہات کے اشرافیہ تھے۔ ان کے پاس اکثر گاؤں میں سب سے زیادہ زرخیز زمین ہوتی تھی۔ ایک نظام کے تحت مال گزاری کی ادائیگی کے لیے جب پورے گاؤں کی پیداوار کا اندازہ کیا جاتا تھا اور ان مال گزاروں کو وصول کرنا مقدم کے ذمے ہوتا تھا تو یہ مقدم ان سے وصول کی جانے والی مال گزاری کا بوجھ دوسرے کسانوں پر ڈال دیا کرتے تھے۔ اس کے علاوہ مقدم کو جزیہ اور دیگر محصولات بھی ادا نہیں کرنا پڑتا تھا۔ مزید یہ کہ گاؤں میں مکھیا کی حیثیت سے کام کرنے کے عوض وہ تنخواہ کے علاوہ اضافی رقوم بھی (اتفاقہ مالی منفعت) وصول کر لیتے تھے۔ تاہم علاء الدین خلجی نے ان پر قدغن لگانے اور ان کے اثر و رسوخ کو ختم کرنے کے لیے اس طرح کی اضافی وصولی یا پٹی پر پابندی عائد کی اور مال گزاری وصول کرنے کے

مقدم یہ ایک اصطلاح ہے جس کا استعمال دہلی سلطنت میں گاؤں کے مکھیا کے لیے کیا جاتا تھا۔ چودھری اور غوط کے ساتھ مقدم بھی دیہات کے اشرافیہ تھے۔ ان کے پاس اکثر گاؤں میں سب سے زیادہ زرخیز زمین ہوتی تھی۔ ایک نظام کے تحت مال گزاری کی ادائیگی کے لیے جب پورے گاؤں کی پیداوار کا اندازہ کیا جاتا تھا اور ان مال گزاروں کو وصول کرنا مقدم کے ذمے ہوتا تھا تو یہ مقدم ان سے وصول کی جانے والی مال گزاری کا بوجھ دوسرے کسانوں پر ڈال دیا کرتے تھے۔ اس کے علاوہ مقدم کو جزیہ اور دیگر محصولات بھی ادا نہیں کرنا پڑتا تھا۔ مزید یہ کہ گاؤں میں مکھیا کی حیثیت سے کام کرنے کے عوض وہ تنخواہ کے علاوہ اضافی رقوم بھی (اتفاقہ مالی منفعت) وصول کر لیتے تھے۔ تاہم علاء الدین خلجی نے ان پر قدغن لگانے اور ان کے اثر و رسوخ کو ختم کرنے کے لیے اس طرح کی اضافی وصولی یا پٹی پر پابندی عائد کی اور مال گزاری وصول کرنے کے

لیے عام کسانوں کی طرح ان کی زمینوں کا بھی تخمینہ لگوا گیا۔ ان علاقوں میں، جہاں باسانی دہلی سے کنٹرول کیا جاسکتا تھا وہاں مقدم کی حیثیت میں کافی حد تک کمی آگئی۔ تاہم دوسرے علاقوں میں ان کی سابقہ حیثیت اپنی جگہ برقرار رہی۔ اکبر کے دور سے مقدم زمین داروں کی حیثیت سے ثالثی طبقہ بن گئے۔

Muqti During the period of the Delhi sultanate, the term was used to refer to the commanders of military and administrative tracts called *iqtas*. The powers, which the *muqtis* exercised, depended on specific circumstances. Initially the *muqtis* were almost independent although with the central authority becoming stronger, the *muqtis* powers became much less. Since Balban's time the *muqtis* were obliged to send the surplus income from the *iqtas* to the centre after meeting their own expenditures including the expenditure they had to incur in maintaining the armies and law and order. During Alauddin's time the *muqtis* had also to follow the system of land revenue assessment that had been introduced by the sultan in the doab region. The control of the sultans over the *muqtis* also grew on account of the appointment of revenue administrators (*naib divans* or *khwaja*) and intelligence officers (*barids*) from the centre in the *iqtas*.

مুক্তی दिल्ली सल्तनत के शासन काल में इस शब्द का प्रयोग सैनिक तथा प्रशासनिक भू-भागों (इक्ता) के प्रमुखों लिए किया जाता था। मुक्तियों द्वारा प्रयोग की जाने वाली शक्तियाँ, कुछ विशिष्ट परिस्थितियों पर निर्भर करती थीं। प्रारंभ में मुक्ति लगभग स्वतंत्र रूप से अपना कार्य करते थे, किंतु जब केंद्रीय सत्ता अधिक शक्तिशाली हो गई तो मुक्तियों की शक्तियाँ बहुत कम हो गईं। बलबन के समय से मुक्तियों को इक्ता से होने वाली संपूर्ण आय में से उनके द्वारा रखी जाने वाली सेना और कानून-व्यवस्था आदि के खर्च को घटाकर शेष बची हुई संपूर्ण राशि को केंद्रीय शासन के पास भेजना होता था। अलाउद्दीन के शासन काल में मुक्तियों को भू-राजस्व निर्धारण की उस प्रणाली का पालन करना होता था जो सुल्तान द्वारा दोआब क्षेत्र में लागू की गई थी। इसके अलावा, मुक्तियों पर सुल्तान का नियंत्रण तब और भी बढ़ गया जब इक्ता क्षेत्रों में केंद्र की ओर से राजस्व प्रशासकों (नायब दीवान या ख्वाजा) और गुप्तचर अधिकारियों (बरीदों) की नियुक्ति कर दी गई।

مقطی دہلی سلطنت کے دور میں اس اصطلاح کا استعمال فوجی سپہ سالار اور انتظامی خطوں کے لیے کیا جاتا تھا جنہیں اقتاع کہا جاتا تھا۔ جن اختیارات کا استعمال مقطی کرتے تھے وہ مخصوص حالات پر منحصر ہوتے تھے۔ ابتدا میں مقطی تقریباً خود مختار ہوتے تھے لیکن مرکزی حکومت کے مستحکم ہونے کے ساتھ ان کے اختیارات بہت کم ہو گئے۔ بلبن کے دور سے ہی مقطیوں کو اقتاعات سے پیداوار کی شکل میں ہونے والی آمدنی کو ذاتی ضرورتوں کی تکمیل، فوجی انتظام و انصرام اور نظم و ضبط میں ہونے والے اخراجات کے بعد باقی ماندہ آمدنی مرکز کو ارسال کرنا پڑتا تھا۔ سلطان علاء الدین خلجی کے دور میں مقطیوں کو نظام

مال گزاری کے تحت تعین مال گزاری کی پابندی کرنی پڑتی تھی جسے سلطان نے دو آب علاقے پر نافذ کیا تھا۔ مرکز کی جانب سے اقتاعات پر منتظم مال گزاری (نائب دیوان یا خواجہ) اور جاسوسوں (بریدوں) کی تقرری ہونے کی وجہ سے سلطانوں کا تسلط مقطیوں پر مضبوط ہو گیا تھا۔

Murid It is an Arabic word which refers to a disciple of a Sufi master.

مورید यह एक अरबी शब्द है, जिसका अर्थ है 'एक सूफी पीर का शिष्य'।

مرید یہ عربی لفظ ہے جس سے مراد صوفی شیخ کے شاگرد ہیں۔

Murshid It is an Arabic word which literally means a 'guide'. Also called *shaikh* (in Arabic) or *Pir* (in Persian), a *murshid* holds the central position in a *khanqah* (sufi organisation). He enrolls disciples, institutes rules for their spiritual conduct and community life, and teaches them regularly. The *murids* used to take their oath of allegiance of these masters and follow their instructions diligently. This special bond between the *murshids* and their *murids* developed the institutions of *sufi silsila* in sufism. After the death of a *murshid*, the tomb shrine (*dargah*) built on his grave becomes the centre of devotion for his followers. Such *dargahs* in places like Ajmer and Delhi have become important places of pilgrimage (*ziyarat*) in India.

مورشد यह एक अरबी शब्द है, जिसका शाब्दिक अर्थ है 'मार्गदर्शक'। इसे शेख (अरबी में) और पीर (फ़ारसी में) भी कहा जाता है। इसकी देख-रेख में संपूर्ण खानकाह (सूफी संगठन) चलता है। यह 'मुरिदों' की भर्ती करता है, उनके आध्यात्मिक चाल-चलन और सामुदायिक जीवन के लिए नियम निर्धारित करता है और उन्हें नियमित रूप से शिक्षा देता है। मुरिद अपने पीरों यानी मुरशदों के प्रति निष्ठा की शपथ लेते थे और प्रयासपूर्वक उनकी हिदायतों का पालन करते थे। मुरशदों तथा मुरिदों के बीच इस विशेष गठजोड़ ने सूफीवाद में सूफी सिलसिले की संस्थाएँ विकसित कीं। मुरशद की मृत्यु के बाद उसकी कब्र पर बनाई गई दरगाह उसके अनुयायियों के लिए भक्ति का केंद्र बन जाती है। भारत में अजमेर तथा दिल्ली जैसे स्थानों पर निर्मित ऐसी दरगाहें ज़ियारत यानी तीर्थयात्रा के महत्वपूर्ण स्थान बन गई हैं।

مرشد یہ عربی لفظ ہے جس کے لفظی معنی رہنما کے ہیں۔ شیخ (عربی میں) یا پیر (فارسی میں) کو بھی مرشد کہا جاتا ہے جنہیں خانقاہ میں مرکزی مقام حاصل ہوتا ہے۔ وہ مرید کرتے، ان کے لیے روحانی معیارات اور عمل کر زندگی گزارنے کے لیے اصول تیار کرتے اور باضابطان کی تعلیم و تربیت کا اہتمام کرتے ہیں۔ مریدین اپنے شیخ کے تئیں وفاداری اور ان کی ہدایات پر تہہ ہی سے عمل پیرا ہونے کا عہد کرتے تھے۔ مرشد اور مرید کے درمیان بیعت و ارادت نے تصوف میں صوفی سلسلہ کو فروغ دیا۔ مرشد کی وفات کے بعد ان کے مقبروں کے اوپر گنبد تعمیر کیا جاتا ہے جو درگاہ کی شکل میں ان کے مریدین و

متعلقین کے لیے روحانیت کا مرکز ہوتا ہے۔ اس طرح کی درگا ہیں ہندوستان کے مختلف مقامات مثلاً اجمیر اور دہلی میں نہایت اہمیت کی حامل زیارت گاہ بن گئی ہیں۔

Muvendar It is a Tamil term which occurs in Sangam texts. It stands for three big ruling chiefs i.e. the Chera, Chola and Pandya kings. (See also, SANGAM)

مُووِندَر तमिल भाषा का यह शब्द संगम ग्रंथों में मिलता है। यह तीन बड़े राजप्रमुखों अर्थात् चेर, चोल और पांड्य राजाओं का सूचक है। (संगम भी देखें)

مويندر یہ ایک تمل اصطلاح ہے جس کا ذکر سنگم متون میں کیا گیا ہے۔ اس سے مراد تین بڑے سربراہ چیرہ، چولا اور پانڈیا حکمران ہیں۔ (مزید دیکھیں سنگم)

Nn-Oo

Nabob This is an English adoption of the word nawab. Whereas the latter was used to refer to the Muslim kings of the autonomous states of India like Oudh and Bengal during the 18th century, the former was used by the English people to refer to those high officials of the English East India Company who made huge fortunes in India and went back to England as men of wealth and prominence to buy properties as well as positions in the British parliament.

نابوب نواب شब्द को अँग्रेजी में 'नबोब' के रूप में अपनाया गया है। एक ओर जहाँ नवाब शब्द का प्रयोग 18वीं शताब्दी के दौरान अवध तथा बंगाल जैसे भारतीय स्वायत्त राज्यों के मुस्लिम शासकों के लिए किया जाता था, वहीं दूसरी ओर अँग्रेजों द्वारा 'नबोब' शब्द का प्रयोग इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी के उन अधिकारियों के लिए किया गया था जिन्होंने भारत में खूब धन कमाया और फिर संपत्तियाँ खरीदने और ब्रिटिश पार्लियामेंट में ऊँचे पद प्राप्त करने के लिए वे एक धनाढ्य एवं विशिष्ट व्यक्ति के रूप में इंग्लैंड वापस चले गए।

نوب انگریزی کا یہ لفظ نواب سے لیا گیا ہے۔ تاہم بعد میں لفظ نواب کا استعمال اٹھارہویں صدی کے ہندوستان کی خود مختار ریاستوں مثلاً اودھ اور بنگال کے مسلم راجاؤں کے لیے کیا گیا جب کہ نوب کا استعمال برطانوی لوگوں نے انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی کے ان اعلیٰ کارندوں کے لیے کیا تھا جنہوں نے ہندوستان میں کثیر دولت کمائی اور بے حد امیر اور صاحب ثروت ہو کر برطانیہ میں جائداد خریدنے اور برطانوی پارلیمنٹ میں رتبہ حاصل کرنے کے لیے ہندوستان سے واپس چلے گئے۔

Naib It is an Arabic word which refers to a deputy, assistant, agent or representative. In medieval India, the word was used to designate an official of the state. During the sultanate period, the nobles who had put Iltutmish's third son Muizzuddin Bahram Shah on the throne, had made him create the position of a *naib-i-mamlakat* or *malik naib* to function as his regent or the de facto ruler. During sultan Nasiruddin Mahmud's reign Ghiyasuddin Balban had become the *naib-i-mamlakat* (the regent of the king). It is sometimes suggested that the office of the *naib* had been created after Iltutmish's reign to reduce the importance of the office of the *wazir*. However, after becoming sultan, Balban had sought to eliminate the chance of concentration of power in the hands of any of his officers. But under a different circumstance Alauddin Khalji had made his trusted general Malik Kafur Hazaar Dinari the *malik naib* of the sultanate who, towards the end of the sultan's reign had

become the virtual ruler and had come to be widely known as Malik Kafur. Under the Mughals the word continued to be used to refer to different kinds of deputies.

نايब यह एक अरबी शब्द है, जिसका अर्थ है 'उपसहायक', 'अधिकर्ता' या 'प्रतिनिधि'। मध्यकालीन भारत में इस शब्द का प्रयोग राज्य के एक अधिकारी के लिए किया जाता था। सल्तनत काल में अभिजात-वर्ग के जिन लोगों ने इल्तुतमिश के तीसरे बेटे मुइजुद्दीन बहराम शाह को राजगद्दी पर बैठाया था, उन्होंने उससे 'नायब-ए-ममलकत' यानी मलिक-नायब का पद बनवाया जो उसके रीजेंट या असली शासक के रूप में काम करता था। सुलतान नसीरुद्दीन मुहम्मद के शासन काल में, गियासुद्दीन बलबन उसका 'नायब-ए-ममलकत' बन गया था। कभी-कभी ऐसा भी सोचा जाता है कि इल्तुतमिश के शासन काल के बाद वजीर के पद के महत्त्व को कम करने के लिए नायब के ओहदे को बनाया गया था। किंतु सुलतान बन जाने के बाद बलबन ने अपने अन्य किसी भी अधिकारी के हाथ में सत्ता न रहने देने के उद्देश्य से इस ओहदे को खत्म कर दिया था। किंतु एक भिन्न परिस्थिति में अलाउद्दीन खिलजी ने अपने विश्वास पात्र जनरल मलिक काफूर हजार दीनारी को सल्तनत का नायब बनाया जो सुलतान के शासन के आखिरी दिनों में वास्तविक शासक बन गया था और व्यापक रूप से मलिक काफूर के नाम से जाना गया। मुगलों के शासन काल में इस शब्द का प्रयोग भिन्न-भिन्न प्रकार के उप अधिकारियों के लिए किया जाता रहा।

نائب یہ عربی لفظ ہے جس کا مطلب قائم مقام، معاون، کارکن یا نمائندہ ہے۔ عہد وسطیٰ کے ہندوستان میں اس اصطلاح کا استعمال ریاست کے ایک کارکن کے لیے کیا جاتا تھا۔ عہد سلطنت میں وہ امر اجنبیوں نے التتمش کے تیسرے بیٹے معز الدین بہرام شاہ کو تخت پر بیٹھا تھا انہوں نے قائم مقام یا اصل حکمران کے طور پر کام کرنے کے لیے اس سے نائب مملکت یا مالک نائب کا عہدہ مقرر کرایا تھا۔ سلطان نصیر الدین محمود کے دور حکومت میں غیاث الدین بلبن بادشاہ کا نائب مملکت تھا۔ بسا اوقات کہا جاتا ہے کہ نائب کا عہدہ التتمش کے دور حکومت کے بعد وزیر کے عہدے کی اہمیت کو کم کرنے کے لیے قائم کیا گیا تھا۔ تاہم بلبن نے سلطان بننے کے بعد اپنے کسی بھی افسر کے ہاتھ میں اختیارات مرکوز ہونے کے امکانات کو ختم کرنے کی کوشش کی تھی۔ لیکن علاء الدین خلجی نے ایک مختلف صورت حال کے پیش نظر اپنے قابل اعتماد سپہ سالار ملک کافور ہزار دیناری کو نائب سلطنت مقرر کیا تھا جو سلطان کے آخری دور میں عملی طور پر بادشاہ بن گیا اور ملک کافور کے نام سے زیادہ معروف ہوا۔ مغلوں کے دور میں یہ لفظ مختلف طرح کے قائم مقام کے لیے مسلسل استعمال میں رہا۔

Naqib It is an Arabic word and was used for an usher who used to loudly announce the orders of the sultan to his soldiers and also proclaim his presence in the royal cavalcade (procession). The chief of the *naqibs* was known as *naqibu al-nuquba*. The symbol that marked the official status of the *naqibu al-nuquba* consisted of a gold mace and a gold tiara (ornamental hat) with peacock feathers tucked on to it.

نکریب यह एक अरबी शब्द है जिसका प्रयोग एक ऐसे परिचायक के लिए किया जाता था जो ऊँची आवाज में सुलतान के आदेशों को उसके सिपाहियों के समक्ष सुनाता था और शाही जुलूस में सुलतान के आने की घोषणा करता था। नक्रीबों के मुखिया को नक्रीब उल-नुकुबा कहा जाता था। सोने से बनी एक चोब (गदा) और सोने से ही बना एक सुसज्जित टोप (टिआरा) जिस पर मोर के पंख लगे होते थे, नक्रीब अल-नुकुबा के सरकारी ओहदे के प्रतीक थे।

نقیب یہ عربی لفظ ہے اور اس کا استعمال منادی کے لیے کیا جاتا تھا جو فوجوں کے سامنے سلطان کے احکام شاہی اور جلوس میں بادشاہ کی موجودگی کا اعلان بہ آواز بلند کرتا تھا۔ نقیب اعلیٰ کو نقیب القبا کہا جاتا تھا۔ نقیب القبا کے رتبے کی علامت سونے کی عصا اور سونے کا تاج (مزمین کلاه) تھا جس کے اوپر طرّاس (مور) کے پتکے لگے ہوئے تھے۔

Nastaliq The term refers to the popular style of Persian calligraphic writing which, evolved during the 15th-16th centuries. Mir Ali of Tariz is often considered as the pioneer and the most famous practioner of this style. The style features long *horizontal strokes* and *exaggerated rounded forms*. The fluid style of *nastaliq* was quite a favourite with Akbar. Muhammad Husain of Kashmir (c.1575-1605), was one of the finest practioners of this style in Akbar's Court, who had been honoured with the title "Zarin Qalam" (golden pen).

نستالیک यह फ़ारसी भाषा को सुंदर अक्षरों में लिखने की एक लोकप्रिय शैली है जिसकी शुरुआत 15वीं-16वीं शताब्दी में हुई थी। तारिज़ के मीर अली को अकसर इस शैली का अग्रणी और सबसे मशहूर लेखक माना जाता है। इस शैली की मुख्य विशेषता यह है कि इसमें अक्षर लंबे और पड़े हुए होने के साथ-साथ गोलाकार भी होते हैं। नस्तालिक की धारा प्रवाह शैली अकबर को बहुत प्रिय थी। अकबर के दरबार में इस शैली का सर्वोत्तम लेखक कश्मीर का मुहम्मद हुसैन (1575-1605 ई.) था, जिसे 'ज़रीन कलम' (स्वर्णिम लेखनी) की उपाधि से सम्मानित किया गया था।

نستعلیق اس اصطلاح سے مراد فارسی خوش نویسی کا ایک طریقہ ہے جس کی نشوونما 15 ویں-16 ویں صدیوں کے دوران ہوئی۔ عام طور پر تارز کے میر علی کو اس طرز تحریر کا موجد اور عامل سمجھا جاتا تھا۔ اس طرز تحریر کی خاصیت یہ ہے کہ اس میں حروف لمبے اور افقی ہونے کے ساتھ ساتھ حد سے زیادہ مدور ہوتے ہیں۔ نستعلیق کا سیال طرز اکبر کو بہت مرغوب تھا۔ اکبر کے دربار میں اس طرز کا نہایت عمدہ خوش نویس محمد حسین (1575 تا 1605) کشمیری تھا جسے 'زرین قلم' کے خطاب سے نوازا گیا تھا۔

Nation The term has its origin in the Latin word 'natio', which means, 'being born'. Historically, it refers to those nationalities (or peoples) which first emerged in Europe during the 16th century with distinctive languages, vernacular literatures and the consciousness of being one or similar under the sovereignties of monarchs. Independent of the large empires (like the holy Roman

and the Ottoman empires) and representing unifications of feudal localities, these nationalities came to constitute the units of modern nation states of Europe. In succeeding centuries, however, the term also came to represent more complex societies with amalgamations of various ethnic, linguistic, and religious groups, who swore by common political identities, around the world. (See also NATION STATES)

राष्ट्र अंग्रेजी का 'नेशन' शब्द लैटिन के 'नेशियो' शब्द से निकला है जिसका अर्थ है 'उत्पन्न होना'। ऐतिहासिक दृष्टि से इसका तात्पर्य उन जन समुदायों से है जो सर्वप्रथम 16वीं शताब्दी के दौरान यूरोप में अपनी अलग भाषाओं, भाषा-साहित्यों, सम्राटों की प्रभुसत्ताओं के अधीन एक या एक समान होने की चेतना के साथ उद्भूत हुए। ये जन समुदाय बड़े साम्राज्यों (जैसे पवित्र रोमन साम्राज्य और ओटोमन साम्राज्य) से स्वतंत्र थे और सामंती क्षेत्रों के एकीकरणों का प्रतिनिधित्व करते थे। आगे चलकर इन्हें समुदायों ने यूरोप के आधुनिक राष्ट्र-राज्यों की इकाइयों का रूप ले लिया। किंतु, परवर्ती शताब्दियों में इस शब्द का प्रयोग उन समाजों के लिए किया जाने लगा जो पहले से अधिक जटिल थे और जिनमें विभिन्न प्रकार के ऐसे प्रजातीय, भाषाई और धार्मिक समूहों का संगम था जो विश्वभर में अपने आप को समान राजनीतिक पहचान वाला कहलाने का दम भरते थे। (राष्ट्र-राज्य भी देखें)।

قوم اس کی انگریزی اصطلاح نیشن لاطینی الاصل لفظ نیشیو (Natio) سے مشتق ہے جس کے معنی 'پیدا ہونا' ہے۔ تاریخی لحاظ سے اس سے مراد وہ قومیتیں (یا افراد) ہیں جن کا ظہور پہلی بار سولہویں صدی کے دوران یورپ میں امتیازی زبانوں، مقامی ادبیات اور شہنشاہی حکومتوں کے ماتحت ایک جیسے ہونے کے احساس و شعور کے ساتھ ہوا تھا۔ بڑی مملکتوں (مثلاً مقدس رومی مملکت اور سلطنت عثمانیہ) سے آزاد اور جاگیر دارانہ علاقوں کے اتحاد کی نمائندگی کرنے والی ان قومیتوں نے یورپ کی جدید قومی ریاستوں کی اکائیوں کی تشکیل کی۔ تاہم آنے والی صدیوں میں اس اصطلاح کا استعمال ان مختلف نسلی، لسانی اور مذہبی گروہوں کے مخلوط اور پیچیدہ سماجوں کی نمائندگی کے لیے بھی کیا جانے لگا جو کہ پوری دنیا میں اپنے آپ کو عام سیاسی شناختوں سے وابستہ ہونے کا دم بھرتے ہیں۔ (مزید دیکھیں قومی ریاستیں)

Nationalism The term refers to a form of patriotic feeling by which the people of a country identify themselves with each other and to the place which they belong. They demonstratively show their loyalty and devotion towards it. As a phenomenon nationalism emerged in Europe towards the end of 15th century and continued to sway people across the world in succeeding centuries. Nationalism often adopted distinctive national forms and organisations and as such led to excentuated perceptions on the similarities and contrasts between different 'nationalities'. Apart from being the harbingers of modern nation states, such nationalist tendencies have

historically been responsible also for bringing in wars and exterminations and such phenomenon as colonialism and imperialism.

राष्ट्रवाद इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसी देश भक्तिपूर्ण भावना से है, जिसके द्वारा किसी देश के लोग एकदूसरे के साथ और उस स्थान के साथ, जिसके वे निवासी हों, घनिष्ठ संबंध स्थापित करते हैं। वे इनके प्रति अपनी वफादारी और आत्मीयता का प्रदर्शन करते हैं। एक विचार के रूप में राष्ट्रवाद का जन्म यूरोप में 15वीं शताब्दी के आखिरी वर्षों में हुआ और परवर्ती शताब्दियों में वह विश्व भर के लोगों को प्रभावित करता रहा। राष्ट्रवाद ने अकसर भिन्न-भिन्न देशों में अलग-अलग रूप और संगठन अपनाए और इस प्रकार भिन्न-भिन्न जन समुदायों के बीच वैचारिक समानताएँ एवं विषमताएँ उत्पन्न हो गईं। आधुनिक राष्ट्र-राज्यों की अग्रदूत होने के साथ-साथ, ये राष्ट्रवादी प्रवृत्तियाँ ऐतिहासिक रूप से युद्ध और विध्वंस की स्थिति लाने और उपनिवेशवादी तथा साम्राज्यवादी ताकतें पैदा करने के लिए भी ज़िम्मेदार रही हैं।

قومیت اس اصطلاح سے مراد احساس حب الوطنی ہے جس سے ایک ملک کے لوگ ایک دوسرے کے ساتھ اور اس جگہ سے اپنی وفاداری اور جہاں نثاری کو اپنی شناخت کے طور پر پیش کرتے ہیں جہاں سے ان کا تعلق ہوتا ہے۔ پندرہویں صدی کے اواخر میں قومیت یورپ میں ایک عجوبہ کے طور پر ظاہر ہوئی اور آنے والی صدیوں میں پوری دنیا کے لوگوں کو چھوڑتی رہی۔ مختلف ممالک میں قومیت نے اکثر منفرد قومی شکلوں اور تنظیموں کو اپنایا اور اس طرح اس نے مختلف طرح کی قومیتوں کے مابین مماثلت اور موازنے کے ادراک پر غیر معمولی زور دیا۔ جدید قومی ریاستوں کے نقیب ہونے کے علاوہ اس طرح کے قوم پرست رجحانات نے تاریخی طور پر جنگیں، تباہیاں اور نوآبادیات اور شہنشاہیت جیسے نظریات کو بھی جنم دیا۔

Nation-State The term refers to those geo-political entities which first evolved in Europe during the 16th century as 'national monarchies' and subsequently transformed themselves into constitutional states with well defined territories, sovereign governments, and loyal national citizenries. The factors that were responsible for the rise of those nation states were rooted in the crusades, the growth of the middle classes, and the emergence of national consciousness with patriotic loyalties to the states. During the colonial period much of these ideas fanned nationalist sentiments amongst the peoples in the colonies, who constituted themselves into sovereign nation states upon their independence in the 20th century. (See also, NATION)

राष्ट्र-राज्य इस शब्द का तात्पर्य उन भू-राजनीतिक सत्ताओं से है जो सर्वप्रथम यूरोप में 16वीं शताब्दी के दौरान 'राष्ट्रीय राजतंत्रों' के रूप में अस्तित्व में आईं और आगे चलकर ऐसे संवैधानिक राज्यों के रूप में परिवर्तित हो गईं जिनका क्षेत्र सुपरिभाषित था, सरकारें प्रभुतासंपन्न थीं और नागरिक राष्ट्र के प्रति वफादार थे। इन राष्ट्र-राज्यों के अभ्युत्थान के लिए उत्तरदायी घटक थे, धर्मयुद्ध,

मध्यम वर्गों का विकास, राज्यों के प्रति देशभक्ति की भावनाओं के साथ राष्ट्रीय चेतना का उद्भव। औपनिवेशिक काल में इनमें से अनेक विचारों ने उन उपनिवेशों के लोगों में राष्ट्रवादी भावनाओं को जागृत किया जो आगे चलकर 20वीं शताब्दी में स्वतंत्र होकर प्रभुतासंपन्न राष्ट्र-राज्य बन गए। (राष्ट्र भी देखें)

قومی ریاست اس اصطلاح سے مراد وہ جغرافیائی و سیاسی وحدتیں ہیں جن کی نشوونما پہلی بار سوٹھویں صدی کے دوران یورپ میں 'قومی ملکیت' کے طور پر ہوئی جو بعد میں ایسی آئینی ریاستیں بن گئیں جن کے علاقے واضح طور پر متعین تھے، حکومتیں خود مختار تھیں اور شہری قومی ریاستوں کے تئیں وفادار تھے۔ ان قومی ریاستوں کے ارتقا کے پیچھے وہ عوامل کارفرما تھے جن کی جڑیں صلیبی جنگوں، متوسط طبقوں کی ترقی اور ریاستوں کے تئیں پیدا ہونے والی قومیت پر مبنی جذبہ حب الوطنی میں پنہاں تھیں۔ نوآبادیاتی ادوار میں اس قسم کے نظریات نے نوآبادیات میں لوگوں کے مابین قومی جذبات کو بوادای جھڑوں نے بذات خود 20 ویں صدی میں اپنی آزادی کی خاطر خود مختار قومی ریاستوں کی آئینی طور پر تشکیل کی۔ (مزید دیکھیں قوم)

Native Generally the word refers to a person who is born in a given place or naturally belongs to a particular country. Historically, however, the word was used to refer to the indigenous peoples of the colonies as in case of India the British used to describe the Indians as natives vis-a-vis the white colonisers who had come to India from Great Britain.

देशीय आमतौर पर इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे व्यक्ति से है जो एक स्थान विशेष पर पैदा हुआ हो अथवा प्राकृतिक रूप से एक देश-विशेष का निवासी हो। किंतु, ऐतिहासिक दृष्टि से इस शब्द का प्रयोग उपनिवेशों के स्वदेशी लोगों के लिए किया जाता था, जैसे कि अंग्रेज शासक भारतीयों को ब्रिटेन से भारत आए गोरे लोगों के संदर्भ में देशीय कहा करते थे।

دیسی ملکی عام طور پر اس اصطلاح سے وہ لوگ مراد ہوتے ہیں جن کی پیدائش کسی خاص جگہ پر ہوئی ہو یا پھر ان کا تعلق فطری طور پر کسی خاص ملک سے ہو۔ تاہم تاریخی لحاظ سے اس لفظ کا استعمال نوآبادیات کے دیسی باشندوں کے لیے کیا گیا جیسا کہ ہندوستان میں اہل برطانیہ نے ان سفید فام نوآبادکاروں کے مقابلے میں ہندوستانیوں کے لیے دیسی ملکی لفظ کا استعمال کیا جو برطانیہ عظمیٰ سے ہندوستان آئے تھے۔

Nayaka The term refers to powerful military chiefs under the Vijayanagara kingdom. They usually controlled forts and had armed supporters. Generally speaking *nayakas* were quite powerful in their area and had to be subdued through show of force by the king. After the decline of the Vijayanagara kingdom, many of these *nayakas* became independent in their regions.

नायक इस शब्द का तात्पर्य विजयनगर शासन के नियंत्रण में कार्य करने वाले शक्तिशाली सैन्य प्रमुखों से है। वे सामान्यतः किलों पर अपना नियंत्रण रखते थे और उनके पास अपने सशस्त्र सैनिक भी होते थे। आमतौर पर सभी नायक अपने-अपने क्षेत्रों में काफ़ी शक्तिशाली थे और राजा द्वारा बल प्रदर्शन से ही

انکے کبجے میں رکھے جا سکتے تھے۔ ویجیانگر راج کے پتن کے بعد، بہت-سے نایک اپنے क्षेत्र میں स्वतंत्र सत्ताधारी बन गए थे।

नािक اس اصطلاح سے مراد وہ ہے مگر حکومت کے طاقت ور فوجی سربراہ ہیں جن کا عام طور پر قلعوں پر کنٹرول ہوتا تھا اور ان کے مسلح حامیان بھی تھے۔ عموماً نایک اپنے علاقے میں کافی طاقت ور ہوتے تھے اور بادشاہ طاقتوں کی بنیاد پر ہی انھیں تابع کر سکتا تھا۔ وہ بے مگر حکومت کے زوال کے بعد ان میں بہت سے نایک اپنے اپنے علاقوں میں خود مختار و حکمران بن گئے۔

Nayanar This is a Tamil term which refers to 63 devotee saints of Shiva who lived between 5th and the 10th centuries CE in South India. Their lives were depicted in a work called the *Periyapuram* compiled in the mid 12th century. Their devotional hymns were called *Tevaram*. In Shaiva bhakti, the relationship between the god and his devotee was sometimes expressed as analogous to that between master and slave. *Nayanars* hailed from diverse social backgrounds ranging from Brahmans to artisans and cultivators and even from castes considered untouchables such as Nandanar, the Pariah saint. The foremost *Nayanars* were Sambandar, Appar and Sundarar. Three women *Naayanar* saints were Karaikkal Ammaiyar, *Mangaiyarkkarasiyar* and Isainaniyar.

नायनार तमिल भाषा के इस शब्द का प्रयोग शिव के उन 63 भक्त-संतों के लिए किया जाता है जो दक्षिण भारत में पाँचवीं से दसवीं शताब्दी के बीच हुए थे। उनके जीवन को *पेरियपुराम्* नामक ग्रंथ में उल्लिखित किया गया है, जिसका संकलन 12वीं शताब्दी के मध्य में किया गया था। उनके भक्ति गीतों को 'तेवारम' कहा जाता था। शैव भक्ति के अंतर्गत भगवान और भक्त के बीच के संबंध को अक्सर स्वामी और दास के बीच के संबंध के रूप में अभिव्यक्त किया जाता था। नयनार भिन्न-भिन्न सामाजिक पृष्ठभूमियों से आए थे। कोई ब्राह्मण था, तो कोई शिल्पी या किसान। यहाँ तक कि कुछ भक्त तो अछूत समझे जाने वाली जातियों से थे, जैसे— नन्दनार, जो परिया (अछूत) संत थे। नयनारों में संबंदार, अप्पार और सुंदरार सबसे अग्रणी थे। नयनारों में तीन स्त्री संत भी थीं— करइक्काल अम्मंइयार, मंगैयार करसियार और इसैनानियार।

नयानार (Nayanar) नयानारमिल اصطلاح ہے جس کا استعمال شیو کے ان 63 عقیدت مندوں کے لیے کیا جاتا ہے جو پانچویں اور دسویں صدی عیسوی کے درمیان جنوبی ہند میں رہتے تھے۔ ان کے سوانح کا تذکرہ بارہویں صدی کے نصف میں مدون کتاب 'پریا پرانم' میں کیا گیا ہے۔ ان کے بھکتی گیتوں کو تیورم (Tevaram) کہا جاتا تھا۔ شیو بھکتی میں خدا اور بندوں کے درمیانی رشتے کو اکثر و بیشتر آقا اور غلام کے مابین تعلقات کے طور پر بیان کیا گیا ہے۔ نایاناروں نے مختلف سماجی پس منظر سے تعلق رکھنے والوں کو خوش آمدید کہا، برہمنوں سے لے کر کاری گروں، کسانوں حتیٰ کہ اچھوت سمجھی جانے والی ذات سے تعلق

رکھنے والے جیسے پریاہ جوگی مندنا کو بھی بہ خوشی اپنے ساتھ شامل کر لیا۔ سمبندار، اپارا اور سندرار ممتاز ترین نایانار تھے۔ نایاناروں میں تین خواتین کریکگل امیآر (Karaikkal Ammaiyar)، منگائار کرسیار (Mangaiyarkkarasiyar) اور ایسائی نایانار (Isainaniyar) مشہور تھیں۔

Nazism It refers to the political ideology that was professed by the National Socialist German Workers' Party (popularly known as the Nazi Party) in Germany between the two World Wars. The man who led this party to power was Adolf Hitler. His book, named *Mein Kampf*, embodied this ideology. In its most damaging aspect this ideology propagated the idea of the racial superiority of the Nordic people, which led to the holocaust. (See also, CONCENTRATION CAMPS; GAS CHAMBERS)

نازیवाद इस शब्द का तात्पर्य उस राजनीतिक विचारधारा से है, जो दोनों विश्व युद्धों के बीच की अवधि में जर्मनी में राष्ट्रीय समाजवादी जर्मन कामगार पार्टी, जिसे आम भाषा में नाजी पार्टी कहा जाता है, द्वारा प्रचारित की गई थी। यह पार्टी एडोल्फ हिटलर के नेतृत्व में सत्ता में आई। उसकी पुस्तक में कैम्फ में इस विचारधारा का वर्णन किया गया है। इस विचारधारा का सबसे घिनौना पहलू यह था कि इसके द्वारा नॉर्डिक लोगों की श्रेष्ठता के विचार का प्रचार किया गया, जिसके परिणामस्वरूप जर्मनी में विनाश की स्थिति उत्पन्न हो गई थी। (यातना शिविर, गैस चेंबर भी देखें)

नाزی ازم اس سے مراد ایک سیاسی نظریہ ہے جسے نیشنل سوشلسٹ جرمن ورکرز پارٹی (معروف بہ نازی پارٹی) نے جرمنی میں دو عالمی جنگوں کے درمیان اپنایا تھا، جس شخص نے اس پارٹی کو اپنی قیادت میں اقتدار تک پہنچایا اس کا نام اڈولف ہٹلر تھا۔ اس نظریے کی وضاحت اس کی کتاب 'میں کی گئی ہے' میں کی گئی ہے۔ اس نظریے کا سب سے مضمر پہلو یہ تھا کہ اس نے نورڈک لوگوں (شمالی جرمنوں) کی نسلی فوقیت پر مبنی نظریے کو فروغ دیا جس کی وجہ سے بڑے پیمانے پر یہودی نسل کشی کی صورت حال پیدا ہو گئی تھی۔ (مزید دیکھیں عقوبت خانہ، گیس چیمبرس)

Neolithic Also known as the 'New Stone Age' the term generally refers to a period of human cultural development characterised by ground and polished stone tools, agriculture, animal domestication and pottery. But all these characteristics did not appear at the same time in all parts of the Indian subcontinent. There have been significant regional variations. For example, the north western sites provide evidence for the cultivation of wheat and barley, that of central India and South India, of the domestication of rice, pulses and millets respectively. The Neolithic culture is dated variously from around 8000 BCE in Mehrgarh, where we have earliest evidence

constructive side the movement asked people to set up national educational institutions, resolve disputes through mutual arbitration, use swadeshi goods and, overall, develop the spirit of discipline and self sacrifice. The movement soon caught the imagination of the people and quickly spread across the country. However, as the movement turned violent resulting in the unfortunate incident of the burning of a police station at Chauri Chaura in United Provinces (modern Uttar Pradesh) and the death of a number of policemen on account of it, Gandhiji called for its suspension in February 1922 and advised the people to engage only in constructive works.

असहयोग इस शब्द का तात्पर्य विरोध या राजनीतिक संघर्ष के उस तरीके से है जिसका उद्देश्य सरकार या उसकी संस्थाओं से जुड़ने और उनके साथ सहयोग से इंकार करते हुए अपने लक्ष्यों को प्राप्त करना है। भारत में वर्ष 1919 की घटनाओं, जैसे कि 'रौलट' अधिनियम को पारित करना, जलियांवाला बाग का हत्याकांड, और तुर्की में खलीफ़ा के विरुद्ध ब्रिटिश कार्रवाई ने भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस को देशव्यापी असहयोग आंदोलन चलाने के लिए मजबूर कर दिया। इस आंदोलन का उद्देश्य शांतिपूर्ण तथा वैध तरीकों से स्वराज प्राप्त करना था। इस आंदोलन के उद्देश्य को प्राप्त करने के लिए जो सात-सूत्रीय कार्यक्रम चलाए गए वे थे—(1) अवैतनिक पदों एवं पदवियों को वापस करना, (2) दरबार और सरकारी कार्यक्रमों में शामिल न होना, (3) सरकारी सहायता-प्राप्त स्कूलों और कॉलेजों का बहिष्कार करना, (4) सरकार द्वारा स्थापित न्यायालयों का बहिष्कार करना, (5) मेसोपोटामिया में सेवा के लिए सेना में भर्ती से इंकार करना, (6) प्रांतीय और केंद्रीय विधानमंडलों के चुनाव का बहिष्कार करना और (7) विदेशी वस्तुओं का बहिष्कार करना। इस आंदोलन का रचनात्मक पहलू यह था कि इसके अंतर्गत लोगों को राष्ट्रीय शिक्षा संस्थाएँ स्थापित करने, परस्पर बातचीत के जरिए विवाद निपटाने, स्वदेशी वस्तुओं का इस्तेमाल करने और सर्वोपरि अनुशासन की और आत्मत्याग की भावना का विकास करने के लिए प्रेरित किया गया। इस आंदोलन ने शीघ्र ही जनता का ध्यान अपनी ओर आकर्षित कर लिया और यह तुरंत ही देश भर में फैल गया। किंतु इस आंदोलन ने हिंसक रूप धारण कर लिया, जिसके परिणामस्वरूप दुर्भाग्यवश संयुक्त प्रांत (आज का उत्तर प्रदेश) के चौरी चौरा स्थान के पुलिस थाने को जला दिया गया जिसके कारण अनेक पुलिस जनों की मृत्यु हो गई, इसलिए गांधी जी ने फरवरी 1922 में इस आंदोलन को रोक देने का आदेश दिया और लोगों को रचनात्मक कार्यों में ही शामिल होने की सलाह दी।

عدم تعاون اس اصطلاح سے مراد ایک طریقہ احتجاج یا سیاسی جدوجہد ہے جس کا مقصد حکومت اور حکومتی اداروں کے ساتھ تعاون کرنے سے انکار یا ان سے غیر منسلک ہو کر اپنا مقصد حاصل کرنا ہے۔ 1919 میں ہندوستان میں رونما ہونے والے واقعات و حادثات مثلاً رولٹ ایکٹ کی منظوری، جلیان والا باغ کا المیہ اور ترکی میں خلیفہ کے خلاف برطانوی کارروائی نے انڈین نیشنل کانگریس کو پورے ملک میں عدم تعاون کی تحریک چلانے کا راستہ دکھایا۔ اس تحریک کا مقصد پر امن اور جائز طریقے سے سورانج یا اپنی حکومت حاصل کرنا تھا۔ سات نکاتی پروگرام جو اس مقصد کو حاصل کرنے کے لیے

بنائے گئے تھے ان میں (1) اعزازی عہدوں اور خطابات سے دست برداری (2) درباروں میں حاضری اور سرکاری کاموں سے انکار، (3) سرکاری معاونت سے چلنے والے کالجوں اور اسکولوں کا بائیکاٹ، (4) حکومت کی قائم کردہ عدالتوں کا بائیکاٹ، (5) میسوپوٹامیہ میں کام کرنے کے لیے فوج میں اپنا نام درج کرانے سے انکار، (6) صوبائی اور مرکزی مجلس قانون ساز کے انتخابات کا بائیکاٹ اور (7) غیر ملکی سامانوں کا بائیکاٹ شامل تھے۔ اس تحریک کا تعمیری پہلو یہ ہے کہ اس نے لوگوں سے قومی تعلیمی اداروں کے قیام، پنچایتوں کے ذریعے آپس میں جھگڑوں کو حل کرنے، ملکی سامانوں کے استعمال اور مجموعی طور پر نظم و ضبط کی پابندی اور ذاتی طور پر قربانی پیش کرنے کا مطالبہ کیا۔ جلد ہی یہ تحریک لوگوں کے تخیل کا حصہ بن گئی اور بہت تیزی سے پورے ملک میں پھیل گئی۔ تاہم بحیثیت تحریک اس نے شدت اختیار کر لی۔ نتیجتاً بد قسمتی سے متحدہ ریاستوں (موجودہ اتر پردیش) کے چوری چوریاں میں تھانے کو نذر آتش کرنے اور بہت سے سپاہیوں کی جانیں تلف ہونے کی وجہ سے گاندھی جی نے فروری 1922 میں اسے ملتوی کر دیا اور لوگوں کو تعمیری کاموں میں ہی مصروف رہنے کا مشورہ دیا۔

Northern Black Polished Ware (NBPW) The term refers to a type of pottery found from archaeological sites that date back to the period from c. 500 BCE/600 BCE. It was a hard, wheel-made, metallic-looking ware with a shiny black surface. These are commonly available in the shape of bowls and dishes. Although the greatest concentration of this pottery type is reported from the mid- Ganga Valley (parts of present day U.P. and Bihar), it is also found in other parts of the subcontinent, including sites such as Taxila in the northwest, and several sites in south India. Usually undecorated, it was found in association with other types of pottery, including the PGW, Black and Red Ware, Black Slipped Ware, and Plain Grey and Red Wares. (See also, Painted Grey Ware)

کالے اوپدار उत्तरी पात्र ये एक प्रकार के मिट्टी के बर्तन हैं, जो उन पुरातात्विक स्थानों से प्राप्त हुए हैं जिनका समय 500 ई.पू. 600-ई.पू. था। ये बर्तन कड़े, चाक पर बने, चमकदार काली सतह के साथ धातु-निर्मित जैसे दिखाई देते हैं। इन बर्तनों के मुख्य आकार कटोरे और तश्तरियाँ थीं। यद्यपि इस प्रकार के बर्तन अधिकतम मात्रा में मध्य गंगा घाटी (आज के उत्तर प्रदेश और बिहार के भागों) से पाए गए हैं, तथापि ये उपमहाद्वीप के अन्य भागों, जैसे कि पश्चिमोत्तर में तक्षशिला तथा दक्षिण के अनेक पुरास्थलों से भी प्राप्त हुए हैं। आमतौर पर अनअलंकृत ये पात्र अन्य किस्मों के बर्तनों, जैसे कि सादे धूसर पात्रों, काले तथा लाल पात्रों, काले लेपदार पात्रों और सादे धूसर तथा काले पात्रों के साथ भी पाए गए हैं। (धूसर पात्र भी देखें)

مثال کے سیاہ پاش کردہ مٹی کے برتن اس اصطلاح سے مراد آثار قدیمہ کے مقامات سے برآمد ایک قسم کا برتن ہے جس کی تاریخ قدامت 500 ق م / 600 ق م بتائی جاتی ہے۔

یہ بہت سخت، چاک کے ذریعے تیار کیے گئے دھات نما برتن تھے جن کا اوپری حصہ سیاہ اور چمک دار تھا۔ یہ عام طور پر بیالوں اور ٹشٹریوں کی شکل میں دست یاب ہوئے ہیں۔ اگرچہ اس طرح کی ظروف سازی پر سب سے زیادہ توجہ وادی گنگا کے وسطی علاقوں (موجودہ اتر پردیش اور بہار) میں دی جاتی تھی تاہم برصغیر کے دوسرے علاقوں جیسے شمال مغرب میں تکلشلا اور جنوبی ہند کے مختلف مقامات سے بھی اس طرح کے ظروف برآمد ہوئے ہیں۔ عام طور سے کوزہ گری کی دوسری قسموں کے ساتھ غیر مزین برتن بھی برآمد ہوئے ہیں، جن میں پی جی ڈبلیو (PGW)، سیاہ اور سرخ برتن، سیاہ چکنے برتن اور سادہ و خاکستری اور سرخ رنگ کے برتن شامل ہیں۔ (مزید دیکھیں پی جی ڈبلیو)

Numismatics Numismatics is the study of coins. It includes visual elements such as scripts and images, metallurgical analysis and determining the contexts in which they have been found.

मुद्राशास्त्र मुद्राओं के अध्ययन को 'मुद्राशास्त्र' कहा जाता है। इसके अंतर्गत मुद्राओं (सिक्कों) पर अंकित लिपियों और आकृतियों, उनमें प्रयुक्त धातु के विश्लेषण और वे किस संदर्भ में पाए गए हैं आदि अनेक पक्षों का अध्ययन किया जाता है।

علم سکہ (مسکوکیات) علم سکہ کا مطلب سکوں کا مطالعہ ہے۔ اس کے تحت سکوں پر نقش مرئی عناصر مثلاً: رسم الخط، تصاویر، فلزیاتی تجزیہ اور ان کے سیاق کا تعین جن میں وہ برآمد ہوئے ہیں وغیرہ کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔

Old World The term is generally used to refer to that part of the world (especially constituting Europe and the Near East), which was known to the then Europeans before the discovery of the Americas. Thus, in contrast to this term, the newly discovered Americas came to be referred as the 'New world' hereafter.

पुरानी दुनिया इस शब्द का तात्पर्य दुनिया के उन हिस्सों (खासकर यूरोप और निकट पूर्व के भू भाग) से है जो अमेरिका की खोज से पहले उस समय के यूरोपियों को ज्ञात थे। इस शब्द के विपरीत नए खोजे गए अमेरिका के क्षेत्रों को 'नई दुनिया' कहा जाने लगा।

قدیم دنیا اس اصطلاح سے مراد عام طور پر دنیا کے وہ حصے (خاص طور پر یورپ اور مشرق قریب کے علاقے) ہیں جو امریکہ کی دریافت سے پہلے یورپیوں میں معروف تھے۔ اس اصطلاح کے برعکس جدید دریافت شدہ امریکی علاقوں کو نئی دنیا کہا گیا۔

Pp

Pahi Kashta (See , KHUD KASHT)

पाहीकाशत (खुदकाशत देखें)

पाہی کاشت (مزید دیکھیں خود کاشت)

Paibos (See, SIJDA)

पाइबोस (सिजदा देखें)

پائے بوس (مزید دیکھیں سجدہ)

Painted Grey Ware (PGW) The term refers to a type of pottery found over a large part of northern India, with its greatest concentration in the eastern Punjab and the central Gangetic Valley. This variety of pottery occurs in deposits of the later 2nd millennium and early first millennium BCE, and is apparently associated with the introduction and spread of iron. It is grey coloured, wheel-made, thin-walled pottery, decorated with geometric designs in red or black paint. Characteristic forms include shallow dishes and deep bowls. The distribution of the PGW coincides with the main areas occupied by Later Vedic People.

चित्रित धूसर पात्र ये एक प्रकार के मिट्टी के पात्र हैं जो वैसे तो उत्तरी भारत के बहुत बड़े हिस्से में पाए गए हैं, लेकिन इनकी सबसे अधिक संख्या पूर्वी पंजाब और मध्यवर्ती गंगाघाटी में मिली है। ये पात्र दूसरी सहस्राब्दी ई.पू. के परवर्ती भाग और पहली सहस्राब्दी ई.पू. के प्रारंभिक भाग के पुराभंडारों में पाए गए हैं, और ऐसा माना जाता है कि इसके साथ ही लोहे के उपकरण आदि बनने शुरू हो गए थे और उनका प्रसार भी होने लगा था। इन पात्रों का रंग धूसर होता है, ये चाक निर्मित होते हैं, इनकी दीवारें पतली होती हैं और ये लाल या काले रंग की ज्यामितीय आकृतियों से सजे हुए होते हैं। ये विशेष रूप से तश्तियों और गहरे प्यालों के रूप में पाए गए हैं। ये पात्र उन्हीं क्षेत्रों में पाए गए हैं, जहाँ मुख्य रूप से उत्तर वैदिक काल के लोग रहा करते थे।

مٹی کے خاکستری رنگ کے برتن (پی. جی. ڈبلیو) اس اصطلاح سے مراد مٹی کے برتنوں کی ایک قسم ہے جو شمالی ہندوستان کے بہت سے علاقوں سے برآمد ہوئی ہے، لیکن مشرقی پنجاب اور وادی گنگا کے وسطی علاقوں میں اس پر بہت زیادہ توجہ دی گئی تھی۔ اس قسم کے برتن دوسرے ہزارے قبل مسیح کے اواخر اور پہلے ہزارے قبل مسیح کے اوائل میں برآمد ہوئے ہیں جو واضح طور پر دھات کاری کے آغاز اور فروغ کے ساتھ وابستہ تھے۔ یہ خاک رنگ کے، چاک کے ذریعے تیار کیے گئے باریک دیواردار اقلیدی نقشوں سے مزین سرخ یا سیاہ رنگ کے برتن ہیں۔ ان کی امتیازی شکلوں میں کم گہری ٹشٹریاں اور زیادہ گہرے پیالے ہیں۔ خاکستری رنگ کے یہ برتن (PGW) ان مخصوص علاقوں میں دریافت ہوئے ہیں جہاں مابعد ویدک لوگ رہا کرتے تھے۔

Palaeolithic Palaeolithic or the Old Stone Age represents the earliest and longest phase of human cultural development extending from the first appearance of artefacts 2.5 million years ago to the end of the Pleistocene geological period c. 10, 000 years ago. On the basis of tool types and the method of making tools, this period is generally subdivided into the Lower, Middle and Upper Palaeolithic phases.

पुरापाषाण युग पुरापाषाण युग मानव सांस्कृतिक विकास के उस प्राचीनतम और लंबे दौर को कहा जाता है जो 25 लाख साल पहले जब सबसे पहले शिल्प कृति बनने लगी होगी तब से लेकर अभिन्न काल के अंत, यानी 10,000 साल पहले तक था। औजारों की किस्म और उन्हें बनाने के तरीके के आधार पर इस युग को आमतौर पर तीन चरणों अर्थात् निम्न, मध्य और उच्च पुरापाषाण में बाँटा जाता है।

قدیم حجری دور قدیم حجری دور انسانی ثقافت کی ترقی کے قدیم اور طویل ترین دور کو بیان کرتا ہے جو 25 سال قبل، جب سب سے پہلے مصنوعات تیار ہونے لگے تھے، تب سے لے کر وسط حیاتی وارضی دور کے اختتام یعنی 10,000 سال پہلے تک تھا۔ اقسام اوزار اور اوزار بنانے کے طریقے کی بنیاد پر اس دور کی ذیلی تقسیم عموماً ادنیٰ، متوسط اور اعلیٰ حجری مرحلے کے طور پر کی جاتی ہے۔

Pan Islamism The term refers to the idea of unity among the people following Islam across the world based on religious identity. Pan-Islamism had its beginning in the mid 19th century. This beginning is often attributed to the challenges which the Islamic societies faced on account of western colonialism. Its echo was felt in India during the Khilafat Movement (1919-20). In recent times bodies like the Organisation of the Islamic states have been formed to express the ideas of Pan-Islamism.

سर्व-इस्लामवाद यह शब्द विश्व भर में धार्मिक पहचान के आधार पर इस्लाम धर्म को मानने वाले लोगों में एकता की भावना का सूचक है। सर्व-इस्लामवाद की शुरुआत 19वीं शताब्दी के मध्य भाग में हुई थी। इसकी शुरुआत का कारण अक्सर उन चुनौतियों को बताया जाता है जो इस्लामी समाजों को पाश्चात्य उपनिवेशवाद के कारण झेलनी पड़ी थीं। भारत में इसकी प्रतिध्वनि खिलाफत आंदोलन (1919-20) के दौरान महसूस की गई। आज के ज़माने में इस्लामी राज्यों के संगठन जैसे निकाय सर्व-इस्लामवाद के विचारों को अभिव्यक्ति देने के लिए बनाए गए हैं।

اتحاد اسلامی اس اصطلاح سے مراد مذہبی شناخت کی بنیاد پر پوری دنیا میں اسلام کے پیروؤں کے مابین اتحاد قائم کرنے کا ایک نظریہ ہے۔ اتحاد اسلامی کی شروعات 19 ویں صدی کے وسط میں ہوئی تھی۔ اس آغاز کو اکثر و بیشتر ان چیلنجز کا رد عمل تصور کیا جاتا ہے جن کا سامنا اسلامی سماج کو مغربی نوآبادیات کی وجہ سے کرنا پڑا تھا۔ اس کی بازگشت تحریک خلافت کے دوران (1919-20) ہندوستان میں سنائی دی تھی۔ موجودہ دنوں

اتحاد اسلامی کے نظریے کے اظہار کے لیے تنظیم اسلامی ریاست جیسی جماعتوں کی تشکیل ہوئی ہے۔

Pargana In medieval India the term was used to refer to a fiscal and administrative unit at the local level from the 14th century onwards. Before the mughals these units corresponded to about 100 or 84 villages. Under the Mughals each *sarkar* was subdivided into a number of *parganas* with *amils* or *karoris* as the heads of their land administration. These officers were mainly responsible for collection of revenue and promotion of agriculture. In discharging these tasks, they were assisted by the village headmen. Although the peasants were encouraged to deposit their revenues in the *pargana* treasury directly. Gradually many of these *pargana* headquarters evolved into towns or *qasbas*. (See also, SARKAR)

परगना मध्यकालीन भारत में इस शब्द का प्रयोग 14वीं शताब्दी से स्थानीय स्तर पर एक राजकोषीय तथा प्रशासनिक इकाई के लिए किया जाता था। मुगलों से पहले ऐसी इकाइयों में लगभग 100 या 84 गाँव शामिल होते थे। मुगलों के शासनकाल में प्रत्येक सरकार कई परगनों में उपविभाजित होती थी और प्रत्येक परगना के भू-प्रशासक को आमिल या करोड़ी कहा जाता था। ये अधिकारी मुख्य रूप से राजस्व इकट्ठा करने और खेती को बढ़ावा देने के लिए ज़िम्मेदार होते थे। इन कर्तव्यों के पालन में गाँव का मुखिया उनकी सहायता करता था। तथापि, किसानों को अपना राजस्व सीधे ही परगना के खजाने में जमा कराने हेतु प्रोत्साहित किया जाता था। इन परगना मुख्यालयों में से अनेक मुख्यालय धीरे-धीरे नगरों या कस्बों के रूप में विकसित हो गए। (सरकार भी देखें)

پرگنہ عہد وسطیٰ کے ہندوستان میں اس اصطلاح کا استعمال علاقائی سطح کی مالی و انتظامی اکائی کے لیے چودھویں صدی سے کیا گیا۔ مغلوں سے پہلے یہ اکائیاں 100 یا 84 گاؤں پر مشتمل ہوتی تھیں۔ مغل دور میں ہر سرکار کو کئی پرگنوں میں تقسیم کیا گیا تھا اور ہر پرگنہ میں زمین کے انتظام و انصرام کے لیے وہاں عامل اور کروڑی کو صدر کے طور پر مقرر کیا گیا تھا۔ یہ افسران خاص طور پر مال گزاری وصول کرنے اور زراعت کو فروغ دینے کے ذمے دار تھے۔ ان امور کی انجام دہی میں گاؤں کے مکھیے ان کی مدد کرتے تھے۔ حالانکہ اپنی مال گزاری پرگنہ کے خزانے میں براہ راست جمع کرنے کے لیے کسانوں کی حوصلہ افزائی کی جاتی تھی۔ رفتہ رفتہ ان میں سے بہت سے پرگنوں کے مرکزی دفاتر شہروں یا قصبوں کے طور پر ترقی کر گئے۔ (مزید دیکھیں سرکار)

Pativedaka Ashoka's inscriptions mention *pativedakas*, who kept themselves informed of public opinion which they later transmitted to the king. The *pativedakas* seem to have been spies or reporters who had access to the king at any moment and the king heavily relied on them.

पतिवेदक (प्रतिवेदक) अशोक के अभिलेखों में 'पतिवेदक' शब्द का

उल्लेख मिलता है। 'पतिवेदक' का काम जनता की राय के बारे में नवीनतम जानकारी रखना और उससे राजा को अवगत कराने रहना था। पतिवेदक एक तरह के गुप्तचर होते थे जो राजा से कभी भी मिल सकते थे और राजा उन पर बहुत निर्भर रहता था।

پتی ویدک پتی ویدکوں کا ذکر اشوک کے کتبوں میں ملتا ہے جو بذات خود رائے عامہ کے بارے میں تازہ ترین واقفیت حاصل کرتے تھے اور پھر اسے بادشاہوں کو بتادیا کرتے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ پتی ویدک جاسوس یا مخبر ہوتے تھے جن کی رسائی ہر وقت بادشاہ تک ہوتی تھی اور بادشاہ ان پر کافی بھروسہ کرتا تھا۔

Patriliny The term means tracing descent from father to son, grandson and so on.

पितृवंशिता पितृ कुल से जुड़ी वंश परंपरा को 'पितृवंशिता' कहा जाता है।

پدرنسی پدرنسی کا مطلب یہ ہے کہ سلسلہ نسب والد کی طرف سے بیٹے اور پوتے وغیرہ کی جانب چلے۔

Patta The term refers to an official document that is issued by the state or its authorised representative to a holder of land. In medieval India a *patta* issued to the peasant usually mentioned the area under cultivation, the crop grown, the amount of revenue to be paid and the schedule of such payment. Under Shahjahan and his successors the duties of issuing *patta* (deeds of lease) to the peasants and obtaining *qabuliyat* (deeds of acceptance) from them had been assigned to the *amins*. The practice helped the state in checking the actual collection of revenue made by the designated revenue collectors. The practice also continued under the British in the form of a document issued by the collector to the zamindar or by some other receiver of revenue to the cultivator or a tenant (one who takes a land on rent for cultivation) specifying there in the term of land holding and the amount of revenue to be paid on such land.

(See also, AMIN)

पट्टा इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे सरकारी दस्तावेज से है, जो किसी राज्य या उसके प्राधिकृत प्रतिनिधि द्वारा किसी भूमि के धारक को दिया जाता है। मध्यकालीन भारत में किसानों को दिए जाने वाले पट्टे में आमतौर पर खेत का क्षेत्रफल, उसमें उगाई गई फसल, सरकार को दिए जाने वाले राजस्व की राशि और उसके भुगतान की समय-सारणी का उल्लेख होता था। शाहजहाँ और उसके उत्तराधिकारियों के शासनकाल में किसानों को पट्टा देने और उनसे कबूलियत प्राप्त करने की ज़िम्मेदारी अमीनों को सौंपी गई थी। इस पद्धति से राज्य को निर्दिष्ट राजस्व संग्रहकर्ताओं द्वारा इकट्ठा किए गए राजस्व की वास्तविक राशि की जाँच करने में सहायता मिलती थी। यह पद्धति ब्रिटिश शासनकाल में भी जारी रही जिसके अंतर्गत कलेक्टर द्वारा ज़मींदार को अथवा किसी अन्य राजस्व प्राप्तकर्ता द्वारा किसान या काश्तकार (जो खेती करने के लिए भाड़े पर ज़मीन लेता था) को एक दस्तावेज जारी किया जाता था, जिसमें

यह स्पष्ट रूप से लिखा होता था कि भूमि धारण करने की अवधि क्या है और उस भूमि पर राजस्व के रूप में कितनी रकम अदा करनी होगी। (अमीन भी देखें)

पंथ। इस اصطلاح سے مراد سرکاری دستاویز ہے جو ریاست یا ریاست کے باختیار نمائندوں کے ذریعے زمین کے مالک کے نام جاری کی جاتی تھی۔ عہد وسطیٰ کے ہندوستان میں پٹہ کسانوں کے نام جاری کیا جاتا تھا جس میں عام طور پر زیر کاشت علاقہ، پیدا کی جانے والی فصلوں، ادا کی جانے والی مال گزاری کی مقدار اور اس کی ادائیگی کے وقت کا اندراج ہوتا تھا۔ شاہ جہاں اور اس کے جانشینوں کے دور میں کسانوں کے نام پٹہ (پٹہ کی تحریر) جاری کرنا اور ان سے قبولیت (تحریری قبولیت) حاصل کرنا امینوں کے ذمے تھا۔ یہ طریقہ مال گزاری وصول کنندگان کے ذریعے حاصل ہونے والی اصل مال گزاری کی نگرانی میں مدد کرتا تھا۔ یہ طریقہ برطانوی دور میں بھی دستاویز کی شکل میں جاری تھا جو کلکٹر کے ذریعے زمین دار کو یا دوسرے مال گزاری وصول کنندہ کے ذریعے کاشت کار یا کرائے دار (جو بھیتی کرنے کے لیے زمین کو کرایے پر لیتا تھا) جاری کیا جاتا تھا جس پر زمین رکھنے سے متعلق شرائط اور اس طرح کی زمینوں پر ادا کی جانے والی مال گزاری کی مقدار خاص طور پر درج ہوتی تھی۔ (مزید دیکھیں امین)

Patwari In medieval India the term referred to a village accountant. He maintained registers (bahi/bihi) mentioning therein the amounts of revenue that were collected from the villagers. Ziyauddin Barani in his book *Tarikh-i-Phirozshahi* informs that these registers were regularly referred to while exacting the dues from all village level revenue collectors quite mercilessly under Sultan Alauddin Khalji.

पटवारी मध्यकालीन भारत में गाँव के लेखाकार के लिए इस शब्द का प्रयोग किया जाता था। वह अपने पास रजिस्टर (बही) रखता था, जिनमें इस बात का उल्लेख होता था कि ग्रामवासियों से राजस्व की कितनी राशि वसूल की गई है। ज़ियाउद्दीन बरनी ने अपनी पुस्तक *तारीखे फिरोज़शाही* में लिखा है कि सुल्तान अलाउद्दीन खिलजी के शासन में सभी ग्रामस्तरीय राजस्व संग्राहकों से राजस्व राशियाँ वसूल करते समय बाकायदा इन रजिस्ट्रों को देखा जाता था और उनसे बड़ी सख्ती से पाई-पाई वसूल की जाती थी।

پٹواری عہد وسطیٰ کے ہندوستان میں اس اصطلاح سے مراد گاؤں کا مختب ہے۔ یہ رجسٹر (بہی) میں گاؤں کے باشندوں سے وصول کی جانے والی مال گزاری کی مقدار کا اندراج کرتا تھا۔ ضیاء الدین برنی اپنی کتاب تاریخ فیروز شاہی میں بیان کرتا ہے کہ سلطان علاء الدین خلجی کے دور میں ان تمام رجسٹروں کی طرف بغیر کسی رو رعایت کے پابندی کے ساتھ رجوع کیا جاتا تھا جب گاؤں سطح کے تمام مال گزاری وصول کرنے والوں کے قرضوں کی صحیح مقدار معلوم کرنی ہوتی تھی۔

Permanent Settlement The system of land revenue assessment that had been introduced in Bengal in 1793

by Governor General Charles Cornwallis was known as the Permanent Settlement. Under this system the *zamindars* were recognised as the actual owners of the land and hence the settlement was made between the government and the zamindars. On their part, the *zamindars* were made responsible for paying the annual revenue to the government failing which their *zamindaris* could be terminated. These revenue demands between the government and the *zamindars* were settled on a permanent basis taking into account the actual collections that had been made in the year 1790-91. From the point of view of the East India Company this settlement secured a stable annual income and created a class of loyal *zamindars*. At the time of its introduction it was also expected that the settlement would create among the *zamindars* a genuine desire to develop the land and the lives of those cultivators who directly depended on it. However, the settlement foreclosed any future increase in government demand by making it permanently fixed. It also created multiple intermediaries between the *zamindars*, most of whom chose to live in cities rather than in their own *zamindaris* and the cultivators who had to bear all the economic burdens by meeting the various demands of the *zamindars* and these intermediaries. Because of these demerits, the permanent settlement was not repeated in any other part of British India.

स्थायी बंदोबस्त यह भू-राजस्व निर्धारित करने की प्रणाली थी जो बंगाल में गवर्नर जनरल चार्ल्स कॉर्नवालिस द्वारा 1793 में लागू की गई थी। इस प्रणाली के अंतर्गत ज़मींदारों को भूमि का वास्तविक स्वामी माना गया, इसलिए यह बंदोबस्त सरकार और ज़मींदारों के बीच किया गया था। इसके अनुसार सरकार को वार्षिक राजस्व अदा करने के लिए ज़मींदारों को उत्तरदायी माना जाता था और यदि कोई ज़मींदार ऐसा नहीं कर पाता था तो उसकी ज़मींदारी खत्म की जा सकती थी। सरकार और ज़मींदारों के बीच की ये राजस्व संबंधी माँगें वर्ष 1790-91 में हुई राजस्व की वास्तविक वसूलियों को ध्यान में रखते हुए स्थायी आधार पर तय की गई थीं। ईस्ट इंडिया कंपनी के दृष्टिकोण से इस बंदोबस्त से एक स्थायी वार्षिक आय सुनिश्चित हो गई और साथ ही वफ़ादार ज़मींदारों का एक वर्ग तैयार हो गया। इसे लागू किए जाने के समय यह भी आशा की गई थी कि इससे ज़मींदार अपनी इच्छा से भूमि का विकास करने के लिए प्रेरित होंगे और खेती के लिए उस पर निर्भर रहने वाले किसानों के जीवन में भी सुधार होगा किंतु राजस्व की राशि स्थायी रूप से तय हो जाने के कारण भविष्य में सरकारी माँग में वृद्धि की संभावना समाप्त हो गई। इस प्रणाली को अपनाए जाने से ज़मींदारों के बीच कई बिचौलियों पैदा हो गए, जिनमें से अधिकांश लोगों ने अपनी ज़मींदारियों में रहने की बजाय शहरों में रहना पसंद किया और किसानों को ज़मींदारों और इन बिचौलियों की विभिन्न माँगों को पूरा करने के लिए सभी प्रकार का आर्थिक बोझ उठाने को मजबूर होना पड़ा। इन दोषों के कारण स्थायी बंदोबस्त की प्रणाली को ब्रिटिश भारत के अन्य भागों में लागू नहीं किया गया।

مستقل ہندوستان بنگال میں 1793 میں گورنر جنرل چارلس کارنوالس کے ذریعے مال گزاری مقرر کرنے کے لیے جاری کردہ نظام کو مستقل ہندوستان کے نام سے جانا جاتا تھا۔ اس نظام کے تحت زمین داروں کو زمین کا اصل مالک تسلیم کر لیا گیا تھا اور اسی وجہ سے مال گزاری کے معاملات حکومت اور زمین داروں ہی کے درمیان طے کیے جاتے تھے۔ حکومت کو سالانہ مال گزاری ادا کرنے کی ذمہ داری زمین داروں کے سر تھی اور ادا نہ کرنے کی صورت میں اس کی زمین داری ختم بھی کی جاسکتی تھی۔ 1790-91 کے درمیان حاصل ہونے والی مال گزاری کی اصل مقدار کے پیش نظر حکومت اور زمین داروں کے مابین مال گزاری کی مانگ مستقل طور پر مقرر کر دی گئی تھی۔ انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی کے نقطہ نظر سے اس ہندوستان نے سالانہ آمدنی کو مستقل فرام کیا اور زمین داروں میں ایک وفادار طبقے کو جنم دیا۔ اس نظام کو پیش کرتے وقت اس بات کی توقع کی گئی تھی کہ اس سے زمین اور ان کاشت کاروں کو ترقی دینے کا حقیقی جذبہ زمین داروں میں پیدا ہوگا جن کا راستہ کھیتی پر تھا۔ لیکن مال گزاری کو مستقل ہندوستان کی شکل دینے کے بعد بھی مستقبل میں حکومت کے مطالبات میں کسی طرح کا اضافہ نہیں ہوا۔ اس نے زمین داروں کے مابین متنوع پچولیوں کو بھی جنم دیا جن میں زیادہ تر اپنی زمین داری سے زیادہ شہروں میں رہنے کو ترجیح دیتے تھے اور کاشت کاروں کو زمین داروں اور پچولیوں کی طرف سے ہونے والے متعدد مطالبات کو پورا کرنے کے لیے تمام تر معاشی بار سے دوچار ہونا پڑتا تھا۔ ان خرابیوں کی وجہ سے مستقل ہندوستان کو برطانوی ہندوستان کے دوسرے علاقوں میں نہیں دوہرایا گیا۔

Persian The term is used in the context of the people and their language and culture who hailed from Persia (present day Iran). Historically India's relation with Persia goes back to the 4th century BCE. The Persian influence on Indian art and architecture is traced to this period. In medieval times, with the establishment of the Delhi sultanate the influence of Persian language, court etiquettes came to play a significant role in India's history.

فارسی اس اصطلاح کا استعمال ان افراد اور ان کی زبان و تہذیب کے سیاق میں کیا جاتا ہے جو فارس (موجودہ ایران) سے آئے تھے۔ تاریخی لحاظ سے ہندوستان کا فارس سے تعلق چوتھی صدی قبل مسیح سے ہے۔ ہندوستان کے فن اور فن تعمیر میں فارسی اثرات کا سراغ

اسی دور سے ملتا ہے۔ عہد وسطیٰ میں دہلی سلطنت کے قیام کے ساتھ فارسی زبان اور درباری طور طریقوں نے ہندوستان کی تاریخ میں اہم کردار ادا کیا۔

Plantation, Planters In general the term refers to an area in which trees have been planted, especially for commercial purposes. During the colonial period vast tracts of land had been acquired for such plantations across Asia, Africa and the Americas to grow commercial crops such as indigo, tea, sugarcane, cotton etc. to meet the demands of industrialisation in Europe. The owners of these plantations are known as planters.

باغیان، باغیان مالک सामान्य रूप से इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे इलाके से है जिसमें पेड़, विशेष रूप से वाणिज्यिक प्रयोजनों के लिए लगाए जाते हैं। औपनिवेशिक काल में ऐसे बागानों के लिए एशिया, अफ्रीका और अमेरिका में विशाल भूखंड अर्जित किए गए थे। इसका उद्देश्य यूरोप में औद्योगिकरण की ज़रूरतों को पूरा करने के लिए उनमें नील, चाय, गन्ना, कपास जैसी वाणिज्यिक फसलें उगाना था। ऐसे बागानों के मालिकों को 'बागान مالिक' कहा जाता था।

شجرکاری، شجرکار عموماً اس اصطلاح سے مراد وہ رقبہ لیا جاتا ہے جہاں بالخصوص تجارتی مقاصد کے تحت پودے لگائے جاتے ہیں۔ نوآبادیاتی دور میں یورپ میں صنعت کاری کی ضرورتوں کی تکمیل کے لیے تجارتی فصلیں مثلاً ٹیل، چائے، گنا اور کپاس وغیرہ کی کھیتی کے لیے پورے ایشیا، افریقہ اور امریکہ میں بہت بڑے علاقے حاصل کیے گئے تھے۔ ان باغات کے مالکوں کو شجرکار کہا جاتا تھا۔

Plebiscite The term refers to an eventuality when all the eligible members of an electorate are called upon to either accept or reject a proposal referred to them by the state or government through direct vote. This is a method by which important questions of state such as that of a region wishing to remain or secede from it is settled. A plebiscite is also conducted by a government to obtain a popular mandate on an issue of national importance instead of going through the usual political process. Dictators and totalitarian regimes also used plebiscite to acquire legitimacy.

जनमत संग्रह इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसी वस्तुस्थिति से है, जब किसी निर्वाचन क्षेत्र के सभी पात्र सदस्यों को राज्य या सरकार द्वारा प्रत्यक्ष मतदान के माध्यम से उनके सामने प्रस्तुत प्रस्ताव को स्वीकार या अस्वीकार करने के लिए कहा जाता है। यह एक तरीका है जिसके द्वारा राज्य संबंधी महत्वपूर्ण प्रश्नों को सुलझाया जाता है, जैसे कि कोई क्षेत्र राज्य के भीतर रहना चाहता है या बाहर जाना चाहता है। कभी-कभी किसी सरकार द्वारा सामान्य राजनीतिक प्रक्रिया को छोड़कर जनमत संग्रह द्वारा ही राष्ट्रीय महत्त्व के किसी मुद्दे पर जनादेश प्राप्त किया जाता है। तानाशाहों और सर्वाधिकारवादी सत्ताओं द्वारा भी अपनी वैधता को सिद्ध करने के लिए जनमत संग्रह का सहारा लिया जाता था।

رائے دہندگی اس اصطلاح سے مراد ایک امکانی صورت حال ہے جس میں مجلس انتخاب

के تمام اہل اراکین کو ریاست یا حکومت کی جانب سے ان کے سامنے پیش کردہ تجویز کو براہ راست ووٹ کے ذریعہ قبول یا رد کرنے کے لیے بلایا جاتا ہے۔ یہ ایک طریقہ کار ہے جس کے تحت بہت سے اہم سوالوں کا حل نکالا جاتا ہے جیسے کوئی علاقہ ریاست سے منسلک رہنا یا اس سے علاحدہ ہونا چاہتا ہے۔ حسب معمول سیاسی طریقے پر عمل کرنے کے بجائے حکومت کی جانب سے بھی قومی اہمیت کے حامل مسائل پر عوامی رائے حاصل کرنے کے لیے رائے شماری کرائی جاتی ہے۔ آمر اور مطلق العنان حکومتیں بھی قانونی طور پر خود کو جائز قرار دینے کے لیے رائے شماری کرائی تھیں۔

Pogrom This is a Russian word which literally means “devastation” or “riot”. In the late 19th and early 20th centuries it was used to denote the anti-Jewish violence that were allowed to happen unchecked in Tzarist Russia. Subsequently, the term also came to be used to describe anti-Jewish violence in Poland and Germany during the regime of Hitler.

پوگروم (ساموہیک ہتھی) ‘پوگروم’ روسی भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ है ‘विनाश’ या ‘दंगा’। इस शब्द का प्रयोग 19वीं शताब्दी के अंत और 20वीं शताब्दी के शुरूआती वर्षों में जारकालीन रूस में यहूदियों के विरुद्ध बड़े पैमाने पर की गई बेरोकटोक हिंसा को दर्शाने के लिए किया गया था। आगे चलकर इस शब्द का प्रयोग हिटलर के शासन के दौरान जर्मनी और पोलैंड में हुई यहूदी विरोधी हिंसा के लिए भी किया जाने लगा।

اجتماعی منظم قتل عام یہ روسی زبان کا لفظ ہے جس کا مطلب ”تباہی و غارت گری“ یا ”فساد“ ہے۔ 19 ویں صدی کے اواخر اور 20 ویں صدی کے اوائل میں اس اصطلاح کا استعمال اس یہودی مخالف تشدد کو ظاہر کرنے کے لیے کیا گیا تھا جو روس میں زار کے دور میں بغیر روک تھام کے جاری تھا۔ بعد میں اس اصطلاح کا استعمال ہٹلر کے دور حکومت میں جرمنی اور پولینڈ میں یہودیوں کے خلاف ہونے والے مظالم کے لیے بھی کیا گیا۔

Polyandry The term refers to a marriage system which allows a woman to have more than one husband simultaneously.

بहुपतिप्रथा यह विवाह की एक प्रणाली है जो स्त्री को एक साथ एक से अधिक पति रखने की अनुमति देती है।

کثیر شوہری اس اصطلاح سے مراد شادی کا ایک نظام ہے جس میں عورت کو بہ یک وقت ایک سے زیادہ شوہر رکھنے کی اجازت ہوتی ہے۔

Polygamy, Polygyny The term refers to a marriage system which permits a man to have more than one wife at the same time. It was widely practiced among many sections of society particularly among aristocrats.

بहुविवाہ प्रथा, बहुपत्नी प्रथा यह विवाह की एक प्रणाली है जो पुरुष को एक साथ एक से अधिक पत्नियाँ रखने की अनुमति देती है। समाज के अनेक वर्गों विशेषतः अभिजात लोगों में यह व्यापक रूप से व्यवहार में थी।

کثرت ازواج، کثیر زوجیت اس اصطلاح سے مراد شادی کا ایک نظام ہے جس میں مرد کو بہ یک وقت ایک سے زیادہ بیویاں رکھنے کی اجازت ہوتی ہے۔ سماج کے مختلف طبقے بالخصوص طبقہ اشرافیہ اس پر بہت زیادہ عمل کرتے تھے۔

Prakrit A term derived from the Sanskrit word 'prakriti', meaning 'natural', used to designate an ancient language belonging to the Indo-European family of languages which had various dialects such as Sauraseni, Magadhi, Pali and Maharashtri. Both the Buddha and Mahavira preached in Prakrit. One of the most well known Prakrit text is Hala's Gahasatsai (Gathasaptasati).

پراکرت प्राकृत शब्द संस्कृत के 'प्रकृति' शब्द से बना है जिसका अर्थ है प्राकृतिक। प्राकृत का प्रयोग उस प्राचीन भाषा के लिए किया जाता है जो भारोपीय भाषा (इंडो-यूरोपीय), परिवार के अंतर्गत आती है और जिसकी अनेक बोलियाँ थीं, जैसे— शौरसेनी, मागधी, पालि और महाराष्ट्री। बुद्ध और महावीर दोनों ने अपने धर्म का प्रचार प्राकृत में किया था। प्राकृत के सबसे प्रसिद्ध ग्रंथों में से एक है हाल रचित गाहासतसई (गाथासप्तशती)।

پراکرت प्राकृत शब्द संस्कृत के 'प्रकृति' शब्द से बना है जिसका अर्थ है प्राकृतिक। प्राकृत का प्रयोग उस प्राचीन भाषा के लिए किया जाता है जो भारोपीय भाषा (इंडो-यूरोपीय), परिवार के अंतर्गत आती है और जिसकी अनेक बोलियाँ थीं, जैसे— शौरसेनी, मागधी, पालि और महाराष्ट्री। बुद्ध और महावीर दोनों ने अपने धर्म का प्रचार प्राकृत में किया था। प्राकृत के सबसे प्रसिद्ध ग्रंथों में से एक है हाल रचित गाहासतसई (गाथासप्तशती)।

Prashasti It is a Sanskrit word which literally means 'in praise of'. This term was used for a kind of eulogistic inscriptions usually composed by court poets in praise of patrons in general and rulers in particular. Prashastis included the genealogy of the ruler or patron, his physical attributes, praise of his political successes and details of his social and cultural activities and piety. Prashastis naturally tend to exaggerate the achievements of the ruler yet they remain an important source of information. Some wellknown examples of this kind of inscriptions are the Allahabad prashasti of the 4th century CE Gupta emperor Samudragupta and Aihole Prashasti of Chalukya ruler Pulakeshin II.

प्रशस्ति ‘प्रशस्ति’ संस्कृत भाषा का शब्द है जिसका शाब्दिक अर्थ है ‘प्रशंसा में’। इस शब्द का प्रयोग एक प्रकार के प्रशंसात्मक अभिलेखों के लिए किया जाता था जो आमतौर पर दरबारी कवियों द्वारा अपने आश्रयदाताओं अथवा किसी खास शासक की प्रशंसा में लिखे जाते थे। प्रशस्तियों में शासक या आश्रयदाता के वंश, उसके शारीरिक गुणों, राजनीतिक सफलताओं की प्रशंसा और उसकी सामाजिक तथा सांस्कृतिक गतिविधियों तथा पुण्यकार्यों का विवरण दिया जाता था। वैसे तो प्रशस्तियों में शासक की उपलब्धियों को बढ़ा-चढ़ा कर प्रस्तुत करने की प्रवृत्ति रहती थी फिर भी वे जानकारी का

مہत्वपूर्ण स्रोत तो हैं ही। प्रशस्तियों के सुप्रसिद्ध उदाहरण हैं इसा की चौथी सदी के गुप्त सम्राट समुद्रगुप्त की इलाहाबाद प्रशस्ति और चालुक्य राजा पुलकेशिन द्वितीय की ऐहोल प्रशस्ति।

پرہستی یہ ایک سنسکرت لفظ ہے جس کے لغوی معنی 'کسی کی تعریف' ہے۔ اس کا استعمال ایک طرح کے تعریفی کتبوں میں کیا جاتا تھا جو عام طور پر درباری شعرا کے ذریعے سرپرستوں اور بالخصوص حکمرانوں کی تعریف میں تیار کیے جاتے تھے۔ ان پرہستیوں میں بادشاہ یا مرہی کا شجرہ نسب، ان کی جسمانی خصوصیات، سیاسی کامیابیوں، سماجی اور ثقافتی سرگرمیوں اور نیکیوں کا تفصیلی تذکرہ ملتا ہے۔ پرہستیوں میں فطری طور پر بادشاہ کی کامیابیوں کو بڑھا کر بیان کیا جاتا ہے۔ تاہم یہ معلومات کے اہم ماخذ ہیں۔ چوتھی صدی کے گپتا حکمران سمرگپت کی الہ آباد پرہستی اور چالوکیہ راجا پولاکیشین دوم کی ایہول پرہستی اس کی بہترین مثالیں ہیں۔

Pratiloma The term denotes marriage between man of lower varna and woman of higher varna. From the brahmanical point of view, *pratiloma* marriages were not as acceptable as the *anuloma* ones. (See also, ANULOMA)

प्रतिलोम प्रतिलोम विवाह का तात्पर्य ऐसे विवाह से था जो निम्न वर्ण के पुरुष और उच्च वर्ण की स्त्री के बीच होता था। ब्राह्मण धर्म के अनुसार प्रतिलोम विवाहों को उतनी मान्यता प्राप्त नहीं थी जितनी कि अनुलोम विवाहों को। (अनुलोम भी देखें)

प्रतिलोम یہ اصطلاح چلی ذات کے مرد اور اونچی ذات کی عورت کے درمیان ہونے والی شادی کو بتاتی ہے۔ برہمنی نقطہ نظر سے پرتیلوم شادی اتنی مقبول نہیں تھی جتنی کہ انولوم شادی تھی۔ (مزید دیکھیں انولوم)

Prehistory The term refers to a period when humans had no knowledge of writing. For this period archaeological sources are the only sources.

प्रागैतिहास यह वह काल था जब मनुष्यों को लेखन कला की कोई जानकारी नहीं थी। इस काल के बारे में जानने के लिए पुरातात्विक साधन ही एकमात्र स्रोत हैं।

پرائی تاریخ اسی اصطلاح سے مراد وہ دور ہے جس میں انسان لکھنا نہیں جانتا تھا۔ اس دور کے لیے واحد ماخذ آثار قدیمہ ہیں۔

Presidency, presidencies In the context of India, the term historically refers to the three territorial units of the English East India Company on the eastern and the western coasts that were administered with Madras, Calcutta and Bombay as their centres. Since each of these territorial units was administered by a President or Governor with a Council consisting of the senior servants of the company, these came to be known as the

presidencies. Initially, each of these presidencies were directly answerable to the court of directors in London. However, beginning with the Regulating Act of 1773, which culminated in the Charter Act of 1833, the Governor-General of the Bengal Presidency came to exercise overall authority over the other two presidencies as the 'Governor General of India in Council'. In the person of that Governor-General, the people of India saw the supreme authority over Indian affairs.

پرسیڈنسی، پرسیڈنسیاں भारत के संदर्भ में ऐतिहासिक दृष्टि से इस शब्द का तात्पर्य इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी की पूर्वी और पश्चिमी समुद्र तटों पर स्थित उन तीन क्षेत्रीय इकाइयों से है जिनका प्रशासनिक केंद्र क्रमशः मद्रास, कलकत्ता और बंबई था। चूंकि इन तीनों में से प्रत्येक इकाई कंपनी के वरिष्ठ अधिकारियों वाली एक परिषद के साथ प्रेसीडेंट या गवर्नर द्वारा प्रशासित होती थी, इसलिए उन्हें प्रेसीडेंसियाँ कहा जाने लगा था। प्रारंभ में इनमें से प्रत्येक प्रेसीडेंसी प्रत्यक्ष रूप से लंदन स्थित निदेशक मंडल के प्रति उत्तरदायी थी, किंतु 1773 के रेग्युलेटिंग एक्ट के लागू हो जाने पर जो कि आगे चलकर 1833 के चार्टर एक्ट में अपनी पराकाष्ठा पर पहुँच गया था, बंगाल प्रेसीडेंसी का गवर्नर जनरल अन्य दो प्रेसीडेंसियों पर भी 'गवर्नर जनरल ऑफ इंडिया इन काउंसिल' के रूप में अपने सर्वोपरि प्राधिकार का प्रयोग करने लगा था। भारतीय लोग तब यह समझने लगे थे कि भारत का गवर्नर जनरल ही समग्र भारतीय मामलों में सर्वोच्च प्राधिकारी है।

پرسیڈنسی، پرسیڈنسیز ہندوستانی سیاق میں تاریخی لحاظ سے اس اصطلاح سے مراد ہندوستان کے مشرقی اور مغربی ساحلوں پر واقع ایسٹ انڈیا کمپنی کی تین علاقائی اکائیوں سے ہے جن کے انتظامی مراکز مدراس، کلکتہ اور بمبئی تھے۔ چون کہ ان میں سے ہر ایک علاقائی اکائی کا نظم و نسق کمپنی کے مختلف سینئر کارندوں کی مدد سے پرسیڈنٹ (صدر) یا گورنر کرتا تھا اس لیے انھیں پرسیڈنسی کہا جاتا تھا۔ ابتدا میں ان میں ہر پرسیڈنسی براہ راست لندن میں واقع ناظم کی عدالت کو جواب دہ تھی۔ لیکن 1773 کے ریگولیشن ایکٹ کے نافذ ہوجانے پر جو کہ بعد میں 1833 کے چارٹر ایکٹ پر انتہا کو پہنچ گیا تھا، بنگال پرسیڈنسی کے گورنر جنرل دونوں پرسیڈنسیوں پر بھی 'گورنر جنرل آف انڈیا ان کونسل' کی حیثیت سے مجموعی طور پر اختیار کا استعمال کرنے لگا تھا۔ تب ہندوستان کے لوگ یہ سمجھنے لگے تھے کہ ہندوستان کے گورنر جنرل ہی کو ہندوستانی مسائل پر سب سے اعلیٰ اختیار ہے۔

Primary source A primary source is a document or an artefact which was written or created either during or relatively close to the historical period being studied. Primary sources can also include autobiographies, memoirs and oral histories etc. These were recorded later by authors or eyewitnesses who experienced this period. Some important types of primary sources include

artefacts, inscriptions, coins, cave art, pottery, jewellery, clothing etc. Textual sources include diaries, speeches, manuscripts, letters, interviews, official records, poetry, drama, novels etc.

پراথমیک سوت پراথমیک سوت ایک ایسا دستاویز یا شिल्پکرتی ہوتا ہے جس سے اذھیانناذیٰن ایتہاسیک اذبذیٰ کے دیران یا اذبذیٰکرت آاس-آاس کے سمنیٰ میں لیکھا یا بنایا گیا آا۔ پراথমیک سوتوں میں آاتمکٹھاؤں، سنسمران اور مؤیکک ایتہاس آادیا بھی سمنمیلت ہاں۔ انہوں نے باذ میں ان لیکھکوں یا پرتیکش ساکشیوں ذریعہ لیکھا گیا، جنہوں نے اس اذبذیٰ کا سوبیٰ انوبھو کتیا آا۔ کولھ مہلتپورن پراথমیک سوت ہاں۔ شिल्پکرتیاں، اذبلیکھ، سیککے، گولفہ سنبذیٰ کلا، میڈیا کے برتن، گہنے، کپڈے آادیا لیکھت سوتوں میں ڈایاریاں، ہاষণ، پاڈولپیاں، پتر، ساکھاکار، سارکاری اذبلیکھ، کاویٰ، ناٹک، اونیااس آادیا شامل ہاں۔

بنیادی ماخذ بنیادی ماخذ سے مراد وہ دستاویز یا مصنوعات ہیں جن کی کتابت یا تخلیق زیر مطالعہ عہد میں ہی یا نسبتاً قریبی دور میں ہوئی ہو۔ بنیادی ماخذ میں خودنوشت، تذکرے اور زبانی تواریخ وغیرہ شامل ہیں۔ انھیں بعد میں ایسے مصنفین یا عینی شاہدوں نے تحریر کیا ہو جنھیں زیر مطالعہ زمانے یا واقعات کا تجربہ ہو۔ بنیادی ماخذ کی بعض اہم قسموں میں مصنوعات، کتبے، سکے، غوفائی فن کاری، مٹی کے برتن، زیورات، ملبوسات وغیرہ شامل ہیں۔ تحریری ماخذ میں ڈائری، خطبات، خطوط، انشورپوز، سرکاری مندرجات، شاعری، ڈراما اور ناولیں وغیرہ شامل ہیں۔

Primates The term refers to a subgroup of mammals. They include monkeys, apes and humans. They have body hair, a relatively long gestation period, mammary glands, different types of teeth and the ability to maintain a constant body temperature.

پرائمٹ (آادیماناب) آادیماناب ستنپایا جیوں کا ایک اذبواگ ہوتا ہاں۔ اس اذبواگ میں بندر، لنگر اور منوبی شامل ہاں۔ ان کے شریر پر بال ہوتے ہاں، اذبذیٰکرت لنبی گہااواسٹا ہوتی ہاں، ستن اذبذیٰ اور اذبذیٰ-اذبذیٰ کسمنوں کے داؤت ہوتے ہاں اور ان میں شریر کے تاپمان کو ایک سمان بناا رکھنے کی کھمتا ہوتی ہاں۔

جیوان رنیمہ اس اصطلاح سے مراد تھن دار طبعیٰ کی ایک ذیلی جماعت ہے جس میں بندر، چمپانزی اور انسان شامل ہیں۔ ان کے جسم پر بال ہوتے ہاں، نسبتاً زیادہ دنوں تک حاملہ رہتے ہاں، ان کے جسم میں تھن والے غدود (پستان)، مختلف قسم کے دانت اور جسمانی حرارت کو مستقل برقرار رکھنے کی صلاحیت ہوتی ہے۔

Princely States The term refers to those autonomous Indian states or principalities which had come into existence after the disintegration of the Mughal Empire and survived through the colonial period until their merger with the Indian Union after the country's independence. By some count these princely states numbered 562 and covered one third area of the

subcontinent. During the heydays of colonialism, most of these princely states had accepted the British paramountcy by entering into the subsidiary alliance and other similar agreements. On the eve of independence many of these states worked on various schemes to form a union of their own as sovereign entities. However, under the Mountabaten Plan they were allowed to join either India or Pakistan. Consequently, as many as 136 states joined the Indian Union by 15th August, 1947 and many more followed suit after that. In certain instances as in the case of Hyderabad police action had to be resorted for its merger.

ریاستوں اس شبد کا تاظریٰ ان ہارتی سواایت راکیوں یا رجاواڈوں سے ہاں جو مول سااااکی کے ویکٹن کے باذ اسیتل میں آا اور اذبذیٰکرت کال میں ہاراہر بنے رھے تاہا اذبذیٰکرتا وےش کو سوترترا پراپت ہو جانے کے باذ ہارتی سبذ میں میل گیا ایک گہنا کے انوسار ریاستوں کی سنکھا 562 تھی اور وے اذبذیٰکرتا کے تیاہا ایتہاس میں کھلے ہوئے تھے۔ اذبذیٰکرتا کے سوارنکال میں اذبذیٰکرتا ریاستوں نے سہایک سبذیٰ اور اےسے ہی انی سمنیٰکرتوں کے اذبذیٰکرتا پراپت سوایکار کر لی تھی۔ سوترترا پراپت کی پورے سبذیٰکرتا پر ان میں سے بہوت-سی ریاستوں سوترترا ایتہاسوں کے رور میں اپنا ایک سبذیٰ بنانے کی ویکھن یوچناؤں بنانے میں سلاان تھی۔ کیتو ماڈبٹون یوچنا کے اذبذیٰکرتا انہوں نے ہارت یا پاکستیان میں سے کسی ایک کے ساہ میلنے کی انومت تھی۔ اول سواررور، 136 ریاستوں نے 15 اگست 1947 تک ہارت سبذیٰکرتا کے ساہ اپنا سبذیٰکرتا جوڈ لیا اور ہکی ہوڈ بہوت-سی ریاستوں نے باذ میں انکا انوکراپ کتیا۔ ہاڈراہاڈ جےسی کولھ ایک ریاستوں کے ماملے میں ان کے ویکل کے لیے پولیس کارواڈ کا سہارا لےنا پڈا۔

نوابی ریاستیں اس اصطلاح سے مراد ہندوستان کی خودمختار ریاستیں یا سکھتیں ہیں جو مغل شہنشاہیت کے منکشر ہوجانے کے بعد قائم ہوئی تھیں اور پورے نوآبادیاتی دور میں باقی رہیں اور ملک کی آزادی کے بعد ہندوستانی ایتہاس میں شامل ہو گئیں۔ بعض اعدادوشمار کے مطابق نوابی ریاستوں کی تعداد 562 تھی جو کہ برصغیر کے ایک تہائی حصے پر مشتمل تھی۔ عہد معاونت اور اسی طرح کے دوسرے معاہدوں میں شامل ہو کر ان نوابی ریاستوں میں اکثر نے نوآبادیت کے زمانہ عروج میں برطانوی اقتدار اعلیٰ کو قبول کر لیا تھا۔ آزادی کے موقع پر ان میں بہت سی ریاستوں نے خودمختار ریاست کے طور پر آپسی ایتہاس کے لیے مختلف منصوبوں پر کام کیا۔ تاہم ماؤنٹ بیٹن پلان کے تحت ان ریاستوں کو ہندوستان یا پاکستان دونوں میں سے کسی ایک کے ساہ ملنے کا اختیار دیا گیا تھا۔ نتیجے میں تقریباً 136 ریاستیں ہندوستانی ایتہاس میں 15 اگست 1947 کو شامل ہو گئیں اور اس کے بعد مزید دیگر ریاستوں نے بھی اس کی اتباع کی۔ ایسی مثالیں ہیں جن سے پتا چلتا ہے کہ ایتہاس میں شامل کرنے کے لیے پولیس کے ذریعے کارروائی کرنی پڑی تھی۔ جیسے حیدرآباد۔

Proletarianisation It refers to that socio-historical process through which certain middle class occupations tend to increasingly look like working class vocations

thereby resulting making some segments of the middle class reduced to the status of the proletariat.

सर्वहाराकरण यह शब्द एक ऐसी सामाजिक-ऐतिहासिक प्रक्रिया का द्योतक है जिसके तहत कुछ मध्यमवर्गीय धंधे अधिकाधिक श्रमजीवी वर्ग के पेशों जैसे दिखाई देने लगते हैं। परिणामस्वरूप, मध्यमवर्ग के कुछ हिस्से अवनत होकर सर्वहारा स्तर पर पहुँच जाते हैं।

प्रोलतारियत इससे इस सामाजिक-ऐतिहासिक प्रक्रिया की परिभाषा की जाती है। इससे इस सामाजिक-ऐतिहासिक प्रक्रिया की परिभाषा की जाती है। इससे इस सामाजिक-ऐतिहासिक प्रक्रिया की परिभाषा की जाती है।

Proletariat The term is derived from the Latin word 'proles' which literally means 'offspring'. In ancient Rome it referred to that segment of the society which served the state by providing children. As a social class it was consisted of the landless poor including artisans and small traders. In 19th century, Karl Marx used the term to refer to the class of wage workers who were engaged in industrial production. They were specifically distinguished from those who owned the means of production like financial capital, land and the machineries and also controlled the distribution of its products or material goods. Marx referred to the class of these people as the capitalist class or the bourgeoisie. In *The Communist Manifesto* Marx envisioned a class struggle between these two classes which would eventually result in the emergence of a classless society ensuring in between a dictatorship of the proletariat.

सर्वहारा अंग्रेजी भाषा का 'प्रोलेटेरियट' शब्द लैटिन शब्द 'प्रोलेस' से बना है, जिसका शब्दिक अर्थ है 'संतान'। प्राचीन रोम में इस शब्द का प्रयोग समाज के उस वर्ग के लिए किया जाता था जो बच्चों के रूप में राज्य को अपनी सेवाएँ प्रदान करते थे। एक सामाजिक वर्ग के रूप में इसमें कारीगरों तथा छोटे व्यापारियों सहित भूमिहीन गरीब लोग शामिल थे। 19वीं शताब्दी में कार्ल मार्क्स ने इस शब्द का प्रयोग उन वेतन भोगी कामगारों के वर्ग के लिए किया था जो औद्योगिक उत्पादन में संलग्न थे। यह वर्ग स्पष्ट रूप से उन लोगों से एकदम अलग था जो वित्तीय पूँजी, भूमि और मशीनरी जैसे उत्पादन के साधनों के मालिक थे और उनसे उत्पन्न माल तथा वस्तुओं के वितरण को भी नियंत्रित करते थे। मार्क्स ने इस वर्ग के लोगों को पूँजीपति अथवा बुर्जुआ कहा था। 'द कम्युनिस्ट मैनिफेस्टो' में मार्क्स ने यह कल्पना की थी कि इन दोनों वर्गों के बीच संघर्ष होगा जिसके फलस्वरूप अंततोगत्वा एक ऐसे वर्गहीन समाज का उद्भव होगा जिसमें सर्वहारा वर्ग का वर्चस्व रहेगा।

प्रोलिटरियत (मजदूर वर्ग) यह शब्द लैटिन शब्द 'प्रोलेस' से مشتक है जो 'प्रोलेस' का लिंग है। यह शब्द लैटिन शब्द 'प्रोलेस' से مشتक है जो 'प्रोलेस' का लिंग है। यह शब्द लैटिन शब्द 'प्रोलेस' से مشتक है जो 'प्रोलेस' का लिंग है।

استعمال اجرت پر کام کرنے والے مزدوروں کے لیے کیا تھا جو صنعتی پیداوار میں مصروف تھے۔ انہیں بالخصوص ان لوگوں سے الگ کیا جاتا ہے جو ذرائع پیداوار مثلاً مالی سرمایہ، زمین اور مشینوں کے مالک ہوتے تھے اور تقسیم پیداوار یا مادی سامان بھی ان ہی کے تسلط میں ہوتے تھے۔ مارکس نے ان ہی لوگوں کو سرمایہ دار یا بورژوا طبقے کے طور پر بیان کیا ہے۔ 'کیونٹ مینیفیسٹو' میں مارکس نے یہ نظریہ پیش کیا تھا کہ ان دونوں طبقوں کے مابین طبقاتی مقابلہ ہوگا اور بالآخر طبقہ بند سماج کے ارتقا میں یقینی طور پر پرولتاریوں کا بول بالا ہوگا۔

Protestant The term is derived from the English word 'protest'. It refers to those who dissented against the authority of the Pope and the medieval catholic church. (See also, CHURCH)

پروٹیسٹنٹ یہ شब्द انگریزی کے 'پروٹیسٹ' شब्द سے بنا ہے۔ اس کا استعمال ان لوگوں کے لیے کیا جاتا ہے جنہوں نے پاپ اور مध्यकालीन कैथोलिक चर्च की सत्ता का विरोध किया था। (चर्च भी देखें)

प्रोलिटरियत یہ اصطلاح انگریزی لفظ 'پروٹیسٹ' سے مشتق ہے جس سے مراد وہ لوگ ہیں جنہوں نے پاپ اور عہد وسطی کے کیتھولک کلیسا حکومت کی مخالفت کی تھی۔ (مزید دیکھیں گرجا)

Protestant Church The term refers to the churches which came into being in 16th century Europe following the Reformation Movement. (See also, CHURCH)

پروٹیسٹنٹ چرچ اس کا تعلق ان چرچوں سے ہے جو سوڈاواदी आंदोलन के बाद 16वीं शताब्दी में अस्तित्व में आए। (चर्च भी देखें)

प्रोलिटरियत اس اصطلاح سے مراد وہ کلیسا ہیں جو تحریک اصلاح کے بعد 16ویں صدی یورپ میں وجود میں آئے۔ (مزید دیکھیں کلیسا)

Protohistory The term generally refers to the period of history between pre-history and history. This word carries different meanings. In the European context, it generally referred to a culture or civilization which did not develop writing, but which is mentioned in the written records of a contemporary literate group. In the Indian subcontinent, the Harappan civilisation, a literate culture with an undeciphered script, is generally classified as protohistoric. This term is also often used for the period from c.1500-500 BCE, for which there is an orally transmitted literature (the Vedas), but no evidence of writing.

आद्य-इतिहास इस शब्द का तात्पर्य सामान्य रूप से इतिहास के उस काल से है जो प्रागैतिहास और इतिहास के बीच का होता है। इस शब्द के भिन्न-भिन्न अर्थ हैं। यूरोपीय संदर्भ में इस शब्द का प्रयोग आमतौर पर उस संस्कृति या सभ्यता के लिए किया जाता है जिसमें लेखनकला का विकास नहीं हुआ था, लेकिन जिसका उल्लेख समकालीन साक्षर समूह के लिखित रिकॉर्डों में मिलता

ہاں भारतीय उपمहाد्वیپ کے سندھ میں ہڈپپا سبھتتا کو جو اپٹٹت لٹپٹ والی ساکھر سنسکرتی تھی، 'آاٹھ-آئتھااسک' کھا جاتا ہاں۔ اس شابڈ کا پراٹوگ پراٹ: 1500-500 ء.پ. تک کی اناٹھ کے لٹف ہاں کٹیا جاتا ہاں، جب موٹخک رٹپ سے پراٹلت ساٹھٹت (اےڈ) تو تھ، پراٹ اس سبب لٹخن کا کوآء ساکھ نھآء ملٹتاا

ابتدائی تاریخ عام طور پر اس اصطلآ سے ماٹبل تاریخ اور تاریخ کی ڈرمٹانی ڈت مراد لی جاتی ہاں۔ اس لفظ کے مٹنلف معانی ہاں۔ یورپ کے سٹاق میں اس سے بالعموم ایسی تہذیب یا ثقافت مراد لی جاتی ہاں جس میں لکھاوٹ کو ترقی نھٹیں ملی۔ البتہ معاصر خواندہ طقتے نے اس کا ڈکراپنے تھریری ریکاڈز میں کیا ہاں۔ برصغیر ہند میں خواندہ ہڑپٹائی تہذیب کو، جس کا رسم الخط ناٹابل فہم ہاں، عام طور پر ڈور ماٹبل تاریخ کے طور پر بیان کیا جاتا ہاں۔ اس اصطلآ کا استعمال 1500 سے 500 قبل مسٹج تک کے ڈور کے لیے بھی کیا جاتا ہاں جس میں لسانی اڈب (وڈوں) تو تھ لیکن تھریر کا کوئی ثبوت نھٹیں ملتا۔

Punch-marked Coins The oldest uninscribed coins, found in the subcontinent from c. sixth century BCE onwards, were not inscribed but stamped with symbols on one side. Hence, they are called Punch-marked Coins. They were mostly made of silver and some of copper. These were generally rectangular and sometimes square or round in shape. Most of the silver punch-marked coins weighed 32 rattis or about 56 grains (grain is a weight measure used for metals; 1 grain = 64.79 mg). They are identified with *karshapana*, *shataman*, etc. which are

mentioned in textual sources. These coins are found all over the subcontinent and remained in circulation in many places till the early centuries CE.

آاھت سٹککے پراٹینتام سٹککے جو उपमहाद्वीप में छठी शताब्दी ई.पू. से पाए गए थे। उन पर कोई अंक या अक्षर नहीं खुदा हुआ था, बल्कि उन पर एक तरफ कुछ प्रतीक चिन्ह अंकित थे। इसलिए ऐसे सिक्कों को आहत सिक्के कहा जाता है। वे अधिकतर चाँदी और कभी-कभी ताँबे के भी होते थे। वे आमतौर पर आयताकार थे, यद्यपि कभी-कभी वर्गाकार या गोलाकार भी होते थे। चाँदी के आहत सिक्कों में से अधिकांश का भार 32 रत्ती, यानी लगभग 56 ग्रैन होता था (ग्रैन धातुओं के भार को मापने की इकाई होती है; 1 ग्रैन = 64.79 मि.ग्रा)। इन सिक्कों की पहचान लिखित स्रोतों में उल्लिखित कार्षापण, शतमान आदि से की जाती है। ये सिक्के उपमहाद्वीप के सभी भागों में पाए गए हैं और वे ईसा की प्रारंभिक शताब्दियों तक अनेक स्थानों पर चलन में रहे।

کنده سٹکے قدیم ترین غیر کنده سٹکے جو برصغیر میں تقریباً چھٹی صدی قبل مسٹج پائے گئے ہاں۔ ان پر کوئی حرف کنده نھٹیں تھ بلکہ ان کے ایک رخ پر علامتی مھر لگی ہوئی تھی۔ اس لیے انھیں ٹھپے دار سٹکے کہا جاتا ہاں۔ ان میں زیادہ تر چانڈی اور کچھ تانبے کے بنے ہوئے تھے۔ یہ عام طور پر مستطیل تھے لیکن کبھی کبھی مربع یا گول بھی ہوتے تھے۔ زیادہ تر چانڈی کے ٹھپے دار سٹکوں کا وزن 32 رتی یا تقریباً 56 گرین ہوتا تھا (ایک گرین 64.79 ملی گرام کے برابر ہوتا تھا)۔ ان سٹکوں کی شناخت کارشاپن اور شٹمان وغیرہ جیسے الفاظ میں ہوئی ہاں جن کا تذکرہ متنی ماخذوں میں ملتا ہاں۔ یہ سٹکے پورے برصغیر میں پائے گئے ہاں جن کا چلن ابتدائی صدیوں تک جاری تھا۔

Q q

Qasid The term refers to foot-runners who carried news reports and important official documents rolled up in bamboo containers across the length and breadth of the regions under the Mughal rule in round the clock relays. Provincial governors and tributary rulers posted agents outside their capitals to receive and send messages through these messengers. By this way the emperor could get reports from even distant provincial capitals within a few days. Thus, *qasids* (also called *pathmars*) formed an important part of the information network that kept the empire well connected for dissemination of public news.

कासिद इस शब्द का तात्पर्य मुगल शासन के दौरान संपूर्ण साम्राज्य में पैदल दौड़कर संदेश, खबर और महत्वपूर्ण सरकारी दस्तावेज, जो आमतौर पर गोल करके बाँस के डिब्बों में रखे जाते थे, ले जाने वालों से है। ये संदेशवाहक चौबीसों घंटे संदेश ले जाने के लिए तैयार रहते थे। प्रांतीय सूबेदारों और अधीनस्थ शासकों ने अपनी राजधानियों के बाहर एजेंट नियुक्त कर रखे थे जो इन संदेशवाहकों के माध्यम से संदेश प्राप्त करते और भेजते थे। इस तरीके से, बादशाह दूरस्थ प्रांतीय राजधानियों से भी कुछ ही दिनों में संदेश प्राप्त कर सकता था। इस प्रकार, ये कासिद (जिन्हें पथमार भी कहा जाता था) इस सूचना तंत्र के महत्वपूर्ण अंग थे जिसे साम्राज्य को सार्वजनिक खबरों के प्रसारण हेतु अच्छे से जोड़कर रखा था।

قاصد اس اصطلاح سے مراد پیادہ (دوڑنے والے خبر رساں) ہیں جو خبریں اور اہم سرکاری دستاویزات کو بانس کے خول میں لپیٹ کر مغل دور حکومت کے طول و عرض میں چوبیس گھنٹے ایک چوکی سے دوسری چوکی تک پہنچاتے تھے۔ صوبائی گورنر اور باج گزار حکمران ان خبر رسانوں کی معرفت پیغاموں کے حصول و ارسال کے لیے اپنے دارالحکومت کے باہر اپنا ایجنٹ مقرر کرتے تھے۔ اس طرح بادشاہ چند دنوں کے اندر در دراز صوبائی دارالحکومت سے خبریں حاصل کر سکتا تھا۔ چنانچہ قاصد (پتھر مار بھی کہا جاتا تھا) مواصلاتی نظام کے اہم جز کے طور پر کام کرتا اور سلطان کو عوامی خبروں کی اشاعت سے بخوبی آگاہ رکھتا تھا۔

Qazi The term refers to the Muslim judges who were appointed by the Muslim kings to dispense justice on the basis of the Islamic law or *Sharia* in medieval India. The judges were appointed both in the imperial capital as well as the provinces, districts and cities. The chief *qazi* under the Delhi Sultans was often designated as the *qazi-i-mamalik* and under the Mughals as *qazi-ul-quzat*. Under the Mughals, the *Qazi's* also discharged duties as registrars of surety bonds, bail bonds, contracts, and title

deeds. Theoretically the rulers were supposed to abide by the *Qazi's* decisions. However, as the supreme authority of the state, the rulers on many occasions overruled their decisions. For example, Balban, Alauddin Khilji, and Akbar had claimed the right to enforce laws as they considered desirable and necessary whether those were in conformity with *Sharia* or not.

کاجی यह शब्द उन मुस्लिम न्यायधीशों का सूचक है जो मध्यकालीन भारत में मुस्लिम शासकों द्वारा इस्लामी कानून या शरिया के आधार पर इंसाफ करने के लिए नियुक्त किए जाते थे। ऐसे क़ाज़ी शाही राजधानी में और प्रांतों, जिलों तथा शहरों में भी तैनात किए जाते थे। मुख्य क़ाज़ी को दिल्ली सल्तनत के शासन में अकसर क़ाज़ी-ए-ममालिक और मुगलों के अंतर्गत क़ाज़ी-उल-कुज़ात कहा जाता था। मुगलों के शासन में क़ाज़ी ज़मानतनामों, प्रतिभूति पत्रों, सविदा पत्रों और अधिकार पत्रों के पंजीयन का कार्य भी करते थे। सिद्धांत रूप से यह समझा जाता था कि शासक क़ाज़ी द्वारा दिए गए निर्णयों को मानेंगे। तथापि, राज्य के सर्वेसर्वा होने के कारण शासक कई बार क़ाज़ी के निर्णयों की उपेक्षा भी कर देते थे। उदाहरण के लिए, बलबन, अलाउद्दीन खिलजी और अकबर ने शरिया की परवाह न करते हुए कानूनों को अपनी मर्जी और आवश्यकता के हिसाब से लागू किया था।

قاضی اس اصطلاح سے مراد مسلم جج ہیں جنہیں عہد وسطیٰ کے ہندوستان میں مسلم بادشاہ اسلامی قوانین یا شریعت کے مطابق مسائل کو حل کرنے اور مقدمات کے فیصلے کے لیے مقرر کرتے تھے۔ قاضی مرکزی اور صوبائی دارالحکومت، ضلعوں اور شہروں میں بھی مقرر کیے جاتے تھے۔ دہلی سلطنت میں قاضی اعلیٰ کو بالعموم قاضی ممالک اور مغل دور میں قاضی القضاة کہا جاتا تھا۔ مغلوں کے دور میں قاضی ضمانت نامے، معاہدے اور ملکیت کے دستاویزات لکھنے کا کام بھی مسجل کی حیثیت سے انجام دیتے تھے۔ نظریاتی طور پر یہ سمجھا جاتا تھا کہ بادشاہ بھی قاضی کے فیصلوں پر عمل کرتے تھے۔ تاہم ریاست کے سب سے زیادہ با اختیار ہونے کی حیثیت سے بادشاہ بہت سے مواقع پر ان کے فیصلوں کو نظر انداز کر دیتے تھے۔ مثال کے طور پر بلبن، علاء الدین خلجی اور اکبر ان قوانین کے نفاذ کا حق رکھنے کا دعویٰ کرتے تھے جنہیں وہ مناسب اور ضروری سمجھتے تھے خواہ وہ شریعت کے موافق ہوں یا نہ ہوں۔

Qibla, qiblah It is an Arabic word, which stands for the direction towards the Qaba in Mecca in which the muslims (faithful) offer their prayer. In all mosques, the *mihrab* (the prayer niche usually a curved hollowed space on the wall of the mosque) shows this direction.

ک़िबلا, क़िबलाह यह एक अरबी शब्द है जिसका तात्पर्य मक्का में काबा की ओर मुँह करके नमाज़ पढ़ने की दिशा से है। सभी मस्जिदों में मिहराब (मस्जिद की दीवार पर घुमावदार और खाली छोड़ी गई जगह) काबा की दिशा सूचित करती है।

قبلة یہ عربی لفظ ہے جس کا مطلب رخ کعبہ (مکہ) ہے جس کی طرف مسلمان رخ کر کے

نماز ادا کرتے ہیں۔ تمام مساجد میں محراب (عموماً مسجد کے اندر وراق صلوة کے آگے جانب طاق کی شکل میں بنا ہوتا ہے) کعبہ کے رخ کی نشان دہی کرتا ہے۔

Qanungo The term refers to a semi-hereditary official at the local level during the medieval period in India. According to Abbas Sherwani, the chronicler, 'before Shershah's time it was not the custom to measure the land, but there was a qanungo in every paragana from whom was ascertained the present, past and probably future state of pargana'. Under Shershah this officer kept the records of all previous schedules of land assessment. In the initial stage under the Mughals the qanungo played a similar role however, Akbar made them formal parts of the pargana administration as paid officials. In this capacity, the qanungo prepared statements showing in detail the area cultivated, the crops grown and the expected or actual yield. In some provinces qanungos were also appointed by the central administration at the provincial (*suba*) and the district (*sarkar*) levels.

کنانونگو یہ भारत میں مध्यکال میں ایک स्थानीय स्तर का अधिकारी होता था, जिसका पद अर्ध-वंशानुगत होता था। इतिहासकार अब्बास शेरवानी के अनुसार, "शेरशाह के समय से पहले जमीन की पैमाइश का रिवाज नहीं था, लेकिन हर परगने में एक कानूनगो होता था, जिससे परगना की वर्तमान, भूत और संभवतः

भावी स्थिति का पता लगाया जा सकता था" शेरशाह के शासन काल में यह अधिकारी भूमि निर्धारण संबंधी सभी पिछले रिकॉर्ड रखता था। मुगलों के शासन की प्रारंभिक अवस्था में भी कानूनगो पहले जैसा ही काम करते थे, लेकिन अकबर ने उन्हें वेतनभोगी अधिकारियों के रूप में परगना प्रशासन का औपचारिक हिस्सा बना लिया था। इस रूप में कानूनगो ऐसे विवरण तैयार करते थे, जिनमें वे जोती गई ज़मीन के क्षेत्रफल, उगाई गई फ़सल और प्रत्याशित या वास्तविक उपज का ब्योरा दिखाते थे। कुछ प्रांतों में कानूनगो केंद्रीय प्रशासन द्वारा प्रांतीय (सूबा) और जिला (सरकार) स्तरों पर भी नियुक्त किए जाते थे।

قانون گو اس اصطلاح سے مراد عہد وسطی کے ہندوستان میں علاقائی سطح کا نیم موروثی افسر تھا۔ وقائع نگار عباس شیروانی کے مطابق شیرشاہ کے زمانہ سے پہلے زمین کی پیمائش کرنے کا رواج نہیں تھا البتہ ہر پرگنہ میں قانون گو مقرر ہوتے تھے جن کے ذریعے پرگنہ کی ماضی و حال اور غالباً مستقبل کی حالت معلوم کی جاتی تھی۔ شیرشاہ کے دور میں یہ افسر زمین کی پیمائش کی سابقہ تمام تفصیلات کو محفوظ رکھتے تھے۔ ابتدائی مرحلہ میں مغلوں کے تحت قانون گو حسب سابق ملتے جلتے کام کرتے تھے لیکن اکبر نے انہیں تنخواہ دار سرکاری ملازم کی حیثیت سے پرگنہ کے انتظام کا ایک رسمی جز بنا دیا تھا۔ اس حیثیت سے قانون گو زرعی علاقہ، پیدا کی جانے والی فصلوں، تخمینہ جاتی اور حقیقی پیداوار کی تفصیلات الگ سے تیار کرتے تھے۔ کچھ صوبوں میں قانون گو مرکزی انتظامیہ کی جانب سے صوبائی اور ضلعی (سرکار) سطحوں پر بھی مقرر کیے جاتے تھے۔

Rr

Radicals The term refers to that group of leaders of the Indian National Congress, who increasingly expressed dissatisfaction with the methods of political agitation adopted by the moderates. The ideology and programmes of Radicals were considerably strengthened following the partition of Bengal (1905). They advocated the transformation of older methods of agitation like petition into a broad based mass movement using the methods of swadeshi, boycott, non-cooperation and passive resistance. The best known leaders associated with this group were Bal Gangadhar Tilak, Bipin Chandra Pal, Aurobindo Ghosh and Lala Lajpat Rai. Some important newspapers and journals that promoted this ideology were the *Bandematram*, *Kesari* and the *Maratha*.

आमूलपरिवर्तनवादी भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के उन नेताओं के समूह को 'आमूलपरिवर्तनवादी' कहा जाता है जो मध्यमार्गी नेताओं के राजनीतिक आंदोलन के तरीकों के प्रति अधिकाधिक असंतोष प्रकट कर रहे थे। बंगाल विभाजन (1905) के बाद आमूलपरिवर्तनवादी विचारधारा और कार्यक्रमों में पर्याप्त दृढ़ता आ गई। उन्होंने आंदोलन के अनुनय-विनय जैसे पुराने तरीकों को छोड़ने और उनके बदले स्वदेशी अपनाने और विदेशी वस्तुओं का बहिष्कार करने, असहयोग और सत्याग्रह जैसे अन्य तरीके अपनाने की वकालत की। इस समूह से जुड़े सबसे प्रसिद्ध नेता थे बाल गंगाधर तिलक, बिपिन चन्द्र पाल, अरविंद घोष और लाला लाजपत राया जिन महत्वपूर्ण पत्र-पत्रिकाओं ने इस विचारधारा का प्रचार किया वे बंदेमातरम्, केसरी और मराठा थे।

अंत्यापवाद इस اصطلاح سے مراد انڈین نیشنل کانگریس کے وہ رہنما ہیں جنہوں نے اعتدال پسندوں کے سیاسی طریقہ احتجاج سے بے اطمینانی کا اظہار کیا۔ تقسیم بنگال (1905) کے نتیجے میں اंत्याپندانہ نظریات اور منصوبوں کو کافی تقویت حاصل ہوئی۔ انہوں نے قدیم طریقہ ہائے احتجاج یعنی عرض داشت کو ایک وسیع تر عوامی تحریک میں بدلنے کی وکالت کی جس کے لیے سوڈیشی، بازیکاٹ، عدم تعاون اور مثبت مزاحمت کو اپنایا گیا تھا۔ اس جماعت سے وابستہ معروف رہنماؤں میں بال گنگا دھر تلک، پن چندر پال، اروندو گھوش اور لالہ لاجپت رائے تھے۔ بعض ضروری اخبارات اور رسائل جن سے اंत्याپندانہ نظریے کو فروغ ملا وہ دندے ماترم، کيسری اور مرٹھا تھے۔

Rajasuya The term denotes a sacrifice, described in the later Vedic texts (c. 1000 - 600 BCE), was performed by a *kshatriya* who wanted to be proclaimed as king. It contained several events that lasted well over a year, including a number of fertility rites, a ritual cattle raid, in which the *rajan* raided the cattle of his kinsmen and a game of dice in which he was expected to be victorious.

Yudhishthira's *rajasuya* is described in detail in the epic *Mahabharata*. Many Chola kings also performed this sacrifice.

राजसूय परवर्ती वैदिक ग्रंथों (1000-600 ई.पू.) में वर्णित यह यज्ञ एक ऐसे क्षत्रिय द्वारा संपन्न किया जाता था जो स्वयं को राजा घोषित करवाना चाहता था। यह यज्ञ एक वर्ष से भी अधिक समय तक चलता था और उसमें कई औपचारिकताएँ संपन्न करनी पड़ती थीं, जैसे उर्वरता संबंधी अनेक क्रिया-कर्म, पशुओं पर एक औपचारिक छापा जिसमें राजा अपने संबंधी के पशुधन पर छापा डालता था और द्यूत क्रीड़ा (जुआ खेलना) जिसमें उसकी जीत की आशा की जाती थी। महाभारत महाकाव्य में युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ का विस्तृत वर्णन किया गया है। कई चोल राजाओं ने भी यह यज्ञ संपन्न किया था।

राजसूय اس اصطلاح سے مراد ایک قربانی ہے جس کا ذکر مابعد ویدک متون (1000 تا 600 ق م) میں کیا گیا ہے جسے وہ کشتریہ انجام دیتا تھا جو خود کو بادشاہ ثابت کرنا چاہتا تھا۔ اس میں کئی واقعات شامل تھے جو پورے سال ہوتے تھے۔ اس میں جنسی اختلاط، روایتی مویشی چھاپے جس میں راجا اپنے رشتے داروں کے جانوروں پر چھاپا مارتا تھا اور پانسہ بازی جس میں بادشاہ کی فتح یا ہونے کی توقع کی جاتی تھی۔ یوہستہ راجسویہ کا تفصیلی بیان رزمیہ مہابھارت میں کیا گیا ہے۔ بہت سے چولا حکمرانوں نے بھی اس قربانی کو انجام دیا۔

Realism, Realists In its day-to-day usage, the term refers to an appreciation of life and the world as they are. However, historically speaking the term is associated with the particular artistic and literary movement which came to the fore during 17th-18th centuries in Europe making its initial appearance in France. Philosophically, this movement rested on the premise that things in the outside world existed independently of human perception. In literature particularly 'realism' gained currency as a reaction to the over-emphasis which earlier 'romanticism' had granted to human emotion. In the domain of art, it found portrayal in a life like fashion devoid of any ornamentation. In visual arts the introduction of photography in the late 19th and early 20th centuries further improved the strength of this movement. Painters such as Caravaggio (Dutch), José de Ribera (Spanish) and Francisco de Zurbarán (French) and novelists such as Daniel Defoe and Henry Fielding (English), who adhered to the principles of realism, came to be known as 'realists'. In India, Raja Ravi Verma's paintings can also be said to have followed the principles of realism, though the themes of his paintings were largely drawn from Indian mythology.

यथार्थवाद, यथार्थवादी अपने दैनंदिन प्रयोग में इस शब्द का अर्थ है जीवन और विश्व को ठीक वैसा ही समझना जैसा कि वे हैं। किंतु ऐतिहासिक दृष्टि से देखा जाए तो यह शब्द एक खास कलात्मक तथा साहित्यिक आंदोलन से जुड़ा है, जो यूरोप में 17वीं-18वीं शताब्दियों में सामने आया और जो पहली

बार फ्रांस में प्रकट हुआ। दार्शनिक दृष्टि से यह आंदोलन इस धारणा पर आधारित था कि बाह्य जगत में सभी चीजें मानवीय बोध से निरपेक्ष रहते हुए स्वतंत्र रूप से विद्यमान हैं। साहित्य के संदर्भ में विशेषकर यथार्थवाद का चलन, पूर्व में स्वच्छंदतावाद के अंतर्गत मानवीय संवेगों को दिए गए अत्यधिक महत्त्व की प्रतिक्रिया के रूप में हुआ। कला क्षेत्र में यथार्थवाद के अंतर्गत जीवन का ऐसा सीधा-सच्चा चित्रण किया गया जो किसी प्रकार के अलंकरण से रहित हो। दृश्य कलाओं में 19वीं शताब्दी के अंतिम और 20वीं शताब्दी के आरंभिक दशकों में जब फोटोग्राफी का उदय हुआ तो उससे इस आंदोलन को और भी बल मिला। 'कैरेवेगिओ' (डच), 'जोस-डि-रिबेरा' (स्पेनी) और 'फ्रांसिस्को-डि-जुरबरान' (फ्रांसीसी) जैसे चित्रकारों और 'डैनिअल डिफो' और 'हेनरी फ्रीलिंग' (अंग्रेज) जैसे उपन्यासकारों को जो यथार्थवाद के सिद्धांत से जुड़े रहे, यथार्थवादी कहा जाने लगा। भारत में राजा रवि वर्मा की चित्रकारियों के बारे में भी कहा जा सकता है कि उन्होंने भी यथार्थवाद के सिद्धांत का पालन किया, हालांकि उनकी चित्रकारियों के विषय अधिकतर भारतीय पौराणिक कथाओं से लिए गए थे।

حقیقت پسندی، حقیقت پسند روزمرہ استعمال ہونے والی اس اصطلاح سے مراد زندگی اور دنیا کو بعینہ ان کی اپنی حالت میں سمجھنا ہے۔ تاہم تاریخی لحاظ سے اس اصطلاح کا تعلق بالخصوص فنی وادبی تحریک سے ہے جو 17 ویں-18 ویں صدی کے درمیان یورپ میں وجود میں آئی جس کا ابتدائی ظہور فرانس میں ہوا تھا۔ فلسفیانہ طور پر اس تحریک کا انحصار اس یقین پر ہے کہ انسانی ادراک سے باہر چیزیں اپنا وجود آزادانہ طور پر رکھتی ہیں۔ خصوصاً ادب میں حقیقت پسندی کے فروغ کو رومانیت کے ذریعے انسانی جذبات پر غیر معمولی توجہ دینے کا رد عمل کہا جاسکتا ہے۔ فن کے دائرے میں اس نے زندگی کی خاکہ کشی اس طرح کی جیسے کہ فیشن بغیر کسی زیبائش کے۔ 19 ویں صدی کے اواخر اور 20 ویں صدی کے اوائل میں بصری فنون میں فوٹوگرافی کی ایجاد نے اس تحریک کو مزید تقویت پہنچائی۔ کاراگیو (ڈچ)، جوس ڈی ریبرا (اسپینی) فرانسسکو ڈی زبران (فرانسسی) جیسے مصوروں اور ڈینیئل ڈنور اور ہنری فیڈنگ (انگریز) جیسے ناول نگار جو حقیقت پسندی کے اصولوں پر قائم رہے انھیں حقیقت پسند کہا گیا۔ ہندوستان میں راجہ روی وراما کی پینٹنگ کے بارے میں بھی کہا جاسکتا ہے کہ اس میں حقیقت پسندی کے اصولوں پر عمل کیا گیا ہے اگرچہ ان کی پینٹنگ کے مرکزی خیالات زیادہ تر ہندوستانی اساطیر سے ماخوذ ہیں۔

Red Shirts This is an expression which acquired historical significance in 19th century Europe when a military adventurer by name Giuseppe Garibaldi set out in 1860 on an expedition to unify Italy with a thousand volunteers whose numbers grew to about 30,000 through the course of his campaign. In India the same expression came to be used for volunteers who led by Khan Abdul Ghaffar Khan fought against the British in the north-west frontier province although in a non-violent movement. Formed in 1929, they were also known as

'Khudai Khidmatgars' or 'servants of god'.

रेड शर्ट्स (लाल कुर्ती) इस अभिव्यक्ति को 19वीं शताब्दी के यूरोप में उस समय ऐतिहासिक महत्त्व मिला, जब गिउसिप्पी गैरीबाल्डी नामक सैन्य साहसिक, 1860 में अपने एक हजार स्वयंसेवकों के साथ, जिनकी संख्या उसके अभियान के दौरान बढ़कर 30,000 के आस-पास हो गई थी, इटली का एकीकरण करने के लिए अपने अभियान पर निकला था। भारत में इसी अभिव्यक्ति का प्रयोग उन स्वयंसेवकों के लिए किया जाने लगा जो खान अब्दुल गफ्फार खान के नेतृत्व में पश्चिमोत्तर सीमाप्रांत में अंग्रेजों के विरुद्ध लड़े थे, हालांकि उनका आंदोलन अहिंसक किस्म का था। 1929 में बने इस संगठन के कार्यकर्ताओं को 'खुदाई खिदमतगार' भी कहा जाता था।

سرخ قمیص اس اظہار کو 19 ویں صدی کے یورپ میں تاریخی اہمیت اس وقت حاصل ہوئی جب 1860 میں گیسپی گریبالڈی جیسے مہم جو فوجیوں نے ایک ہزار رضا کاروں کے ساتھ اٹلی کے اتحاد کے لیے تیار ہوئے اور اس دوران مہم میں تقریباً 30,000 لوگ شامل ہو گئے تھے۔ ہندوستان میں اس اظہار کا استعمال ان رضا کاروں کے لیے کیا گیا جن کی قیادت خان عبدالغفار خان نے شمال مغربی سرحدی صوبے میں برطانیہ کے خلاف کی تھی، تاہم یہ عدم تشدد کی تحریک تھی۔ 1929 میں تشکیل پانے والی اس تنظیم کے ارکان خدائی خدمت گار بھی جانے جاتے تھے۔

Reign of Terror The expression refers to the short period of 11 months beginning with September 1793 when the French Revolution witnessed unprecedented domestic violence and political executions. Led by Maximilien Robespierre, the Committee of Public Safety constituted by the National Convention to safeguard the Republic from foreign enemies and domestic saboteurs adapted measures that resulted in large scale imprisonment on slightest suspicion and speedy trial. As a result as many as 20,000 people were executed though some estimates put this figure to as high as 40,000 in France as a whole. The victims of this reign of terror were not only aristocrats but included many more peasants and labourers too. Finally with the arrest and execution of Robespierre this brief but horrendous period came to an end on July 27, 1794. In a reversal of fortune a hundred collaborators of Robespierre were also guillotined over the next two days.

आतंक का राज इस शब्द का प्रयोग सितंबर 1793 में शुरू हुए 11 महीने की उस छोटी-सी अवधि के संदर्भ में किया जाता है जब फ्रांसीसी क्रांति में अभूतपूर्व घरेलू हिंसा और राजनीतिक हत्याओं का दौर चला। गणराज्य को विदेशी शत्रुओं और घरेलू विध्वंसकों से बचाने के लिए नेशनल कन्वेंशन द्वारा मैक्सिमिलियन रोबस्पियरे के नेतृत्व में 'कमिटी ऑफ पब्लिक सेफ्टी' ने ऐसे उपाय अपनाए, जिसके परिणामस्वरूप ज़रा-सा भी अंदेश होने पर तुरंत मुकद्दमा चलाया जाता था और कारावास की सजा दी जाती थी। इसके परिणामस्वरूप, 20,000 लोगों को मौत के घाट उतार दिया गया, हालांकि

कुछ अनुमानों के अनुसार मारे जाने वाले लोगों की संख्या समस्त फ्रांस में कुल मिलाकर 40,000 तक बताई जाती है। इस आतंकी शासन के शिकार अभिजात वर्ग के लोग ही नहीं थे, बल्कि उनमें किसानों तथा मजदूरों की संख्या उनसे भी अधिक थी। अंततः रोबस्पियरे की गिरफ्तारी और फांसी के बाद यह भयानक दौर 27 जुलाई 1794 को समाप्त हो गया और भाग्य के बदलाव के साथ ही रोबस्पियरे के सैंकड़ों सहयोगियों को भी अगले दो दिनों में मौत के घाट उतार दिया गया।

دهشت کا دور اس اظہار سے مراد گیارہ مہینے کی ایک مختصر مدت ہے جس کا آغاز ستمبر 1793 میں اس وقت ہوا تھا جب انقلاب فرانس میں بے پناہ داخلی تشدد اور سیاسی حرکیوں کے قتل کا دور دورہ تھا۔ غیر ملکی دشمنوں اور ملکی تخریب کاروں سے حفاظت کی غرض سے میکس ملین راسپیئر کی قیادت میں قومی مجلس کی تشکیل کردہ 'کمٹی آف پبلک سینٹیٹی' نے موزوں اقدامات کیے جس کے نتیجے میں معمولی شک کی بنیاد پر بہت سے لوگوں کو قید اور فوری سماعت کے لیے بھیج دیا جاتا تھا۔ نتیجتاً 20,000 سے زائد اور ایک اندازے کے مطابق فرانس میں کل 40,000 لوگوں کو پھانسی دی گئی۔ خوف و ہراس کے اس دور میں نہ صرف اشرافیہ بلکہ بہت سے کسان اور مزدور بھی اس کی زد میں آ گئے۔ بالآخر راسپیئر (Robespierre) کی گرفتاری اور اس کی پھانسی کے بعد یہ تباہ کن دور 27 جولائی 1794 کو ختم ہو گیا اور قسمت کی کروٹ نے اگلے دو دنوں میں راسپیئر کے سیکڑوں ساتھیوں کا سر قلم کر دیا۔

Reserved Forest The term refers to those natural forests which were sought to be protected from wonton use or exploitation or movement by people under the Forest Act that was enacted in 1878 by the British Indian government. Under this Act forests were divided into three categories: reserved, protected and village forests. The best among these forests were designated as the 'reserved forests'.

آرक्षित वन इस शब्द का तात्पर्य उन प्राकृतिक वनों से है जो लोगों द्वारा किए जाने वाले अनियंत्रित शोषण, दोहन या आवागमन से उन्हें बचाने के लिए ब्रिटिश भारतीय सरकार द्वारा 1878 में अधिनियमित (बनाए गए) वन अधिनियम के अंतर्गत आरक्षित घोषित किए गए थे। इस अधिनियम के अंतर्गत वनों को तीन श्रेणियों में विभाजित किया गया था - आरक्षित वन, संरक्षित वन और ग्राम वन। इनमें से सर्वोत्तम वनों को आरक्षित वनों की श्रेणी में रखा गया था।

محفوظ جنگل اس اصطلاح سے مراد وہ قدرتی جنگلات ہیں جنہیں لوگوں کے بے جا استعمال یا استحصال یا لوگوں کی آمدورفت سے بچانے کی غرض سے برطانوی حکومت ہند نے 1878 میں فورسٹ ایکٹ بنایا تھا۔ اس ایکٹ کے تحت جنگلات کو تین قسموں میں تقسیم کیا گیا تھا: محفوظ، مخصوص اور دیہی جنگلات۔ ان میں سب سے زیادہ بہتر محفوظ جنگلات تھے۔

Resident, Residency During the colonial period the term stood for a representative of the English East India Company who was stationed in the capital of an Indian state that exceeded to the subsidiary alliance. The first

such Indian state, where a British resident was stationed under this system, was Awadh. Subsequently, this arrangement was adopted in all other cases. It was through the agency of the Resident, which came to be known as the 'Residency', that the English East India Company and after the transfer of power in 1858 the British India government brought the whole of India under their effective control. (See also, SUBSIDIARY ALLIANCE)

رہزیڈنٹ، رہزیڈنسی औपनिवेशिक काल में यह शब्द इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी के ऐसे प्रतिनिधि का सूचक था जो सहायक संधि की शर्तों को मानने वाले किसी भारतीय राज्य की राजधानी में तैनात किया गया था। ऐसा पहला भारतीय राज्य, जहाँ इस व्यवस्था के अंतर्गत ब्रिटिश रोज़ीडेंट रखा गया, अवध था। आगे चलकर यह व्यवस्था अन्य राज्यों में भी कर दी गई थी। इस व्यवस्था के माध्यम से ही, जिसे रोज़ीडेंसी कहा जाता था, पहले इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी ने और 1858 में सत्ता के अंतरण के बाद ब्रिटिश भारत की सरकार ने समस्त भारत को अपने प्रभावी नियंत्रण के अधीन कर लिया। (सहायक संधि भी देखें)

ریزیڈنٹ، ریزیدنسی نوآبادیاتی دور میں اس اصطلاح سے مراد انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی کا نمائندہ ہے جسے اس ہندوستانی ریاست کے دارالحکومت میں مقرر کیا گیا تھا جو عہد معاہدہ سے تجاوز کر گئی تھی۔ اس طرح کی پہلی ہندوستانی ریاست جہاں برطانوی ریزیدنٹ (برطانوی حکومت کا نمائندہ) مقرر کیا گیا تھا وہ اودھ تھی۔ بعد میں اس طریقے کو دیگر تمام صوبوں میں بھی اپنایا گیا تھا۔ ریزیدنٹ کی ایجنسی معروف پر ریزیدنسی کے ذریعے ہی ممکن ہو کہ انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی اور 1858 میں تبادلہ اختیار کے بعد برطانوی حکومت ہند نے پورے ہندوستان کو مؤثر طور پر اپنے زیر تسلط کر لیا۔ (مزید دیکھیں عہد معاہدہ)

Revolt Generally the term signifies an uprising or protest against an existing authority or state at a particular time. Historically, such revolts have often been violent. Throughout India's history disgruntled individuals and groups have risen in revolt against perceived injustices perpetrated by the authoritarian rulers and their dispensations. During the colonial period different peasant and tribal groups across India had often taken recourse to revolting against the unjust laws and policies imposed by the British government to the detriment of their traditional rights and well being. In 1857 a revolt on a far larger scale had also taken place shaking the very roots of the British power in India.

विद्रोह आमतौर पर इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे उपद्रव या विरोध से है जो एक समय-विशेष पर किसी मौजूदा सत्ता या राज्य के विरुद्ध किया जाता है। ऐतिहासिक दृष्टि से देखा जाए तो ऐसे विद्रोह अक्सर हिंसक किस्म के रहे हैं। भारत के इतिहास में ऐसे विद्रोह निरंकुश शासकों और उनके अधीनस्थ अधिकारियों द्वारा किए गए प्रत्यक्ष अन्यायों के विरुद्ध असंतुष्ट तथा पीड़ित

‘क्रांतिकारी राष्ट्रवादी’ कहलाए। इनमें से बहुत से राष्ट्रवादी उन विचारधाराओं तथा आंदोलनों से प्रेरित थे जो उस समय आयरलैंड जैसे देशों में चल रहे थे। उनका विश्वास कि पाश्चात्य साम्राज्यवाद को पाश्चात्य हिंसात्मक तरीके अपनाकर ही हराया जा सकता है, इन क्रांतिकारियों ने गुप्त संस्थाएँ स्थापित कीं, शस्त्र प्रशिक्षण की व्यवस्था की, छोटी-छोटी पुस्तिकाओं के जरिए अपनी कार्रवाइयों के तर्काधार का प्रचार किया और उन उच्च अधिकारियों की हत्या करना शुरू कर दिया जो अन्यायपूर्ण और अत्याचारी प्रशासनिक कार्यों के लिए जिम्मेदार समझे जाते थे।

انقلابی قوم پرستی، قوم پرست اس اظہار سے مراد ہندوستانی قومی تحریک کی ایک لہر ہے جس میں انقلابی طریقے سے مادر وطن کو آزاد کرانے پر یقین کیا جاتا تھا جو اعتدال پسندانہ اور انتہا پسندانہ طریقوں سے جدا تھا۔ مذکورہ دونوں طریقوں میں سیاسی اصلاحات اور اپنی حکومت کے قیام کے لیے علی الترتیب آئینی اور احتجاجی طریقے اپنائے گئے تھے۔ انقلابیوں میں پونا کے چابیکر برادران (دامودر اور بال کرشن)، شیام جی کرشن ورما، وی۔ ڈی۔ ساورکر، مدن لال ڈھنگرا، برنندرکار گوش، پرپھل چاکی، لالا ہردیال، بھگت سنگھ، سوکھ دیو، چندر شیکھر آزاد، راج گرو، سہاش چندر بوس وغیرہ تھے جنہوں نے ایسے ذرائع اور وسائل کو تسلیم کیا اور ان پر چلے رہے۔ یہی لوگ انقلابی قوم پرست کے طور پر معروف ہوئے۔ ان میں سے بہت سے انقلابی قوم پرست اپنے ہم عصر نظریات اور تحریکوں سے متاثر تھے جو اس وقت دیگر ممالک میں مثلاً آئرلینڈ میں رونما ہو رہی تھیں۔ اس اعتقاد کے ساتھ کہ پر تشدد مغربی طریقوں کے ذریعے ہی مغربی سامراجیت کو شکست دی جاسکتی تھی، ان انقلابیوں نے خفیہ تنظیمیں بنائیں، مسلح تربیت کرائی، کتابچوں کے ذریعے اپنی کارروائیوں کے عقلی جواز کے لیے تشہیر کرائی اور اعلیٰ عہدوں پر فائز ان افسروں کو قتل کیا جنہیں وہ نا انصافی اور جاہلانہ انتظامی کارروائیوں کے لیے ذمہ دار سمجھتے تھے۔

Romanticism The expression refers to an intellectual and cultural movement which developed in Europe as a reaction to the enlightenment and its excessive emphasis on human reason and science. Beginning with the late 18th century this movement saw its full flowering in the 19th century. In its wider effect the movement inspired new types of poetry, art, music and nationalist sentiment which focussed on the beauties of nature, human emotion, folkculture and a sense of shared heritage. The English poet James Thomson, Thomas Grey and Thomas Percy provided the initial filip to this movement. Subsequently Johann Gattfried Herder became one of its foremost exponents in Germany. In general these figures are referred to as the 'romantics'.

स्वच्छंदतावाद इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे बौद्धिक तथा सांस्कृतिक आंदोलन से है जो यूरोप में नवजागरण और उसके द्वारा मानवीय तर्क तथा विज्ञान पर अत्यधिक बल दिए जाने की प्रतिक्रिया के रूप में विकसित हुआ था। 18वीं शताब्दी के अंतिम दशकों में शुरू हुआ यह आंदोलन 19वीं शताब्दी में

पूर्णरूप से पुष्पित हो गया। इस आंदोलन के व्यापक प्रभाव के फलस्वरूप, नए प्रकार के काव्य, कला, संगीत तथा राष्ट्रवादी चिंतन को प्रेरणा मिली जो प्रकृति के सौंदर्य, मानवीय संवेग, लोकसंस्कृति और साझी विरासत के भाव पर केंद्रित थे। अंग्रेजी के कवि जेम्स थॉमसन, थॉमस ग्रे और थॉमस परसी ने इस आंदोलन को प्रारंभिक प्रोत्साहन दिया। तदुपरांत जर्मनी में जोहान गैटफ्राइड हर्डर इस आंदोलन के एक अग्रणी प्रतिपादक बन गये। ऐसे महानुभावों को सामान्य रूप से ‘स्वच्छंदतावादी’ कहा जाता है।

رومانیت اس اصطلاح سے مراد ایک دانشورانہ اور ثقافتی تحریک ہے جس کا ارتقا یورپ میں روشن خیالی اور انسانی عقلیت اور سائنس پر غیر معمولی زور ڈالنے کی وجہ سے رد عمل کے طور پر ہوا تھا۔ 18 ویں صدی کے اواخر میں شروع ہونے والی یہ تحریک 19 ویں صدی میں اپنے عروج کو پہنچی۔ اس تحریک کے دور رس اثرات نے جدید قسم کی شاعری، فن، موسیقی اور جذبہ قومیت کو متاثر کیا جس نے فطرت کی خوب صورتی، انسانی جذبہ، عوامی ثقافت اور مشترکہ میراث کے تصور پر زور دیا۔ انگریز شعرا جیمس تھامسن، تھامس گرے اور تھامس پیرسی نے اس تحریک کو ابتدائی پنکھ عطا کیا۔ بعد میں جوہن گینفر انڈر جرمنی میں اس کا سب سے نمایاں ترجمان بن گیا۔ عام طور پر یہ افراد رومان پسند کے طور پر جانے جاتے ہیں۔

Rule of law Generally, this doctrine refers to a system where governance is carried out on the basis of well defined laws. In practical terms it denotes that no individual is above the law and that the same set of laws are equally applicable to all. In India this concept was brought into effective practice under the British rule. Before this different dispensations ruled either on the basis of customs, traditions or differentiated laws or even by the principle of divine right depending upon circumstances.

क्रानून का शासन सामान्य रूप से यह सिद्धांत एक ऐसी व्यवस्था का सूचक है जहाँ शासन सुपरिभाषित क्रानूनों के आधार पर चलाया जाता है। व्यावहारिक रूप में इसका यह अर्थ है कि कोई भी व्यक्ति क्रानून से ऊपर नहीं होता और सभी लोगों पर एक जैसे क्रानून लागू होते हैं। भारत में ब्रिटिश शासन के अंतर्गत इस संकल्पना का प्रभावी रूप से पालन किया गया। इससे पहले भिन्न-भिन्न शासन व्यवस्थाएँ तत्कालीन परिस्थितियों को देखते हुए रूढ़ियों, परंपराओं अथवा अलग-अलग क्रानूनों के आधार पर यहाँ तक कि दैवी अधिकार के सिद्धांत पर भी चलती थीं।

قانون کی حکومت عام طور پر اس اصول سے مراد ایک نظام ہے جس میں واضح طور پر بیان شدہ قوانین کی بنیاد پر حکمرانی کو عملی جامہ پہنایا جاتا ہے۔ عملی طور پر اس اصطلاح سے اس بات کی طرف اشارہ ہوتا ہے کہ کوئی بھی قانون سے بالاتر نہیں ہے اور قانون سب پر یکساں طور پر نافذ ہوتا ہے۔ ہندوستان میں اس تصور کو مؤثر طریقے پر برطانوی دور حکومت میں رو بہ عمل لایا گیا۔ اس سے قبل مختلف سیاسی و مذہبی نظام رسوم، روایات پر یا پھر امتیازی قوانین یا حالات کے پیش نظر خدائی حق کے اصول کی بنیاد پر رائج تھے۔

Ss

Sabha In the Vedic texts the term has been mentioned in the sense of an assembly which had the elders or great men of the tribe as its members. As a constant body where political affairs were freely discussed, it exercised considerable checks on the powers of the king and influenced decision making on important issues. That the *sabha* enjoyed a position of high esteem during the Vedic age is made out from its description as one of the twin daughters of Prajapati, the creator.

सभा वैदिक संहिताओं में इस शब्द का उल्लेख एक ऐसी परिषद् के अर्थ में किया गया है जिसके सदस्य जनजाति के बड़े-बुजुर्ग लोग होते थे। निरंतर चलने वाले इस निकाय में राजनीतिक विषयों पर खुलकर चर्चा होती थी। यह सभा राजा की शक्तियों पर पर्याप्त नियंत्रण रखती थी और महत्वपूर्ण मुद्दों पर लिए जाने वाले निर्णयों को प्रभावित करती थी। वैदिक काल में सभा को उच्च प्रतिष्ठा प्राप्त थी, इसका प्रमाण इस बात से मिलता है कि उसे सृष्टि रचयिता प्रजापति की जुड़वा पुत्रियों में से एक बताया गया है।

सभा विदके मतों में इस शब्द का उल्लेख एक ऐसी परिषद् के अर्थ में किया गया है जिसके सदस्य जनजाति के बड़े-बुजुर्ग लोग होते थे। निरंतर चलने वाले इस निकाय में राजनीतिक विषयों पर खुलकर चर्चा होती थी। यह सभा राजा की शक्तियों पर पर्याप्त नियंत्रण रखती थी और महत्वपूर्ण मुद्दों पर लिए जाने वाले निर्णयों को प्रभावित करती थी। वैदिक काल में सभा को उच्च प्रतिष्ठा प्राप्त थी, इसका प्रमाण इस बात से मिलता है कि उसे सृष्टि रचयिता प्रजापति की जुड़वा पुत्रियों में से एक बताया गया है।

Sadr The term refers to a high position both under the Delhi sultans and the Mughals. Under the Delhi sultans, the *Sadr*, also known as *Sadr-i-Jahan*, looked after the ecclesiastical (religious) department. Sometimes the posts of the *Sadr-i- Jahan* and the chief *qazi* also used to be rolled into one during this period. Under the Mughals the term that was widely used for the principal *sadr* was *Sadr-us Sudur*. As a person who was incharge of granting revenue free land and stipends to poor and deserving people, his position was highly coveted by the members of the ulema. According to Abul Fazl, a person considered wise and judicious, was usually considered for this 'lofty position'.The prominence of the *Sadr* during this period accrued from his being considered as the main link between the *ulema* and the ruler. In most occasions he acted as the chief advisor to the emperor on issues regarding the interpretation and enforcement of the *shariat*. (See also, SHARIAT)

सद्र यह शब्द दिल्ली के सुलतानों और मुगलों के शासन में एक ऊँचे पद का सूचक है। दिल्ली सल्तनत के शासन में सद्र, जिसे सद्र-ए-जहान भी कहा जाता था, धर्म संबंधी कार्यों के विभाग की देखभाल करता था। उस ज़माने में कभी-कभी सद्र-ए-जहान और मुख्य क्राज़ी के पदों को मिलाकर एक ही पद बना दिया जाता था। मुगलों के शासन काल में प्रधान सद्र को व्यापक रूप से सद्र-उस सुदुर कहा जाता था। एक व्यक्ति के रूप में वह गरीबों तथा सुपात्र लोगों को राजस्व-मुक्त भूमि और वज़ीफ़े देने का प्रभारी होता था, इसलिए उलेमा का हर सदस्य इस पद को प्राप्त करने का इच्छुक होता था। अबुल फ़ज़ल के अनुसार बुद्धिमान तथा न्यायप्रिय व्यक्ति को ही आमतौर पर इस ऊँचे पद के लिए चुना जाता था। इस काल के दौरान इस पद की विशिष्टता का अनुमान इसी बात से लगाया जा सकता है कि उसे उलेमा और शासक के बीच की मुख्य कड़ी माना जाता था। अधिकांश अवसरों पर वह शरिअत की व्याख्या तथा प्रवर्तन से संबंधित मुद्दों पर बादशाह के मुख्य सलाहकार के रूप में कार्य करता था। (शरिअत भी देखें)

सद्र इस शब्द दिल्ली के सुलतानों और मुगलों के शासन में एक ऊँचे पद का सूचक है। दिल्ली सल्तनत के शासन में सद्र, जिसे सद्र-ए-जहान भी कहा जाता था, धर्म संबंधी कार्यों के विभाग की देखभाल करता था। उस ज़माने में कभी-कभी सद्र-ए-जहान और मुख्य क्राज़ी के पदों को मिलाकर एक ही पद बना दिया जाता था। मुगलों के शासन काल में प्रधान सद्र को व्यापक रूप से सद्र-उस सुदुर कहा जाता था। एक व्यक्ति के रूप में वह गरीबों तथा सुपात्र लोगों को राजस्व-मुक्त भूमि और वज़ीफ़े देने का प्रभारी होता था, इसलिए उलेमा का हर सदस्य इस पद को प्राप्त करने का इच्छुक होता था। अबुल फ़ज़ल के अनुसार बुद्धिमान तथा न्यायप्रिय व्यक्ति को ही आमतौर पर इस ऊँचे पद के लिए चुना जाता था। इस काल के दौरान इस पद की विशिष्टता का अनुमान इसी बात से लगाया जा सकता है कि उसे उलेमा और शासक के बीच की मुख्य कड़ी माना जाता था। अधिकांश अवसरों पर वह शरिअत की व्याख्या तथा प्रवर्तन से संबंधित मुद्दों पर बादशाह के मुख्य सलाहकार के रूप में कार्य करता था। (शरिअत भी देखें)

Sadr Nizam Adalat It refers to the chief criminal court of appeal that was established in Calcutta in 1772 in the wake of the judicial reforms that were instituted by Warren Hastings in the Bengal Presidency. The court was presided over by a deputy *nazim*. He was assisted by the chief *qazi* (muslim judge), the chief *mufti* (expert in Islamic law) and three *maulavis* (Islamic scholars) in the discharge of his functions. Overall the President or the Governor General and the Council supervised the proceedings of this Court.

सद्र निज़ामत अदालत इसका तात्पर्य उस मुख्य फ़ौजदारी अपीलिय अदालत से है जो बंगाल प्रेसीडेंसी में वारेन हैस्टिंग्स द्वारा प्रारंभ किए गए न्यायिक सुधारों के बाद 1772 में कलकत्ता में स्थापित की गई थी। एक उप नाज़िम इस अदालत का अध्यक्ष होता था। उसके कार्यों के सुचारु संचालन में मुख्य क्राज़ी (मुस्लिम न्यायाधीश), मुख्य मुफ़्ती (इस्लामी कानूनों का विशेषज्ञ) और तीन मौलवी (इस्लाम के विद्वान) उसे सहायता देते थे। कुल मिलाकर अध्यक्ष या गवर्नर जनरल तथा परिषद इस अदालत की कार्यवाहियों का पर्यवेक्षण करते थे।

صدر نظامت عدالت اس اصطلاح سے مراد درخواست کرنے کے لیے بنائی گئی فوج داری عدالت عالیہ ہے جسے 1772 میں کلکتہ میں ان عدالتی اصلاحات کے پیش نظر قائم کیا گیا تھا جس کی تشکیل وارین مسٹنگس نے بنگال پریسیڈنسی میں کی تھی۔ عدالت کی صدارت نائب ناظم کرتا تھا۔ کاموں کی انجام دہی میں قاضی اعلیٰ (مسلم جج)؛ مفتی اعلیٰ (اسلامی قانون کے ماہر) اور تین مولوی (اسلامی اسکالر) اس کی مدد کرتے تھے۔ مجموعی طور پر اس عدالت کی کارروائیوں کی نگرانی صدر یا گورنر جنرل اور کونسل کرتی تھی۔

Samiti The term refers to a popular assembly representing a wide cross section of people which occupied a preeminent position in discussing social and political affairs of the life of the community during the Vedic age. Like the *sabha*, the *samiti* also exercised considerable influence in taking decisions. The *samiti* did not have regular sessions, but used to be convened on special occasions to deliberate on important issues. The presiding officer of *samiti* called *isnan* has often been mentioned in the Vedic texts as quite unsurpassable in his power. However, the *samiti* lost its preeminence towards the end of the Vedic age.

سامیتی वैदिक काल में समिति एक ऐसी लोकप्रिय परिषद् होती थी जिसमें व्यापक रूप से समुदाय के लोगों का प्रतिनिधित्व होता था। यह समिति समस्त समुदाय से संबंधित सामाजिक तथा राजनीतिक विषयों पर चर्चा करती थी। सभा की तरह समिति भी निर्णय लेने के कार्य में महत्वपूर्ण भूमिका रखती थी। समिति के सत्र नियमित रूप से नहीं होते थे, लेकिन इसे महत्वपूर्ण मुद्दों पर विचार करने के लिए कुछ खास मौकों पर बुलाया जाता था। समिति के अधिष्ठाता अधिकारी 'ईशन' के विषय में वैदिक संहिताओं में कहा गया है कि उसकी ताकत का कोई मुक़ाबला नहीं कर सकता था किंतु वैदिक काल की समाप्ति के आस-पास समिति ने अपनी सर्वोपरि महत्ता खो दी थी।

समित्ति اس اصطلاح سے مراد کثیر لوگوں کی ایک مشہور نمائندہ اسمبلی ہے جسے ویدک عہد میں لوگوں کی سماجی اور سیاسی زندگی سے وابستہ مسائل پر بحث و مباحثہ کے لیے اعلیٰ مقام حاصل تھا۔ سچا کی طرح سمیتتی بھی فیصلوں پر کافی اثر انداز ہوتی تھی۔ سمیتتی کی مستقل نشستیں نہیں ہوتی تھیں تاہم مخصوص مواقع پر اہم مسائل پر غور و خوض کے لیے منعقد کی جاتی تھیں۔ اختیارات کے تناظر میں سمیتتی کے صدر کا تذکرہ متون وید میں بالکل ایک ناقابل تسخیر شخص کے طور پر کیا گیا ہے جسے اسنن (Isnan) کہا جاتا تھا۔ لیکن سمیتتی کی اپنی اہمیت ویدک عہد کے اواخر میں ختم ہو گئی۔

Sandhivigrahika The term literally means 'minister of war and peace'. Appointments to such a post are mentioned for the first time in the famous Allahabad Prashasti. *Sandhivigrahika* is mentioned here as a high-ranking officer in charge of the conduct of relations with other states, including initiating war and concluding

alliances. Apart from being a foreign minister or secretary, the *Sandhivigrahika* also performed the work of a military general. He accompanied the emperor on campaigns. Succession to this important office was occasionally hereditary.

سंधिविग्रहिक इस शब्द का शाब्दिक अर्थ 'युद्ध एवं संधि मंत्री' है। इस पद पर नियुक्ति का उल्लेख सर्वप्रथम सुप्रसिद्ध इलाहाबाद प्रशस्ति में मिलता है। इस प्रशस्ति में उसका उल्लेख एक उच्च पदस्थ अधिकारी के रूप में किया गया है जिसे अन्य राज्यों के साथ संबंध बनाए रखने का प्रभार सौंपा गया था, जिसमें उनके साथ युद्ध और संधि करने का कार्य भी शामिल था। विदेश मंत्री या सचिव होने के साथ-साथ संधिविग्रहिक सेनापति का दायित्व भी पूरा करता था। सैन्य अभियानों में वह सम्राट के साथ रहता था। कभी-कभी इस महत्वपूर्ण पद पर नियुक्ति वंशानुगत आधार पर भी होती थी।

संदھی وگ्राہک اس اصطلاح کے لفظی معنی وزیر برائے جنگ و امن ہے۔ اس طرح کے منصب پر تقرری کا تذکرہ پہلی مرتبہ مشہور الہ آباد پرشستی میں ملتا ہے۔ سندھی وگراہک کا تذکرہ یہاں ایک اعلیٰ افسر کے طور پر کیا گیا ہے جس کے ذمے دوسری ریاستوں سے رابطہ قائم کرنا، جنگ کے لیے پیش قدمی اور معاہدوں کی تکمیل کرنا تھا۔ وزیر خارجہ یا سکریٹری ہونے کے علاوہ سندھی وگراہک سپہ سالار کی حیثیت سے فوجی خدمات بھی انجام دیتا تھا۔ وہ مہموں میں بادشاہ کے ہمراہ ہوتا تھا۔ بسا اوقات اس اہم منصب کی جانشینی موروثی ہوتی تھی۔

Sangam This is a Sanskrit term which literally means 'confluence'. In Indian tradition the term is often used to describe the meeting of rivers. The most famous *sangam* in this context is said to be the confluence of rivers Ganga, Yamuna and Saraswati at Prayag (modern Allahabad) where a Mahakumbh is held once in every 12 years. In the Tamil literary tradition, however, the term refers to the three 'sangams' which had met in the ancient Pandyan kingdom between c. 500 BCE and c. 500 CE. Each of these *sangams* was consisted of distinguished poets and scholars who accorded literary recognition to works that were presented to them for approval. Tradition has it that the first *sangam* consisting of poets and scholars of great antiquity such as Agastya, Muranjiyur and Mudinagarayar had been held at the ancient capital city of Madura, the Pandyan kingdom, which subsequently got submerged in the sea. Although this *sangam* is said to have produced great classical works, none of those has unfortunately survived. Similarly, the second *sangam* held at Kapatapuram and was attended by such distinguished poets such as Agastya, Irundayur and Vellurkappiyam, is said to have produced many famous works of which the famous grammatical treatise of the Tamil language *Tolkappiyam*,

has survived. The third *sangam* held at the now existing city of Madurai in Tamilnadu, however, has left behind the maximum number of the most celebrated literary works of that time for the future generations. Attended by literary personalities like Nakkirar, Iraiyanar, Kapilar, Sittalaisattanar, Thiruvalluvar and Paranar, the works which have come down from this sangam are the *Paripadal* (a collection of devotional songs), *Pattupattu* (ten idylls), *Ettutogai* (eight collections), *Padinenkil kanakku* (18 minor didactic poems) and epics like *Silappadikaram* and *Manimekalai*.

سنگم यह एक संस्कृत शब्द है, जिसका शाब्दिक अर्थ है 'एक साथ मिलना' भारतीय परंपरा में इस शब्द का प्रयोग अकसर नदियों के एक साथ मिलने के अर्थ में हुआ है। इस संदर्भ में सबसे सुप्रसिद्ध संगम प्रयाग (आधुनिक इलाहाबाद) के पास स्थित गंगा, यमुना और सरस्वती नदियों का है जहाँ हर बारहवें साल महाकुंभ का आयोजन होता है। किंतु तमिल साहित्य परंपरा में यह शब्द उन तीन संगमों का सूचक है जो प्राचीन पांड्य राजाओं के राज्य में 500 ई.पू. से 500 ई. के बीच आयोजित किए गए थे। ऐसे प्रत्येक संगम में ऐसे सुप्रतिष्ठित कवियों तथा विद्वानों ने भाग लिया था जिन्होंने अपने समक्ष अनुमोदनार्थ प्रस्तुत की गई साहित्यिक कृतियों को साहित्यिक मान्यता दी थी। ऐसा कहा जाता है कि पहला संगम पांड्य राज्य की प्राचीन राजधानी मदुरा में हुआ था, जिसमें अगस्त्य, मुरंजियूर और मुदिनगरयार जैसे प्राचीन विद्वानों ने भाग लिया था। आगे चलकर यह नगर समुद्र में समा गया। इस संगम में यद्यपि अनेक महान श्रेष्ठ कृतियों को मान्यता दी गई थी, लेकिन दुर्भाग्य से उन कृतियों में से एक भी नहीं बची है। इसी प्रकार दूसरा संगम कपाटपुरम में हुआ था, जिसमें अगस्त्य, इरूडयूर और वेल्लुरकप्पियम जैसे सुप्रतिष्ठित कवियों ने भाग लिया। ऐसा कहा जाता है कि इस संगम में अनेक प्रसिद्ध ग्रंथों को मान्यता दी गई थी जिनमें से एक था तमिल भाषा का सुप्रसिद्ध व्याकरण ग्रंथ 'तोलकाप्पियम' जो आज भी उपलब्ध है। तीसरा संगम तमिलनाडु के वर्तमान मदुरै नगर में हुआ था और वह अधिकतम संख्या में अपने समय की श्रेष्ठतम साहित्यिक कृतियों को आने वाली पीढ़ियों के लिए छोड़कर गया था। इस संगम में नक्किरार, इरैयानार, कपिलार, सित्तलैसत्तनार, तिरुवल्लुवर और परनार जैसी अनेक साहित्यिक विभूतियों ने भाग लिया था और इस संगम के फलस्वरूप हमें प्राप्त होने वाली कृतियों में से उल्लेखनीय हैं—*परिपादल* (भक्ति गीतों का एक संग्रह), *पत्तपाट्टु* (दस काव्य), *एट्टुतोगै* (आठ संग्रह), *पडिनैकिल कनक्कु* (18 लघु शिक्षात्मक कविताएँ) और *सिलपपदिकारम* और *मणिमेकलै* जैसे महाकाव्य।

संगम یہ ایک سنسکرت اصطلاح ہے جس کے لفظی معنی "ملنے کی جگہ" ہے۔ ہندوستانی روایت میں اس اصطلاح کا اکثر استعمال دونوں کے ملاپ کے لیے کیا جاتا تھا۔ اس لحاظ سے لنگا، یمن اور سوتی کے ملنے کی جگہ پر یاگ (موجودہ الہ آباد) مشہور ترین سنگم ہے جہاں ہر بارہ سال میں مہاکبھ منعقد ہوتا ہے۔ لیکن تمل ادبی روایت میں اس اصطلاح سے مراد تین سنگم ہیں جس کی نشست 500 ق م اور 500 عیسوی کے درمیان قدیم پانڈیا حکومت میں ہوئی تھی۔ ہر ایک سنگم ممتاز شاعر اور اسکالر پر مشتمل تھے جو ان کا مول کی

ادبی قدر و قیمت متعین کرتے تھے جو انھیں منظوری کے لیے پیش کیے جاتے تھے۔ روایتوں کے لحاظ سے پہلا سنگم پانڈیا سلطنت کے دارالحکومت مدوراشہر میں منعقد ہوا تھا جس میں دور قدیم کے عظیم شعرا اور ذی علم افراد مثلاً اگستہ، مورنجیور اور مودینگریر وغیرہ نے شرکت کی تھی۔ بعد میں یہ سلطنت ایک سمندر میں غرق ہو گئی۔ اگرچہ اس سنگم کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ اس نے عظیم کلاسیکی تخلیقات کو وجود بخشا۔ لیکن بد قسمتی سے ان میں سے کوئی بھی باقی نہیں رہی۔ اسی طرح دوسرا سنگم کپاٹ پورم میں منعقد ہوا تھا جس میں اگستہ، ایرون دیور اور ویلور کپ پیم جیسے ممتاز شعرا نے شرکت کی تھی۔ اس سنگم کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ اس میں بہت سی مشہور و معروف ادبی تخلیقات وجود میں آئیں۔ ان میں سے تمل زبان کے قواعد پر مشتمل علمی مقالہ تو لکا پیم آج بھی موجود ہے۔ تیسرا سنگم تمل ناڈو کے موجودہ شہر مدورئی میں منعقد ہوا تھا۔ آنے والی نسلوں کے لیے چھوڑے گئے اس دور کے مشہور ترین ادبی کارناموں میں اکثر و بیشتر اسی سنگم کی تخلیق ہیں۔ نکیرار، ایرینار، کپیلار، ستلیستتار، تھیر ولور اور پرنا راجیسی ادبی شخصیتوں کے کارنامے اسی سنگم کی روایت کے توسط سے وجود میں آئے، جو درج ذیل ہیں۔ پری پادل (جھکتی گیتوں کا مجموعہ)، پٹوپٹو (دس اڈلس)، اٹوگئی (آٹھ مجموعے)، پیڈینیکل کنگو (اٹھارہ مختصر نصیحت آمیز نظمیں) اور زمیہ نظمیں مثلاً سپید یاکارم اور منی مکٹی۔

Sangha The term refers to the congregation to which the monastic followers of the Buddha belonged. Founded during the life of the Buddha himself, the number of these congregations increased manifold with the spread of Buddhism. For a person desirous of joining the Buddhist order had to swear allegiance to the *sangha* alongwith the Buddha and the *Dharma*. In the view of certain authorities these three also constitutes the three jewels of Buddhism. The membership to the *Sangha* was open to all above the age of 15 without social discrimination except in case of those who suffered from infectious diseases or were criminals or slaves. In effect the *Sangha* admitted persons who were physically and morally eligible to follow the Supreme spiritual path that was expected of them. There was no specific pyramidal structure of the *Sangha* although local congregations theoretically belonged to one universal organisation. Each local congregation was governed strictly on the basis of principles that were democratic and consistent with the 'vinay'. The basic rules for monks and nuns were the same, but there were also additional rules for nuns instituted to avert the entry of undesirable evils into the *sangha*. The nuns formed distinct congregations, but in effect were subordinate to the congregation of monks. In the early days of the *Sangha*, monks and nuns moved from place to place, except during the rainy season. This practice was known

as *vasa*. These monsoon retreats gradually became the nucleus of more permanent monastic establishments, which came to be known as the *Viharas*. Each *sangha* was expected to meet on the 8th, 14th and 15th days of every fortnight to recite the *dharma* and also to repeat the ten vows taken at the time of their initiation into *sangha*. This offered the assembled monks and nuns to confess any guilt committed in violation of those vows and other rules and regulations of the *sangha* and seek redemption which was known as 'patimokkha'. In the absence of a centralised authority of the *sangha*, it sought to seek resolution of larger disputes by the convocation of general councils whenever any such occasion arose.

संघ यह शब्द एक ऐसे संगठन का द्योतक है जिसके सदस्य बुद्ध के मठीय अनुयायी थे। स्वयं बुद्ध के जीवन काल में स्थापित हो चुके इन संघों की संख्या बौद्ध धर्म के प्रसार के साथ कई गुना बढ़ गई। बौद्ध धर्म में दीक्षित होने के इच्छुक व्यक्ति को बुद्ध और धर्म के साथ-साथ संघ के प्रति भी निष्ठावान होने की शपथ लेनी होती थी। कुछ विशेषज्ञों के मतानुसार ये तीनों मिलकर बौद्ध धर्म की रत्नत्रयी माने जाते हैं। संघ की सदस्यता बिना किसी भेदभाव के, 15 वर्ष की आयु के ऊपर सभी व्यक्तियों के लिए खुली थी, लेकिन जो लोग संक्रामक रोगों से ग्रस्त होते थे अथवा अपराधी या दास वर्ग के थे, वे संघ के सदस्य नहीं बन सकते थे। व्यावहारिक दृष्टि से देखा जाए तो संघ उन्हीं व्यक्तियों को अपना सदस्य बनाता था जो उनसे अभिप्रेत परम आध्यात्मिक मार्ग का अनुसरण करने के लिए शारीरिक और नैतिक रूप से सुपात्र थे। वैसे तो संघ का कोई पिरामिडीय ढाँचा नहीं था, पर स्थानीय संघ सैद्धांतिक रूप से एक सार्वभौम संघ के अंग होते थे। प्रत्येक स्थानीय संघ ऐसे सिद्धांतों के आधार पर शासित होता था जो लोकतांत्रिक तथा 'विनय' संगत थे। भिक्षुओं तथा भिक्षुणियों के लिए निर्धारित मूलभूत नियम एक समान थे, लेकिन भिक्षुणियों को कुछ अतिरिक्त नियमों का भी पालन करना होता था जिनका उद्देश्य संघ में अवाँछनीय बुराइयों को आने से रोकना था। भिक्षुणियों के संघ वैसे तो बिल्कुल अलग होते थे, पर व्यावहारिक रूप में वे भिक्षुओं के संघ के अधीन होते थे। संघ के प्रारंभिक काल में भिक्षु और भिक्षुणियाँ वर्षा-ऋतु को छोड़ कर, सदा भ्रमण करते रहते थे। इस पद्धति को 'वास' कहा जाता था। इन वर्षा कालीन आवासों ने शनैःशनैः अधिक स्थायी मठीय प्रतिष्ठानों का रूप ले लिया जिन्हें आगे चलकर 'विहार' कहा जाने लगा। प्रत्येक संघ से यह आशा की जाती थी कि वह प्रत्येक पक्ष के 8वें, 14वें और 15वें दिन इकट्ठा होकर धर्म का पाठ करेगा और संघ में दीक्षित होने के समय लिए गए दस व्रतों को भी दोहराएगा। इस बैठक में इकट्ठा हुए भिक्षुओं और भिक्षुणियों को संघ के नियमों-विनयमों में उनसे हुई चूक और उन व्रतों के उल्लंघन में किए गए पापों का प्रायश्चित्त करने तथा उनसे मुक्ति पाने का अवसर मिलता था जिसे 'पतिमोक्ख' कहा जाता था। संघ का कोई केंद्रीकृत प्राधिकरण नहीं होने के कारण यह अपने बड़े विवादों का निपटारा यथावश्यक सामान्य परिषदों के सम्मेलन द्वारा करता था।

संघ इस اصطلاح से مراد وہ اجتماع ہے جس سے بدھ مدت کے راہب پیروکار

منسلک تھے۔ بدھ کی حیات میں قائم کردہ یہ اجتماع بدھ مت کی اشاعت کے ساتھ کئی گنا بڑھتا چلا گیا۔ سلسلہ بدھ مت میں داخلے کے خواہش مند شخص کو بدھ اور دھرم کے ساتھ سنگھ کی اطاعت و فرماں برداری کا حلف لینا پڑتا تھا۔ مخصوص ارباب اختیارات کے نزدیک یہ تینوں بھی بدھ مت کے تین جوہروں کو مقرر کرتے ہیں۔ سنگھ کی رکنیت کا دروازہ بغیر کسی سماجی تفریق کے پندرہ سال کی عمر سے زیادہ سبھی لوگوں کے لیے کھلا ہوا تھا، صرف امراض متعدی میں مبتلا یا مجرم یا غلام اس کے کارکن نہیں بن سکتے تھے۔ نتیجتاً سنگھ میں شامل ان افراد سے اعلیٰ روحانی طریقے پر عمل کرنے کی توقع کی جاتی تھی جو جسمانی اور اخلاقی طور پر اہل تھے۔ سنگھ کی کوئی خاص مخروطی شکل نہیں تھی تاہم علاقائی اجتماعات نظریاتی طور پر ایک آفاقی تنظیم سے وابستہ تھے۔ ہر مقامی اجتماع ان اصولوں پر سختی سے عمل پیرا تھا جو جمہوری اور نئے پر مشتمل تھے۔ راہب اور راہبات کے لیے بنیادی اصول یکساں تھے تاہم سنگھ میں شامل ہونے کی راہ پر حائل خرابیوں کے ازالے کی خاطر راہبات کے لیے مزید ضابطے بنائے گئے تھے۔ راہبات کے اجتماعات (سنگھ) علاحدہ تھے تاہم یہ راہبوں کے اجتماعات کے ماتحت ہوتے تھے۔ ابتدائی دور میں سنگھ سے وابستہ راہب و راہبات موسم باراں کے علاوہ باقی دنوں میں ایک سے دوسری جگہ رواں رہتے تھے۔ اس عمل کو *Vasa* کہا جاتا تھا۔ مانسون کے دنوں کے اس مقام سکونت نے رفتہ رفتہ مرکزی یا مستقل راہبانہ قیام گاہوں کی شکل اختیار کر لی جو 'ہاؤس' کے نام سے معروف ہوئے۔ ہر سنگھ سے یہ توقع کی جاتی تھی کہ ہر پندرہ دن کے آٹھویں، چودھویں اور پندرہویں دن دھرم کی تلاوت اور ان دس معاہدوں کے اعادے کے لیے اکٹھا ہوں جن کا وعدہ انھوں نے سنگھ میں شمولیت کے وقت کیا تھا۔ یہ مجتمع ہونے والے راہبوں اور راہبات کے لیے اعتراف جرم اور اگر انھوں نے کیے گئے معاہدوں اور سنگھ کے کسی قانون کی خلاف ورزی کی ہو تو ان کے لیے معافی اور نجات کا موقع فراہم کرتا تھا جسے 'پتی موکھ' کے نام سے جانا جاتا تھا۔ سنگھ کی عدم مرکزیت کی وجہ سے جب کبھی بھی بڑے جھگڑے ہوتے تو انھیں عام کونسلوں کے اجلاس کی مدد سے حل کرنا پڑتا تھا۔

Sans-Culottes It is a French term, which during the French revolution referred to those revolutionary activists who wore pantaloons or trousers (long pants) rather than knee breeches or *culottes* (a type of pant designed to cover the buttocks) used by the members of the upper classes. *Sansculotte* comprised a major revolutionary force between 1792-1794. However, this distinction in clothing signified that they belonged to the working class and not to the bourgeoisie.

سائے-کولوٹ یہ ایک فرینچ شब्द ہے جس کا استعمال فرانس کی ک्रांतिके दौरान उन क्रांतिकारी कार्यकर्ताओं के लिए किया जाता था जो घुटनों तक पहने जाने वाले ब्रीचेस या क्यूलॉट की बजाय पतलून या लंबी पैट पहना करते थे।

क्यूलॉत एक तरह की पैट होती थी जो उच्च वर्ग के सदस्यों द्वारा नितंबों से घुटनों तक शरीर को ढकने के लिए पहनी जाती थी। सौं-क्यूलॉत कार्यकर्ता 1792-1794 के बीच क्रांतिकारी बलों के प्रमुख अंग थे। किंतु उनका यह अलग किस्म का पहनावा स्पष्ट रूप से यह दर्शाता था कि वे श्रमजीवी वर्ग के लोग थे, बुर्जुआ यानी आभिजात वर्ग के नहीं।

संस्‌सं کیولات یہ فرانسسی اصطلاح ہے جس سے مراد انقلاب فرانس کے دوران وہ سرگرم انقلابی افراد ہیں جو اعلیٰ طبقوں کے ذریعے استعمال کیے جانے والے لباس گھٹنوں سے نیچے تک والے پتلون بریچیز یا کیولینٹر (ایک قسم کا پانچامہ جو کہ سرین ڈھکنے کے لیے بنایا گیا تھا) کے برخلاف پتلون ٹراؤزر (لمبا زیرجامہ) پہنا کرتے تھے۔

سंسن کیولات 1792-1794 کے درمیان ایک بڑی انقلابی قوت تھی۔ تاہم لباسوں کا یہ فرق اس بات کو اجاگر کرتا ہے کہ ان کا تعلق مزدور طبقہ سے تھا، بورژوا سے نہیں۔

Sarkar It is a word of Persian origin. In medieval India it referred to an administrative division of a province. Also known as *siqqs*, the *sarkars* under the Delhi sultans were constituted to facilitate fiscal administration. Under the Mughals each province, known as a *suba*, was divided into a number of *sarkars* each of which was further subdivided into *parganas*. Usually a *faujdar* was the main officer at the *sarkar* level. Although the total area for which a *faujdar* remained responsible varied from time to time. (See also, FAUJDAR)

सरकार यह फ़ारसी उद्भव का शब्द है। मध्यकालीन भारत में इसका तात्पर्य प्रांत के एक प्रशासनिक प्रभाग से था। 'सिक्क' के नाम से भी जानी जाने वाली ये सरकारें दिल्ली सुलतानों के शासन में राजकीय प्रशासन को सुविधाजनक बनाने के लिए स्थापित की गई थीं। मुगलों के शासन काल में प्रत्येक प्रांत, जिसे सूबा कहा जाता था, अनेक सरकारों में बँटा हुआ था और फिर प्रत्येक सरकार परगनों में उपविभाजित थी। सरकार के स्तर पर आमतौर पर फ़ौजदार प्रमुख अधिकारी होता था। किंतु एक फ़ौजदार कुल मिलाकर जितने क्षेत्र के लिए ज़िम्मेदार था, वह समय-समय पर बदलता रहता था। ('फ़ौजदार' भी देखें)

सरकार یہ اصل میں فارسی لفظ ہے۔ عہد وسطیٰ کے ہندوستان میں اس سے مراد صوبہ کی ایک انتظامی اکائی تھی۔ اسے شق کے نام سے بھی جانا جاتا تھا جس کی تشکیل سلاطین دہلی کے عہد میں مالی نظام میں سہولت کے پیش نظر ہوئی تھی۔ مغل دور میں ہر صوبے کو سرکار اور سرکارکو پرگنوں میں تقسیم کیا گیا تھا۔ عام طور پر سرکار میں سب سے بڑا افسر فوج دار ہوتا تھا۔ تاہم فوج دار کے سپرد علاقے وقت کے ساتھ ساتھ بدلتے رہتے تھے۔

(مزید دیکھیں فوج دار)

Sarthavaha: This is a Sanskrit term used from c. late first millennium BCE onwards to refer to the leader of a merchant caravan. The *Sarthavaha* is mentioned in narratives and inscriptions and enjoyed considerable social pre-eminence.

सार्थवाह संस्कृत भाषा के सार्थवाह शब्द का प्रयोग पहली सहस्राब्दी ई.पू. के परवर्ती काल से व्यापारी क्राफिले के मुखिया के लिए किया जाता था। अनेक कथाओं तथा अभिलेखों में सार्थवाह का उल्लेख मिलता है। उसे समाज में पर्याप्त प्रतिष्ठा प्राप्त थी।

سارٹھ واہ (تجارتی قافلے کا امیر) اس سنسکرت اصطلاح کا استعمال پہلے ہزارے صدی قبل مسیح کے بعد سے تجارتی قافلوں کے امیر کے لیے کیا گیا۔ سارٹھ واہ کا تذکرہ روایتوں اور کتبوں میں بھی ملتا ہے۔ اسے سماج میں غیر معمولی اہمیت حاصل تھی۔

Satyagraha The term is made up of two Sanskrit words 'satya' and 'agraha' which taken together means a 'conscious striving for truth'. As a concept it was evolved by Mahatma Gandhi during his struggle against racial discrimination in South Africa. Subsequently, it became the mainstay of India's struggle for freedom. As an idea it suggested that if the cause was true and the struggle was against injustice then physical force was not necessary to fight the oppressor. It was through the power of truth alone that a satyagrahi could win the battle without seeking vengeance or being violent or aggressive.

सत्याग्रह यह शब्द संस्कृत के दो शब्दों 'सत्य' और 'आग्रह' के मेल से बना है, जिसका अर्थ है 'सत्य के लिए सोच-समझ कर लगातार प्रयत्न करना'। एक संकल्पना के रूप में इसका विकास सर्वप्रथम महात्मा गांधी द्वारा दक्षिण अफ्रीका में जातीय भेदभाव के विरुद्ध संघर्ष करते हुए किया गया था। आगे चलकर यह भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का मुख्य आधार बन गया। विचार के रूप में इसका उद्देश्य यह दर्शाना था कि यदि कारण सही हो और संघर्ष अन्याय के विरुद्ध हो तो फिर अत्याचारी से मुकाबला करने के लिए शारीरिक बल की आवश्यकता नहीं होती। सत्याग्रही सत्य की शक्ति के माध्यम से ही प्रतिशोध की भावना या हिंसापूर्ण अथवा आक्रमणकारी उपायों का सहारा लिए बिना संघर्ष में सफल हो सकता है।

ستیه گرہ یہ اصطلاح دو سنسکرت الفاظ "ستیه" اور "گرہ" سے مل کر بنی ہے جس کے معنی شعوری طور پر حق کی تلاش ہے۔ مہاتما گاندھی نے جنوبی افریقہ میں نسلی عصبیت کے خلاف اپنی جدوجہد کے دوران اسے ایک تصوری حیثیت سے فروغ دیا تھا۔ بعد میں ہندوستان کی آزادی کے لیے جاری جدوجہد کا یہ اصل محرک بن گیا۔ ایک نظریے کے طور پر اس میں یہ مشورہ دیا گیا تھا کہ اگر سب درست اور جدوجہد نا انصافی کی مخالفت میں ہے تو جاہلوں کے خلاف لڑائی کے لیے جسمانی طاقت کا استعمال کرنا ضروری نہیں ہے۔ صرف سچائی ہی واحد طاقت ہے جس کی بدولت ستیہ گرہی، تشدد یا جارح ہوئے بغیر اپنی جدوجہد میں کامیاب ہو سکتا ہے۔

Sawar Under the Delhi sultans and the Mughals the term referred to a horseman enlisted for fighting. Under the mansabdari system the term also referred to a rank on the basis of the number of horsemen which a *mansabdar* had to maintain. (See also, MANSABDARI SYSTEM)

सवार दिल्ली के सुलतानों और मुगलों के शासन काल में यह शब्द लड़ाई करने के लिए सूचीबद्ध एक घुड़सवार का सूचक था। मनसबदारी प्रणाली के अंतर्गत इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे ओहदे से था जो किसी मनसबदार को उन घुड़सवार सैनिकों की संख्या के आधार पर दिया जाता था, जिन्हें उन्हें रखना पड़ता था। (मनसबदारी प्रणाली भी देखें)

सवार सलाطين दिल्ली और मंगोलों के दौर में इस اصطلاح से मरद जंग में लड़ने वालों की फहरत में दर्ज गृहसवार है- इस اصطلاح से मरद منصب दारी نظام के تحت गृहसवारों की تعداد की بنیاد پر قائم کرده ایک عہدہ بھی ہے جس کا اہتمام منصب دار کو کرنا پڑتا تھا۔ (مزید دیکھیں نظام منصب داری)

Secondary Source A secondary source is a second hand account about people, events, or places. It is not based on direct observation. Secondary sources synthesize, analyse, interpret, or evaluate primary sources. At times they add commentary to primary sources in the context of the particular information, event, or period under study.

द्वितीयक स्रोत द्वितीयक स्रोत लोगों, घटनाओं और स्थानों का बाद में किसी अन्य व्यक्ति द्वारा दिया गया विवरण होता है। यह प्रत्यक्ष अनुभव पर आधारित नहीं होता। द्वितीयक स्रोत प्राथमिक स्रोतों का संश्लेषण, विश्लेषण, व्याख्या और मूल्यांकन करते हैं। वे कभी-कभी किसी विशेष अध्ययनाधीन सूचना, घटना या अवधि के संदर्भ में प्राथमिक स्रोतों पर टीका-टिप्पणी भी साथ में जोड़ देते हैं।

थानोयी माखद थानोयी माखद عوام، واقعات یا مقامات کے بارے میں دوسروں کے ذریعے بیان کردہ تفصیلات پر مشتمل ہوتا ہے۔ یہ براہ راست مشاہدے پر مبنی نہیں ہوتا۔ ثانونی ماخذ بنیادی ماخذوں کی تلیخیص، تجزیہ، تشریح یا اس کی قدر و اہمیت کی تلیخیص پر مشتمل ہوتا ہے۔ مخصوص اطلاع، واقعہ، یا زیر مطالعہ دور کے سیاق میں کبھی کبھی بنیادی ماخذوں پر تبصرہ کو بھی شامل کر دیتے ہیں۔

Separate Electorate It refers to a system of representation under which special electorates are constituted for different social groups (communities, classes) for the election of one of their members to the legislatures. As opposed to these the constituencies from where anyone could be elected to the legislatures are called 'general electorates'. In India, 'separate electorates' were introduced by the Indian Councils Act of 1909, which is popularly known as the Morley Minto reforms after the names of the Secretary of State John Morley and the Viceroy Lord Minto, to give exclusive communal representation to the muslims in the central and the provincial legislatures. By this so called reform, as Jawaharlal Nehru remarked, the British created a political barrier around the muslims isolating them from the rest of India and thereby reversed the unifying and

amalgamating social process that had been going on for centuries.

पृथक निर्वाचन मंडल इस शब्द का तात्पर्य प्रतिनिधित्व की एक ऐसी प्रणाली से है जिसके अंतर्गत भिन्न-भिन्न सामाजिक समूहों (समुदाय, वर्गों) में से विधानमंडलों के लिए सदस्य चुनने हेतु विशेष निर्वाचन मंडल बनाए जाते हैं। इसके विपरीत उन निर्वाचन मंडलों को सामान्य निर्वाचन मंडल कहा जाता है जहाँ से विधानमंडलों के लिए किसी को भी चुना जा सकता है। भारत में अलग निर्वाचन मंडल, भारतीय परिषद् अधिनियम, 1909, जिसे उस समय के सेक्रेटरी ऑफ स्टेट जॉन मॉर्ले और वायसराय लॉर्ड मिंग्टों के नाम पर आमतौर पर मॉर्ले-मिंग्टों सुधार कहा जाता है, के द्वारा लागू किए गए थे। इस अधिनियम के तहत मुसलमानों को केंद्रीय और प्रांतीय विधानमंडलों में अलग से सांप्रदायिक प्रतिनिधित्व दिया गया था। इसके संबंध में जवाहर लाल नेहरू का कहना था कि ब्रिटिश शासन ने इस तथाकथित सुधार के द्वारा मुसलमानों के चारों ओर एक राजनीतिक अवरोध उत्पन्न कर दिया है, जिसकी वजह से वे शेष भारत से अलग-थलग पड़ गए हैं और इस प्रकार भारत में जो एकीकरण और समामेलन की प्रक्रिया सदियों से चल रही थी, उसे उलट दिया गया है।

جد اگانہ انتخابی حلقہ اس سے مراد نمائندگی کا ایک ایسا نظام ہے جس کے تحت مختلف سماجی گروہوں (قوم، طبقہ) کے لیے مخصوص حلقہ انتخاب کی تشکیل دی جاتی ہے تاکہ وہ مجلس قانون ساز کے اراکین میں اپنا نمائندہ منتخب کر سکیں۔ اس کے برعکس ان انتخابی حلقوں کو عام انتخابات کے نام سے جانا جاتا ہے جہاں سے کوئی بھی مجلس قانون کا نمائندہ منتخب ہو سکتا ہے۔ ہندوستان میں 1909 کے ہندوستانی کونسل ایکٹ کے ذریعے مرکزی اور صوبائی مجلس قانون ساز میں استثنائی طور پر گروہی نمائندگی کے لیے مسلم نمائندہ منتخب کرنے کے لیے جد اگانہ انتخاب متعارف ہوا تھا جسے اصلاحات مورلے منٹو کے نام سے جانا جاتا تھا۔ ریاست کے سکریٹری جان مورلے اور وائسرائے لارڈ منٹو کے نام پر اس کا نام اصلاحات مورلے منٹو رکھا گیا تھا۔ یہ برائے نام اصلاح تھی جیسا کہ جواہر لال نہرو نے نشان دہی کی کہ برطانیہ نے بقیہ ہندوستان سے مسلمانوں کو الگ کر کے ایک سیاسی رکاوٹ پیدا کی اور اسی وجہ سے سماجی اتحاد و اتفاق کا عمل جو کہ صدیوں سے جاری تھا مسدود ہو گیا۔

Shafi'i School of Law It was one of the four schools of Islamic law and was founded by Muhammad Ibn Idris al-Shafi (767-820 CE). Al Shafi was a pupil of Malik Ibn Anas (c.715-795 CE) of Medina who was the compiler of the oldest corpus of the Islamic law known as *al-Muwatta*. Al-Shafi's contribution to Islamic jurisprudence lay in carving out a middle path between the Maliki and the subsequent Hanafi schools. Baghdad (Iraq) and Cairo (Egypt) were the chief centres of the Shafi'ite school from where it spread to other parts of the Islamic world.

क्रानून का शाफ़ई सिलसिला: यह इस्लामी क्रानून की चार विचारधाराओं में से एक था, जिसकी स्थापना मुहम्मद इब्न इद्रीस अल शाफ़ई (767-820 ई.) द्वारा की गई थी। अल शाफ़ई मदीना के मालिक इब्न अनस (715-795 ई.) का शिष्य था जो इस्लामी क्रानून की प्राचीनतम संहिता अल-मुअत्ता का

سंकलनकर्ता था। इस्लामी न्यायशास्त्र को अल-शाफ़ई का मुख्य योगदान यह था कि उसने मालिकी और परवर्ती हनफी विचारधाराओं के बीच एक मध्यवर्ती मार्ग निकाला था। बगदाद (इराक) और कैरो (मिस्र) शाफ़ई विचारधाराओं के मुख्य केंद्र थे, जहाँ से वह इस्लामी दुनिया के अन्य भागों में फैला।

شافعی مسلک یہ اسلام کے چار فقہی مسلوکوں میں سے ایک ہے اور اس کی بنیاد محمد بن ادریس الشافعی (767 تا 820 عیسوی) نے رکھی تھی۔ یہ مدینہ کے رہنے والے مالک بن انس (715 تا 795 عیسوی) کے شاگرد تھے جنہوں نے حدیث کی قدیم ترین کتاب المؤطا تالیف کی۔ اسلامی فقہ میں شافعی کی خدمت یہ ہے کہ انہوں نے مالکی اور حنفی مسلک کے درمیان ایک متوسط راہ نکالی۔ بغداد (عراق) اور قاہرہ (مصر) شافعی مسلک کے بڑے مراکز تھے جہاں سے یہ مسلک اسلامی دنیا کے دوسرے حصوں میں پھیلا۔

Shaivism It refers to that religious tradition in Hinduism in which shiva is worshipped as the supreme god. This tradition has been coming down in India since very ancient times. There are specific references to shiva in the Vedic literature. Even the famous Pashupati seal of the Harappan civilization is interpreted by some scholars as representing shiva. In later hinduism shiva was considered to be one of the holy trinity and was held as the destroyer. However, for worshippers of shiva known as the 'Shaiva', he is not only the 'destroyer' but also the 'creator' and the 'preserver' of all that exists. Shiva is commonly worshipped in the form of linga or lingam (an elongated circular black stone in the centre of a circle), though he is also worshipped in the form of images. Two ascetic Shaiva sects which have gained prominence in India are the *Kapalika* and the *Kalamukha* sects. In south India the Shaivas are known as the *alvars*.

शैव धर्म यह हिंदू धर्म की उस धार्मिक परंपरा का सूचक है जिसमें शिव को परमेश्वर के रूप में पूजा जाता है। भारत में यह परंपरा अत्यंत प्राचीन काल से चली आ रही है। वैदिक साहित्य में शिव का विशिष्ट उल्लेख मिलता है। यहाँ तक कि कुछ विद्वान हड़प्पा सभ्यता से संबंधित प्रसिद्ध पशुपति मुद्रा पर शिव का ही चित्रण मानते हैं। परवर्ती हिंदू धर्म में शिव को पवित्र त्रिमूर्ति में से एक, संहारक के रूप में माना गया। किंतु शिव के उपासक, जिन्हें 'शैव' कहा जाता है, यह मानते हैं कि शिव केवल संहारक ही नहीं, बल्कि इस विश्व में जो कुछ भी विद्यमान है, उसके सृजनकर्ता और प्रतिपालक भी हैं। शिव को सामान्य रूप से लिंग (एक वृत्त के बीच स्थित लंबा गोलाकार काला पत्थर) के रूप में पूजा जाता है, हालाँकि प्रतिमा के रूप में भी उनकी पूजा की जाती है। शैव धर्म के जिन दो संप्रदायों ने भारत में प्रमुखता प्राप्त की, वे कापालिक और कालमुख हैं। दक्षिण भारत में शैवों को 'आलवार' कहा जाता है।

شیومت ہندومت میں اس سے مراد وہ مذہبی روایت ہے جس میں شیو کی پرستش سب سے اعلیٰ دیوتا کے طور پر کی جاتی ہے۔ ہندوستان میں قدیم زمانے سے ہی یہ روایت چلی آرہی ہے۔ ویدک ادب میں شیو کے مخصوص حوالے ملتے ہیں۔ یہاں تک کہ بعض

اسکاروں کے مطابق ہڑپائی تہذیب کی مشہور پشوپتی مہر پر شیو کی تصویر تھی۔ بعد کے ہندومت میں مقدس دیوتان تلاش میں شیو کو بھی شامل اور تباہ کار تسلیم کر لیا گیا۔ شیو کے پجاری شیو کے طور پر جانے جاتے ہیں جو شیو کو نہ صرف تباہ کار بلکہ تمام مخلوقات کا خالق اور محافظ بھی تسلیم کرتے ہیں۔ شیو کی پرستش عام طور پر لنگ یا لنگم (دائرہ کے بیچ میں سیاہ رنگ کا طویل گول پتھر) کی شکل میں کی جاتی ہے تاہم اس کی پوجا تصویروں کی شکل میں بھی کی جاتی ہے۔ شیومت کے جن دفنوں کو ہندوستان میں مقبولیت حاصل ہوئی وہ کپالک اور کالمکھ ہیں۔ جنوبی ہندوستان میں شیو کے پیر و کار آوار کے نام سے جانے جاتے ہیں۔

Shari'a, Shariat It is an Arabic term that refers to the Muslim religious law and is based on the *Qur'an* and the *Hadis*. (See also, HADIS)

شاریا/شاریت यह एक अरबी शब्द है जो मुसलमानों के मज़हबी क़ानून का सूचक है और *कुरआन* तथा *हदीस* पर आधारित है। (हदीस भी देखें)

شریعہ، شریعت یہ عربی اصطلاح ہے جس سے مراد مسلمانوں کے مذہبی قوانین ہیں جن کی بنیاد قرآن اور حدیث پر ہے۔ (مزید دیکھیں حدیث)

Shikaste The term refers to a form of cursive writing wherein the natural pauses (gaps) between letters and words used to be joined by the calligrapher making it a unique style. As opposed to the nastaliq style it was a much denser and more difficult form to execute and read.

شیکستا यह शब्द प्रवाही लेखन की उस शैली का सूचक है जिसमें लेखक द्वारा वर्णों तथा शब्दों के बीच के स्वाभाविक विराम को जोड़ दिया जाता था जिससे एक बेजोड़ शैली बन जाती थी। नस्तलिक शैली के विपरीत यह शैली अधिक घनी होती थी और लिखने/पढ़ने में अधिक कठिन होती थी।

شکستہ اس اصطلاح سے مراد شکستہ طرز تحریر ہے جس میں حروف اور الفاظ کے درمیان پائے جانے والے فطری فاصلے کو نہایت خوب صورت بنانے کے لیے خوش نوہیں جوڑ دیتا تھا۔ نستعلیق کے برخلاف یہ طرز تحریر بہت گجک نیز پڑھنے اور سمجھنے میں زیادہ مشکل تھا۔

Shvetambara This is a Sanskrit word which literally means the 'white clad'. It was used to refer to one of the two principal Jaina sects whose members wore white clothes. According to early Jaina accounts a split occurred in the 4th century BCE when the monks, led by Bhadrabahu migrated to the south (Karnataka) following a disastrous famine in the north, retained the tradition of not wearing any cloth. However, the monks who led by Sthulabhadra did not migrate to south took to wearing white clothes and hence came to be known as the Shvetambaras. The Shvetambaras recognised the existence of canonical texts, the 12 Angas and believed that women too could attain salvation.

(See also, DIGAMBARA)

श्वेतांबर यह एक संस्कृत शब्द है, जिसका अर्थ है 'सफ़ेद कपड़े पहनने वाला'। यह जैन धर्म के दो मुख्य पंथों में से एक का सूचक है जिसके सदस्य सफ़ेद कपड़े पहनते थे। जैन धर्म के प्रारंभिक विवरणों के अनुसार जैन धर्म का विभाजन चौथी शताब्दी ई.पू. में हुआ, जब उत्तर भारत में घोर अकाल पड़ने के कारण भद्रबाहु के नेतृत्व में कुछ भिक्षु दक्षिण भारत (कर्नाटक) चले गए। उन्होंने वस्त्र न पहनने की परंपरा को अपनाए रखा। किंतु स्थूलभद्र के नेतृत्व में जो भिक्षु उत्तर में रहते रहे, उन्होंने सफ़ेद वस्त्र पहनना शुरू कर दिया और इसलिए वे 'श्वेतांबर' कहलाने लगे। श्वेतांबर धार्मिक नियम ग्रंथों, 12 अंगों के अस्तित्व को मानते हैं। उनके विचार से स्त्रियाँ भी मुक्ति प्राप्त कर सकती हैं। (दिगंबर भी देखें)

शुयितांबर ये संस्करत लफ़्ज़ है جس کے معنی "سفید پوش" ہے۔ اس کا استعمال چین مت کے دو بنیادی فرقوں میں سے ایک کو بیان کرنے کے لیے کیا گیا تھا جس کے اراکین سفید لباس پہنتے تھے۔ ابتدائی چینی بیانات کے مطابق چوتھی صدی قبل مسیح چین مت میں اس وقت تفرقہ پیدا ہوا جب بھدر باہو کی قیادت میں چینی بھکشوؤں نے شمالی ہند میں قحط پڑنے کی وجہ سے جنوبی ہندوستان (کرناٹک) ہجرت کر گئے اور کپڑے نہ پہننے کی روایت پر عمل کیا۔ اس کے برخلاف جو بھکشو ستھول بھدر کی قیادت میں شمال میں ہی رکے رہے انھوں نے سفید لباس پہننا شروع کر دیا۔ اس لیے انھیں شیو تا مبر کہا جانے لگا۔ شیو تا مبر مذہبی قانون کے متون اور 12 انگوں کو تسلیم اور اس بات پر یقین کرتے ہیں کہ خواتین بھی نجات حاصل کر سکتی ہیں۔ (مزید دیکھیں دگا مبر)

Sijda The term literally means 'prostration'. It was a form of salutation, which alongwith *paibos* (the kissing of the monarch's feet) had been introduced by Balban in his court to emphasize his superiority over his nobles. This and many other ceremonies, which were Iranian in origin, were however considered unislamic. The practice was abolished during the reign of Shahjahan who instead introduced another form of salutation called *zaminbos* (kissing the ground). However both these forms of salutations were ultimately replaced by the practice of *chahar tasleem* as a show of respect towards the emperor. (See also CHAHAR TASLEEM)

سجدا इसका शब्दिक अर्थ है 'दंडवत प्रणाम'। यह अभिवादन की एक ऐसी शैली थी, जिसे बलबन ने पाइबोस (बादशाह के पाँव चूमना) के साथ यह दर्शाने के लिए लागू किया था कि बादशाह सदैव अपने अमीरों से बड़ा होता है। किंतु यह और बहुत-सी रस्मों को, जो मूल रूप से ईरानी थीं, इस्लाम विरुद्ध माना जाता था। शाहजहाँ के शासनकाल में इस शैली को खत्म कर इसके स्थान पर अभिवादन की एक अन्य शैली को लागू किया गया, जिसे ज़मींबोस (ज़मीन को चूमना) कहा जाता था। किंतु अंततोगत्वा इन दोनों ही शैलियों के बदले एक तीसरी शैली 'चहार तस्लीम' को बादशाह के प्रति सम्मान दर्शाने के लिए अपना लिया गया। (चहार तस्लीम भी देखें)।

سجدہ اس اصطلاح کے لفظی معنی زمین پر ماتھا ٹیکنا ہے۔ یہ تسلیمات کا ایک طریقہ تھا جسے

بلبن نے امرا پر اپنی حاکمیت کو اجاگر کرنے کے لیے اپنے دربار میں قدم بوسی (سلطان کی قدم بوسی) کے ساتھ شروع کیا تھا۔ لیکن دیگر ایرانی الاصل تقریبات کی طرح اسے بھی غیر اسلامی سمجھا جاتا تھا۔ یہ روایت شاہ جہاں کے دور میں ختم ہو گئی۔ شاہ جہاں نے اس کی جگہ تسلیمات کا دوسرا طریقہ زمین بوسی (زمین کو چومنا) شروع کیا تھا۔ لیکن اخیر میں بادشاہ کی تعظیم و تکریم کو ظاہر کرنے کے لیے مذکورہ دونوں طریقوں کو چہار تسلیم سے بدل دیا گیا۔ (مزید دیکھیں چہار تسلیم)

Silk route It refers to a network of mainly ancient overland but some maritime trading routes beginning from China, passing through Central Asia and culminating in the Mediterranean. It linked China and the Mediterranean world from the 2nd century BCE onwards and took its name from the silk that was a major Chinese trade item carried through this route. The silk route was used to transport horses and other trade goods as well. However, not just goods but cultural transmissions also took place along this route. For instance, it was by this route that Buddhism reached Central Asia and beyond. The word 'Silk Road' or 'Silk Route' was coined by Ferdinand von Richthofen, a German traveller and geographer.

ریشم مارگ इस शब्द का तात्पर्य मुख्य रूप से उन प्राचीन स्थलीय मार्गों और कुछ समुद्री मार्गों के जाल से है जो चीन से शुरू होकर मध्य एशिया से गुजरते हुए भूमध्य सागरीय क्षेत्र में जाकर समाप्त हो जाता था। दूसरी शताब्दी ई.पू. से इस मार्ग ने चीन को भूमध्य सागर से जोड़े रखा। उन दिनों इस मार्ग से व्यापार की प्रमुख वस्तु रेशम था, इसलिए इसे 'रेशम मार्ग' नाम दिया गया। इस मार्ग से घोड़े और अन्य व्यापारिक वस्तुएँ भी ले जाई जाती थीं। इतना ही नहीं, इस मार्ग से सांस्कृतिक आदान-प्रदान भी खूब हुआ। उदाहरण के लिए, यही वह रास्ता था जिससे होकर बौद्ध धर्म मध्य एशिया और उससे भी आगे पहुँचा। एक जर्मन यात्री और भूगोलविद् फर्डिनेंड वॉन रिक्थोफेन ने सर्वप्रथम इस मार्ग को 'सिल्क रोड' या 'सिल्क रूट' नाम दिया था।

شاہراہ ریشم اس سے خاص طور پر قدیم بڑی تجارتی راستوں کا ایک جال مراد لیا جاتا ہے لیکن اس کے کچھ حصے سمندر سے بھی ہو کر گزرتے ہیں۔ یہ شاہراہ چین سے شروع ہو کر وسط ایشیا کے راستے بحیرہ روم تک پھیلا ہوا تھا۔ اس نے چین کو بحیرہ روم کے قریبی ملکوں سے دوسری صدی قبل مسیح کے بعد سے ہی جوڑ رکھا تھا اور اس راستے کا نام ریشمی اس لیے پڑا کہ ریشم چین کا سب سے بڑا تجارتی سامان تھا جو اسی شاہراہ کے ذریعہ لایا جاتا تھا۔ گھوڑوں اور دیگر تجارتی سامان کے تبادلہ کے لیے بھی اسی راستے کا استعمال کیا جاتا تھا۔ اس راستے سے نہ صرف سامانوں کی تجارت ہوتی تھی بلکہ تہذیبوں کا تبادلہ بھی اسی راستے سے ہوا۔ مثال کے طور پر اسی راستے سے ہو کر بدھ مت وسط ایشیا اور اس سے آگے پہنچا۔ لفظ ریشمی راستے یا شاہراہ ریشم کو جرمن سیاح و جغرافیہ داں فرڈی نائڈ وان رکتھوفین نے وضع کیا۔

Sirah, Sirat It is an Arabic word and used to describe the biography of Prophet Muhammad (*Sirah-i-Muhammad*). The first *sirah* of Muhammad was authored by Ibn Ishaq under the title *Sirat Rasul Allah*, which not only established the genre of writing sacred biographies in Islam but also shed light on the religious history of the world up to the Prophet.

سیرت، سیرت यह एक अरबी शब्द है और इसका प्रयोग पैगम्बर मुहम्मद की जीवनी (सीरत-ए-मुहम्मदी) का वर्णन करने के लिए किया जाता है। सीरत-ए-रसूल अल्लाह शीर्षक से इब्न-ए-इस्हाक द्वारा लिखी गई मुहम्मद की पहली सिरह ने न केवल इस्लाम में पवित्र जीवन कथा लिखने की शैली स्थापित की, बल्कि पैगम्बर के आगमन तक के विश्व के धार्मिक इतिहास पर भी पर्याप्त प्रकाश डाला।

سیرة، سیرت یہ عربی لفظ ہے اور اس سے مراد پیغمبر محمدؐ کی سوانح حیات (سیرت محمدی) ہے۔ محمدؐ کی سب سے پہلی سیرت ابن اسحاق نے سیرت رسول اللہ کے نام سے لکھی جس سے نہ صرف اسلام میں مقدس سوانح لکھنے کی شروعات ہوئی بلکہ پیغمبر محمدؐ تک دنیا کی مذہبی تاریخ پر بھی روشنی پڑتی ہے۔

Socialism The term refers to that political and economic philosophy which advocates the ownership and control of all economic resources and means of production for the establishment of equality in society and to replace individual greed and profit motive with concern for collective well-being. Advocates of this philosophy like Saint-Simon, Proudhon and Karl Marx are known as socialists, whereas the first two are regarded as 'Utopian Socialists', the latter placed it in the intermediate phase of social development between capitalism and full fledged communism. However, socialism has worked much differently from the way in which it was envisioned by these socialists. In most cases socialism has found popular support in democratic systems where its goals of ending the class systems and exploitation still remains unfulfilled.

समाजवाद इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसे राजनीतिक तथा आर्थिक दर्शन से है जो इस बात का समर्थन करता है कि समाज में समानता की स्थापना करने और व्यक्तिगत लाभ के स्थान पर सामूहिक कल्याण को बढ़ावा देने के लिए सभी आर्थिक संसाधनों और उत्पादन के साधनों का स्वामित्व तथा नियंत्रण आम जनता के हाथों में होना चाहिए। सेंट-साइमन, प्रुधोन और कार्ल मार्क्स जैसे इस चिंतन के समर्थकों को 'समाजवादी' कहा जाता है। इनमें से पहले दो को काल्पनिक (यूटोपियन) समाजवादी माना जाता है, जबकि कार्ल मार्क्स ने इसे (समाजवाद को) पूँजीवाद और पूर्ण विकसित साम्यवाद के बीच सामाजिक विकास की मध्यवर्ती अवस्था बताया है। किंतु इन समाजवादियों की सोच से अलग समाजवाद का बहुत भिन्न रूप सामने आया। अधिकांश मामलों में समाजवाद को लोकतांत्रिक प्रणालियों में आम समर्थन मिला, किंतु वहाँ वर्ग

व्यवस्था और शोषण को समाप्त करने से संबंधित उसके लक्ष्य आज भी पूरे नहीं किए जा सके हैं।

اشتمالیت اس اصطلاح سے مراد ایک سیاسی و اقتصادی فلسفہ ہے جس میں سماجی مساوات کو قائم رکھنے اور انفرادی حرص و مفاد کو اجتماعی فلاح سے بدلنے کے لیے تمام تر اقتصادی وسائل اور ذرائع پیداوار کا عوام الناس کے ہاتھوں میں ہونے کی وکالت کی گئی ہے۔ اس فلسفے کی وکالت کرنے والے سینٹ سائمن، پروڈھن اور کارل مارکس کو "اشتراکی" کہا جاتا ہے۔ البتہ اول الذکر دو لوگوں کو "یوٹوپیا کی اشتراکی" کہا جاتا ہے۔ آخر الذکر یعنی کارل مارکس نے سماجی ترقی میں سرمایہ داری اور مکمل ترقی یافتہ کمیونزم کے درمیانی دور کو اشتراکیت کا زمانہ بتایا ہے۔ لیکن اشتراکیت نے ان اشتراکیوں کے بتائے ہوئے طریقوں سے بہت مختلف کام انجام دیا ہے۔ بہت سے مسائل میں اشتراکیت کو جمہوری نظام میں عام حمایت ملی لیکن وہاں بھی طبقاتی نظام اور استحصال کے خاتمے جیسے مقاصد ہنوز پایہ تکمیل کو نہیں پہنچ سکے۔

Sreshthin The term was used in general sense in the later Vedic texts but acquires a specific meaning in later inscriptions and literary texts where it connotes a trader or a merchant. The term also came to refer to a city based wealthy man, treasurer or money lender. They were influential, powerful people in society, having access even to the Kings. In South India, they are referred to as *chetti* in Tamil language.

श्रेष्ठिन उत्तर वैदिक ग्रंथों में इस शब्द का प्रयोग सामान्य अर्थ में किया गया था, लेकिन परवर्ती अभिलेखों और साहित्यिक ग्रंथों में इसका प्रयोग एक व्यापारी या सौदागर के अर्थ में किया जाने लगा। बाद में इसका प्रयोग नगरवासी धनवान व्यक्ति, खजान्ची या साहूकार के लिए भी होने लगा। ये लोग समाज के प्रभावशाली और शक्तिसंपन्न सदस्य थे, जिनकी पहुँच राजाओं तक होती थी। दक्षिण भारत में इन्हें तमिल भाषा में चेट्टि के नाम से उल्लिखित किया गया है।

شیریشٹھن مابعد ویدک عہد کے متون میں اس اصطلاح کا استعمال عام مفہوم میں کیا گیا لیکن بعد کے کتبوں اور ادبی متون میں اس کے خاص معنی سوداگر یا تاجر کر دیے گئے۔ اس اصطلاح کا استعمال شہر میں رہنے والے مال دار شخص اور خزانچی یا ساہوکار کے لیے بھی کیا جاتا ہے۔ یہ لوگ سماج کے بارسوخ اور بااثر لوگ تھے جن کی دسترس بادشاہوں تک بھی ہوتی تھی۔ جنوبی ہندوستان میں تمل زبان میں انھیں چیتی کہا گیا ہے۔

Stratigraphy The term refers to the study of strata, or layers, in the earth. When archaeological sites are excavated its not just to see what they contain, but rather also to uncover their stratigraphic context. The basic principle of stratigraphy is that in the absence of structural upheavals, upper layers are more recently formed than those beneath. In a stratigraphic or soil profile, each layer can be seen to be different in terms of

soil colour, type and particle size. Stratigraphy is the basis of reconstructing the history of an archaeological site. If the layers excavated contain objects, the archaeologist can be sure that those from a single layer "belong together" and are of approximately the same period.

स्तर विन्यास इस शब्द का तात्पर्य पृथ्वी के स्तरों या सतहों के अध्ययन से है। जब पुरास्थलों की खुदाई की जाती है तो सिर्फ इतना ही नहीं देखा जाता कि उनमें क्या मिला है, बल्कि उनके स्तर-विन्यास को भी उखाड़ कर जाना जाता है। स्तर विज्ञान का मूल सिद्धांत यह है कि संरचनात्मक उथल-पुथल के अभाव में ऊपरी सतहें नीचे की सतहों की तुलना में अधिक हाल में बनी हैं। भूमि के स्तर विन्यास का अध्ययन किया जाए तो यह देखने में आएगा कि प्रत्येक सतह मिट्टी के रंग, प्रकार और कणों के आकार की दृष्टि से दूसरी सतहों से भिन्न होगी। स्तरों का अध्ययन किसी पुरातत्विक स्थल के इतिहास के पुनर्निर्माण का आधार होता है। यदि खुदाई की गई सतहों में कुछ वस्तुएँ पाई जाएँ तो पुरावैज्ञानिक को यह जानने में देर नहीं लगेगी कि एक ही स्तर में पाई जाने वाली चीजों का समय भी लगभग एक समान ही होगा।

طبقات شناسی زمین کی سطحوں یا پرت کے مطالعے کو طبقات شناسی کہتے ہیں۔ جب مقامات آثار قدیمہ کی کھدائی کی جاتی ہے تو صرف یہ نہیں دیکھا جاتا کہ ان میں کیا ہے بلکہ طبقات شناسی کے ذریعے ان کے سیاق کو بھی آشکار کیا جاتا ہے۔ طبقات شناسی کے بنیادی اصول کے مطابق اگر ساختنیاتی تھل پتھل نہ ہوئی ہوں تو اوپر کی سطح کی تشکیل کا زمانہ یہ نچلی سطح کی بہ نسبت زیادہ قریب ہوتا ہے۔ طبقات شناسی یا مٹی کے تعارفی کوائف میں آپ دیکھیں گے کہ ہر سطح پر مٹی کا رنگ، ذروں کا سائز اور اس کی قسمیں مختلف ہوتی ہیں۔ طبقات شناسی مقامات آثار قدیمہ کی از سر نو تاریخ نویسی کے لیے بنیاد کی حیثیت رکھتی ہے۔ اگر کھودی گئی سطحوں سے سامان برآمد ہوں تو طبقات شناسی کو یقین ہو جاتا ہے کہ ایک سطح کے سامان تقریباً ایک ہی مدت کے ہوں گے۔

Stridhana It is a Sanskrit term which literally means 'a woman's wealth'. It was used in the Dharmashastra texts (late first millennium BCE onward) to refer to certain kinds of moveable property given to a woman on various occasions during her lifetime. These included presents (jewellery, clothes, household articles etc.) given by her parents at the time of marriage and by her relatives (father, brothers, etc.) on other occasions. On the woman's death, this wealth was to be passed on to her children. The husband's claim over this form of wealth was limited.

سُتری धन यह संस्कृत भाषा का शब्द है, जिसका शाब्दिक अर्थ है 'स्त्री का धन या संपत्ति'। धर्मशास्त्रों में (पाँचवीं शताब्दी ई०पू०से) इस शब्द का प्रयोग सामान्यतः कुछ खास किस्मों की चल संपत्ति (गहने, कपड़े, घरेलू समान आदि) के लिए किया जाता था जो समय-समय पर स्त्री को दी जाती थी। इसमें

माता-पिता द्वारा विवाह के समय और संबंधियों (पिता-भाई आदि) द्वारा अन्य अवसरों पर दी जाने वाली वस्तुएँ भी शामिल थीं। स्त्री की मृत्यु के बाद यह धन उसके बच्चों को मिलता था। ऐसी संपत्ति पर उसके पति का दावा सीमित था।

استری دهن یہ ایک سنسکرت اصطلاح ہے جس کے لغوی معنی 'خواتین کی دولت' ہے۔ اس کا استعمال دھرم شناسی کے متون (پہلے ہزارے قبل مسیح کے اواخر) میں کچھ مخصوص قسم کی منقولہ جائیداد کے لیے کیا جاتا تھا جو عورت کو اس کی زندگی میں وقتاً فوقتاً دی جاتی تھی۔ ان میں شادی کے موقع پر والدین کی جانب سے (زیور، ملبوسات، گھریلو سازوسامان وغیرہ) اور دوسرے مواقع پر رشتے داروں (والد، بھائی وغیرہ) کی طرف دیے گئے سازوسامان شامل تھے۔ عورت کی موت کے بعد یہ جائیداد اس کے بچوں کے حوالہ کر دی جاتی تھی۔ اس طرح کی جائیداد پر شوہر کا دعویٰ محدود تھا۔

Stupa This is a Sanskrit word which literally means 'mound'. It generally refers to Buddhist semi-circular structures of earth, bricks or stones built over relics (such as teeth, or bone part) of the Buddha or of revered monks or articles used by them. The *stupa* is usually associated with the Theravada school of Buddhism (Hinayana Buddhism). The *stupa* originated as a simple earthen mound (*anda*) which was later encased with brick or stone. Above the *anda* was the *harmika*, a small balcony like structure. Arising from within the *harmika* was a mast called the *yashti*, often surmounted by a *chhatra* or umbrella. The dome was often surrounded by a circumambulatory path provided with railings and gateways. All the *stupas* did not contain relics but rather many of them were commemorative of events. Some of the earliest existing *stupas* belong to the Maurya period (c. 3rd century CE). Except in northeast and Kerala the *stupas* have been found almost throughout the country. *Stupas* were also built by adherents of Jainism to commemorate their saints.

स्तूप यह संस्कृत भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ है 'टीला'। यह शब्द आमतौर पर बौद्ध धर्मावलंबियों द्वारा मिट्टी, ईंट और पत्थरों से निर्मित अर्द्धवृत्ताकार संरचनाओं का सूचक है जो बुद्ध अथवा अन्य पूजनीय भिक्षुओं के अवशेषों (दाँत, हड्डी आदि) और उनके द्वारा प्रयुक्त वस्तुओं पर बनाए गए थे। अधिकतर स्तूपों का संबंध बौद्ध धर्म की थेरवाद शाखा (हीनयान संप्रदाय) से है। शुरू में स्तूप केवल मिट्टी का टीला (अंड) होता था जिसे बाद में ईंटों या पत्थरों से घेरकर पक्का कर दिया जाता था। अंड के ऊपर एक हर्मिका होती थी जो एक छोटी बालकनी जैसी थी। हर्मिका के भीतर से एक मस्तूल निकलता था जिसे 'यष्टि' कहते थे जो एक छतरी से ढका होता था। गुंबद अक्सर एक प्रदक्षिणापथ से घिरा होता था, जिसमें रेलिंग और प्रवेश द्वार बने होते थे। सभी स्तूपों में अवशेष नहीं होते थे, उनमें से कुछ विशिष्ट घटनाओं के स्मारक थे। आज जो प्राचीनतम स्तूप मिलते हैं उनमें से कुछ

मौर्यकालीन (तीसरी शताब्दी ई.पू.) हैं। पूर्वोत्तर और केरल को छोड़कर ये स्तूप देश के लगभग सभी भागों में पाए गए हैं। जैन धर्मावलंबी भी अपने संतों की स्मृति में स्तूप बनाते थे।

स्तूप (Stupa) यह एक संस्कृत لفظ ہے جس کے لفظی معنی 'ٹیلہ' کے ہیں۔ اس سے مراد عام طور پر بدھ مت کی وہ عمارتیں ہیں جو نیم مدور مٹی، اینٹ یا پتھر سے بدھ یا انہم راہبوں کے تبرکات (مثلاً دانت یا ہڈی کے جز) یا ان کے استعمال کردہ سامانوں کی یاد میں بنائی گئی تھیں۔ استوپ کا تعلق عام طور پر بدھ مت (ہن یا بدھ مت) کے تھیرواد اسکول سے ہے۔ ابتداً استوپ صرف مٹی کا نیم مدور ٹیلہ ہوتا تھا جسے انڈا (Anda) بھی کہا جاتا تھا، بعد میں اس کے اوپر پتھر یا اینٹ کا غلاف لگا یا جاتا تھا۔ انڈ کے اوپر ایک بالکونی نما ڈھانچہ ہوتا تھا جسے ہارمک (Harmika) کہا جاتا تھا۔ اس ہارمک سے ایک ستون نکلا ہوا تھا جسے یشتی (Yashti) کہا جاتا تھا جو اکثر چھتری یا چھتا سے گھرا ہوتا تھا۔ سپاٹ زمین جس پر گنبد ہوتا تھا، اسے اکثر دائرہ نما راستے کے ذریعے گھیر دیا جاتا جس میں رے لنگ اور دروازے ہوتے تھے۔ تمام استوپوں میں تبرکات نہیں ہوتے تھے البتہ ان میں بہت سے مخصوص واقعات کی یادگار ہوتی تھی۔ بعض قدیم ترین استوپوں کا تعلق موریاہی عہد (تیسری صدی عیسوی) سے ہے۔ شمال مشرق اور کیرلا کے علاوہ استوپ پورے ملک میں پائے گئے۔ چین مت کے ماننے والے بھی اپنے بزرگوں کی یادگار کے طور پر استوپ تعمیر کرتے تھے۔

Suba The term was used to refer to provinces into which the Mughal Empire was divided. During Akbar's time the empire had 12 *subas*, namely, Kabul, Multan, Lahore, Delhi, Agra, Allahabad, Awadh, Bihar, Bengal, Ajmer, Malwa and Gujarat. This list increased to 15 with the conquests of Berar, Khandesh and Ahmadnagar. Usually the governor of a province under the Mughals was called a *sipahsalar* (military commander). However, titles of *subadar* and *Nazim-i-suba* were also used to describe a provincial governor during this period. A *Subadar* (governor) was the supreme officer of the *suba*.

سوبا یہ شہد ان پراوتوں کا سؤچک ہے جن میں سंपूर्ण मुगल साम्राज्य विभाजित था। अकबर के शासनकाल में साम्राज्य बारह सूबों में बँटा था, जिनके नाम थे— काबुल, मुल्तान, लाहौर, दिल्ली, आगरा, इलाहबाद, अवध, बिहार, बंगाल, अजमेर, मालवा और गुजरात। बरार, खानदेश और अहमदनगर की विजय के बाद यह सूची बढ़कर 15 सूबों की हो गई। मुगलों के शासनकाल में एक सूबे के शासक को आमतौर पर सिपहसालार (सैन्य कमांडर) कहा जाता था। लेकिन इसी काल में सूबे के शासक के लिए सूबादार और 'नजीम-ए सूबा' का प्रयोग भी किया जाता था। सूबादार अपने सूबे का सर्वोच्च अधिकारी होता था।

صوبہ اس اصطلاح سے مراد وہ ریاستیں ہیں جن میں مملکت مغلیہ منقسم تھی۔ اکبر کے دور حکومت میں مملکت بارہ صوبوں یعنی کابل، ملتان، لاہور، دہلی، آگرہ، الہ آباد، اودھ،

بہار، بنگال، اجمیر، مالوہ اور گجرات میں بنی ہوئی تھی۔ بعد میں مزید تین صوبے برار، خاندیش اور احمد نگر کی فتوحات کے بعد صوبوں کی تعداد پندرہ ہوئی۔ بالعموم مثل دور میں صوبے کے گورنر کو سپہ سالار (فوجی کمانڈر) کہا جاتا تھا تاہم اس دور میں صوبے کے انتظامی امور کے گورنر کے لیے صوبہ دار اور ناظم صوبہ کی اصطلاح بھی استعمال کی جاتی تھی۔ صوبہ دار صوبے کا افسر اعلیٰ ہوتا تھا۔

Subsidiary Alliance It refers to a system of political alliance which was devised by Lord Wellesley in 1798 to expand the British empire in India. This system of alliance, entered into by the English East India Company with the Indian rulers, had a number of domineering features. First, the Indian rulers, who accepted this alliance, were forbidden from fighting or keeping any contact with other European or Indian powers without the prior consent of the Company. Second, to maintain internal peace and order the Indian state had to maintain a contingent of British army for which it had to surrender a portion of its territory to the Company or pay an annual amount. Third, the Indian state had to accept the appointment of a British resident in its court who would oversee the affairs of the state and its relation with the Company. In return, the Company assured these states against all internal threats and external invasions. Hyderabad was the first Indian state to have accepted this alliance. For many weaker Indian states the alliance came as a boon. However, on a broader scale it allowed the English East India Company to emerge as the paramount power in India.

سہا ی ک س دھ इस शब्द का तात्पर्य एक ऐसी राजनीतिक संधि से है जो भारत में ब्रिटिश साम्राज्य का विस्तार करने के लिए 1798 में लॉर्ड वेलेज़ली द्वारा अपनाई गई थी। इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी द्वारा भारतीय शासकों के साथ की गई इस संधि की अनेक तानाशाहीपूर्ण शर्तें थीं। पहली, जिन भारतीय शासकों ने इस संधि को स्वीकार किया था, उन्हें कंपनी की पूर्व सहमति के बिना किसी भी अन्य यूरोपीय या भारतीय सत्ता से लड़ने या संपर्क स्थापित करने की अनुमति नहीं होगी। दूसरी, आंतरिक शांति और व्यवस्था बनाए रखने के लिए भारतीय राज्य को ब्रिटिश सेना की एक टुकड़ी रखनी पड़ेगी, जिसके लिए वह राज्य कंपनी को अपने राज्य क्षेत्र का एक हिस्सा सौंपेगा या एक वार्षिक राशि अदा करेगा। तीसरी, भारतीय राज्य को अपने दरबार में एक ब्रिटिश रेज़िडेंट नियुक्त करवाना होगा जो राज्य के मामलों और कंपनी के साथ उसके संबंधों पर नज़र रखेगा। इसके बदले में कंपनी ने इन राज्यों को आंतरिक खतरों तथा बाहरी आक्रमणों से सुरक्षित रखने का आश्वासन दिया। हैदराबाद, यह संधि स्वीकार करने वाला पहला राज्य था। बहुत से कमज़ोर राज्यों के लिए तो यह संधि वरदान सिद्ध हुई लेकिन व्यापक पैमाने पर इसने इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी के लिए भारत में सर्वोपरि सत्ता बनने का द्वार खोल दिया।

ذیلی امدادی معاہدہ اس سے مراد سیاسی معاہدے کا ایک ایسا نظام ہے جسے لارڈ ولیمزلی نے ہندوستان میں برطانوی حکومت کی توسیع کے لیے 1798 میں شروع کیا تھا۔ ہندوستانی حکمرانوں کے ساتھ کیے گئے انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی کے اس معاہدے میں متعدد حکمانہ شرائط شامل تھیں۔ اول، ہندوستانی حکمران جو اس معاہدے کو قبول کر لیتے تھے انہیں کسی یورپی یا ہندوستانی طاقتوں سے کمپنی کی پیشگی منظوری کے بغیر کسی طرح کے معاہدہ یا لڑائی کرنے کی ممانعت تھی۔ دوم، داخلی امن و سکون کو بحال رکھنے اور برطانوی امدادی فوج کے انتظام و انصرام کے لیے ہندوستانی ریاست کو اپنے علاقہ کا ایک حصہ کمپنی کے حوالے کرنا یا سالانہ رقوم ادا کرنا پڑتا تھا۔ سوم، ہندوستانی ریاست کو اپنے دربار میں ایک برطانوی ریزیڈنٹ کی تقرری کو تسلیم کرنا پڑتا تھا جو ریاست کے مسائل اور کمپنی کے ساتھ اس کے تعلقات کی نگرانی کرتا تھا۔ بدلے میں کمپنی ان تمام ریاستوں کو تمام داخلی خطرات اور خارجی حملوں سے حفاظت کی یقین دہانی کراتی تھی۔ حیدرآباد پہلی ہندوستانی ریاست تھی جس نے اس معاہدہ کو قبول کیا۔ بہت سی کمزور ہندوستانی ریاستوں کے لیے یہ معاہدہ رحمت ثابت ہوا۔ تاہم اس معاہدہ سے بڑے پیمانے پر انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی کے لیے ہندوستان میں اقتدار اعلیٰ کے لیے راہ ہموار ہوئی۔

Sufi, Sufism It is an Arabic word which refers to mystics (a person who seeks spiritual union with god) in Islam. The way of striving to achieve the inner unity of soul or mind with the ultimate divine reality or Allah by arousing intuitive and spiritual faculties through prayer, fasting, invoking god's name (*zikr*), dancing to religious music (*sama*) as practiced by the sufis is called 'sufism'. It is often suggested that the term *sufi* has been derived from the word 'suf' which means wool. This derivation is suggested keeping in view the practice among the sufis who wore wollen garments instead of finer cotton or silk clothes as a mark of asceticism and self denial. As a practice sufism lays greater importance to the activities of the inner self than on the observance of outward religiosity. Historically, the development of sufism as a system of thought in Islam found special favour in Persia (modern Iran). Although its beginning is traced to the prophet and his companions.

سُفّی، سُفّیواد یہ ایک عربی لفظ ہے جس کا استعمال اسلام میں رہسویہ کی شخصیت (جو اللہ کے ساتھ آدھیاتیکیک संबंध رکھنا چاہتا ہے) کے لیے کیا جاتا ہے۔ اللہ کے ساتھ آتما یا من کی ایکتہ کو حاصل کرنے کے لیے، دعا، صوم، اللہ کے نام کی تکرار (ذکر)، مذہبی موسیقی (ساما) کی مدد سے اندرونی اور آدھیاتیکیک رُجّوں کو جگانے کا جو طریقہ سُفّیوں کے لیے اپنایا جاتا ہے، اسے 'سُفّیواد' کہا جاتا ہے۔ اکثر یہ کہا جاتا ہے کہ سُفّی لفظ کی उत्पत्ति 'سُفّ' لفظ سے ہوئی ہے، جس کا اর্থ ہے 'ऊन'। سُفّی لوگ سُت یا رेशم سے بنے کپڑوں کی بजाय ऊन से بنے कपड़े

पहनते थे जो उनके आत्मत्याग एवं तपस्या के प्रतीक थे। संभवतः सफ़ (ऊन) के कपड़े पहनने के कारण ही उन्हें सूफ़ी कहा जाता था। सूफ़ीवाद व्यावहारिक रूप में बाहरी धार्मिक आडंबरों की अपेक्षा अंतरात्मा की क्रियाओं को अधिक महत्त्व देता है। ऐतिहासिक दृष्टि से देखा जाए तो इस्लाम की एक विचार प्रणाली के रूप में सूफ़ीवाद के विकास को फ़ारस (आधुनिक ईरान) में अधिक बल मिला। किंतु इसकी उत्पत्ति पैग़म्बर मुहम्मद और उनके साथियों के समय तक खोजी जा सकती है।

صوفی، تصوف صوفی عربی لفظ ہے جس سے مراد اسلام میں عارف باللہ ہے جو روحانی طور پر خدا سے متحد ہونے کی کوشش کرتا ہے۔ عبادت، روزہ، ذکر اور سماع کے اہتمام کے ذریعے وجدانی اور روحانی کیفیت کو مضبوط کر کے دل یا دماغ کو حقیقتِ مطبق یا خود کو اللہ سے جوڑنے کے لیے جو مجاہدہ کیا جاتا ہے اسے تصوف کہتے ہیں۔ عام طور پر خیال کیا جاتا ہے کہ اصطلاح صوفی 'صوف' سے مشتق ہے جس کے معنی اون ہے۔ اس اشتقاق کو صوفیاء کے لباس کے مد نظر قبول کیا گیا ہے چونکہ صوفیا اپنی زاہدانہ زندگی اور بے نیازی کے پیش نظر عمرہ قسم کے سوتی یا ریشمی کپڑوں کے بجائے اونٹنی کپڑے پہنتے تھے۔ تصوف میں مذہبی احکام کی ظاہری شکل سے زیادہ باطنی عمل پر زور دیا جاتا ہے۔ تاریخی لحاظ سے اسلام میں تصوف کو ایک نظام فکر کی حیثیت سے ترقی کے لیے فارس (موجودہ ایران) زیادہ سازگار ثابت ہوا۔ تاہم اس کی شروعات پیغمبرؐ اور صحابہ کے زمانے سے ہی ملتی ہے۔

Sulh-i kul The expression literally means 'absolute peace' or 'universal peace'. The ideal of *sulh-i-kul* originated during the reign of the mughal emperor Akbar. Abul Fazl, the author of *Ain-i-Akbari*, described it as the cornerstone of enlightened rule. According to it all religions and schools of thought had freedom of expression but on the condition that they would not fight amongst themselves or undermine the authority of the state. Akbar tried to implement this ideal by abolishing tax on pilgrimage, *jizya*, offering grants for building and maintenance of places of worship, and giving positions and awards to the officers of the state purely on the basis of their service and loyalty to the king and not on the basis of their religious affiliations.

سولہ-ع-کول اس अभिव्यक्ति का शाब्दिक अर्थ है, 'परम शांति' यानी 'सार्वभौम शांति'। 'सुलह-ए-कुल' का आदर्श मुगल बादशाह अकबर के शासनकाल में उद्भूत हुआ था। *आइन-ए-अकबरी* के लेखक अबुल फज़ल ने इसे प्रबुद्ध शासन की आधारशिला माना था। इस सिद्धांत के अनुसार, सभी धर्मों और विचारधाराओं में अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता रही है, लेकिन इस शर्त के साथ कि वे आपस में लड़ेंगे नहीं और राज्य की सत्ता को कमतर नहीं मानेंगे। इस आदर्श को कार्यान्वित करने के लिए अकबर ने तीर्थयात्रा पर लगने वाले कर और जज़िया को हटा दिया, पूजास्थलों के निर्माण और रख-रखाव के लिए अनुदान दिए और राज्य के अधिकारियों को प्रतिष्ठा और पुरस्कार विशुद्ध रूप से उनकी सेवाओं तथा बादशाह के प्रति उनकी वफ़ादारी के आधार पर ही दिए, न कि उनके मज़हब के आधार पर।

صلح کل اس اصطلاح کا لغوی مفہوم ”مطلق امن“ یا ”آفاقی امن“ ہے۔ نظریہ صلح کل کی شروعات مغل شہنشاہ اکبر کے دور میں ہوئی تھی۔ ابوالفضل مصنف آئین اکبری نے اسے روشن خیال حکومت کے لیے سنگ بنیاد قرار دیا ہے۔ اس کے تحت تمام مذاہب اور مکتبہ ہائے فکر کو اظہار رائے کی آزادی اس شرط کے ساتھ تھی کہ وہ آپس میں جھگڑے یا ریاست کے اختیارات کے لیے خطرہ پیدا نہ کریں۔ اکبر نے اس نظریہ کو عملی جامہ پہنانے کے لیے مقامات مقدسہ کی زیارت سے محصول اور جزیہ کو ختم کیا، عبادت گاہوں کی تعمیر و مرمت کی اجازت دی، ریاست کے کارندوں کو مذہب سے وابستگی کی بنیاد پر نہیں بلکہ محض خدمات اور بادشاہ کے تئیں وفاداری کی بنیاد پر عہدے اور انعامات عطا کیے۔

Sumptuary laws These laws refer to those decrees which defined what could be worn and by whom in early modern Europe. At a time when its society was divided into traditional orders (or estates), these laws emphasised the distinctions between those who were above and those who were below. For example, a law issued in Germany in 18th century prevented maidservants of Brunswick from wearing silk clothes, gold or silver ornaments and shoes. Similar laws had been passed earlier in France and England regulating the dress and food expenditures of different social orders. Though there were no formal sumptuary laws in India as in Europe, there were many places in the country where distinguishing social codes of food and dress existed during this time. The sumptuary laws lost their significance beginning with the 20th century due to rapid industrialization and modernisation.

سامنچواری کانون इन कानूनों का तात्पर्य ऐसे निर्णयों से है जिनके अंतर्गत आधुनिक यूरोप के प्रारंभिक वर्षों में यह बताया गया था कि कौन सा वर्ग क्या पहनेगा। ऐसे समय में, जबकि समाज परंपरागत व्यवस्थाओं (एस्टेटों) में बाँटा हुआ था, इन कानूनों ने कौन ऊँचा है और कौन नीचा इस अंतर पर बहुत बल दिया। उदाहरण के लिए, 18वीं शताब्दी में जर्मनी में जारी किए गए एक कानून ने ब्रुन्स्विक की नौकरानियों को रेशमी वस्त्र, सोने-चाँदी के गहने और जूते पहनने से मना कर दिया। इससे पहले फ्रांस और इंग्लैंड में भी ऐसे ही कानून पास किए गए थे जिनके द्वारा भिन्न-भिन्न सामाजिक वर्गों के वस्त्र तथा भोजन संबंधी व्यय को विनियमित किया गया था। हालाँकि भारत में यूरोप की तरह औपचारिक रूप से कोई इस तरह का कानून नहीं था, फिर भी देश में कई ऐसे स्थान थे, जहाँ उस समय वस्त्र और भोजन के संबंध में अलग-अलग सामाजिक नियम थे। किंतु 20वीं शताब्दी में औद्योगीकरण और आधुनिकीकरण की तेज रफ्तार के कारण इन कानूनों ने अपना महत्त्व खो दिया।

مصارفی قوانین ان قوانین سے مراد وہ احکام ہیں جو جدید یورپ کے ابتدائی دور میں اس کی وضاحت کرتے تھے کہ کس کی کیا پوشاک ہوگی۔ اس وقت جب کہ یورپ کا سماج روایتی طبقوں میں منقسم تھا تو انہیں لوگوں کے مابین امتیاز پر زور دیتے تھے کہ کون اعلیٰ اور کون ادنیٰ ہے۔ مثال کے طور پر 18ویں صدی میں جرمنی میں برنسوک کی خادماؤں کو ریشم کے کپڑے، سونے یا چاندی کے زیورات اور جوتے پہننے سے روکنے کے لیے ایک قانون جاری کیا گیا تھا۔ اس سے قبل فرانس اور انگلینڈ میں بھی مختلف سماجی طبقوں کی طرف سے لباس اور خوردنی اشیاء پر ہونے والے اخراجات میں ضابطگی لانے کے لیے اس طرح کے قوانین جاری کیے گئے تھے۔ گرچہ یورپ کی طرح ہندوستان میں اس قسم کے رسمی قوانین نہیں تھے تاہم اس وقت ملک کے مختلف مقامات میں کھانے پینے اور لباس سے متعلق سماجی امتیاز پر مبنی ضابطے تھے۔ 20ویں صدی میں صنعت کاری اور جدید کاری میں تیزی کی وجہ سے مصارفی قوانین کی اہمیت ختم ہو گئی۔

It

Ta'alluqdar Literal meaning of ta'alluqa is connection. Ta'aluqdar means possessor of ta'alluqa. The term ta'alluqdar came into existence in the second half of the seventeenth century. They were the small *zamindars*. They also enjoyed rights to collect revenue from other *zamindars* and to deposit in the government. This traditional right they enjoyed till 1856. Since they did not have any written document, Lord Dalhousie when annexed Awadh in 1856, retrenched their ta'alluqdari right. It caused indignation in the ta'alluqdari, consequently, this led them to join the revolt of 1857.

ताल्लुकदार ताल्लुक का शाब्दिक अर्थ 'संबंध' है। ताल्लुकदार का अर्थ है ताल्लुक रखने वाला। यह शब्द सत्रहवीं सदी के उत्तरार्ध में अस्तित्व में आया। वे छोटे जमींदार थे। उन्हें अन्य जमींदारों से राजस्व इकट्ठा करने और सरकार में जमा कराने का अधिकार भी था। उनके पास यह परंपरागत अधिकार 1856 तक रहा। चूंकि उनके पास कोई लिखित दस्तावेज़ नहीं था, इसलिए लॉर्ड डलहौजी ने 1856 में जब अवध को अपने शासन में मिला लिया तो उनके ताल्लुकदारी के अधिकार को भी समाप्त कर दिया। इससे ताल्लुकदारों में रोष उत्पन्न हो गया, जिसके परिणामस्वरूप वे 1857 के विद्रोह में शामिल हो गए।

تعلق دار تعلق کا لفظی معنی رابطہ ہے۔ تعلق دار کا مطلب ہے رابطہ قائم کرنے والا۔ تعلق دار کی اصطلاح سترہویں صدی کے نصف ثانی میں وجود میں آئی۔ یہ چھوٹے زمین دار تھے۔ انھیں دوسرے زمین داروں سے مال گزاری وصول کرنے اور اسے حکومت کے پاس جمع کرنے کا حق حاصل تھا۔ یہ روایتی حق ان کے پاس 1856 تک تھا۔ چون کہ ان کے پاس کوئی تحریری دستاویز نہیں تھا اس لیے لارڈ ڈلہوزی نے جب 1856 میں اودھ کو اپنی حکومت میں شامل کر لیا تو تعلق داری حق کو ختم کر دیا۔ یہ تعلق داروں کی برہمی کا سبب بنا جس کے نتیجے میں وہ 1857 کی بغاوت میں شریک ہو گئے۔

Taille It was a direct tax levied on the peasants in pre-revolutionary France. It was a variant of the 'tallege', which was imposed by estate owners on their unfree tenants in medieval Europe. During the Hundred years war between France and England in the 14th century this tax had been greatly extended to meet the country's war expenses. However, since the tax was taken to be the monetary equivalent of feudal service which the peasants were supposed to render, the nobles and the clergy were exempted from paying it. This caused great resentment among the members of the Third Estate leading to its abolition during the French revolution.

टाइल यह क्रांति पूर्व फ्रांस में किसानों पर लगाया जाने वाला एक प्रत्यक्ष कर था। यह 'टालेज' का ही एक अन्य रूप था जो मध्यकालीन यूरोप में भूसंपदा मालिकों द्वारा अपने अमुक्त काश्तकारों पर लगाया जाता था। 14वीं शताब्दी में फ्रांस और इंग्लैंड के बीच हुए सौ वर्षीय युद्ध के दौरान, फ्रांस ने अपने युद्ध के खर्चों को पूरा करने के लिए इसे बहुत अधिक बढ़ा दिया था। किंतु यह कर किसानों से अपेक्षित सामंती सेवाओं के मौद्रिक समकक्ष के रूप में वसूल किया जाता था, इसलिए कुलीन तथा पादरी वर्ग को इस कर से मुक्त रखा गया था। इस वजह से फ्रांस में तीसरे वर्ग (थर्ड एस्टेट) के सदस्यों में भारी रोष उत्पन्न हो गया था, जिसके कारण फ्रांस की क्रांति के दौरान इस कर को हटा दिया गया।

ٹائل یہ انقلاب فرانس سے پہلے کسانوں سے لیا جانے والا براہ راست محصول تھا۔ یہ ٹاليج (Tallege) سے مختلف تھا جو عہد وسطیٰ میں یورپ میں مالکان زمین اپنے غیر آزاد لگان داروں پر عائد کرتے تھے۔ چودھویں صدی میں فرانس اور انگلینڈ کے مابین ہونے والی صد سالہ جنگ کے دوران جنگی اخراجات کو پورا کرنے کے لیے فرانس نے اسے بہت زیادہ بڑھا دیا تھا۔ تاہم محصول جو کسانوں سے جاگیر دارانہ خدمات کے برابر نقد کی صورت میں لیا جاتا تھا، امرا اور پادری اس کی ادائیگی سے مستثنیٰ کر دیے گئے تھے۔ اس سے تیسرے طبقے کے اراکین میں زبردست غم و غصہ پیدا ہوا جس کی وجہ سے انقلاب فرانس کے دوران اس محصول کو ختم کر دیا گیا۔

Tainat-i Rakab The expression refers to nobles who were usually stationed at the court to guard the emperor and his household under the Mughals. These nobles were duty bound to appear before the emperor twice daily (in the morning and evening) to express their submission in the *Diwan-i-Am* (hall of public audience). As a reserve force they could also be deputed to a province or military campaign.

تینات-اے-رکاب यह शब्द उन अमीरों का द्योतक था जो मुगलों के शासन में बादशाह और उसके परिवार की रक्षा करने के लिए अकसर मुगल दरबार में तैनात किए जाते थे। इन अमीरों को रोजाना दो बार (सुबह और शाम) अपनी वफादारी दर्शाने के लिए दीवान-ए-आम में पेश होना पड़ता था। एक आरक्षित बल के रूप में उन्हें किसी सूबे या सैन्य अभियान के लिए भी प्रतिनियुक्त किया जा सकता था।

تعینات رکاب اس کا تعلق ان امرا سے ہے جنہیں مغلوں کے ماتحت اہل خانہ کی حفاظت کے لیے دربار میں تعینات کیا جاتا تھا۔ ان امرا کو روزانہ دو مرتبہ (صبح و شام) دیوان عام میں اپنی وفاداری کے اظہار کے لیے بادشاہ کے سامنے حاضر ہونا پڑتا تھا۔ محفوظ فوج کے طور پر انہیں کسی صوبہ یا فوجی مہم پر روانہ بھی کیا جاسکتا تھا۔

Tamil The term refers to people who inhabited the peninsular parts of India divided into the Chera, Chola and Pandya kingdoms since ancient times and their language and culture. The earliest surviving writings in Tamil, a language of the Dravidian family, are available at present in the collections which are referred to as

Sangam literature. These are dated between the fifth century BCE and the fifth century CE. (See also, SANGAM)

تامل यह शब्द उन लोगों और उनकी भाषा तथा संस्कृति का सूचक है जो प्राचीन काल से चेर, चोल और पांड्य राज्यों में विभाजित भारत के प्रायद्वीपीय भागों में बसे हुए थे। तमिल एक द्रविड़ परिवार की भाषा है और इसकी प्राचीनतम रचनाएँ इस समय संगम साहित्य संकलन के रूप में उपलब्ध हैं। ये रचनाएँ पाँचवीं शताब्दी ई.पू. से ईसा की पाँचवीं शताब्दी के बीच की हैं। (संगम भी देखें)

तमल اس اصطلاح کا اطلاق ہندوستان کے جزیرہ نما میں آباد لوگوں اور ان کی زبان و تہذیب پر ہوتا ہے جو کہ قدیم زمانے سے ہی چیرا، چولا اور پانڈیا سلطنتوں میں بٹے ہوئے تھے۔ تامل دراوڑی خاندان کی زبان ہے اور اس کا قدیم ترین تحریری مجموعہ آج بھی دستیاب ہے جو سنگم ادب کے نام سے جانا جاتا ہے۔ یہ تحریریں پانچویں صدی قبل مسیح اور پانچویں صدی عیسوی کے درمیان کی ہیں۔ (مزید دیکھیں سنگم ادب)

Tanzim An Arabic word meaning 'organisation' refers to the political movement started during the colonial period (20th century) to unite Indian Muslims.

تَنْجِیم اعرابی भाषा के इस शब्द का तात्पर्य उस राजनीतिक आंदोलन से है जो भारतीय मुसलमानों को एकजुट करने के लिए औपनिवेशिक काल (20वीं शताब्दी) में शुरू हुआ था।

تنظیم یہ عربی لفظ ہے جس کے معنی منظم کرنا ہے۔ اس سے مراد ایک سیاسی تحریک ہے جس کا آغاز نوآبادیاتی دور (20ویں صدی) میں ہندوستانی مسلمانوں کو متحد کرنے کے لیے کیا گیا تھا۔

Tarikh, Tawarikh These are Arabic terms which stand for 'history' or 'histories'. The collections of *Hadis* (*Hadith*) are said to be the earliest such history (*Tarikh*). Subsequently, chronological accounts of rulers, states, regions etc. also came to be included in the *Tarikh*. Under the Delhi Sultans the writers of *Tawarikh* were learned men and lived in cities. They also held positions as secretaries, administrators, poets and courtiers. Their main job was to recount events and advise the ruler on matters of governance emphasising the importance of 'just' rule. The *Tawarikh* that were written during this period are in Persian.

تاریخ، تھاریخ ये अरबी भाषा के शब्द हैं जिनका प्रयोग इतिहास अथवा इतिहासों के लिए किया जाता है। हदीस का संग्रह तारीख या इतिहास का प्राचीनतम उदाहरण माना जाता है। आगे चलकर, शासकों, राज्यों, क्षेत्रों आदि के कालक्रमिक विवरणों को भी तारीख में शामिल किया जाने लगा। दिल्ली के सुलतानों के शासनकाल में, तवारीख के लेखक विद्वान लोग थे जो शहरों में रहते थे। वे सचिव, प्रशासक, कवि और दरबारियों के रूप में भी कार्य करते थे। उनका मुख्य काम घटनाओं का ब्योरा देना और न्यायपूर्ण शासन के महत्त्व पर बल देते हुए, शासक को शासन संबंधी मामलों में सलाह देना था। इस काल के दौरान तवारीख फ़ारसी भाषा में लिखे गए थे।

تاریخ، تھاریخ یہ عربی اصطلاحات ہیں جن کا مطلب ہسٹری ہے۔ احادیث کے مجموعوں کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ یہ تاریخ کی اوّلین مثال ہیں۔ بعد میں حکمرانوں، ریاستوں اور علاقوں وغیرہ کی ترتیب وار تفصیلات کو بھی تاریخ میں شامل کر لیا گیا۔ دہلی کے حکمرانوں کے ماتحت بہت سے تاریخ نویس اہل علم تھے اور شہروں میں رہتے تھے۔ وہ متمدن (سکریٹری) منتظمین، شعرا اور درباریوں کے عہدے پر بھی فائز تھے۔ واقعات کو نقل کرنا اور حکومت سے متعلق امور میں منصفانہ حکومت کی اہمیت پر زور دیتے ہوئے حکمرانوں کو مشورہ دینا ان کا خاص کام تھا۔ اس دور میں جو تواریخ لکھی گئیں وہ فارسی میں ہیں۔

Tazkiras This is a Persian term which stands for biographical accounts of saints. The Sufis used this genre to memorialise their saints and establish the precedence of their own order. The fourteenth-century *Siyar-ul-Auliya* of Mir Khwurd Kirmani was the first sufi *tazkira* written in India. It dealt mainly with the Chishti saints.

تذکیرا यह एक फ़ारसी शब्द है जिसका प्रयोग संतों के जीवन विवरण के लिए किया जाता है। सूफ़ियों ने इस विधा का प्रयोग अपने संतों की याद बनाए रखने और अपने सिलसिले की प्राथमिकता स्थापित करने के लिए किया था। मीर खुर्द किरमानी का चौदहवीं शताब्दी का सियर-उल-औलिया भारत में लिखा गया सबसे पहला सूफ़ी तज़क़िरा था। इसमें मुख्य रूप से चिश्ती संतों के जीवन का विवरण दिया गया था।

تذکرہ یہ عربی اصطلاح ہے جس کا مطلب صوفیوں کی سوانح ہے۔ صوفیا اسے اپنے بزرگوں کو یاد اور اپنے سلسلے کو قائم رکھنے کے لیے استعمال کرتے تھے۔ چودھویں صدی میں میر خرد کرمانی کی لکھی ہوئی سیرالاولیا پہلا صوفی تذکرہ ہے جو ہندوستان میں لکھا گیا۔ اس میں خاص طور پر چشتی بزرگوں کا ذکر ہے۔

Thera, Theri These are Pali terms used to respectively refer to the monks and nuns of the theravada/theravadin or the orthodox (Hinayana) school of Buddhism. (See also, HINAYANA)

थेर, थेरी ये पाली भाषा के शब्द हैं, जिनका प्रयोग क्रमशः बौद्ध धर्म के थेरवादी (हीनयान) शाखा के भिक्षुओं तथा भिक्षुणियों के लिए किया जाता है। (हीनयान भी देखें)

تھیر، تھیری یہ پالی اصطلاحات ہیں جن سے مراد علی الترتیب تھیرواد/تھیروادن یا بدھ مت کے راسخ الاعتقاد مکتبہ فکر (ہنایان) کے بھکشو اور بھکشنی ہیں۔ (مزید دیکھیں: ہنایان)

Theragatha, Therigatha These refer to songs of Buddhist monks and nuns which are found in the *Khuddakanikaya* of the *Suttapitaka* compiled in c. first century BCE. In the *Theragatha* verses attributed to about 264 monks such as Sariputta and Maudgalyayana are found recounting their experiences of attaining

liberation. Similarly, in *Therigatha* about seventy songs composed by Buddhist nuns such as Ambapali and Punna are found which describe their social and spiritual experiences. (See also, THERI; THERA)

थेरागाथा, थेरीगाथा बौद्ध भिक्षुओं के उन गीतों को थेरागाथा और भिक्षुणियों के गीतों को थेरीगाथा कहा जाता है जो प्रथम शताब्दी ई.पू. में संकलित सुत्तपिटक के खुदक निकाय में पाए जाते हैं। थेरागाथा पद्यों में सारिपुत्त और मौद्गल्ल्यान जैसे लगभग 264 भिक्षुओं ने निर्वाण प्राप्ति से संबंधित अपने अनुभवों का विवरण दिया है। इसी प्रकार, थेरीगाथा में अम्बपाली और पुन्ना जैसी बौद्ध भिक्षुणियों द्वारा रचित लगभग 70 गीतों में उनके सामाजिक तथा आध्यात्मिक अनुभवों का वर्णन है। (थेरी, थेर भी देखें)।

तहिरगाथा, तहिरगी गाथा ان سے مراد بدھ مت کے بھکشوؤں اور بھکشنیوں کی مناجات ہیں جو پہلی صدی قبل مسیح میں تدوین شدہ ست پنک کی کھدکانیکی میں ملتی ہیں۔ تھیرگا تھا میں ساری پت اور مودگیان جیسے 264 بھکشوؤں نے حصول نجات (نروان) سے متعلق اپنے تجربات کو بیان کیا ہے۔ اسی طرح تھیری گا تھا میں امبیالی اور پین جیسے بدھ بھکشنیوں کی تقریباً ستر مناجات ملتی ہیں جو ان کے سماجی اور روحانی تجربات کو بیان کرتی ہیں۔ (مزید دیکھیں تھیری، تھیرا)

Third Estate The term refers to one of the three classes (estates) into which members of the French society were divided around the time the revolution took place. Whereas the First and the second Estates were respectively consisted of the clergy and the nobility, the third estate included everyone else. It comprised more than 96 percent of the French population. However, the third estate itself had three layers, the upper layer, known as the bourgeoisie was consisted of the professional class (lawyers, doctors, merchants etc.). The second layer was consisted of skilled craftsmen and wage earners and the third layer was consisted of the peasants. There were strong reasons for the members of all these three layers to feel disgruntled about the prevailing conditions in France. Thus, they became a major force behind the outbreak of the French Revolution in 1789.

तीसरा वर्ग (थर्ड एस्टेट) यह शब्द उन तीन वर्गों में से एक वर्ग का सूचक है, जिनमें फ्रांसीसी क्रांति के समय फ्रांसीसी समाज बाँटा हुआ था। पहला और दूसरा वर्ग क्रमशः पादरियों और अमीर लोगों का था और तीसरे वर्ग में बाकी सभी लोग आते थे। तीसरे वर्ग में फ्रांस की संपूर्ण आबादी के 96 प्रतिशत से भी अधिक लोग थे। किंतु इस तीसरे वर्ग के भी तीन स्तर थे। पहले स्तर को बुर्जुआ कहा जाता था, जिसमें पेशेवर लोग, जैसे कि वकील, डाक्टर, व्यापारी आदि शामिल थे। दूसरे स्तर में कुशल शिल्पी और वेतन भोगी लोग थे और तीसरा स्तर किसानों का था। ऐसे अनेक प्रबल कारण थे जिनके लिए इन तीनों स्तरों के सदस्य फ्रांस में विद्यमान तत्कालीन परिस्थितियों के बारे में अपने आप को असंतुष्ट महसूस करते थे। इसीलिए वे 1789 में फ्रांसीसी क्रांति के प्रादुर्भाव के पीछे प्रमुख बल बने।

तीसरा درجہ اس سے ان تین درجات میں وہ درجہ مراد ہے جن میں فرانسیسی سماج کے اراکین انقلاب کے وقت بٹے ہوئے تھے۔ پہلا اور دوسرا درجہ علی الترتیب پادری اور امرا پر مشتمل تھا جب کہ تیسرے درجے میں بقیہ تمام لوگ شامل تھے۔ تیسرے درجہ میں فرانس کی 96 فی صد سے بھی زیادہ آبادی شامل تھی۔ تاہم تیسرے درجے میں بھی تین زمرے تھے۔ ان میں اعلیٰ درجے کے لوگ بورژواز کے طور پر جانے جاتے تھے، جو پیشہ ور طبقے (وکلاء، اطباء، تجار وغیرہ) پر مشتمل تھا۔ دوسرا درجہ ماہر کاری گروں اور مزدوروں پر اور تیسرا درجہ کسانوں پر مشتمل تھا۔ یہ تینوں زمرے اس عہد کے فرانس کی صورت حال سے غیر مطمئن ہونے میں حق بہ جانب تھے۔ اس لیے 1789 میں انقلاب فرانس کو برپا کرنے میں وہ بہت بڑی طاقت بن گئے۔

Third World The expression refers to the countries from Asia, Africa and Latin America which gained independence from colonial domination after 1945, and preferred not to get openly aligned with either of the two military blocks throughout the cold war period. In this sense, these countries became a category (non-aligned) of their own in the bi-polar politics of the world. The expression also came to form a part of the United Nation's classification according to which the economically developed (industrialised and capitalist) and politically democratic countries of the West came to be referred to as the First World whereas the economically developed (industrialized and communist) countries of the East were referred to as the Second World with the remaining countries coming within the bracket of Third World. Third World, thus, came to comprise a disparate group of countries many of which were quite wealthy in terms of their economic resources, some getting increasingly industrialised, some democratic and some autocratic in their political orientation while some were extremely poor. However, as these countries tried to develop themselves economically through mutual cooperation (South-South) and also by way of drawing support from either of the super powers or through emerging global political frameworks like the North-South dialogue (between the developed and the developing countries), they also came to be referred to as 'developing countries'. (See also, COLD WAR; NON-ALIGNMENT)

تیسری دنیویا اس अभिव्यक्ति का प्रयोग एशिया, अफ्रीका और लैटिन अमेरिका के उन देशों के लिए किया जाता है, जिन्होंने 1945 के बाद औपनिवेशिक प्रभुत्व से स्वतंत्रता प्राप्त की थी और शीतयुद्ध काल के दौरान दोनों सैन्य गुटों में से किसी एक के भी साथ खुले तौर पर अपना गठबंधन स्थापित करना पसंद नहीं किया था। इस प्रकार इन देशों ने विश्व की द्विध्रुवीय

राजनीति में अपनी एक अलग श्रेणी (गुट-निरपेक्ष) बना ली थी। ये गुट-निरपेक्ष देश संयुक्त राष्ट्र के उस वर्गीकरण का भी एक हिस्सा बन गए, जिसके अनुसार आर्थिक दृष्टि से विकसित (औद्योगिकृत तथा पूँजीवादी) और राजनीतिक दृष्टि से लोकतंत्रीय पश्चिमी देशों को पहली दुनिया, जबकि आर्थिक दृष्टि से विकसित (औद्योगिकृत तथा साम्यवादी) पूर्वी देशों को दूसरी दुनिया कहा जाता था। बाकी बचे हुए देश तीसरी दुनिया की श्रेणी में आते थे। इस प्रकार, तीसरी दुनिया भिन्न-भिन्न किस्म के देशों का एक समूह थी, जिसमें शामिल बहुत से देश आर्थिक संसाधनों की दृष्टि से काफ़ी संपन्न थे, कुछ अधिकाधिक औद्योगिकृत हो रहे थे, इनमें से कुछ देश राजनीतिक दृष्टि से लोकतंत्रीय और कुछ एकतंत्रीय थे; जबकि उनमें से कुछ एकदम गरीब देश थे। चूँकि, ये देश पारस्परिक सहयोग (दक्षिण-दक्षिण) के ज़रिए और किसी भी एक महाशक्ति से सहायता प्राप्त करके अथवा उत्तर-दक्षिण संवाद (विकसित और विकासशील देशों के बीच) जैसे उभरते हुए भूमंडलीय राजनीतिक संगठनों के माध्यम से अपने आपको विकसित करने के लिए प्रयत्नशील हैं, इसलिए इन देशों को 'विकासशील देश' भी कहा जाता है। (शीतयुद्ध, गुट-निरपेक्षता भी देखें)

तिरि दुनिया اس سے مراد ایشیا، افریقہ اور لاطینی امریکہ کے وہ ممالک ہیں جنہوں نے 1945 کے بعد استعماری تسلط سے آزادی حاصل کی اور پوری سرحدوں کے دوران دو فوجی بلاکوں میں سے کسی سے بھی وابستہ ہونا پسند نہیں کیا۔ اس لحاظ سے دنیا کی دو قطبی ریاستوں میں یہ ممالک اپنے آپ میں ایک الگ (غیر وابستہ) زمرہ بن گئے۔ تیسری دنیا کہے جانے والے یہ غیر وابستہ ممالک بھی متحدہ ریاستوں کی درجہ بندی کا ایک جز بن گئے جس کے مطابق مغرب کے اقتصادی طور پر ترقی یافتہ (صنعت کار اور سرمایہ دار) اور سیاسی لحاظ سے جمہوری ممالک کو پہلی دنیا کے طور پر بیان کیا گیا، جب کہ مشرق کے اقتصادی طور پر ترقی یافتہ (صنعت کار اور اشتیائیت پسند) ممالک کو دوسری دنیا اور بقیہ ممالک کو تیسری دنیا کے طور پر بیان کیا گیا۔ یہاں تک کہ تیسری دنیا میں مختلف ممالک شامل ہو گئے، جن میں بہت سے ممالک اپنے معاشی وسائل کے لحاظ سے کافی مال دار ہیں، بعض ممالک تیزی سے صنعت قائم کر رہے ہیں، بعض جمہوری اور چند اپنی سیاسی نوعیت کے لحاظ سے استبدادی ہیں، جب کہ کچھ ممالک نہایت ہی غریب ہیں۔ تاہم یہ ممالک باہمی تعاون (جنوب-جنوب) اور اعلیٰ طاقت ور ممالک یا ابھرتے ہوئے عالمی سیاسی طاقتوں کے مثلاً شمال-جنوب مکالمہ (ترقی یافتہ اور ترقی پذیر ممالک کے درمیان) سے مدد حاصل کر کے خود کو اقتصادی طور پر ترقی دینے کے لیے جدوجہد کر رہے ہیں۔ ان ممالک کو ترقی پذیر ممالک کے طور پر بھی بیان کیا جاتا ہے۔ (مزید دیکھیں سرد جنگ، ناواہنگی)

Three-field System The expression refers to an innovative method of land use that was introduced in Europe in the Middle Ages (11th century). The first innovation was to switch over from an earlier practice of cultivating one part of the field and leaving the other fallow every year (the two field system) to a system in which one third of the land was left uncultivated every

year while cultivating the other two parts with different crops (the three field system). Thus, the second innovation in the system was the planting of a new crop, which could be oats, barley and legumes. The fields were then rotated in a shifting pattern of cropping every year over a three-year cycle. This allowed the soil to recover fertility while raising production at the same time. On the whole, the system not only marked advancement in the agricultural practices but also contributed to greater food availability.

तीन खेतों वाली प्रणाली यह अभिव्यक्ति खेतों की ज़मीन के इस्तेमाल के एक नए तरीके की सूचक है जो यूरोप में मध्ययुग (11वीं शताब्दी) में शुरू की गई थी। इस तरीके की एक नई बात यह थी कि इसके अंतर्गत समूची ज़मीन को तीन हिस्सों में बाँट दिया जाता था, जिनमें से हर साल एक हिस्से को परती छोड़ दिया जाता था और दो हिस्सों में अलग-अलग किस्म की फसलें बोई जाती थीं, जबकि इससे पहले के तरीके में समूची ज़मीन को दो हिस्सों में बाँटा जाता था जिसमें हर साल एक हिस्सा बोया जाता था और दूसरा परती छोड़ा जाता था। नए तरीके की एक दूसरी नई बात यह थी कि हर साल नई फसल बोई जाती थी जो जई, जौ और फलियाँ हो सकती थीं। इस प्रकार तीन साल तक हर हिस्से में बदल-बदल कर फसलें बोई जाती थीं, जिसके फलस्वरूप ज़मीन का उपजाऊपन बना रहता था और साथ ही उत्पादन में भी वृद्धि होती थी। संक्षेप में इस प्रणाली से कृषि-कार्य में तो उल्लेखनीय प्रगति हुई ही, साथ ही खाद्य उपलब्धता बढ़ाने में भी सहायता मिली।

तीन कھیٹوں والا نظام اس سے مراد زمین کو استعمال کرنے کا ایک اختراعی طریقہ ہے جو عہد وسطی (گیارہویں صدی) میں یورپ میں متعارف ہوا۔ اس نظام کی پہلی خصوصیت یہ تھی کہ پوری زمین کو تین حصوں میں تقسیم کر دیا جاتا تھا اور ہر سال ایک حصے کو غیر مزدور چھوڑ دیا جاتا تھا اور باقی دو حصوں پر الگ الگ قسم کی فصلیں لگائی جاتی تھیں جب کہ اس سے پہلے کے نظام (دو کھیٹوں والے نظام) میں پوری زمین کو صرف دو حصوں میں تقسیم کیا جاتا تھا جس میں سے ہر سال ایک حصہ پر کھیٹی کی جاتی تھی اور دوسرے کو غیر مزدور (پررتی) چھوڑ دیا جاتا تھا۔ تین کھیٹوں والے نظام کی ایک دوسری خصوصیت یہ تھی کہ ہر سال جدید فصلوں مثلاً جئی، جو اور پھلی وغیرہ کی کھیٹی کی جاتی تھی۔ اس طرح اس طریقہ زراعت میں تین سال تک ہر سال باری باری سے کھیٹوں میں کھیٹیاں ہوتی تھیں۔ اس سے بیک وقت پیداوار بھی ہوتی تھی اور زمین دوبارہ زرخیز ہو جاتی تھی۔ بحیثیت مجموعی اس طریقہ زراعت سے نہ صرف طریقہ کاشت کاری میں ترقی ہوئی بلکہ غذائی دست یابی میں بھی قابل قدر اضافہ ہوا۔

Tipitaka, Tripitaka This is a Pali term, which literally means 'three baskets'. The term is used to refer to the three early Buddhist canonical texts that go by the names of the *Sutta Pitaka*, the *Vinaya Pitaka*, and the *Abhidhamma Pitaka*. So far as the contents of these *pitakas* are concerned, the *Vinaya Pitaka* encompasses

ترکولرل یہ سنت کوی ترولوور کی طرف منسوب مشہور مثل ادب ہے۔ شاید اسے چھٹی صدی عیسوی میں مرتب کیا گیا تھا جس میں 1300 سے زیادہ کورل (اشعار) ہیں۔ یہ اشعار اپنے پیغام کے لحاظ سے آفاقی ہیں اور پاکیزہ زندگی کی طرف رہنمائی کرتے ہیں۔

Tithe The term refers to a tax that was paid by the peasants for the maintenance of the church and the clergy in Europe at the rate of one tenth of their produce from land over the course of a year. The antecedent of this tax goes back to a similar practice known to the ancient Zews. Tithes had become fairly common in Europe by the 6th century CE and compulsory in England from the 10th century onwards, which were ultimately abolished there in the first half of the 20th century. The payment of tithe had proved to be a major cause of discontent among the members of the Third Estate on the eve of the French revolution. (See also, THIRD ESTATE)

टाइड यह एक तरह का कर होता था जो यूरोप में किसानों द्वारा चर्च और पादरी वर्ग के भरणपोषण के लिए दिया जाता था। इसकी दर वर्षभर में ज़मीन की उपज से होने वाली आय के 10 प्रतिशत के बराबर होती थी। प्राचीन यहूदियों में भी इसी प्रकार का कर वसूल करने का रिवाज था। ईसा की छठी शताब्दी आते-आते, यूरोप में यह कर आम हो गया था और 10वीं शताब्दी से यह इंग्लैंड में अनिवार्य बना दिया गया था। अंततोगत्वा 20वीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध में इसे खत्म कर दिया गया। फ्रांसीसी क्रांति से ठीक पहले इस कर का भुगतान ही तीसरे वर्ग के सदस्यों में असंतोष का प्रमुख कारण बना। (थर्ड एस्टेट भी देखें)

ٹائید (دسواں حصہ) اس اصطلاح سے مراد وہ محصول ہے جو یورپ میں چرچ کے انتظام اور پادریوں کے اخراجات کے لیے کسانوں سے سال میں زمین پیداوار پر دسواں حصہ لیا جاتا تھا۔ اس قسم کے محصول کی روایت ماضی میں بھی تھی جو کہ قدیم یہودیوں سے وصول کیا جاتا تھا۔ یہ چھٹی صدی عیسوی سے یورپ میں عام ہوا اور دسویں صدی عیسوی کے بعد سے برطانیہ میں لازم قرار دے دیا گیا جسے بیسویں صدی عیسوی کے نصف اول میں ختم کر دیا گیا۔ دسویں حصے کی ادائیگی انقلاب فرانس کے دوران تیسرے طبقہ کے اراکین میں زبردست اضطراب کا باعث ہوئی۔ (مزید دیکھیں تیسرے درجہ)

Tolkappiyam It is the earliest surviving work on Tamil grammar said to have been composed by Tolakappiyar during the age of the Sangama (c. 500 BCE-500 CE.) in the form of sutras (formulae) dealing with the structure and other aspects of the language.

تولکاپپیام यह तमिल व्याकरण की प्राचीनतम उपलब्ध पुस्तक है। इसकी रचना तोलकपियार द्वारा संगम काल (500 ई.पू. - 500 ई.) में सूत्रों के रूप में की गई थी जो तमिल भाषा के विन्यास एवं अन्य पक्षों से संबंधित थे।

تولک پیام یہ مثل قواعد پر مشتمل قدیم ترین کتاب ہے جس کی تدوین سنگم دور (500 قبل مسیح تا 500 صدی عیسوی) کے دوران تولکپیتار نے کی تھی جو مثل زبان کی بناوٹ اور اس

کے دوسرے پہلوؤں کے بارے میں ہے۔

Trabeated The term refers to the use of post-and-lintel principle in the construction of a building. It involves the use of horizontal beams or lintels which are borne up by columns or posts.

ٹریبیٹڈ (ٹوڈےدار) इस अंग्रेजी शब्द का तात्पर्य भवन निर्माण में खंभे और सरदल सिद्धांत के प्रयोग से है। इसके अंतर्गत आड़ी बीमों या सरदलों का इस्तेमाल किया जाता है जो स्तंभों या खूंटों के सहारे टिकी रहती हैं।

شہتیر اس اصطلاح سے مراد عمارت کی تعمیر میں کھبے اور لینٹل کے اصول کا استعمال ہے۔ اس میں افقی بیاموں یا لینٹل کا استعمال کیا جاتا ہے جو ستونوں یا کھمبوں کے سہارے نکلے رہتے ہیں۔

Triratna, Ratnatraya In Jainism, the term refers to the three principles of right faith (*samyak darshana*), right knowledge (*samyak gyana*) and right conduct (*samyaka charitra*) which together constitute the path to salvation (*moksha-marg*). Of these *triratnas* (literally, 'three jewels'), the first *ratna*, provides the foundation of the ethical and spiritual life of a follower from which arises the second *ratna* that leads to an enlightened understanding of the truth. In practice this knowledge needs to be united with the third *ratna* which is consisted of five observances (*vratas*). These observances are: non-violence (*ahimsa*); truthfulness (*satya*); non-stealing (*asteya*); chastity (*brahmcharya*); and non-attachment (*aparigraha*).

त्रिरत्न, रत्नत्रय जैन धर्म में इस शब्द का तात्पर्य उन तीन सिद्धांतों अर्थात् सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान और सम्यक् चरित्र से है जो एक साथ मिलकर मोक्ष-मार्ग प्रशस्त करते हैं। इन तीन रत्नों में से पहला रत्न अनुयायी के नैतिक तथा आध्यात्मिक जीवन का आधार बनता है, जिससे दूसरा रत्न उत्पन्न होता है जो अनुयायी में सत्य की समझ उत्पन्न करता है। व्यवहार में इस ज्ञान को तीसरे रत्न, जिसके अंतर्गत पाँच व्रतों का पालन शामिल है, से जुड़ना होता है। ये पाँच व्रत हैं—अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह।

تری رتن، رتن تری اس سے مراد جین مت کے تین اصول: صحیح عقیدہ (سمیک درشن) صحیح علم (سمیک گیان) اور صحیح کردار (سمیک چریتر) ہیں جو ایک ساتھ نجات کی راہ (مکش مارگ) متعین کرتے ہیں۔ ان تین رتنوں (لفظی معنی تین جواہر) میں سے پہلا رتن بیرونیوں کے لیے اخلاقی اور روحانی زندگی کی بنیاد فراہم کرتا ہے جس سے دوسرے رتن کی نمود ہوئی ہے جو حق کی معرفت کے لیے روشن فہم عطا کرتی ہے۔ عملاً اس علم کا تیسرے رتن سے متحد ہونا ضروری ہے جس کے تحت پانچ ورتوں کی پابندی ضروری ہے۔ یہ ورتیں ہیں: عدم تشدد (اہنسا)، سچائی (ستیا)، چوری نہ کرنا (استیا)، پارسائی یعنی تجرد (برنچر یہ) اور دنیا سے بے نیازی (اپری گرہ)۔

Uu

Ulema, Ulama The term refers to the class of Islamic scholars who specialised in Muslim law, theology and logic. It is on account of their learning (*ilm*) in these areas that members of the *Ulema (alim)* functioned as teachers (*muallim*), judges (*qazis*), and lawyers (*mufti*) in Islamic societies and also as religious officers in Islamic state. During the Sultanate and the Mughal period the *Ulema* exercised great influence in deciding state policies, however their influence remained moderate to insignificant during the reigns of powerful kings like Alauddin Khilji and Akbar. Often the *Ulema* as a class is associated with the preservation of Islamic traditions although in many instances many of them have been pioneers of radical change. The class of *Ulema* is not a priestly class as in Islamic tradition every Muslim is entitled to lead the religious prayer. Nonetheless, as the members of the *Ulema* are educated in special schools and therefore, certified for their religious knowledge, they hold a status similar to that of priests in Islamic societies.

उलेमा, उलमा यह शब्द इस्लामी विद्वानों के उस वर्ग का द्योतक है जो मुस्लिम कानून, धर्म विज्ञान और तर्कशास्त्र के विशेषज्ञ थे। इन विषयों में उनकी विद्वता (इल्म) के कारण ही उलेमा (आलिम) वर्ग के सदस्य इस्लामी समाजों में अध्यापकों (मुअल्लिम), न्यायाधीशों (क्वाजी) एवं वकीलों (मुफ्ती) और इस्लामी राज्य में धार्मिक अधिकारियों के रूप में कार्य करते थे। सल्तनत और मुगल काल में उलेमा ने राज्य की नीतियों के निर्धारण में बहुत प्रभावशाली भूमिका निभाई, किंतु अलाउद्दीन खिलजी और अकबर जैसे शक्तिशाली शासकों के शासन में उनका प्रभाव साधारण या नगण्य ही रहा। अकसर एक वर्ग के रूप में उलेमा का कार्य इस्लामिक परंपराओं की रक्षा से जुड़ा था, तथापि अनेक ऐसे उदाहरण मिलते हैं जिनसे यह पता चलता है कि समाज में आमूल परिवर्तन लाने में भी उनकी अग्रणी भूमिका रही है। उलेमा धार्मिक कृत्य कराने वालों का वर्ग नहीं था, क्योंकि इस्लामी परंपरा में हर मुसलमान धार्मिक प्रार्थना कराने का हकदार होता है। फिर भी उलेमा वर्ग के सदस्य विशेष मदरसों में शिक्षित होने के कारण धार्मिक ज्ञान के लिए प्रमाणित होते हैं, इसलिए इस्लामी समाजों में उन्हें पादरियों जैसी ही प्रतिष्ठा प्राप्त होती है।

علماء اس سے مراد اسلامی اسکالروں کی جماعت ہے جنہیں اسلامی قوانین، عقائد اور منطقی میں مہارت حاصل ہوتی ہے۔ یہ اپنی انہیں مہارتوں (علم) کی بنیاد پر علماء (عالم) اسلامی سماج میں استاذ (معلم)، شیخ (قاضی) اور وکیل (مفتی) اور اسلامی ریاست میں مذہبی کارندوں (افسر) کی حیثیت سے کام کرتے تھے۔ سلطنت اور مغل دور میں ریاستی منصوبوں کی تشکیل میں علماء خاص کردار ادا کرتے تھے۔ تاہم طاقت ور حکمرانوں مثلاً

علاء الدین خلجی اور اکبر کے دور میں ان کا اثر و رسوخ معتدل یا غیر اہم تھا۔ علماء اکثر بحیثیت ایک جماعت اسلامی روایتوں کی حفاظت کے لیے متعین تھے۔ اگرچہ بہت سی مثالیں ایسی ہیں جن میں غیر معمولی تبدیلیوں کے لیے علماء ذمے دار تھے۔ اسلامی روایت میں علماء بحیثیت جماعت پادریوں کی طرح نہیں ہوتے بلکہ ہر مسلمان نماز پڑھانے کا حق رکھتا ہے۔ تاہم علماء خاص درس گاہوں کے فارغ التحصیل اور مذہبی علوم میں مصدقہ طور پر سند یافتہ ہونے کی وجہ سے اسلامی سماج میں وہی مقام رکھتے ہیں جو پادریوں کا ہوتا ہے۔

Ulus In Mongol language the term initially referred to a number of kin groups who owed their allegiance to a chief. Subsequently the term also came to signify an indeterminate area (without fixed boundary). During the period of rapid Mongol expansion under Genghis Khan such territories (*ulus*) were allocated to his four sons. However by the middle of the 13th century the term carried the sense of a territorial dominion as each *ulus* came to be ruled by an individual dynasty.

उलुस मंगोल भाषा में यह शब्द आरंभ में अनेक परस्पर संबद्ध समूहों का द्योतक था जो एक मुखिया के प्रति निष्ठा रखते थे। आगे चलकर यह शब्द एक ऐसे मध्यवर्ती क्षेत्र का भी सूचक बन गया, जिसकी कोई निश्चित सीमा नहीं होती थी। चंगेज खाँ के शासनकाल में जब मंगोल राज्य का तेजी से विस्तार हुआ तो ऐसे क्षेत्रों (उलुस) को उसके चार बेटों में बाँट दिया गया। किंतु 13वीं शताब्दी के मध्य तक इस शब्द को एक प्रभुतासंपन्न राज्य क्षेत्र के अर्थ में लिया जाता था, क्योंकि प्रत्येक उलुस एक राजवंश विशेष द्वारा ही शासित होने लगा था।

أولوس منگولیائی زبان میں اس اصطلاح سے مراد بہت سے قرابت دار گروہ ہیں جو کسی ایک سردار کے تینوں وفادار ہوتے تھے۔ بعد میں اس اصطلاح کا استعمال ان غیر متعینہ علاقوں کی طرف اشارہ کرنے کے لیے بھی کیا گیا جن کی کوئی متعینہ حد نہیں ہوتی تھیں۔ چنگیز خان کے ماتحت منگول کی تیز رفتار غیر معمولی توسیع کے زمانے میں اس طرح کے علاقے (أولوس) اس کے چار بیٹوں کو دیے گئے تھے۔ تاہم تیرھویں صدی کے وسط سے اس اصطلاح نے علاقائی تسلط کا مفہوم حاصل کر لیا اس لیے کہ ہر اولوس پر کسی ایک حکمران کی ذاتی حکومت ہونے لگی تھی۔

Umma It is an Arabic word which means a community. In the specific context of Islam the word acquired significance before Muhammad's flight from Mecca in 622 CE (Hijra), when the major groups in Medina and the migrants from Mecca formed themselves into a single community (*umma*) through their acceptance of Allah as the supreme God and Muhammad as His prophet. However, in the course of time all those who accepted Islam came to be considered as a part of the *Umma*.

independent India have also taken many steps of affirmative action to uplift the so called untouchable classes.

अस्पृश्यता यह शब्द भारत में अस्तित्व में रही एक खास किस्म की सामाजिक प्रथा का सूचक है, जिसके अंतर्गत समाज के कुछ खास समूहों को उनके द्वारा परंपरागत रूप से किए जाने वाले कार्यों के कारण, समाज के अन्य वर्गों द्वारा 'अछूत' समझा जाता था। यद्यपि वेदों में इस प्रथा का कोई उल्लेख नहीं मिलता, तथापि अर्थशास्त्र तथा मनुस्मृति जैसे परवर्ती ग्रंथों में गंदे कार्यों को करने वाले समूहों को समाज के अन्य वर्गों से अलग रखने की बात कही गई है। आगे चलकर इन समूहों पर अन्य कई प्रकार की सामाजिक अयोग्यताएं थोपी गईं। हालांकि बौद्ध धर्म जैसे कुछ असनातनी पंथों के प्रादुर्भाव से और आगे चलकर भक्ति आंदोलन के सुधारवादी सिद्धांतों से उनकी स्थिति में कुछ सुधार आया फिर भी यह प्रथा बराबर जारी रही। आधुनिक काल में 19वीं शताब्दी के समाज सुधारकों और महात्मा गांधी दोनों द्वारा इस सामाजिक बुराई को दूर करने के प्रयत्न किए गए। आत्मसम्मान संबंधी आंदोलनों और 1950 में भारतीय संविधान के प्रवर्तन के साथ राजनीतिक एकजुटता के कारण अस्पृश्यता की प्रथा असंवैधानिक घोषित कर दी गई। तत्पश्चात् 1955 में 'अस्पृश्यता अपराध अधिनियम' पारित किए जाने के बाद यह प्रथा कानून द्वारा एक दंडनीय अपराध बन गई। इसके अलावा स्वतंत्र भारत में क्रमिक रूप से कार्यरत सभी सरकारों ने अछूत कहे जाने वाले सभी वर्गों के उत्थान के लिए अनेक सकारात्मक कदम उठाए हैं।

चھوت چھات اس اصطلاح سے مراد ایک ایسا سماجی طریقہ کار ہے جس کے تحت ہندوستان میں بعض طبقوں کو ان کے ناپاک روایتی پیشوں کی وجہ سے سماج کے دوسرے طبقے چھوت سمجھے تھے۔ اگرچہ اس طریقے کا ذکر ویدوں میں نہیں ہے پھر بھی بعد کی کتابوں مثلاً ارتھ شاستر اور منوسمتری دونوں میں چند گروہوں کو ناپاک پیشہ اختیار کرنے کی وجہ سے سماج کے بقیہ گروہوں سے الگ ہونا بتایا گیا ہے۔ رفتہ رفتہ ان گروہوں پر بہت سی سخت سماجی پابندیاں بھی عائد ہو گئیں۔ اس حقیقت کے باوجود کہ بہت سے آزاد خیال فرقے مثلاً بدھ مت اور بعد میں بھکتی تحریک کی کامیاب لہروں نے ان کی حالت کو بہتر کرنے کے لیے پر خلوص جدوجہد کی، پھر بھی یہ طریقہ آج تک مسلسل جاری ہے۔ جدید دور میں 19 ویں صدی کے سماجی مصلحین اور مہاتما گاندھی دونوں نے اس سماجی برائی کو ختم کرنے کی سنجیدہ کوششیں کیں۔ تحریک عزت نفس اور سیاسی تحریکات کی وجہ سے 1950 میں آئین ہند کو تسلیم کرنے کے ساتھ ہی اس طریقے کو غیر قانونی قرار دے دیا گیا۔ مزید یہ کہ 1955 کے قانون اہانت چھوت چھات (انٹی ڈیسپریٹی افسس ایکٹ) کے تحت اس طریقے کو قانوناً جرم قرار دے دیا گیا۔ آزاد ہندوستان میں آنے والی حکومتوں نے بھی اچھوت سمجھے جانے والے طبقے کی فلاح کے لیے بہت سے مثبت اقدام کیے ہیں۔

Upanayana Among the sacraments (sanskaras) recognised in the Hindu tradition the term stands for taking the child to a teacher for education. Its most notable feature rests on the belief that by performing this rite the

initiated would receive a spiritual rebirth (*dvija*). This sacrament was reserved for the young male members of the first three varnas namely the Brahmins, the Kshatriyas and the Vaishyas with the ideal age 8, 11 and 12 respectively prescribed for their initiation. However, there are also instances of girls having been initiated during the Vedic times. As a mark of such initiation the initiates (*upanita*) would wear the sacred thread (*yagyopavita*) which would continuously remind them of their vow to steadfastly pursue their social religious duties. In due course of time, as proficiency in Vedic studies was more exclusively expected of the Brahmins, the sacrament remained confined to the latter which is performed to the present day.

उपनयन यह हिंदू परंपरा में मान्यता प्राप्त संस्कारों में से एक संस्कार है जिसका तात्पर्य है शिक्षा के लिए बालक को गुरु के पास ले जाना। इस संस्कार की सबसे उल्लेखनीय विशेषता यह विश्वास है कि इसके द्वारा उपनीत बालक को आध्यात्मिक जन्म अर्थात् 'द्विज' का दर्जा प्राप्त हो जाएगा। यह संस्कार प्रथम तीन वर्गों अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य के बालकों के लिए ही आरक्षित था। इस संस्कार के लिए ब्राह्मण बालक की आदर्श आयु 8 वर्ष, क्षत्रिय बालक की 11 वर्ष और वैश्य बालक की 12 वर्ष मानी गई थी। किंतु, कुछ ऐसे भी उदाहरण मिले हैं जिनसे यह पता चलता है कि वैदिक काल में लड़कियों का भी उपनयन संस्कार होता था। उपनयन संस्कार के प्रतीक के रूप में उपनीत बालक को यज्ञोपवीत पहनाया जाता था, जो उन्हें अपने सामाजिक, धार्मिक कर्तव्यों का पालन करने के व्रत की निरंतर याद दिलाता रहता था। कालांतर में वैदिक अध्ययन का कार्य अधिकतर ब्राह्मणों से ही अपेक्षित होने के कारण यह संस्कार भी ब्राह्मणों तक ही सीमित हो गया, जो आज तक चल रहा है।

اُپنایان یہ ہندو روایت کی ایک تسلیم شدہ مقدس رسم (سندکار) ہے جس میں بچے کو استاذ کے پاس آغاز تعلیم کے لیے لے جایا جاتا ہے۔ اس کی خاص خوبیوں کا انحصار اس عقیدے پر ہے کہ اس رسم کی ادائیگی سے روحانی حیات نو (دوتج) حاصل ہوتی ہے۔ یہ مقدس رسم ابتدائی تین ورثوں یعنی برہمن، کشتریہ اور ویشیہ کے لڑکوں کے لیے ہی بالترتیب ان کی مثالی عمروں 8، 11 اور 12 سال کے ساتھ محفوظ تھی۔ لیکن کچھ ایسی مثالیں بھی ہیں کہ ویدک عہد میں لڑکیوں کو بھی اس رسم کی ادائیگی کے لیے استاذ کے پاس لے جایا جاتا تھا۔ اس رسم کے ادا کرنے والے (اُپنیت) کو بطور نشان مقدس دھاگا (یگیو پو بیت) باندھا جاتا ہے جو مسلسل اس بات کو یاد دلاتا ہے کہ وہ ثابت قدمی سے اپنے سماجی و مذہبی فرائض کی پیروی کرے۔ مرور ایام کے ساتھ ویدوں کے مطالعے میں مہارت کی امید خاص طور پر برہمنوں سے کی جانے لگی۔ چنانچہ بعد میں یہ مقدس رسم (سندکار) بھی ان تک ہی محدود ہو کر رہ گئی جو آج تک جاری ہے۔

Upanishads It is the plural of the Sanskrit word 'upanishad' which means 'sitting near devotedly'. Since

the Upanishads form the last part of the Vedas these are also called the Vedanta. The Upanishads represent the philosophical essence of the Vedas and like the latter were handed down the generations orally. Originally how many Upanishads existed, is not known. Though the *muktika* Upanishad provides a list of 108 Upanishads which vary in length and style of composition. Out of these Adishankara had recognised 16 as authoritative and had written commentaries on 10, which are *Isha*, *Kena*, *Katha*, *Prashna*, *Mundaka*, *Mandukya*, *Chandogya*, *Brahdaranyaka*, *Aitreya* and *Taittiriya*. The importance of the Upanishads in Vedic studies can be gauged from the latter's declaration that 'the being that is to be known (can be had) only through the Upanishads'. Our nation's motto *Satyameva jayate* is taken from the *Mundakopanishad*.

उपनिषद् यह संस्कृत भाषा का शब्द है, जिसका शाब्दिक अर्थ है 'समर्पित भाव से पास बैठना'। चूँकि उपनिषद् वैदिक साहित्य के अंतिम भाग हैं, इसलिए इन्हें वेदांत भी कहा जाता है। उपनिषद् वेदों का दार्शनिक सार प्रस्तुत करते हैं और वे वेदों की तरह ही पीढ़ी-दर-पीढ़ी मौखिक रूप से सौंपे जाते रहे हैं। मूल रूप में कितने उपनिषद् थे, यह ज्ञात नहीं है। वैसे तो मुक्तिक उपनिषद् में 108 उपनिषदों की सूची मिलती है जो आकार तथा रचना शैली की दृष्टि से भिन्न-भिन्न प्रकार के हैं। आदिशंकर ने इनमें से 16 उपनिषदों को ही प्रामाणिक माना था और उनमें से 10 पर अपना भाष्य लिखा था। ये 10 उपनिषद् हैं – ईशा, केन, कठ, प्रश्न, मुंडक, माण्डुक्य, छांदोग्य, बृहदारण्यक, ऐतरेय और तैत्तिरीय। वैदिक अध्ययन में उपनिषदों का महत्व उनमें की गई इस घोषणा से ही जाना जा सकता है कि 'ज्ञेय का ज्ञान उपनिषदों से ही हो सकता है। हमारे राष्ट्र का आदर्श वाक्य 'सत्यमेव जयते' मुंडकोपनिषद् से लिया गया है।

अपिषद ये संस्कृत लفظ अपिषद की जमे है جس کے معنی "مراقبه میں بیٹھنا" ہے۔ چون کہ اپيषدیں ویدوں کے آخری حصے پر مشتمل ہیں اس لیے انھیں ویدانت بھی کہا جاتا ہے۔ اپيषدیں ویدوں کی فلسفیانہ روح کو پیش کرتی ہیں جو زبانی طور پر بعد کی نسلوں تک پہنچتی رہی ہیں۔ یہ اصلاً کتنی تھیں یہ معلوم نہیں ہے۔ تاہم ملکت اپيषد 108 اپيषدوں کی فہرست فراہم کرتی ہے جو کہ طوالت اور ترتیب کے لحاظ سے مختلف ہیں۔ ان میں آدی شکر نے 16 کو مستند قرار دیا اور دس پر تبصرہ بھی کیا، جن کے نام ہیں۔ ایش، کین، کٹھ، پرش، منڈک، مانڈوکیر، چنڈگیا، برہ درنیک، ایتریا اور تیتیریا۔ ویدوں کے مطالعہ کے لیے اپيषدوں کی اہمیت کا اندازہ بعد کے اس بیان سے کیا جاسکتا ہے کہ "وجود باری کا پتا صرف اپيषد سے ہی معلوم ہوتا ہے"۔ ہمارا قومی مقصد "ستیا میو جیتی" مونڈک اپيषد سے لیا گیا ہے۔

Ur The term refers to one of the three types of village assemblies that are found in Tamil inscriptions, the other two being the *Sabha* and the *Nagaram*. According to some historians though the term also refers to one of the basic units of the rural society in early medieval south

India, especially in the Cholamandalam. This was the commonest type of village assembly which included all classes of land holding people in the village whereas the *Sabhas* and the *Nagarams* were exclusive assemblies of the Brahmans and the traders and merchants respectively. So far as the functions of the *ur* is concerned it dealt with matters related to land management, irrigation, roads, charitable endowments etc. It is also suggested that the *ur* made rules for its own functioning however in case of an issue of larger concern all the three kinds of assemblies consulted each other to arrive at a decision.

Ur तमिल अभिलेखों में तीन प्रकार की ग्राम सभाओं का उल्लेख मिलता है। 'उर' उनमें से एक है और 'सभा' तथा 'नगरम' शेष दो हैं। कुछ इतिहासकारों के अनुसार यह शब्द आरंभिक मध्यकालीन दक्षिण भारत विशेष रूप से चोल मंडलम में ग्रामीण समाज की एक बुनियादी इकाई के लिए भी प्रयुक्त होता था। उर सबसे सामान्य ग्राम सभा थी, जिसमें भूमि रखने वाले ग्रामीण लोगों के सभी वर्ग शामिल थे, जबकि सभा में केवल ब्राह्मण और नगरम में व्यापारी तथा सौदागर लोग शामिल होते थे। जहाँ तक उर के कार्यों का संबंध है यह भूमि प्रबंध, सिंचाई, सड़क, धर्मदाय आदि से संबंधित मामलों को निपटाती थी। यह भी कहा जाता है कि उर स्वयं अपने कार्य संचालन के लिए नियम बनाती थी, किंतु यदि कोई व्यापक महत्त्व का प्रश्न उपस्थित होता था तो उसका निर्णय करने के लिए तीनों सभाएँ एक-दूसरे से परामर्श करती थीं।

Ur اس اصطلاح سے مراد تمل کتبوں میں مذکور تین طرح کی دیہی اسمبلیوں میں سے ایک ہے۔ دوسری دو اسمبلیاں سبھا اور نگرم ہیں۔ بعض مورخین کے مطابق اس اصطلاح سے مراد ابتدائی عہد وسطیٰ میں جنوبی ہندوستان بالخصوص چولا منڈلم کے دیہی سماج کی ایک بنیادی اکائی بھی ہے۔ یہ ایک طرح سے گاؤں کی عام اسمبلی تھی جس میں گاؤں کے ہر طبقہ کے مالکان زمین شریک ہوتے تھے۔ جب کہ سبھا میں صرف برہمن اور نگرم میں صرف تاجر اور سوداگر شریک ہوتے تھے۔ جہاں تک اُر کی ذمے داریوں کا تعلق ہے تو یہ زمین، سینچائی، سڑک اور خیراتی عطیات وغیرہ سے متعلق انتظامی امور کی دیکھ ریکھ کرتی تھی۔ کہا جاتا ہے کہ اُر اپنی ذمے داریوں سے متعلق خود قانون بناتی تھیں۔ تاہم بڑے مسائل کے حل کے لیے تینوں طرح کی اسمبلیاں ایک دوسرے سے مشورہ کرتی تھیں۔

Urbanisation In history the term refers to the process through which cities are formed. The earliest known examples of cities go back to the 4th millennium BCE when in Mesopotamia, between the river Tigris and Euphrates, settled agriculture and surplus food production allowed large segments of populations to settle in concentrated areas and engage in non agricultural activities. In the Indian subcontinent too a largely city based civilisation developed around Harappa and Mohenjodaro in the 3rd millennium BCE. A second urbanisation in the Ganga Valley occurred around 6th

century BCE on account of improved knowledge of cultivation and the use of effective implements made of iron. Increasing trade in grain and other manufactured goods was both a cause and consequence of this process of urbanisation. The growth of money economy and minting of coins also became a hallmark of this process. During the medieval period also the process of urbanisation continued as new centres of political power, trade and commerce, and pilgrimage flourished. In modern times in the wake of the Industrial revolution rapid urbanisation was witnessed in Europe and north America. Consequent upon the British rule a similar phenomenon also gradually occurred in India.

نगरीकरण इतिहास में यह शब्द उस प्रक्रिया का द्योतक है जिसके माध्यम से नगरों का निर्माण होता है। नगर निर्माण के प्राचीनतम उदाहरण चौथी सहस्राब्दी ई.पू. के हैं जब मेसोपोटामिया में दजला और फ़रात नदियों के मध्यवर्ती प्रदेश में स्थायी कृषि और आवश्यकता से अधिक खाद्य उत्पादन के कारण भारी संख्या में लोग कुछ निर्धारित स्थानों पर बस गए और कृषि-भिन्न गतिविधियों में संलग्न हो गए। भारतीय उपमहाद्वीप में भी तीसरी सहस्राब्दी ई.पू. में हड़प्पा और मोहनजोदड़ो के आस-पास अधिकांशतः नगर-आधारित सभ्यता विकसित हुई। कृषि संबंधी ज्ञान में बढ़ोतरी और लोहे से बने कारगर औजारों के इस्तेमाल के कारण छठी शताब्दी ई.पू. के आस-पास गंगा की घाटी में द्वितीय नगरीकरण हुआ। खाद्यान्नों तथा अन्य निर्मित वस्तुओं के व्यापार में हुई वृद्धि नगरीकरण की इस प्रक्रिया का कारण और परिणाम दोनों थी। मुद्रा आधारित अर्थव्यवस्था का विकास तथा सिक्कों का निर्माण इस प्रक्रिया के विशेष अंग थे। मध्यकाल में भी नगरीकरण की यह प्रक्रिया जारी रही जब राजनीतिक शक्ति, व्यापार तथा वाणिज्य और तीर्थयात्रा के नए केंद्र फले-फूले। आधुनिक काल में औद्योगिक क्रांति के प्रारंभ से ही यूरोप और उत्तरी अमेरिका में तेजी से नगरीकरण हुआ। भारत में भी ब्रिटिश शासन प्रारंभ होने के बाद शानैः शानैः ऐसी ही स्थिति उत्पन्न हुई।

शहरकारी तारिख में इस اصطلاح سے مراد ایک ایسا عمل ہے جس کے ذریعے شہروں کی تشکیل ہوتی ہے۔ قدیم ترین معروف شہروں کی مثال گذشتہ چہار ہزار قبل مسیح ملتی ہے جب میسوپوٹامیہ میں دریائے دجلہ اور فرات کے درمیان مستقل زراعت اور غذائی اجناس زائد مقدار میں پیدا ہونے کے سبب کثیر تعداد میں لوگ مخصوص جگہ آباد اور غیر زراعتی سرگرمیوں میں مشغول ہو گئے۔ برصغیر ہند میں بھی تیسرے ہزارے قبل مسیح ہڑپا اور موہن جو داڑو کے آس پاس بڑی شہری تہذیب کی ترقی ہوئی تھی۔ دوسری شہرکاری تقریباً چھٹی صدی قبل مسیح کاشت کاری میں ترقی اور لوہے کے موٹا اوزاروں کے استعمال کی وجہ سے وادی لنگا میں ہوئی۔ اناج اور دیگر مصنوعی سامانوں کی تجارت میں ترقی شہرکاری کا سبب اور نتیجہ بھی تھا۔ معیشت، زراورسکہ سازی کی ترقی بھی اس طریقہ کار کا اہم جز تھا۔ عہد وسطیٰ میں بھی شہرکاری کا عمل جاری رہا، اس لیے کہ اس دور میں بھی سیاسی طاقت، تجارتی و اقتصادی مراکز اور زیارت گاہوں کو عروج حاصل ہوا۔ عصر جدید میں یورپ اور شمالی

امریکہ میں صنعتی انقلاب کے زیر اثر غیر معمولی طور پر شہر آباد ہوئے۔ اس طرح کے مظاہر برطانوی حکومت کے نتیجے میں رفتہ رفتہ ہندوستان میں بھی رونما ہوئے۔

Urf This is an Arabic word which was used to refer to the local customs and practices that prevailed in India during the rule of the Delhi sultans and the Mughals. Often these *urfs* were readily accepted in all cases where they did not contradict the Islamic laws (*sharia*). In cases, where there were diversions, the *urfs* were made acceptable through innovative legal interpretations (*hiyal*). The *Fatwa al Alamgiriyya*, a work of Islamic laws, which was composed during Aurangzeb's rule, explains such legal interpretations helped in striking a balance between the *sharia* and the *urfs*.

urf यह एक अरबी शब्द है जिसका प्रयोग उन स्थानीय रीति-रिवाजों तथा पद्धतियों के लिए किया जाता है जो दिल्ली के सुल्तानों और मुगलों के शासन काल में भारत में प्रचलित थीं। अक्सर इन उर्फों को उन सभी मामलों में बेहिचक स्वीकार कर लिया जाता था, जहाँ उनका इस्लाम के कानूनों (शरिया) से कोई टकराव नहीं था। लेकिन जहाँ कोई विरोध था, वहाँ उर्फों को कोई नया कानूनी अर्थ (हियाल) देकर उन्हें स्वीकार्य बना लिया जाता था। इस्लामी कानूनों की किताब 'फ़तावा आलमगीरी', जो कि औरंगज़ेब के शासनकाल में रची गई थी, से पता चलता है कि इन कानूनी व्याख्याओं ने शरिया और उर्फों में संतुलन स्थापित करने में मदद की।

urf یہ عربی لفظ ہے جس کا استعمال ان علاقائی رسوم اور رواج کے لیے کیا جاتا ہے، جو ہندوستان میں دہلی کے سلطانوں اور مغلوں کے دور حکومت میں رائج تھے۔ اکثر و بیشتر اعراف کو ان تمام امور میں فوراً منظور کر لیا گیا جو اسلامی قوانین (شریعت) کے خلاف نہیں تھے۔ اگر کہیں شریعت کے مخالف بھی تھے تو انہیں اختراعی و شرعی تشریحات (حیل) کے بعد اپنایا گیا تھا۔ اسلامی قوانین کا مجموعہ فتاویٰ عالم گیری، جس کی تدوین بادشاہ اورنگ زیب کے دور میں ہوئی، شرعی تشریحات، شریعت اور اعراف کے درمیان غیر معمولی تطبیق کو واضح کرتا ہے۔

Ushr The term refers to a type of tax that was levied on land allotted to Muslims under the Delhi sultans and the Mughals. The tax was usually fixed at one – tenth of the agricultural produce if the land was watered by rain and at one-twentieth of the produce if artificial means bucket or wheels were employed.

ushr यह एक प्रकार का कर होता था जो दिल्ली के सुल्तानों और मुगलों के शासनकाल में मुसलमानों को आवंटित ज़मीन पर लगाया जाता था। यह कर आमतौर पर उस समय खेती की उपज के 10वें भाग के बराबर होता था जब खेती की ज़मीन की सिंचाई वर्षा से होती थी और यह तब उपज के 20 वें भाग के बराबर होता था जब सिंचाई अरहत, बालटी आदि कृत्रिम साधनों से की गई होती थी।

عشر اس اصطلاح سے مراد ایک قسم کا محصول ہے جو سلاطین دہلی اور مغلوں کے دور میں مسلمانوں کو دی گئی زمین پر لگایا جاتا تھا۔ عام طور پر یہ محصول متعین تھا۔ اگر بارش کے پانی سے کھتی ہوتی ہو تو پیداوار کا دسواں حصہ اور اگر سینچائی کے لیے مصنوعی طریقہ کار مثلاً ڈول یا کنوئیں کا استعمال کیا جاتا تو پیداوار کا بیسواں حصہ لیا جاتا تھا۔

Uzhavar It is a Tamil word meant to refer to an ordinary ploughman or farmer in contrast to large

landowners who are called *vellal*. (See also, VELLALA)

उलवर यह एक तमिल भाषा का शब्द है जिसका प्रयोग एक साधारण किसान या हलवाहे के लिए किया जाता है, जबकि बड़े भूमि स्वामियों को वेल्लाल कहा जाता है। (वेल्लाल भी देखें)

ازہاور یہ ایک تمل لفظ ہے جس سے مراد معمولی کسان یا ہل چلانے والوں سے ہے۔ اس کے مقابلے میں بڑے زمین داروں کو ویلال کہا جاتا تھا۔ (مزید دیکھیں: ویلال)



Vaishnavism The term refers to one of the theistic (belief in the existence of a personal God) ancient religious traditions of India of which Vishnu is the object of worship and devotion as the supreme God. The earliest references to Vishnu are found in the *Rigveda* where he has been adored as an aspect of Sun (*savitṛ*). In the post Vedic period Vishnu also came to be identified with Vasudeva Krishna, one of the ten incarnations (*avatars*) which he is supposed to have taken from time to time for the welfare of the world. According to the *Gita Govinda* of Jayadev the other nine incarnations of Vishnu are the Fish (*Matsya*), the Tortoise (*Kurma*), the Boar (*Varaha*), the Man-Lion (*Narsimha*), the Dwarf (*Vamana*), Parashram, Rama (the hero of the *Ramayana*), Buddha (founder of Buddhism) and *Kalki* (a would be incarnation). In its evolutionary course Vishnu was also identified with Narayana (Supreme Being) of cosmic character as testified by the *Shatapatha Brahmana*. In his iconographic representation Vishnu is usually depicted as a four-armed person of dark blue colour bearing in his hands a conch (*shankha*), a discus (*chakra*), a mace (*gada*) and a lotus (*padma*). Historically beginning with the 3rd century BCE Vaishnavism continued to grow widely across India through these identifications of Vishnu, Vasudeva Krishna and Narayana. From the Gupta period onwards temples were erected in his honour. From 8th century onwards it became one of the important strands of Bhakti movement. Presently it represents Hinduism in its most popular aspect in India and abroad.

वैष्णव संप्रदाय यह शब्द भारत की एक प्राचीन आस्तिकतावादी यानी व्यक्तिगत ईश्वर की सत्ता में विश्वास रखने वाली उस धार्मिक परंपरा का द्योतक है जिसके अंतर्गत विष्णु को एक सर्वोच्च परमात्मा के रूप में पूजा तथा भक्ति का आत्मबल माना जाता है। विष्णु का प्राचीनतम उल्लेख ऋग्वेद में पाया जाता है, जहाँ उन्हें सूर्य (सवितृ) के रूप में पूज्य माना गया है। वेदोत्तर काल में विष्णु को वासुदेव कृष्ण के रूप में भी अवतारित माना गया है। ऐसा माना जाता है कि विष्णु ने विश्व के कल्याण के लिए समय-समय पर दस अवतार लिए हैं। जयदेव कृत *गीत गोविंद* के अनुसार वासुदेव कृष्ण के अलावा विष्णु के अन्य नौ अवतार हैं – मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम (रामायण के नायक), बुद्ध (बौद्ध धर्म के संस्थापक) और कल्कि (भावी अवतार)। विकास की प्रक्रिया में विष्णु को नारायण (परमात्मा) का भी रूप माना जाता है, जैसा कि शतपथ ब्राह्मण में प्रमाणित है। मूर्त रूप में विष्णु

को आमतौर पर चार भुजाओं वाले श्याम रंग के व्यक्ति के रूप में दिखाया जाता है जो अपने चारों हाथों में क्रमशः शंख, चक्र, गदा और पद्म धारण किए हुए हों। ऐतिहासिक दृष्टि से वैष्णव धर्म तीसरी शताब्दी ई.पू. से प्रारंभ होकर भारत भर में व्यापक रूप से विष्णु, वासुदेव कृष्ण और नारायण के रूपों में फैलता रहा। गुप्त काल से विष्णु के सम्मान में मंदिर बनाए जाने लगे। तत्पश्चात् 8वीं शताब्दी से यह धर्म भक्ति आंदोलन का एक महत्वपूर्ण अंग बन गया। वर्तमान में यह धर्म भारत में और भारत से बाहर भी हिंदू धर्म को सबसे लोकप्रिय रूप में प्रस्तुत कर रहा है।

وشنومت اس اصطلاح سے مراد عقیدہ توحید پر مبنی ہندوستان کی قدیم مذہبی روایت (ذاتی خدا کے وجود پر یقین) ہے جس میں وشنو کی پوجا اور پرستش سب سے عظیم دیوتا کی حیثیت سے کی جاتی ہے۔ رگ وید میں وشنو سے متعلق قدیم ترین حوالے ملتے ہیں جس میں اسے سورج (سویژ) کی شکل میں معبود ہونا بیان کیا گیا ہے۔ مابعد ویدک عہد وشنو کی شناخت، اس کے دس اوتاروں میں سے ایک، واسود یوکرشنا کے طور پر بھی کی گئی ہے۔ جن کے بارے میں خیال کیا جاتا ہے کہ گاہے بہ گاہے دنیا کی بھلائی کے لیے آتے رہے ہیں۔ بے دیو کی گیتا گوند کے مطابق وشنو کے دوسرے نواوتار مچھلی (متیہ)، کچھوا (گورم)، سور (دراہ)، انسانی شکل کا شیر (زنگھ)، کوتاہ قد (ومنا)، پرشورام، رام (رامائن کا بہادر)، بدھ (بدھ مت کے بانی) اور کلمکی (ہونے والے اوتار) ہیں۔ اپنے ارتقائی مرحلے میں وشنو کی شناخت ہمہ گیر خصوصیات کے حامل زنان (عظیم ترین دیوتا) کے طور پر بھی کی گئی ہے جیسا کہ اس کی تصدیق شت پتھ براہمن نے کی۔ جسمانی رونمائی میں وشنو کو عام طور پر گہرے نیلے رنگ کے چار بازوؤں والے آدمی کی شکل میں دکھایا جاتا ہے جس کے بازوؤں میں صدف (شکلہ)، چکر، گرز (گدا) اور کھل (پدم) ہوتے ہیں۔ تاریخی لحاظ سے وشنومت کی ابتدا تیسری صدی قبل مسیح ہوئی اور مسلسل بڑے پیمانے پر وشنو، واسود یوکرشنا اور زنان کی شناخت کے ساتھ پورے ہندوستان میں پھیلتی گئی۔ گیتا عہد کے بعد سے اس کی تعظیم و تکریم میں مندروں کی تعمیر شروع ہوئی۔ آٹھویں صدی عیسوی سے یہ ٹھکی تحریک کا ایک اہم جز بن گیا۔ فی الحال یہ ہندوستان اور بیرون ہندوستان ہندومت کو سب سے بہتر انداز میں پیش کر رہا ہے۔

Vajapeya The term represented a kind of sacrifice (yajna) which was performed by kings wishing to attain supremacy over other kings in their pursuit of the ideal universal sovereignty. The sacrifice included a number of fertility rites and a ritual chariot race in which the king (*rajan*) raced against his kinsmen and defeated them. Literally meant “drink of strength”, it was a sort of rejuvenation ceremony, which not only restored strength to the king but also raised his status from a rajan to that of a samrat. From later Vedic times onward, as competition among kings (tribal chiefs) increased for political ascendancy (overlordship) through war and conquests, the sacrifice gained currency along with other

sacrifices like the *Rajasuya* (royal consecration) and *Ashwamedha* (horse sacrifice).

(See also, ASHWAMEDHA; RAJASUYA)

वाजपेय यह शब्द एक प्रकार के यज्ञ का द्योतक है जो ऐसे राजाओं द्वारा संपन्न किया जाता था जो आदर्श चक्रवर्ती सम्राट बनने के प्रयास में अन्य राजाओं पर आधिपत्य प्राप्त करने के इच्छुक होते थे। इस यज्ञ में उर्वरता संबंधी कई क्रियाएँ संपन्न करनी होती थीं और एक औपचारिक रथ-दौड़ का भी आयोजन किया जाता था, जिसमें राजा अपने बंधु-बंधवों के विरुद्ध दौड़ में उन्हें परास्त करता था। वाजपेय जिसका शब्दिक अर्थ है 'शक्ति का पेय', एक प्रकार का कायाकल्प संबंधी अनुष्ठान था, जिससे राजा को शक्ति की पुनः प्राप्ति तो होती ही थी, साथ ही उसकी प्रतिष्ठा राजा से बढ़कर सम्राट की हो जाती थी। परवर्ती वैदिक काल से जब राजाओं (जनजातीय प्रमुखों) में युद्ध एवं विजय के माध्यम से राजनीतिक अधिसत्ता प्राप्त करने की होड़ लगी, तब यह यज्ञ भी राजसूय तथा अश्वमेध जैसे अन्य यज्ञों की तरह महत्वपूर्ण हो गया। (अश्वमेध, राजसूय भी देखें)

वाजे اس اصطلاح سے مراد ایک قسم کی قربانی ہے جسے دوسرے بادشاہوں پر حصول برتری کے خواہش مند بادشاہ اپنی مثالی اور آفاقی طاقت کی جستجو میں دیتے تھے۔ اس میں زرخیزی سے متعلق متعدد رسوم اور رتھوں کی دوڑ کی ایک روایت بھی شامل تھی جس میں راجا (راجن) خود اپنے رشتے داروں سے مقابلہ کرتا اور انھیں شکست دیتا تھا۔ اس کا لفظی مفہوم "طاقت کی شراب" ہے۔ یہ ایک طرح سے تجدد و شباب کا جشن تھا جو نہ صرف بادشاہ کی طاقت کو از سر نو بحال کرتا تھا بلکہ اس کی حیثیت اور رتبے کو بھی راجن سے بڑھا کر شہنشاہ (سمرات) بنا دیتا تھا۔ مابعد ویدک عہد جب بادشاہوں (سر داران قبیلہ) کے مابین سیاسی بلا دستی کے لیے مقابلہ جنگ اور شکستوں کی شکل میں بڑھ گیا تو اس قربانی کی بھی اہمیت دوسری قربانیوں مثلاً راجسویہ (مقدس شاہی عمل) اور اشومیدھ (گھوڑوں کی قربانی) کی طرح بڑھ گئی۔ (مزید دیکھیں اشومیدھ، راجسویہ)

Varna The term refers to the fourfold classification of the society in ancient India as was conceptualised first by the Vedas. This is evident from the *Purushsukta* hymn, found in the tenth mandala of the *Rigveda*, in which the four classes namely; the brahmana, kshatriya, vaishya and shudra were said to have been borne out of the four limbs of the primeval being (*purusha*)-brahmana from the mouth (*mukham*), kshatriya from the arms (*bahu*), vaishya from the thighs (*uru*) and shudra from the feet (*padbhyam*). According to the *Bhagavadgita*, this classification was made taking into account the attributes (*gunas*) and functional aptitudes (*karmas*) of each class. It was expected that each class would perform its assigned duties without encroaching upon the specific duties of other classes and thereby attain perfection. Accordingly, the specific duties that were assigned to the brahmanas consisted of

performing sacrifices, studying and teaching of the Vedas; for the kshatriyas protecting people and maintaining social order; for the vaishyas engaging in agriculture, industry and commerce and producing wealth and, for the shudras serving the society as a whole. Gradually this scheme of social classification came to be associated with birth and hence acquired a hereditary character from which grew the Indian caste system.

वर्ण यह शब्द प्राचीन भारत में समाज के चतुर्वर्णीय वर्गीकरण का सूचक है जिसकी संकल्पना सर्वप्रथम वेदों द्वारा की गई थी। इस वर्गीकरण का उल्लेख सर्वप्रथम ऋग्वेद के दशम मंडल के पुरुष सूक्त में मिलता है, जहाँ यह कहा गया है कि चार वर्णों अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र की उत्पत्ति विराट पुरुष के चार भिन्न-भिन्न अंगों से हुई थी; अर्थात् ब्राह्मण मुख से, क्षत्रिय भुजाओं से, वैश्य जंघाओं से और शूद्र पैरों से उत्पन्न हुए। भगवद्गीता के अनुसार यह वर्गीकरण प्रत्येक वर्ण के गुणों और कार्यों (कार्यात्मक अभिवृत्तियों) को ध्यान में रखते हुए किया गया था। यह अपेक्षा की गई थी कि प्रत्येक वर्ण उसे सौंपे गए कर्तव्य ही करेगा, दूसरे वर्णों के कार्य क्षेत्र में अतिक्रमण नहीं करेगा और इस प्रकार वह पूर्णता प्राप्त करेगा। तदनुसार, ब्राह्मणों के कर्म थे - यज्ञ करना-कराना, वेदों का अध्ययन और अध्यापन करना, क्षत्रियों के लिए जनसाधारण की रक्षा करना और सामाजिक व्यवस्था बनाए रखना, वैश्यों के लिए कृषि, उद्योग और वाणिज्य में संलग्न रहना तथा धन उत्पन्न करना और शूद्रों के लिए संपूर्ण समाज की सेवा करना जैसे कार्य निर्धारित किए गए थे। धीरे-धीरे सामाजिक वर्गीकरण की यह योजना जन्म के साथ जुड़ गई और इसने वंशानुगत स्वरूप प्राप्त कर लिया जिसके फलस्वरूप आगे चलकर भारतीय जाति व्यवस्था का विकास हुआ।

वर्ण (ذات) اس اصطلاح سے مراد قدیم ہندوستانی سماج کی چار طبقاتی تقسیم ہے جس کا تصور سب سے پہلے ویدوں میں ملتا ہے۔ رگ وید کے دسویں منڈل میں اس کا ثبوت پرورش سکت کی شناختی سے ملتا ہے جس میں چار ذراتوں مثلاً برہمن، چھتریہ، ویش اور شودر کے بارے میں کہا گیا ہے کہ ما قبل تاریخ کی ہستی (پرش) کے جسم کے چار مختلف عضو سے پیدا ہوئے ہیں: برہمن منہ (موکھ) سے، چھتریہ بازو (باہو) سے، ویش ران (ارو) سے اور شودر پاؤں (پدبھیم) سے۔ جھگوت گیتا کے مطابق یہ درجہ بندی ہر ذات کی اپنی خوبیوں (گن) اور کام (کرم) کی صلاحیتوں کے مد نظر کی گئی تھی۔ اس بات کی توقع کی گئی تھی کہ ہر ذات کے لوگ اپنے سپرد کی گئی ذمہ داریوں کو دوسروں کے مخصوص فرائض میں مداخلت کیے بغیر انجام دیں گے اور انھیں درجہ کمال تک پہنچائیں گے۔ چنانچہ جو ذمہ داریاں برہمنوں کے سپرد کی گئیں ان میں قربانیاں دینا، ویدوں کو پڑھنا اور پڑھانا تھا۔ چھتریوں کے ذمہ لوگوں کی حفاظت اور سماجی نظم و نسق کو بحال رکھنا تھا۔ ویشوں کے ذمہ زراعت، صنعت، تجارت اور دولت پیدا کرنا تھا۔ جب کہ شودروں کے ذمہ پورے سماج کی مکمل طور پر خدمت کرنا تھا۔ رفتہ رفتہ سماجی درجہ بندی کا یہ منصوبہ پیدائش کی بنیاد پر نافذ ہونے لگا اور انہیں سے فرق مراتب جیسی ذہنیت شروع ہوئی اور اس سے ہندوستانی نظام ذات پات کو فروغ ملا۔

Varnasamkara The concept refers to inter-mixing of Varnas through marriage, a social phenomenon which is spoken of by the Dharmasutras and Smritis of the post later Vedic period. From the frequent mention of the proliferation of intermixed castes in these texts, it is assumed that both *anuloma* (where men of higher varnas married women of lower varnas) and *pratiloma* (where men of lower varnas married women of higher varnas) marriages did take place. Although the later variety of marriages were socially looked down upon. In certain instances the offsprings of such marriages were considered outcastes (chandals) or said to have relegated to a fifth Varna. However according to the *Manusmriti* all mixed offsprings are considered as belonging to the fourth Varna (shudra) thereby proliferating the number of jatis (castes) within this category. According to certain other authorities offsprings of various mixed marriages enjoyed an intermediate position between the varnas of their parents. Although in case of the *pratiloma* marriages the offsprings were given a status lower than that of either parents. In any case the complex caste system which came to characterise the Indian society from then on is considered to be a result of such intermarriages giving rise to the phenomenon of the *varnasankara*.

(See also ANULOMA; PRATILOMA)

वर्ण संकर इस संकल्पना का तात्पर्य है विवाह के द्वारा वर्णों का अंतर्मिश्रण। इस सामाजिक घटना का उल्लेख वेदोत्तरकालीन धर्म सूत्रों तथा स्मृतियों में किया गया है। इन धर्म ग्रंथों में स्थान-स्थान पर अंतर्जातीय विवाहों का उल्लेख मिलता है, जिससे यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि अनुलोम (उच्चवर्ण के पुरुष का निम्नवर्ण की स्त्री से विवाह) और प्रतिलोम (निम्नवर्ण के पुरुष का उच्चवर्ण की स्त्री से विवाह) दोनों प्रकार के विवाह प्रचलित हो गए थे। किंतु प्रतिलोम विवाहों को सामाजिक दृष्टि से अच्छा नहीं माना जाता था। कुछ स्थितियों में ऐसे विवाह से उत्पन्न होने वाले बच्चों को चांडाल (जाति बहिष्कृत) माना जाता था अथवा उन्हें पाँचवें वर्ण में रखा जाता था। किंतु मनुस्मृति के अनुसार सभी वर्णसंकर बच्चे चौथे वर्ण (शूद्र) के माने गए, जिसके परिणामस्वरूप इस वर्ण में जातियों की संख्या बहुत बढ़ गई। कुछ अन्य स्मृतिकारों के अनुसार विभिन्न अंतर्जातीय विवाहों से उत्पन्न संतानों को पिता और माता के वर्णों के बीच की स्थिति में रखा गया। प्रतिलोम विवाहों से उत्पन्न बच्चों को पिता या माता के वर्ण से नीचे के वर्ण की प्रतिष्ठा दी जाती थी। इस प्रकार के अंतर्जातीय विवाहों के परिणामस्वरूप ही भारतीय समाज की जटिल जाति व्यवस्था का उदय हुआ और वर्णसंकरों में वृद्धि हुई। (अनुलोम, प्रतिलोम भी देखें)

वर्ण संकर اس تصور سے مراد شادی کے سبب ذات میں ہونے والا اختلاط ہے۔ یہ ایک ایسا سماجی مظہر ہے جس کا تذکرہ دھرم سوتروں اور ویدک عہد کے بعد کی سمرتیوں میں کیا گیا ہے۔ ان متون میں مخلوط النسل ذاتوں کے بیشتر تذکرے سے گمان ہوتا ہے کہ

انولوم (جس میں اونچی ذات کا مرد اونچی ذات کی عورت سے شادی کرتا تھا) اور پرتی لوم میں (اونچی ذات کا مرد اونچی ذات کی عورت سے شادی کرتا تھا) شادیاں ضرور واقع ہوئی ہیں۔ اگرچہ بعد میں مختلف طرح کی شادیوں کو سماجی طور پر حقیر سمجھا جانے لگا تھا۔ مخصوص مثالیں ہیں کہ اس قسم کی شادیوں سے پیدا ہونے والی اولاد کو نظام ذات پات سے باہر (چنڈال) یا پانچویں ذات سے متعلق سمجھا جاتا تھا۔ لیکن منوسمرتی کے مطابق تمام مخلوط النسل اولاد کو بھی چوتھی ذات (شودر) سے تعلق رکھنے والا تصور کیا جاتا تھا۔ چنانچہ متعدد ذاتیں اسی میں پھیلیں۔ دیگر مخصوص مقتدرہ کے مطابق مخلوط شادیوں کے نتیجے میں پیدا ہونے والی مخلوط النسل اولاد کو ان کے اپنے والدین کی ذات کے مابین رکھا جاتا تھا۔ اگرچہ پرتی لوم شادی سے پیدا ہونے والی اولاد کو والدین کی ذات سے نیچے رکھا جاتا تھا۔ بہر صورت ذات پات کے اس پیچیدہ نظام نے ہندوستانی سماج کو تشکیل دیا جس کے بارے میں خیال کیا جاتا ہے کہ اسی قسم کے ازدواج غیر باہمی (خاندان نسل سے باہر شادی کرنا) کے نتیجے میں ورن سمکرا کے تصور کو فروغ ملا۔ (مزید دیکھیں انولوم، پرتی لوم)

Vassals, Vassalage During the medieval period in Europe, which is often described as the 'age of feudalism', the term 'vassal' referred to a person, usually a noble, who received a measure of land called 'fief' from an overlord in return for his promise of fealty (allegiance or faithfulness) in a solemn ceremony called 'homage'. This practice of paying homage to the overlord is known as 'vassalage'. It carried certain duties and obligations as part of the feudal contract between the vassal as well as the overlord. In a symbolic act called the 'investiture' the overlord allowed the vassal to administer the fief and assured him of protection. The vassal in turn had the duty to provide military service at least for 40 days in a year and pay taxes to the lord apart from ransom if the lord was captured by enemies in a battle. Overall, this system of over lordship and vassalage made up what is known as feudalism.

وئسل یورپ میں مध्यکال کے दौरान، جسے اکرसर सामंतवाद का युग कहा जाता है वैसल (दास) एक ऐसा व्यक्ति होता था जिसे अपने अधिपति द्वारा कुछ ज़मीन (फीफ) दी जाती थी, जिसके बदले वह एक औपचारिक समारोह में अपने अधिपति के प्रति निष्ठा की शपथ लेता था। इस प्रकार औपचारिक रूप से निष्ठा दर्शाने को 'वैसलेज' कहा जाता था। दास और अधिपति के बीच के सामंतवादी संविदा के अंतर्गत दास को अपने अधिपति के प्रति अनेक कर्तव्य और दायित्व पूरे करने होते थे। प्रतिष्ठापन कहे जाने वाले एक प्रतीकात्मक अनुष्ठान के द्वारा अधिपति अपने दास को उसे सौंपी गई 'फीफ' (ज़मीन) पर प्रशासन करने की अनुमति और पूर्ण संरक्षण का आश्वासन देता था। इसके बदले दास को एक वर्ष में कम से कम 40 दिन के लिए सैन्य सेवा तथा कर भी देने पड़ते थे और यदि उसका अधिपति किसी लड़ाई में शत्रुओं द्वारा पकड़ लिया जाता था तो उसे छुड़ाने के लिए फिरौती भी देनी पड़ती थी। कुल मिलाकर आधिपत्य और सामंतता की इस प्रणाली को सामंतवाद कहा जाता है।

ماتحت زمین دار، ماتحت زمین داری عہد وسطیٰ کے یورپ میں، جسے عموماً ”عہد جاگیر داری“ کے طور پر بیان کیا جاتا ہے، ماتحت زمین دار (وہ مسل) عام طور پر ایک ایسا امیر (نوبل) ہوتا تھا جسے رسمی تقریب میں عہد و وفاداری معروف بہ ”خراج عقیدت“ کے عوض بڑے سردار کی طرف سے جاگیر دارانہ شرائط کے تحت کچھ پیکائش شدہ زمین دی جاتی تھی۔ بڑے سردار کو خراج عقیدت پیش کرنے کا یہ عمل ماتحت زمین داری (وہ مسل) کے طور پر جانا جاتا تھا۔ بڑے سردار اور ماتحت زمین دار کے درمیان جاگیر دارانہ معاہدے کا ایک حصہ ہونے کی وجہ سے اس میں مخصوص فرائض اور ذمے داریاں شامل تھیں۔ ایک علاقائی عمل کے ذریعے زمین دار جاگیر دارانہ شرائط کے تحت حاصل شدہ زمین (Fief) کے انتظام و انصرام کی اجازت اپنے ماتحت زمین دار کو دیتا اور اس کی حفاظت کی یقین دہانی کرتا تھا۔ بدلے میں ماتحت زمین دار کو سال میں کم از کم چالیس دن اپنے مالک کی فوجی خدمت اور محصول بھی ادا کرنا پڑتا تھا اور اگر سردار جنگ میں دشمنوں کے ہاتھوں گرفتار ہو جاتا تو محصول کے علاوہ الگ سے فدیہ ادا کرنے کی ذمہ داری بھی اٹھانی پڑتی تھی۔ بحیثیت مجموعی سرداری اور ماتحت زمین داری کے اس طریقے کو جاگیر دارانہ نظام کہا جاتا ہے۔

Vedas, Vedic Literature The word Veda literally means knowledge. As a body of literature these are four in number—*Rig Veda*, *Sama Veda*, *Yajur Veda* and *Atharva Veda*. Further more, each of these Vedas is comprised of four parts namely, the *samhitas*, the *brahmanas*, the *aranyakas* and the *Upanishads*. The first two of these are designated as karma-kanda (the portion pertaining to rituals), the third one as the upasana kanda (or the portion relating to meditation) and the last one as the gyana-kanda (the portion dealing with knowledge). The *samhitas* are collections of sacred hymns composed in the form of verses and are dedicated to different gods and goddesses. The *brahmanas* contain details of sacrificial rites (*yajna*) and are composed mostly in prose. The *aranyakas* consist of mantras (sacred formulae) and could be regarded as a supplement to the *brahmanas*. Most of the *Upanishads* are chapters of the *aranyakas* except the *Isha Upanishad* which forms the last chapter of the *Vajasaneyi Samhita* of the *Shukla Yajurveda*. The entire corpus of Vedic literature is considered to be direct revelations from god and hence is regarded as *apaurusheya* or not of human origin. For the Hindus the Vedas comprise the ultimate truth and are called *smriti* (retaining by hearing) as these were passed down from generation to generation through oral transmission. The Vedas were composed over a long period as the divine truths embodied in them were revealed from time to time to the rishis (seers) in their

state of deep meditation. Modern historians ascribe the dates of their composition from c.1500 BCE to 600 BCE. **वेद, वैदिक साहित्य** वेद शब्द का अर्थ है 'ज्ञान'। एक साहित्य निकाय के रूप में वेद चार हैं—ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद और अथर्ववेद। फिर इन चारों में से प्रत्येक वेद के चार भाग हैं—संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक और उपनिषद। इनमें से पहले दो भागों को 'कर्मकांड' (धार्मिक कृत्यों से संबंधित भाग), तीसरे भाग को 'उपासना कांड' (मनन-चिंतन से संबंधित भाग) और चौथे भाग को 'ज्ञानकांड' (ज्ञान से संबंधित भाग) कहा जाता है। संहिता भाग पवित्र मंत्रों के संग्रह हैं जो पद्यात्मक हैं और भिन्न-भिन्न देवी-देवताओं को समर्पित हैं। ब्राह्मण भागों में यज्ञों के विवरण दिए गए हैं और वे अधिकांशतः गद्यात्मक हैं। आरण्यकों में मंत्र (पवित्र सूत्र) दिए गए हैं और आरण्यकों को ब्राह्मण भागों का पूरक माना जा सकता है। अधिकतर उपनिषद आरण्यकों के ही अध्याय हैं, सिवाय ईशोपनिषद् के जो शुक्ल यजुर्वेद की वाजसनेयी संहिता का अंतिम अध्याय है। संपूर्ण वैदिक साहित्य को प्रत्यक्ष रूप से ईश्वर के मुख से प्रस्तुत माना जाता है और इसलिए इसे अपौरुषेय (जो मानव-रचित न हो) कहा जाता है। हिंदुओं के लिए वेद परम सत्य का स्रोत हैं और उन्हें स्मृति (सुनकर याद रखे हुए) भी कहा जाता है, क्योंकि वे मौखिक रूप से पीढ़ी-दर-पीढ़ी सौंपे गए थे। वेदों की रचना एक लंबी अवधि में होती रही थी क्योंकि उनमें संगृहीत दैवी सत्य एक साथ नहीं बल्कि समय-समय पर ऋषियों को उनके गंभीर चिंतन-मनन की अवस्था में प्रकट यानी दृष्टिगोचर हुए थे। आधुनिक इतिहासकारों के अनुसार वेदों की रचना 1500 – 600 ई.पू. के बीच हुई थी।

वेदوں، ویدک ادب لفظ ویدک لفظی مفہوم علم ہے۔ بحیثیت ادب ان کی تعداد چار ہیں: رگ وید، سام وید، یجر وید اور اتھر وید۔ ان میں سے ہر ایک مزید چار حصوں یعنی سمہتا، برہمن، آرنیکا اور اپنشد پر مشتمل ہیں۔ ان میں سے پہلے دو کرم کا نڈ (رسوم پر مشتمل حصہ)، تیسرا آپاسنا کا نڈ (یا مرقبہ سے متعلق حصہ) اور آخری گیان کا نڈ (علم سے متعلق حصہ) کے طور پر جانے جاتے ہیں۔ سمہتا کا نڈ شعری ہیئت میں مقدس منٹروں کے مجموعوں پر مشتمل ہے جو مختلف دیوی دیوتاؤں کی طرف منسوب ہیں۔ برہمن زمرے میں قربانی کی رسومات (یگیہ) کی تفصیلات دی گئی ہیں جو زیادہ تر نثر پر مشتمل ہیں۔ آرنیکا منٹروں (مقدس قواعد) پر مشتمل ہے اسے برہمن کے لیے معاون تصور کیا جاتا ہے۔ اپنشد کے اکثر ابواب آرنیکا سے ماخوذ ہیں، سوائے ایسا اپنشد جو کہ شوکلا یجر وید کے واجنسی سمہتا کے آخری حصے کا ایک باب ہے۔ ویدک ادب کے تمام ذخیرے کو براہ راست خدا کی طرف سے نازل کردہ تصور کیا جاتا ہے اور یہی وجہ ہے کہ انھیں آسمانی صحائف (اپروٹیا) یا غیر انسانی تخلیق تصور کیا جاتا ہے۔ ہندوؤں کے لیے مطلق حق پر مشتمل ہیں اور انھیں سرتی (سن کر محفوظ کیا ہوا) بھی کہا جاتا ہے کیوں کہ یہ ایک نسل سے دوسری نسل تک زبانی طور پر منتقل ہوتی آئی ہیں۔ ویدوں کو ایک لمبی مدت کے درمیان مدون کیا گیا کیوں کہ ان میں درج آسمانی حقائق وقتاً فوقتاً گہرے مراقبہ کی حالت میں رشیوں پر نازل ہوئے تھے۔ جدید مورخین ان کی تاریخ تدوین 1500 ق م سے 600 ق م تک بیان کرتے ہیں۔

Vellala It is a Tamil term which refers to agriculturists who commanded a respectable social position during the age of the Sangam and after in Tamilham, roughly corresponding to modern Tamilnadu. The richer among them usually employed labourers to cultivate their lands whereas the poorer *vellala* cultivated their own fields. Other than owning land the richer *vellala* also held important positions in both the civil and military branches of administration. Under the Cholas they were invested with the titles 'Vel' and 'Arasu'. In the Pandya kingdom they enjoyed the title of 'kavidi'. Often enough these *vellala* pertook of the royal feasts and also shared with the kings in their duties of war.

वेल्लाल यह एक तमिल शब्द है जिसका प्रयोग ऐसे काश्तकारों के लिए किया जाता है जिन्हें तमिलहम यानी मोटे तौर पर आधुनिक तमिलनाडु के क्षेत्र में, संगम काल के दौरान और उसके बाद भी सम्मानजनक सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त थी। उनमें से धनवान किसान आमतौर पर अपनी ज़मीन पर खेती के लिए मज़दूर रखते थे और गरीब वेल्लाल अपनी ज़मीन पर खुद खेती करते थे। धनवान वेल्लाल अपने खेतों के मालिक होने के साथ-साथ प्रशासन की नागरिक और सैन्य शाखाओं में महत्वपूर्ण पद धारण करते थे। चोलों के शासनकाल में उन्हें 'वेल' और 'अरासु' जैसी उपाधियाँ प्राप्त थीं। पांड्यों के शासन में वे 'कविडि' की उपाधि से विभूषित थे। अक्सर अनेक वेल्लाल शाही भोजों में शामिल होते थे और युद्ध में राजाओं का साथ देते थे।

विलाल یہ تمل اصطلاح ہے جس سے مراد کاشت کار ہیں جنہیں سنگم عہد اور اس کے بعد بھی تمہلہام یعنی موٹے طور پر موجودہ تمل ناڈو کے علاقوں میں قابل احترام سماجی رتبہ حاصل تھا۔ ان میں جو امیر تھے وہ عام طور پر اپنے کھیتوں میں کاشت کاری مزدوروں سے کراتے تھے جب کہ غریب ویلال اپنے کھیتوں میں کاشت کاری خود کرتے تھے۔ زمین کے مالک ہونے کے ناطے مالدار و ویلاوں کو فوجی و شہری شعبوں کے انتظامی امور میں بھی اہم عہدے حاصل تھے۔ چولوں کے دور حکومت میں انہیں 'ویل اور' اور 'اراسو' جیسے خطاب حاصل تھے۔ پانڈیہ سلطنت میں انہیں 'کوڈی' کا خطاب دیا گیا تھا۔ اکثر و بیشتر کافی و ویلا شاہی تقریبات میں شریک اور جنگی فرائض میں بادشاہوں کے حصے دار ہوتے تھے۔

Vernacular The term ordinarily refers to an indigenous language or dialect spoken by people in a region or country. Sometimes the term is also used in the sense to refer to a colloquial language as opposed to classical or liturgical (used in rituals in a religion) languages. The use of vernacular languages as a medium of literary expression in modern times in Europe goes back to the Renaissance period when writers like Dante chose to write not in Latin but in a variant of vernacular Italian language spoken in Tuscany. In India, the use of modern vernacular languages began much earlier as the Bhakti saints chose to spread their ideas in the languages that

were spoken by the people in different regions of the country. During the colonial period the British often used this term to differentiate the Indian languages from English and sometimes with some sense of condescension (inferiority).

देशी भाषा/बोली इस शब्द का प्रयोग आमतौर पर उस स्थानीय भाषा या बोली के लिए किया जाता है जो किसी प्रदेश या देश में लोगों द्वारा बोली जाती है। कभी-कभी इस शब्द का प्रयोग आम बोलचाल की भाषा या बोली के लिए भी किया जाता है जो वहाँ की शास्त्रीय या पूजापद्धति की भाषा से भिन्न होती है। यूरोप में आधुनिक काल में साहित्यिक अभिव्यक्ति के माध्यम के रूप में देशी भाषाओं का प्रयोग पुनर्जागरण काल में शुरू हुआ, जब दाँते जैसे लेखकों ने लैटिन में नहीं, बल्कि बोलचाल की इतालवी भाषा में जो उस समय तस्कैनी में बोली जाती थी, लिखना पसंद किया। भारत में आधुनिक देशी भाषाओं का प्रयोग काफ़ी पहले शुरू हो गया था, जब भक्ति संतों ने अपने विचारों को ऐसी भाषाओं के माध्यम से प्रचारित करना शुरू किया जो देश के भिन्न-भिन्न भागों में लोगों द्वारा बोली जाती थीं। औपनिवेशिक काल में ब्रिटिश देशी भाषाओं के लिए इस शब्द का प्रयोग अक्सर उन्हें अँग्रेज़ी से भिन्न दर्शाने के लिए और कभी-कभी उन्हें अँग्रेज़ी की तुलना में घटिया बताने के लिए भी करते थे।

مقامی زبان اس اصطلاح سے مراد عام طور پر کسی علاقے یا ملک کے لوگوں میں بولی جانے والی مقامی زبان یا بولی ہے۔ بسا اوقات اس اصطلاح کا استعمال عام بول چال کی زبان کے لیے بھی کیا جاتا ہے جو کلاسیکی یا مذہبی رسوم کی ادائیگی میں استعمال ہونے والی زبانوں سے مختلف ہوتی ہے۔ عصر حاضر میں یورپ میں ادبی اظہار و تحریر کے لیے استعمال ہونے والی مقامی زبانوں کی جڑ نشاۃ ثانیہ سے وابستہ ہے جس وقت کہ دانٹے (Dante) جیسے مصنفین نے لکھنے کے لیے لاطینی زبان کو چھوڑ کر توسکینی کی مختلف مقامی زبانوں کا انتخاب کیا تھا۔ ہندوستان میں جدید مقامی زبانوں کا استعمال بہت پہلے شروع ہو چکا تھا جب بھتی سنتوں نے اپنے نظریات کی تبلیغ کے لیے ان مقامی زبانوں کا استعمال کیا جو ملک کے مختلف علاقوں میں بولی جاتی تھیں۔ نوآبادیاتی دور میں برطانوی افراد اکثر و بیشتر اس اصطلاح کا استعمال ہندوستانی زبانوں کو انگریزی سے الگ اور بسا اوقات کمتر دکھانے کے لیے بھی کرتے تھے۔

Vesara The term refers to a style of temple architecture that originated in the northern part of the state of Karnataka under the Chalukyas of Badami and attained perfection during the rule of the Hoysala kings. In its structural form the style combined the features of both Nagara and Dravida style of temple architecture. The Virupaksha temple situated at Pattadakal (c.733-746 CE) represents a fine example of this style. The other outstanding examples of this style are found at Kukkanoor (late 10th century), Lakkundi (c.1050-1100CE) and the Mahadeva temple at Ittagi (c. 1141CE).

वेसर इस शब्द का प्रयोग मंदिर स्थापत्य की एक ऐसी शैली के लिए किया जाता है जो बादामी के चालुक्य राजाओं के शासनकाल में कर्नाटक राज्य के उत्तरी भाग में उद्भूत हुई थी और होयसल राजाओं के शासनकाल में पूर्णरूप से विकसित हो चुकी थी। संरचनात्मक दृष्टि से यह शैली मंदिर स्थापत्य की नागर और द्राविड दोनों शैलियों का मिश्रित रूप है। पट्टडकल (733-746 ई.) में स्थित विरूपाक्ष मंदिर इस शैली का एक उत्तम उदाहरण है। इस शैली के अन्य विशिष्ट उदाहरण हैं – कुक्कनूर का मंदिर (10वीं शताब्दी का अंतिम भाग), लक्कुंडि का मंदिर (1050-1100 ई.) और इत्तगी का महादेव मंदिर (1141 ई.)।

विरा اس اصطلاح سے مراد مندرن تعمیر کا ایک طرز ہے جس کی شروعات بادامی کے چاکلیوں کے دور میں کرنا تک ریاست کے شمالی حصے میں ہوئی اور ہویسلا حکمرانوں کے دور حکومت میں اپنے کمال کو پہنچی۔ اس تعمیراتی طرز میں مندرن تعمیر سے وابستہ دراوڑی اور ناگر دونوں طرزوں کا امتزاج ملتا ہے۔ پٹاڈکل میں واقع وروچکچ مندر (733 تا 746 عیسوی) اس طرز کی بہترین مثال پیش کرتی ہے۔ اس طرز کی دیگر نمایاں مثالیں کولونور کی مندر (اواخر 10 ویں صدی)، ہلانڈی کا مندر (1050 تا 1100 عیسوی) اور انکی کا مہا دیومندر (1141 عیسوی) ہیں۔

Vetti It is a Tamil term which is used to denote a tax that was taken in the form of forced labour and has been frequently mentioned in the Chola inscriptions.

वेट्ट यह एक तमिल शब्द है जिसका प्रयोग एक ऐसे कर के लिए किया जाता था जो 'बेगार' के रूप में लिया जाता था। चोल अभिलेखों में इस शब्द का प्रयोग बार-बार हुआ है।

विति یہ تامل اصطلاح ہے جس کا استعمال محصول کے لیے کیا جاتا ہے جو بندھنوں اور دور کی شکل میں لیا جاتا تھا اور اس کا ذکر چولا کتبوں میں بکثرت کیا گیا ہے۔

Vihara The term refers to primarily the place of residence of the Buddhist monks which came into being from the time of the Buddha himself. Initially these residences were constructed of bamboo and reed in the form of hearths in any natural park offered to the Buddha by any of his wealthy followers to rest and preach his teachings to the people of the locality during the four months of the rainy seasons. After his demise, such *viharas* began to assume more permanent character. By the time of Ashoka *viharas* either constructed with bricks or hewn out of rocks could be found in most parts of India. Generally, a typical Buddhist *Vihara* was consisted of a series of individual cells enclosing a courtyard (open space), which served congregational purposes. The cells on the other hand allowed the monks secure spaces for regular practices of meditation. By the beginning of the Christian era, when the Buddha began to be worshipped in the form of images the *viharas* also tended to become the places of worship. The walls of the caves in the

viharas were painted with the figures of Buddha, Bodhisattavas and scenes from the Buddhas life. In *viharas* belonging to the Mahayana sect one could also find sculptures of Buddha installed for worship. Many of these *viharas* were built on the famous trade routes of the time like the *uttarapatha* and *dakshinapatha* as well as the silk route. Some of the finest extant (existing) examples of such *viharas* in present day India are found at Ajanta on the Western ghats in the state of Maharashtra, the Udaygiri and Khandagiri hills of Bhubaneswar in the state of Orissa, Nalanda in Bihar and Nagarjunikonda in the newly created state of Seemandhra. (See also, CHAITYAS)

विहार इस शब्द का प्रयोग प्राथमिक रूप से बौद्ध भिक्षुओं के निवास स्थान के लिए किया जाता था जो स्वयं बुद्ध के जीवनकाल में ही स्थापित हो चुके थे। प्रारंभ में ये निवास स्थान बाँस तथा सरकंडों से बनाए जाते थे और किसी ऐसे प्राकृतिक उद्यान में चूल्हा घरों के रूप में होते थे जो बुद्ध के धनवान अनुयायियों द्वारा उन्हें वर्षा ऋतु के चार महीनों के दौरान प्रवास करने और स्थानीय लोगों को अपनी शिक्षाएँ देने के लिए प्रदान किए जाते थे। बुद्ध के निर्वाण के बाद, ऐसे विहारों का स्वरूप अधिक स्थायी होने लगा। अशोक का समय आते-आते, विहार ईंटों को चिनकर या चट्टानों को काटकर बनाए जाने लगे। ऐसे विहार भारत के अधिकांश भागों में पाए गए हैं। आमतौर पर एक साधारण बौद्ध विहार में चारों ओर छोटे-छोटे कक्ष बने होते थे और बीच में एक बड़ा सहन (खाली स्थान) होता था जो सामूहिक कार्यक्रमों के लिए उपयुक्त होता था। चारों ओर बने कक्षों में भिक्षु लोग नियमित रूप से ध्यान एवं चिंतन-मनन की क्रियाएँ करते थे। ईस्वी युग के प्रारंभ में जब बुद्ध मूर्तियों के रूप में पूजे जाने लगे तब इन विहारों ने भी पूजा-स्थलों का रूप ले लिया। विहारों की दीवारों पर बुद्ध और बोधिसत्वों के चित्रों तथा बुद्ध के जीवन के दृश्यों को चित्रित किया जाने लगा। महायान संप्रदाय के विहारों में बुद्ध की अनेक मूर्तियाँ देखने को मिलती हैं जो पूजा-अर्चना के प्रयोजन से स्थापित की गई थीं। इनमें से अनेक विहार उस समय के प्रसिद्ध व्यापारिक मार्गों, जैसे कि उत्तरापथ, दक्षिणापथ और रेशम मार्ग पर बनाए गए थे। आज के भारत में पाए जाने वाले ऐसे विहारों के कुछ उत्कृष्ट उदाहरण महाराष्ट्र राज्य में पश्चिमी घाटों पर अजंता में, ओडिशा राज्य में भुवनेश्वर की उदयगिरि और खंडगिरि पहाड़ियों पर, बिहार में नालंदा में और नवनिर्मित सीमांध्र राज्य में नागार्जुनकोंडा में देखने को मिलते हैं। (चैत्य भी देखें)

वहार بنیادی طور پر اس اصطلاح سے مراد بدھ مت کے بھکشوؤں کی رہائش گاہیں ہیں جو کہ بدھ کے زمانے میں ہی وجود میں آگئی تھیں۔ ابتداءً یہ رہائش گاہیں بانس اور زسل سے آتش دان سے مشابہ گھر کی شکل میں ان قدرتی احاطوں میں بنائی جاتی تھیں جو بدھ کو کسی مال دار شخص کی جانب سے موسمِ باران کے چار مہینوں میں مقامی لوگوں کے مابین تعلیمات کی تبلیغ اور آرام کرنے کے لیے تحفے میں ملتی تھیں۔ ان کی وفات کے بعد ان وباروں کو زیادہ مستقل تصور کیا جانے لگا۔ اشوک کے وقت سے ہی وباروں کو اینٹوں سے یا پھر چٹانوں کو تراش کر بنایا جانے لگا تھا جو ہندوستان کے متعدد حصوں میں پائے گئے ہیں۔

عام طور پر بدھ مت کے وہاں سلسلے وار انفرادی کمروں سے گھرے ہوئے کھلے صحن پر مشتمل ہوتے تھے۔ صحن عام اجتماع اور کمرے بکھشوؤں کے لیے مستقل مراقبہ کے لیے محفوظ مقام کے طور پر کام آتے تھے۔ پہلی صدی عیسوی کی ابتدا سے جب بدھ کی پرستش مجسموں کی شکل میں شروع ہوئی تو وہاں بھی عبادت گاہ کی شکل اختیار کرنے لگے۔ وہاروں کی دیواروں اور غاروں پر بدھ اور بودھستوؤں کی تصاویر اور بدھ کی زندگی کے مختلف پہلوؤں کے مناظر کی نقاشی کی جاتی تھی۔ مہایان فرقہ کے وہاروں میں پرستش کے لیے نصب کردہ بدھ کے مجسمے بھی دیکھے جاسکتے تھے۔ ان وہاروں میں بہت سے مشہور تجارتی شاہ راہوں مثلاً اترپتھ، دکھینہ پتھ اور ریشی شاہ راہ پر بھی بنائے گئے تھے۔ موجودہ ہندوستان میں اس طرح کے وہاروں کی بہترین مثالیں صوبہ مہاراشٹر کے مغربی گھاٹ میں اجنٹا، صوبہ اڑیسہ کے بھونیشور میں اودے گیری اور کھنڈا گیری پہاڑیوں، بہار میں نالندہ اور حالہ بننے والی نئی ریاست سیماندر میں ناگارجن کونڈا کی شکل میں ملتی ہیں۔ (مزید دیکھیں چیتیا)

Vikrama Samvata (the Vikrama era) The era beginning in 58 BCE is traditionally associated with the Gupta king Chandragupta II who had founded it as a mark of victory over the Shakas and assumed the title of Vikramaditya. Modern historians, however, find many difficulties in accepting this tradition as this era originally known as *kṛta* or *kṛita*, which simply meant 'established', had been coming down as a tradition associated with the Malavas, who during the time of Alexander's invasion, lived to the north of the confluence (meeting point) of the rivers the Ravi and the Chenab in the Panjab and later settled in the Malawa region of the present state of Madhya Pradesh. The *Vikrama samvat* has also been adopted alongside the Gregorian calendar as the national calendar by the independent India.

विक्रम संवत् 58 ई.पू.में प्रारंभ होने वाले विक्रम संवत् को परंपरागत रूप से गुप्त सम्राट चंद्रगुप्त द्वितीय के नाम से जोड़ा जाता है और ऐसा कहा जाता है कि उन्होंने शकों पर विजय के प्रतीक के रूप में इस संवत् की स्थापना की और विक्रमादित्य की उपाधि धारण की थी। किंतु आधुनिक इतिहासकार इस परंपरा को स्वीकार करने में कई कठिनाइयाँ महसूस करते हैं, क्योंकि यह संवत् जो मौलिक रूप से 'कृत' (स्थापित या किया हुआ) संवत् के नाम से जाना जाता था, परंपरागत रूप से मालवों से जुड़ा हुआ था। सिकंदर के आक्रमण के समय मालव जन पंजाब में रावी और चिनाब नदियों के संगम से उत्तर की ओर रहा करते थे और बाद में वहाँ से आकर आज के मध्य प्रदेश राज्य के मालवा क्षेत्र में बस गए थे। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भारत ने विक्रम संवत् को भी अपने राष्ट्रीय कैलेंडर में ग्रेगोरियन कैलेंडर के साथ स्थान दिया है।

دکرم سموت (دکرمی عہد) 58 ق م سے شروع ہونے والے اس عہد کا تعلق روایتاً گیتا عکراں چندرگپت دوم سے ہے جس نے شکوں پر فتح حاصل کرنے کے بعد علامت کے طور پر اس عہد کا آغاز کیا اور اپنے لیے دکرمادتیہ کا خطاب اختیار کیا تھا۔ تاہم جدید مورخین کے لیے اس روایت کو عہد کی حیثیت سے قبول کرنے میں بہت دشواریاں ہیں۔

کیوں کہ یہ روایت جو کہ بنیادی طور پر کرتا یا کریتا کے طور پر جانی جاتی ہے جس کا آسان سا مفہوم 'قائم شدہ' ہے، ایک روایت کی حیثیت سے اس کی جز مالواؤں سے وابستہ ہو کر چلی آ رہی ہے جو کہ سکندر اعظم کے حملے کے وقت پنجاب میں دریائے راوی اور پنجاب کے سنگم میں شمال کی جانب آباد تھے اور بعد میں موجودہ صوبہ مدھیہ پردیش کے علاقے مالوہ میں آباد ہوئے۔ آزادی کے بعد ہندوستان میں دکرم سموت کو بھی گیرگوری کلینڈر کے ساتھ قومی کلینڈر کے طور پر اپنایا گیا۔

Virashaivism The 12th century religious reformation movement associated with the worship of Shiva which originated in the north western part of the modern state of Karnataka is known by the name of Virashaivism. Led by Basaveshwara, (popularly known as Basavanna) it is also known as the Lingayata movement. Traditionally Virshaivism is said to have founded by five mythical acharyas who took birth from the five faces of Shiva and had established the five great sthavaṛa-lingas at Balahalli (Karnataka), Ujjayini (Madhya Pradesh), Sri Shailam (Tamilnadu), Kedara (Uttarakhand) and Kashi (Uttara Pradesh). Historically, however, it was Basaveshwara who has been credited with the beginning of this movement with the establishment of the Shivanubhava- Mantapa, which became the centre of the propagation of its reformative ideas through 'Vachnas' (compositions in Kannada giving expressions to the mystical ideas of devotion to Shiva). In its practice, Virshaivism emphasised on *panch-achara* (five codes of conduct laid down for the members of the Lingayata community) and *ashta-avarana* (eight fold shields that protect the devotees from evils of the worldly life and secure their spiritual progress). A distinctive mark of Virshaivism is the wearing of a linga by its followers which symbolises the presence of god in the body energising and purifying it continuously. In its heyday, the movement popularised the ideas of equality of all (men and women of all classes) and devotion to god without rituals.

वीरशैव संप्रदाय 12वीं शताब्दी का धार्मिक सुधार आंदोलन जो शिव की उपासना से जुड़ा था और आधुनिक कर्नाटक राज्य के उत्तर-पश्चिमी भाग में प्रारंभ हुआ था, वीरशैव संप्रदाय के नाम से जाना जाता है। बासवेश्वर (बासवन्ना के रूप में लोकप्रिय) के नेतृत्व में इस आंदोलन को लिंगायत आंदोलन भी कहा जाता है। परंपरागत रूप से ऐसा कहा जाता है कि वीरशैव संप्रदाय की स्थापना पाँच धर्माचार्यों द्वारा की गई थी, जिनका जन्म शिव के पाँच मुखों से हुआ था और जिन्होंने पाँच स्थावर लिंगों की स्थापना बलहल्ली (कर्नाटक), उज्जयिनी (मध्य प्रदेश), श्रीशैलम् (तमिलनाडु), केदार (उत्तराखंड) और काशी (उत्तर प्रदेश) में की थी। किंतु ऐतिहासिक रूप से इस आंदोलन के समारंभ का श्रेय बासवेश्वर को ही दिया जाता है, जिन्होंने

اپنے آندولن کا شریگणेश शिवानुभव-मंतप की स्थापना के साथ किया, जो वचनों (शिवभक्ति संबंधी आध्यात्मिक विचारों की कन्नड भाषा में अभिव्यक्ति) के माध्यम से सुधारात्मक विचारों के प्रचार का प्रमुख केंद्र बन गया। व्यावहारिक दृष्टि से वीरशैव संप्रदाय ने पंच-आचार (लिंगायत संप्रदाय के सदस्यों के लिए निर्धारित पाँच प्रकार की आचार-संहिता) और अष्ट-आवरण (शिवभक्तों को सांसारिक जीवन की बुराइयों से बचाने के लिए और उनकी आध्यात्मिक प्रगति को सुनिश्चित करने के लिए निर्धारित आठ प्रकार के आवरण) पर बल दिया। वीरशैव संप्रदाय के अनुयायियों की एक विशिष्ट पहचान यह है कि वे गले में एक छोटा-सा लिंग पहनते हैं जो इस बात का प्रतीक है कि उनके शरीर में शिव का वास है जो उसे लगातार ऊर्जा प्रदान करता रहता है और पवित्र बनाए रखता है। अपने गौरवकाल में इस आंदोलन ने सभी वर्गों के स्त्री-पुरुषों की समानता के विचारों और बिना किसी कर्मकांड के ईश्वर की भक्ति को लोकप्रिय बनाया।

विरशियुमत शिवोत्तम की प्रेरित से وابسته बारहवीं صدی عیسوی کی مذہبی اصلاحی تحریک کو ویرشियुमत کہا جاتا ہے جس کی شروعات موجودہ صوبہ کرناٹک کے شمال مغربی حصے میں ہوئی تھی۔ بسویشور (معروف بہ بساون) کی قیادت میں یہ تحریک لنگایت کے نام سے بھی جانی جاتی ہے۔ روایتاً کہا جاتا ہے کہ ویرشियुमत کی بنیاد پانچ خیالی آچاریوں نے رکھی تھی جو شیو کے پانچ چہروں سے پیدا ہوئے تھے اور انھوں نے پانچ عظیم لنگ بلہلی (کرناٹک)، اجینی (مدھیہ پردیش)، سری شیلیم (تمل ناڈو)، کیدار (اتراکھنڈ) اور کاشی (اتر پردیش) میں قائم کیا تھا۔ تاہم تاریخی لحاظ سے شیوانو بھوا مننپ کو قائم کرنے کے ساتھ ساتھ اس تحریک کے آغاز کا سہرا بسویشور کو دیا گیا ہے۔ اس تحریک کے مصلحانہ نظریات کو وچن (شیو کی پرستش سے متعلق روحانی نظریات پر مشتمل کثرتخیر) کے ذریعہ پھیلانے کا شیوانو بھوا—مننپ ایک مرکز بن گیا۔ ویرشियुमत اپنے معمولات میں پنج آچار (لنگایت فرقہ کے اراکین کے تیار کردہ پانچ ضابطہ اخلاق) اور اشت اورن (ہست گنا سپر جو زاہدوں کو دنیاوی زندگی کی خرابیوں سے بچاتی اور ان کی روحانی ترقی کو محفوظ رکھتی ہے) پر زور دیتا ہے۔ ویرشियुमत کا امتیازی نشان اس کے پیروؤں کا لنگ پہننا ہے جو جسم میں خدا کی موجودگی کا احساس دلاتا رہتا ہے جس سے انھیں مسلسل تقویت ملتی اور ان کا تزکیہ ہوتا رہتا ہے۔ اس تحریک نے اپنے دور عروج میں تمام لوگوں (ہر طبقہ کے مردوزن) میں مساوات اور خدا کی غیر رسوماتی پرستش کو عام کیا۔

Vis, Vish The term refers to the common people of a tribe with kinship relations and also a territorial unit constituting a number of villages during the Vedic period. The head of the *vish* used to be a *vishpati*. With the four-fold classification of the Vedic society gradually acquiring a distinct character the term Vaishya as a derivative of the term *vish* came to represent the third varna with duties such as rearing cattle, doing agriculture and trade attached to its members. (See also, VARNA)

विश यह शब्द बंधुता के संबंधों से जुड़ी जनजाति के आम लोगों का सूचक है। साथ ही यह वैदिक काल में एक ऐसी क्षेत्रीय इकाई का भी सूचक था जिसमें कई गाँव शामिल थे। विश का प्रधान विशपति होता था। वैदिक समाज जब क्रमशः चार वर्णों में पूरी तरह विभाजित हो गया तो उसके तीसरे वर्ण को वैश्य कहा जाने लगा जो विश से ही व्युत्पन्न शब्द है। वैश्य वर्ण के सदस्यों के लिए कृषि, पशु पालन और वाणिज्य संबंधी कर्म निर्धारित किए गए थे (वर्ण प्रविष्टि भी देखें)

ویس، ویش اس اصطلاح سے مراد قبیلہ کے وہ عام لوگ ہیں جو ویدک عہد میں قریبی رشتوں سے وابستہ ہوتے تھے اور اس دور کی علاقائی اکائی کو بھی ویش کہا جاتا تھا جو کئی گاؤں پر مشتمل ہوتی تھی۔ ویش کا سردار ویشپتی ہوا کرتا تھا۔ ویدک سماج کی چار حصوں میں تقسیم کے ساتھ جب رفتہ رفتہ اسے امتیازی خصوصیات حاصل ہونے لگیں تو ویش سے مشتق اصطلاح ویشیہ کا استعمال تیسری ذات کو بیان کرنے کے لیے کیا جانے لگا جس سے وابستہ افراد کے ذمے جانوروں کی پرورش، کاشت کاری اور تجارت تھیں۔ (مزید دیکھیں ورن)

Vishishtadvaita The term refers to the system of philosophy that was propounded by Ramanuja in 11th century CE. Literally it means “qualified monism or non-dualism”. As a system of philosophy it deals with the relationship between *Brahman* (God/Ishwara) and individual souls (*atman*) and proclaims that the two are not the same though they are not separate from each other either, and that the actual goal of the individual soul is to surrender itself to god through devotion. This recognition of real existence of both the material world and human beings alongwith that of the Brahman, who is their soul and controlling power makes Ramanuja’s philosophy to be known as *Vishitadvaita* (*advaita*, meaning, monism or non-dualism with vishesha, meaning, qualifications or conditionalities).

विशिष्टाद्वैत यह शब्द भारतीय दर्शन की एक शाखा का सूचक है जिसका प्रतिपादन 11वीं शताब्दी में रामानुज द्वारा किया गया था। इसका शाब्दिक अर्थ है ‘एक विशेष प्रकार का अद्वैतवाद जिसके साथ कई उपाधियाँ या शर्तें जुड़ी हों। एक दर्शन-प्रणाली के रूप में यह ब्रह्म (परमात्मा/ईश्वर) और जीवात्मा (आत्मा) के बीच के संबंधों का विवेचन करता है और यह बताता है कि दोनों एक नहीं हैं, लेकिन एक-दूसरे से पृथक भी नहीं हैं और यह भी कहता है कि जीवात्मा का वास्तविक लक्ष्य भक्ति के माध्यम से स्वयं को परमात्मा के प्रति समर्पित कर देना है। इस प्रकार रामानुजाचार्य ने भौतिक जगत और मानव प्राणियों दोनों के वास्तविक अस्तित्व के साथ-साथ उनके नियंता ब्रह्म के अस्तित्व को भी माना है, इसीलिए उनके दर्शन को विशिष्टाद्वैत कहा गया है, जो अद्वैत दर्शन होने के साथ-साथ अपनी अनेक विशेषताएँ, उपाधियाँ तथा शर्तें भी लिए हुए है।

ویشٹ ادویت اس اصطلاح سے مراد ایک فلسفیانہ نظام ہے جسے گیارہویں صدی عیسوی میں رامانج نے پیش کیا تھا۔ اس کے لغوی معنی ”مشروط وحدانیت“ یا ”غیر ثنویت“

ہے۔ ایک فلسفیانہ نظام کی حیثیت سے یہ برہما (خدا رایشور) اور انفرادی ارواح (آتما) کے مابین تعلقات کو بیان کرتا ہے اور اس بات کا دعویٰ کرتا ہے کہ دونوں ایک نہیں ہیں البتہ دونوں ایک دوسرے سے الگ بھی نہیں ہیں اور انفرادی روح کا اصل مقصد ریاضت کے ذریعے خود کو خدا کے حوالے کر دینا ہے۔ ماڈی دنیا اور انسان دونوں کے حقیقی وجود کی معرفت اس حقیقت کے ساتھ کہ برہما ان کی روح ہے اور اختیارات کو اپنے پاس رکھتا ہے۔ اسی نے رامانج کے فلسفہ کو وشنٹ ادویت کو ادویت بمعنی وحدانیت یا غیر ششویت، مع وشنٹ بمعنی اہلیت یا مشروط کے طور پر متعارف کرایا۔

Vishti Technically the term refers to free or unpaid labour. According to Kautilya's *Arthashastra*, kings would employ artisans in state workshops, who were not in a position to pay required amount of tax in cash or kind, and keep a record of the same. Even the *Manusmriti* ordained the *karukas* (craftsmen) and *shudras* to work for the king for a day in each month in lieu of taxes which they cannot pay. In this sense some historians consider *vishti* to be a labour tax. The imposition of *vishti* as a form of 'forced labour' along with other taxes from the Gupta period onwards is said to have considerably undermined the position of the peasantry. In some form *vishti* could be seen practiced even in the medieval and modern periods. (See also, BEGAR)

विष्टि तकनीकी रूप से यह शब्द किसी श्रमिक से मुफ्त यानी बिना मज़दूरी दिए काम कराने का सूचक है। कौटिल्य के *अर्थशास्त्र* में कहा गया है कि राजा अपने राजकीय कारखानों में उन शिल्पियों को (मुफ्त) काम पर लगाएगा जो कर की अपेक्षित राशि को नकद या वस्तु के रूप में अदा करने की स्थिति में नहीं हों और इसका बाकायदा हिसाब रखेगा। *मनुस्मृति* में भी यह विधान किया गया है कि कारुक (शिल्पी) और शूद्र कर नहीं दे सकने की स्थिति में करों के बदले हर महीने में एक दिन राजा के लिए काम करेंगे। इस आधार पर कुछ इतिहासकार विष्टि को एक प्रकार का श्रमिक कर मानते हैं। ऐसा कहा जाता है कि गुप्तकाल में और उसके बाद भी अन्य करों के साथ-साथ 'बलात् श्रम' के रूप में विष्टि लगाए जाने से किसानों की हालत बिगड़ गई थी। मध्यकाल में और फिर आधुनिक काल में भी किसी न किसी रूप में विष्टि लगाने की प्रथा प्रचलित रही है। (बेगार भी देखें)

وشتی اصطلاحاً اس لفظ کا مطلب مفت یا غیر معاوضاتی مزدوری ہے۔ کوٹلیہ کی *ارتھ شاستر* کے مطابق بادشاہ ریاستی کارخانوں میں ان لوگوں سے کام کرائے گا جو اس حالت میں نہیں ہیں کہ وہ مطلوبہ مقدار میں محصول نقد یا جنس کی صورت میں ادا کر سکے، اور اس سے متعلق اندراج کو محفوظ رکھے۔ حتیٰ کہ منوسمرتی میں بھی یہ احکام درج ہیں کہ محصول ادا نہ کرنے کی وجہ سے کروڑوں (دست کاروں) اور شوروں کو ہر ماہ ایک دن بادشاہ کے لیے کام کرنا ہوگا۔ اس معنی میں بعض مؤرخین کا خیال ہے کہ وشتی ایک محصولیاتی مزدوری تھی۔ کہا جاتا ہے کہ گپتا عہد میں اور اس کے دوسرے محصولات کے ساتھ وشتی کو بندھوا مزدوری کی شکل میں نافذ کرنے کی وجہ سے کسانوں کی حالت بہت زیادہ خراب ہو گئی تھی۔ عہد وسطیٰ اور جدید دور میں بھی وشتی کی روایت کسی نہ کسی شکل میں جاری رہی ہے۔ (مزید دیکھیں بے گار)

Ww-Zz

Wali Singular of *auliya*. (See also, AULIYA)

वली औलिया शब्द का एकवचन रूप है। (औलिया भी देखें)

ولی لفظ ولی اولیا کا واحد ہے۔ (مزید دیکھیں اولیا)

Waqia-nawis The designation referred to news writers who worked as news reporters in provinces during Mughal times and sent their reports to the *mirbakshi* stationed in the imperial capital.

वक्राए-नवीस मुगलकाल में उन समाचार लेखकों को वक्राए-नवीस कहा जाता था जो सूबों में संवादाताओं के रूप में काम करते थे और शाही राजधानी में स्थित मीरबखशी को अपनी रिपोर्ट भेजते थे।

واقع نویس اس سے مراد وہ اخبار نویس ہیں جو مغل دور حکومت میں صوبوں میں نامہ نگاروں کی حیثیت سے کام کرتے اور شاہی دارالحکومت میں مقیم میربخشی کو اپنی اطلاعات بھیجتے تھے۔

Watan jagir During the Mughal period the term referred to those *jagirs* wherein the Mughal emperors allowed the hereditary chiefs (Indian kings) to retain their autonomous rule after accepting Mughal suzerainty towards their pay and perks as *mansabdars*. In case the revenue from their *watan jagirs* fell short of their pay in proportion to their rank, they were also granted additional *jagirs* in other parts of the empire. A *watan jagir* was usually passed on from a chief to his heir though the emperor had a right of discretion in this regard.

वतन जागीर मुगलों के शासनकाल में इस शब्द का तात्पर्य उन जागीरों से था, जहाँ मुगल बादशाहों ने उनका आधिपत्य स्वीकार कर लेने के बाद वंशानुगत प्रमुखों (भारतीय शासकों) को मनसबदारों के रूप में उनके वेतन-भत्तों के एवज में उनका स्वायत्त शासन अपने पास रखने की अनुमति दे दी थी। यदि वतन जागीरों से इन मनसबदारों को प्राप्त होने वाला राजस्व उनके ओहदे को देखते हुए उनकी तनख्वाह से कम पड़ता था तो उन्हें साम्राज्य के दूसरे भागों में अतिरिक्त जागीरें भी दे दी जाती थीं। वतन जागीर आमतौर पर प्रमुख की मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारी को अपने आप मिल जाती थी, तथापि बादशाह इस संबंध में अपने विवेकाधिकार का प्रयोग कर सकता था।

وطن جاگیر مغل عہد میں اس سے مراد وہ جاگیریں ہیں جہاں مغل شہنشاہوں نے موروثی سرداروں (ہندوستانی راجاؤں) کو مغل اقتدار کو قبول کرنے کے بعد بحیثیت مناصب دار تنخواہ کے عوض ان کی اپنی خود مختار حکومت کو اپنے پاس رکھنے کی اجازت دے دی تھی۔ اگر ان کے اپنے وطن جاگیر سے حاصل ہونے والی مال گزاری ان کے منصب کے تناسب

سے تنخواہ کے لیے کم ہوتی تو حکومت کے دوسرے علاقوں میں بھی اضافی جاگیریں دی جاتی تھیں۔ وطن جاگیر عام طور پر سردار کے بعد اس کے وارث کو موروثی طریقے پر منتقل ہوتی تھی اگرچہ بادشاہ کو اس معاملے میں فیصلے کا اختیار تھا۔

Wazir In Central Asian and Timurid tradition (the administrative system devised by Timur) the term usually referred to an officer under whom various heads of departments functioned. In the initial stage the *wazirs* were primarily military leaders, however under the Delhi sultanate the *wazir's* department, called the *diwan-i-wizarat*, dealt mainly with income and expenditure. The authority of the *wazir* depended to a great extent on the degree of importance that was attached to his office by individual sultans. For example, the *wazir's* authority became almost insignificant during the reign of Alauddin Khilji whereas under Firoz Tuglaq the *wazir's* office became very prominent as the former never interfered with the later's administrative functions. During the Mughal period the term *wazir* was sometimes replaced by the term *diwan* as in the case of Akbar's reign. Although under Jahangir the term *wazir* was again used.

वज़ीर मध्य एशियाई और तैमूरी परंपरा (तैमूर द्वारा चलाई गई प्रशासनिक व्यवस्था) में यह शब्द आमतौर पर एक ऐसे पदाधिकारी का सूचक था जिसके अधीन अनेक विभागों के प्रमुख काम करते थे। प्रारंभ में वज़ीर प्रमुख रूप से सैनिक कमांडर होते थे, किंतु दिल्ली सल्तनत के तहत वज़ीर का विभाग, जिसे दीवान-ए-विज़ारत कहा जाता था, मुख्यतः आय और व्यय संबंधी कार्य करता था। जहाँ तक वज़ीर के प्राधिकार का संबंध है, यह काफ़ी हद तक इस बात पर निर्भर करता था कि तत्कालीन सुलतान ने उसके ओहदे को कितना महत्त्व दे रखा है। उदाहरण के लिए, अलाउद्दीन खिलजी के शासन में वज़ीर का प्रभुत्व लगभग नगण्य हो गया था, जबकि फ़िरोज़ तुगलक के शासन में यह पद बहुत महत्वपूर्ण हो गया था, क्योंकि फ़िरोज़ अपने वज़ीर के प्रशासनिक कार्यों में कभी भी हस्तक्षेप नहीं करता था। मुगल काल में वज़ीर के लिए कभी-कभी दीवान पद का प्रयोग होने लगा था, जैसा कि अकबर के शासनकाल में किंतु जहांगीर के समय पुनः वज़ीर पद का प्रयोग होने लगा।

وزیر وسط ایشیا اور تیموری روایت (تیمور کا ایجاد کردہ انتظامی نظام) میں اس سے مراد عام طور پر ایک افسر تھا جس کے ماتحت بہت سے محکموں کے صدور کام کرتے تھے۔ ابتدائی مرحلے میں وزیر بنیادی طور پر سپہ سالار تھے، تاہم وہابی سلطنت میں وزیر کے محکمے کو دیوان وزارت کہا جاتا تھا جو خاص طور پر آمد و خرچ سے متعلق امور انجام دیتا تھا۔ وزیر کا اختیار بڑی حد تک اس بات پر منحصر تھا کہ منقر و سلاطین اس کے دفتر کو کتنی اہمیت دیتے تھے۔ مثال کے طور پر علاء الدین خلجی کے دور حکومت میں وزیر کا اختیار تقریباً غیر اہم ہو چکا تھا جب کہ فیروز تغلق کے زمانے میں دفتر وزیر بہت اہم ہو گیا تھا۔ کیوں کہ فیروز تغلق کبھی بھی وزیر کے انتظامی کاموں میں مداخلت نہیں کرتا تھا۔ مغل دور میں اصطلاح وزیر کو بعض

مرتبہ دیوان سے بدل دیا گیا تھا جیسا کہ اکبر کے دور میں ہوا۔ جب کہ جہانگیر کے دور میں اصطلاح وزیر کا استعمال دوبارہ کیا جانے لگا۔ (مزید دیکھیں دیوان)

Yavana It is a Sanskrit word which has come to be used since second half of the 1st millennium BCE. The term was initially used to designate foreigners of Greek origin. Subsequently, the term was also used to refer to other categories of foreigners such as the Arabs and the Turks. The word was probably derived from the name of the Greek city-state of Ionia and referred to its inhabitants, the Ionians.

यवन यह एक संस्कृत शब्द है, जिसका प्रयोग प्रथम सहस्राब्दी ई.पू. के द्वितीयाब्द से प्रारंभ हुआ था। प्रारंभ में इस शब्द का प्रयोग यूनानी उद्भव के विदेशियों के लिए किया जाता था। लेकिन आगे चलकर इसका प्रयोग अरबों तथा तुर्कों जैसे अन्य विदेशियों की श्रेणियों के लिए भी किया जाने लगा। इस शब्द की व्युत्पत्ति संभवतः यूनानी नगर-राज्य आयोनिया के नाम से हुई है, जहाँ के निवासियों को 'आयोनियन' कहा जाता था।

یون یہ سنسکرت لفظ ہے جس کا استعمال پہلے ہزارے کے نصف ثانی سے شروع ہوا۔ ابتداً اس اصطلاح کو یونانی نژاد غیر ملکیوں کی نشان دہی کے لیے استعمال کیا گیا تھا۔ بعد میں اس کو غیر ملکیوں کے دوسرے زمروں مثلاً عربوں اور ترکوں کے لیے بھی استعمال کیا گیا۔ غالباً یہ لفظ یونانی شہری ریاست آیونیا سے مشتق ہے جہاں کے باشندوں کو آیونیا کہا جاتا تھا۔

Zabt The system of fixing revenue on the basis of the measurement of land, crop yield and the prevalent price of the crop in the market first adopted by Sher Shah Suri and subsequently by the Mughal emperor Akbar was known as *zabt*. On his 24th regnal year, Akbar further modified the system to make such assessments in every 10 years. This came to be known as *dahshala* system. However, the system was prevalent only in those areas where the Mughal administrators could survey the land and keep accounts. For example during the reign of Akbar it was prevalent in the Doab, Punjab and Malwa. (See also, PATTA)

ज़ब्त भूमि के माप, उसमें पैदा होने वाली फसल और उस फसल के बाजार में प्रचलित मूल्य के आधार पर राजस्व निर्धारित करने की प्रणाली को ज़ब्त कहा जाता था। यह प्रणाली सर्वप्रथम शेरशाह सूरी द्वारा और तदुपरांत मुगल बादशाह अकबर द्वारा अपनाई गई थी। अपने शासन के 24वें वर्ष में अकबर ने इस प्रणाली में फेरबदल किया जिसके अनुसार राजस्व का निर्धारण हर दसवें वर्ष किया जाने लगा। इस नई प्रणाली को दहसाला प्रणाली कहा गया। किंतु, यह प्रणाली केवल उन्हीं इलाकों में प्रचलित थी, जहाँ मुगल प्रशासक भूमि का सर्वेक्षण कर सकते थे, और उसका हिसाब रख सकते थे। उदाहरण के लिए, अकबर के शासनकाल में यह प्रणाली दोआब, पंजाब और मालवा में प्रचलित थी। (पढ़ा भी देखें)

ضبط زمین کی پیمائش، پیداوار کے تخمینہ اور بازار میں فصلوں کی رائج قیمت کی بنیاد پر

مال گزاری متعین کرنے کے طریقے کو ضبط کہا جاتا تھا جسے پہلی بار شیرشاہ سوری نے اور بعد میں مغل شہنشاہ اکبر نے اپنایا۔ اکبر نے اپنے دور حکومت کے چوبیسویں برس اس میں مزید ترمیم کی جس کے تحت ہر دس سال میں تخمینہ لگایا جاتا تھا۔ اس طریقے کو دس سالہ نظام کہا جاتا تھا۔ تاہم یہ نظام صرف ان ہی علاقوں میں رائج تھا جہاں مغل منتظمین زمین کا جائزہ لیتے اور اس کا حساب و کتاب رکھ سکتے تھے۔ مثال کے طور پر اکبر کے دور حکومت میں یہ نظام دو آب، پنجاب اور مالوہ میں رائج تھا۔ (مزید دیکھیں پٹہ)

Zakat The term refers to one of the religious duties enjoined upon all muslims under which they had to give 40th part of their annual savings to the needy and the travellers. It is often suggested that the practice of paying *zakat* was started by the Prophet himself and it had been made obligatory for all muslims, who had financial means, to do so. Thus essentially *zakat* was not a tax to be levied by the rulers. However, during the sultanate period Firozshah Tuglaq collected *zakat* as a regular tax and kept a separate account for it although there were instances of even influential people evading this tax. On imports and exports particularly the muslim traders were obliged to pay a two and half percent *zakat* (alms tax) both under the Sultans and the Mughals.

ज़कात यह एक प्रकार का धार्मिक दायित्व होता था जो सभी मुसलमानों पर लागू होता था। इसके अंतर्गत मुसलमानों को अपनी वार्षिक बचतों का 40वाँ भाग जरूरतमंदों और मुसाफ़ि़रों को देना पड़ता था। अक्सर यह समझा जाता है कि ज़कात अदा करने का रिवाज स्वयं पैग़म्बर द्वारा शुरू किया गया था और यह ऐसे सभी मुसलमानों के लिए बाध्यकारी था, जिनके पास इसे पूरा करने के लिए वित्तीय साधन थे। इस प्रकार यह निश्चित रूप से शासकों द्वारा लगाया जाने वाला कोई कर नहीं था। किंतु सल्तनत काल में फ़िरोज़ तुग़लक़ ज़कात को एक नियमित कर के रूप में वसूल करता था और उसके लिए एक अलग खाता रखता था। तथापि, अनेक प्रभावशाली व्यक्तियों द्वारा इस कर को नहीं चुकाए जाने के उदाहरण भी देखने को मिले हैं। सुलतान और मुग़लों के शासन काल में आयात और निर्यात पर विशेष रूप से मुस्लिम व्यापारियों को 2.5 प्रतिशत की दर से ज़कात देना होता था।

زکوٰۃ اس اصطلاح سے مراد ایک مذہبی فریضہ ہے جو تمام صاحب نصاب مسلمانوں پر فرض ہے، جنہیں اپنی سالانہ آمدنی کا چالیسواں حصہ ضرورت مندوں اور مسافروں کو دینا پڑتا ہے۔ عام طور پر کہا جاتا ہے کہ زکوٰۃ ادا کرنے کا عمل بہ ذات خود پیغمبر نے شروع کیا اور اسے ان تمام مسلمانوں پر فرض قرار دیا گیا جو مالی اعتبار سے ادا کرنے کے اہل ہوں۔ چنانچہ زکوٰۃ بادشاہوں کی جانب سے عائد کردہ لازمی محصول نہیں تھا۔ تاہم عہد سلطنت میں فیروز شاہ تغلق علاحدہ محصول کے طور پر زکوٰۃ وصول کرتا اور اس کا حساب علاحدہ رکھتا تھا۔ ایسی بھی مثالیں ہیں کہ اثرو سوخ والے لوگ اس محصول کو ادا کرنے میں نال مغول کرتے تھے۔ سلطانوں اور مغلوں کے دور میں درآمدات و برآمدات پر بالخصوص مسلم تاجروں کے لیے ڈھائی فی صد زکوٰۃ ادا کرنا ضروری تھا۔

Zamindar, Zamindari It is originally a Persian word which means the holder of land. In an extension of the meaning of this term, 'the right of holding land' was known as *zamindari*. In the Indian context the term came to be first used by Amir Khusro from the 14th century onwards (Sultanate period) to refer to the landed aristocracy at the rural level. Under the Mughals, especially from the time of Akbar's reign the *zamindars* came to be divided into three categories: hereditary rulers, proprietary land holders (with a legal right of ownership over land), and revenue collectors with a share in the produce of the land and other rights. During the colonial period the English East India Company ushered in a system of land revenue under the act of permanent settlement in 1793 by which a new class of *zamindars* (landlords) was created in the Bengal Presidency out of the highest bidders who were granted proprietary rights over land in perpetuity. From the point of view of the company administration this was done to ensure the steady inflow of revenue to its treasury at fixed rates. Perhaps there was also an idea behind it to encourage the landlords to invest in land, expand agriculture and contribute to rural prosperity. However, on account of a late realisation of the failure of this policy, the system of permanent settlement was not extended to other parts of the company territory in India, instead systems like *mahalwar* and *ryotwari* were introduced.

जमींदार, जमींदारी यह मूल रूप से एक फारसी शब्द है जिसका अर्थ है 'भूमि धारक'। इसी का विस्तृत रूप जमींदारी है जिसका अर्थ है भूमि धारण करने का अधिकार। भारतीय संदर्भ में इस शब्द का प्रयोग सर्वप्रथम अमीर खुसरो द्वारा 14वीं शताब्दी (सल्तनत काल) से ग्रामीण स्तर पर भूमि धारक अभिजात वर्ग के लिए किया गया था। मुगलों के तहत, विशेष रूप से अकबर के शासनकाल से जमींदारों को तीन श्रेणियों में बाँटा जाने लगा— वंशानुगत शासक, जमीन पर मालिकाना हक रखने वाले और राजस्व संग्रहकर्ता जिन्हें भूमि की उपज में हिस्सा और अन्य अधिकार मिलते थे। औपनिवेशिक काल में इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी ने सन् 1793 में स्थायी बंदोबस्त की प्रणाली के अंतर्गत भूराजस्व की एक प्रणाली शुरू की, जिसके द्वारा बंगाल प्रेसीडेंसी में जमींदारों की एक नई श्रेणी का निर्माण हुआ। ये जमींदार वे लोग थे जो भूमि पर शाश्वत स्वामित्व के अधिकार प्राप्त करने के लिए भूराजस्व की ऊँची से ऊँची बोली लगाते थे। कंपनी प्रशासन के दृष्टिकोण से ऐसा करने का उद्देश्य कंपनी के खजाने में निश्चित दरों पर लगातार राजस्व की प्राप्ति सुनिश्चित करना था। संभवतः इसके पीछे एक और उद्देश्य यह था कि जमींदारों को भूमि में निवेश करने के लिए प्रोत्साहित किया जाए जिससे कि कृषि का विस्तार हो और ग्रामीण समृद्धि को बढ़ावा मिले। किंतु आगे चलकर जब यह पता

चला कि यह नीति सफल नहीं हुई है तो स्थायी बंदोबस्त की इस प्रणाली को भारत में कंपनी राज के अन्य भागों में लागू नहीं किया गया और इसके स्थान पर महालवाड़ी और रयतवाड़ी जैसी प्रणालियाँ अपनाई गईं।

زمین دار، زمین داری اصلاً یہ فارسی لفظ ہے جس کے معنی ”زمین رکھنے والا“ ہے۔ اس اصطلاح کا تو سب سے پہلی بار امیر خسرو نے چودھویں صدی (عہد سلطنت) میں اس کا استعمال وہی سطح کے زمین دار اشرافیہ کے لیے کیا تھا۔ مغل دور میں بالخصوص اکبر کے دور حکومت سے زمین داروں کو تین زمروں: موروثی حکمرانوں، مناسب زمین رکھنے والوں (زمین پر قانونی طور پر حق ملکیت رکھنے والے) اور زمین کی پیداوار میں حصے داری اور دوسرے حقوق کے ساتھ مال گزاری وصول کرنے والوں میں تقسیم کر دیا گیا تھا۔ نوآبادیاتی دور میں انگلش ایسٹ انڈیا کمپنی نے 1793 میں مستقل بندوبست کے تحت مال گزاری کے اس نظام میں زمین کی جس کی وجہ سے بنگال پریسیڈینسی (بنگال ایوان صدر) میں زمین داروں کا ایک نیا طبقہ ابھر کر سامنے آیا جن میں سے سب سے زیادہ بولی لگانے والے کو زمین پر مناسب حق ہمیشہ ہمیش کے لیے دے دیا گیا تھا۔ کمپنی کے نظام کے نقطہ نظر سے ایسا فیصلہ اس لیے کیا گیا تھا کہ خزانے میں متعینہ مقدار میں جمع کرنے کے لیے مال گزاری میں تیزی سے اضافے کو یقینی بنایا جاسکے۔ غالباً مالکان زمین کی اس حوصلہ افزائی کے پیچھے یہ بھی مصلحت تھی کہ وہ زراعت کی توسیع میں سرمایہ لگائیں اور دیہاتوں کی خوش حالی میں مدد کریں۔ تاہم بعد میں اس منصوبے کی ناکامی کے بعد مستقل بندوبست کو ہندوستان میں کمپنی کے دوسرے علاقوں میں نافذ نہیں کیا گیا بلکہ محل واری اور رعیت واری جیسے نظام کو اپنایا گیا۔

Zat In the Mughal Empire *zat* stood for the personal rank which a mansabdar enjoyed. This rank not only fixed the personal status of the person in the overall mansabdari system but also the salary that he would get as his personal pay. However, if a mansabdar with a certain *zat* rank was also required to maintain a certain number of sawars (mounted soldiers or cavalrymen) his pay varied. During Aurangzeb's time the pay or the salary paid to a mansabdar with a certain sawar rank was generally more than double of his equivalent *zat* rank. This was also because during his time these mansabdars were required to recruit and maintain more troops to feed into the empire's war efforts in the Deccan region. Nevertheless, the mansabdars with *zat* ranks like their sawar counterparts had also particular obligations to discharge for which they were paid their salaries.

(See also, MANSABDARI SYSTEM)

جَازت مغل سلطنت میں منسبدار کے व्यक्तिगत ओहदे को ज्ञात कहा जाता था। यह ओहदा समग्र मनसबदारी प्रणाली में उसकी व्यक्तिगत स्थिति को ही निर्धारित नहीं करता था, बल्कि यह भी तय करता था कि उसे अपने व्यक्तिगत वेतन के रूप में कितनी तनख्वाह मिलेगी। किंतु यदि किसी ज्ञात ओहदे वाले मनसबदार को एक निश्चित संख्या में सवार (घुड़सवार सैनिक) भी रखने पड़ते थे तो उसे मिलने वाले वेतन की राशि अलग होती थी। औरंगजेब के शासनकाल में सवार ओहदे वाले मनसबदार को जो वेतन दिया जाता था वह उसके समकक्ष ज्ञात ओहदे वाले मनसबदार के वेतन से आमतौर पर दोगुना से भी ज्यादा होता था। इसका एक कारण यह भी था कि उस समय इन मनसबदारों को दक्कन में चल रही लड़ाईयों में सहायता देने के लिए सामान्य से अधिक संख्या में सैनिक भर्ती करने और रखने पड़ते थे। इतना ही नहीं, ज्ञात ओहदे वाले मनसबदारों को सवार ओहदे वाले मनसबदारों की तरह और भी कई दायित्व निभाहने पड़ते थे, जिनके लिए उन्हें वेतन दिया जाता था। (मनसबदारी प्रणाली भी देखें)

ذات مملکت مغلیہ میں منصب دار کے ذاتی عہدے کو ذات کہا جاتا تھا۔ یہ عہدہ منصب داری کے پورے نظام میں نہ صرف ایک شخص کی ذاتی حیثیت کو متعین بلکہ اسے ملنے والی تنخواہ کو بھی مقرر کرتا تھا۔ تاہم اگر ذات عہدے پر فائز کسی منصب دار کو مخصوص تعداد میں سواروں (شہسواروں، پیادہ افواج) کا انتظام بھی کرنا پڑتا تو اس کی تنخواہ مختلف ہوتی تھی۔ اورنگ زیب کے وقت مخصوص سوار عہدے والے منصب دار کی تنخواہ عام طور پر ہم مساوی ذات عہدے والے کی تنخواہ سے دوگنی سے بھی زیادہ ہوتی تھی۔ ایسا اس وجہ سے بھی تھا کہ اس دور میں دکن علاقے میں حکومت کی جنگی جدوجہد کو کامیاب بنانے کے لیے منصب دار کو زیادہ افواج کی تقرری اور ان کی دیکھ ریکھ کرنی پڑتی تھی۔ تاہم ذات عہدہ والے منصب داروں کو بھی اپنے ہم رتبہ سوار کی طرح خاص ذمے داریاں نبھانی پڑتی تھیں جس کے لیے انھیں تنخواہ دی جاتی تھی۔ (مزید دیکھیں نظام منصب داری)

Zikr In Sufi tradition *zikr* refers to divine names. The Sufis generally remember God either by reciting the *zikr* or by evoking God's presence through performance of mystical music.

زیکر سૂفی پرंपرا میں زیکر شब्द का तात्पर्य दैवीय नामों से है। सूफी लोग आमतौर पर अल्लाह को याद करने के लिए या तो जिक्र का पाठ करते हैं अथवा रहस्यात्मक संगीत के द्वारा अल्लाह की उपस्थिति का आह्वान करते हैं।

ذکر صوفی روایت میں ذکر سے مراد اسمائے الہی کا ورد ہے۔ صوفیاء عام طور پر خدا کو اس کے ناموں کا ورد یا سماع کا اہتمام کر کے یاد کرتے ہیں۔

Zimmi, Dhimmi The term is derived from an Arabic word 'ahl aldhimmah', which means 'protected people'. The term acquired its significance in reference to the non-muslim subjects who lived in an Islamic state by way of paying a tax (*jizya*) in lieu of the protection which was offered by the state to their lives, property and freedom to worship. *Dhimmi* status was originally

applied to Jews, Christians and Sabaeans but later on it included Zoroastrians and Hindus also. In later context, it was after the Arab conquest of Sind in the beginning of the 8th century that Mohammad bin Qasim introduced the system of imposing the *jizya* after classifying the civilian people of the province who had not accepted Islam into three categories on the basis of their income. The details of these regulations of Qasim are found in the book *Chachnama*. (See also, JIZYA)

جِزْمِی، دِھِمِی यह शब्द अरबी भाषा के शब्द 'अल अजिम्मा' से व्युत्पन्न हुआ है, जिसका अर्थ है 'संरक्षित लोग'। इस शब्द का प्रयोग उन गैर-मुस्लिम लोगों के लिए किया जाता था जो किसी इस्लामी राज्य में रहते थे और अपनी सलामती के लिए उस राज्य को कर (जिजिया) अदा करते थे। वह राज्य इस कर के बदले में उन लोगों को जिंदगी एवं संपत्ति की सुरक्षा और उपासना की स्वतंत्रता देता था। धिम्मी का दर्जा मूलरूप से यहूदियों, ईसाइयों और सेबियाई लोगों को दिया जाता था, लेकिन आगे चलकर पारसी और हिंदू भी इसी श्रेणी में शामिल कर लिए गए। परवर्ती संदर्भ में 8वीं शताब्दी के प्रारंभ में सिंध पर अरबों की विजय के बाद, मुहम्मद बिन कासिम ने सिंध के उन लोगों पर जिजिया कर लगा दिया, जिन्होंने इस्लाम धर्म कबूल नहीं किया था। कासिम ने उन लोगों को उनकी आय के आधार पर तीन श्रेणियों में बाँट दिया था। कासिम के इन कानून-कायदों का ब्योरा *चचनामा* नाम की पुस्तक में मिलता है। (जिजिया भी देखें)

ذمّی یہ اصطلاح عربی لفظ الذمّہ سے مشتق ہے جس کے معنی 'محفوظ لوگ' ہیں۔ اس اصطلاح کی اپنی خاص اہمیت یہ ہے کہ اس کا اطلاق ان غیر مسلم رعایا پر ہوتا ہے جو اسلامی ریاست میں حکومت کی طرف سے فراہم شدہ تحفظات کے عوض محصول (جزیہ) دے کر رہتے تھے، جس کے عوض ریاست ان کی جان اور مال کے تحفظ اور پرستش کی آزادی کو یقینی بناتی تھی۔ ذمّی کا رتبہ عام طور پر یہودیوں، عیسائیوں اور صابیوں کو دیا جاتا تھا لیکن بعد میں زرتشتیوں اور ہندوؤں کو بھی اس میں شامل کر لیا گیا۔ بعد میں آٹھویں صدی میں عربوں کے سندھ فتح کرنے کے بعد محمد بن قاسم نے صوبہ میں آباد اسلام قبول نہ کرنے والے شہریوں کو ان کی آمدنی کے مد نظر تین خانوں میں تقسیم کر کے نظام جزیہ نافذ کیا تھا۔ قاسم کے ذریعے اپنائے گئے ان قوانین کی تفصیلات کتاب 'سچ نامہ' میں ملتی ہے۔ (مزید دیکھیں جزیہ)

Zoroastrianism The pre-Islamic religion of Persia (modern Iran) based on the teachings of the 6th century BCE Persian prophet and reformer, Zoroaster (also known as Zarathustra) is referred to as Zoroastrianism. As a belief system it contains both monotheistic and dualistic features in the sense that it tries to harmonize beliefs in multiple divinities under one unifying supreme god. Besides, it also believes in continuing conflict between the good and the evil respectively represented by Ahuramazda and Ahriman. It is believed that those who indulge in wrong doing in their lives will be

punished on the day of judgement when Ahuramazda ultimately attains victory over Ahriman. Some of these essential ideas of Zoroastrianism enshrined in their sacred text *Zend Avesta* most likely went on to influence Judaism, Christianity and Islam. Though it was ultimately in the wake of the Islamic conquest of Iran in the early 7th-8th century CE that the influence of Zoroastrianism perceptibly declined and many of believers of the faith were popularly known as the Parsis had to leave the country. Many of those migrants had come to settle in the west coast of the Indian subcontinent and set up an example of coexisting with the people of India in absolute harmony. One of the renowned places of Zoroastrians worship in India still continues to thrive in the town of Udvada, Gujarat.

जरथुस्त्रवाद यह एक प्राचीन धार्मिक परंपरा है जो इस्लाम धर्म के उदय से पहले फ़ारस (आधुनिक ईरान) में प्रचलित थी। यह परंपरा छठी शताब्दी ईसा-पूर्व के पारसी पैगंबर और सुधारक जरथुस्त्र की शिक्षाओं पर आधारित है। एक विश्वास प्रणाली के रूप में एकेश्वरवादी और द्वैतवादी दोनों प्रकार की विशेषताएँ लिए हुए यह धर्म एक एकीकरणकारी परमेश्वर के अधीन अनेक देवी-देवताओं में विश्वासों के बीच समरसता स्थापित करने का प्रयत्न करता है। इसके अलावा यह अच्छाई और बुराई के बीच लगातार चलने वाले संघर्ष में भी विश्वास करता है। इसके अनुसार अहुर मजदा अच्छाई का और अहिरमन बुराई का प्रतीक है। ऐसा विश्वास किया जाता है कि जो लोग अपने जीवन में गलत काम करते हैं उन्हें क्रयामत के दिन, जब अहुरमजदा अंततः अहिरमन पर विजय प्राप्त कर लेगा, दंड दिया जाएगा। ऐसा माना जाता है कि पारसी धर्म के प्रमुख सिद्धांतों ने जो इस धर्म के अनुयायियों की धर्म पुस्तक ज़ेन्द अवेस्ता में संकलित हैं, आगे चलकर यहूदी, ईसाई और इस्लाम धर्मों को प्रभावित किया था। किंतु 7वीं-8वीं शताब्दी में ईरान पर इस्लाम की विजय के परिणामस्वरूप इस धर्म का प्रभाव अंततः घटता गया और इसके अनेक अनुयायी, जिन्हें पारसी कहा जाता

है, फ़ारस को छोड़ने के लिए मजबूर हो गए अपना देश छोड़कर बाहर जाने वाले पारसियों में से कई भारत आ गए और भारतीय उपमहाद्वीप के पश्चिमी समुद्रतट पर बस गए। इन्होंने भारत के लोगों के साथ पूर्ण समरसतापूर्वक सह अस्तित्व का आदर्श उदाहरण प्रस्तुत किया है। भारत में पारसी उपासना के सुप्रसिद्ध स्थलों में से एक है गुजरात का उदवाड़ा नगर जो आज भी फल-फूल रहा है।

ज़रथुश्तित यह चैथीं शताब्दी में पारसी पैगंबर और मصلح ज़रथुश्त (ज़रथुश्त) के नाम से भी जाने जाते हैं) की تعلیمات पर मبنی قبل اسلام فارس (موجوده ایران) کا مذہب ہے جو زرتشتیت کے نام سے معروف تھا۔ ایک عقیدے کی حیثیت سے اس میں وحدانیت اور ثنویت دونوں کی خصوصیات اس معنی میں شامل ہیں کہ مختلف معبودوں پر یقین کو ایک عظیم معبود کے تحت کر کے ان میں ہم آہنگی پیدا کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس کے علاوہ اس بات پر بھی یقین رکھا جاتا ہے کہ خیر کے خدا ہر مژد اور شر کے خدا ہر من کے درمیان مسلسل ٹکراؤ ہوتا رہتا ہے۔ یہ بھی عقیدہ ہے کہ زندگی میں غلط کام کرنے والوں کو حساب و کتاب (روز قیامت) کے دن ہر مژد مزادے گا جب وہ بالآخر ہر من پر فتح یاب ہوگا۔ زرتشتیت کے بعض ضروری نظریات جو ان کی مقدس کتاب ژنداوستا میں محفوظ ہیں، بہت ممکن ہے اس نے یہودیت، عیسائیت اور اسلام کو متاثر کیا ہو۔ تاہم ابتدائی ساتویں اور آٹھویں صدی عیسوی میں ایران پر اسلام کے فتح یاب ہونے کے بعد زرتشتیت کے اثرات میں قابل قدر کمی آئی اور اس عقیدے پر یقین کرنے والوں کو، جو کہ پارس کے نام سے جانے جاتے تھے، ملک چھوڑنا پڑا۔ ان مہاجرین میں سے بہت سے برصغیر ہند کے مغربی ساحل میں آباد ہوئے اور یہاں پہلے سے آباد ہندوستانیوں کے ساتھ مکمل ہم آہنگی کی مثال قائم کی۔ ہندوستان میں ایک مشہور ترین زرتشتی عبادت گاہ، گجرات کے ادواڑہ شہر میں ہنوز پھل پھول رہی ہے۔

Notes

BIBLIOGRAPHY

- ALTEKAR, A.S. 1958. *State and Government in Ancient India*. Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd., Delhi.
- BASHAM, A.L. 2002. *The Wonder That Was India*. 3rd Revised Edition. Rupa & Company, New Delhi.
- BHATTACHARYYA, HARIDAS (ED.).1953. *The Cultural Heritage of India*. Vol. III. Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata.
- . 1956. *The Cultural Heritage of India*. Vol. IV. Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata.
- . 2003. The Religions. In *The Cultural Heritage of India*. Vol. IV. Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata.
- BURNS, EDWARD MAC NALL, PHILIP LEE RALPH, ROBERT E. LERNER AND STANDISH MEACHAM. 1991. *World Civilizations*, Vol. A, B & C. Goyal Publisher, Delhi.
- CHANDRA, SATISH.1999. *Medieval India, From Sultanate to the Mughals (Delhi Sultanate 1206–1526)*. Har Anand Publications Pvt. Ltd., New Delhi.
- . 1999. *Medieval India, From Sultanate to the Mughals, Part II, Mughal Empire (1526–1748)*. Har Anand Publications Pvt. Ltd., New Delhi.
- CHATTERJI, S.K. 1958. *The Cultural Heritage of India*. Vol. I. Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata.
- . 1978. *The Cultural Heritage of India*. Vol. V. Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata.
- . 1982. *The Cultural Heritage of India*. Vol. II. Ramakrishna Mission, Institute of Culture, Kolkata.
- COOK, CHRIS. 1983. *Dictionary of Historical Terms*. Macmillan Press Ltd., London.
- DARVILL, TIMOTHY. 2008. *Oxford Concise Dictionary of Archaeology*. Edition II. Oxford University Press, Oxford.
- DICTIONARY OF HISTORY OF INDIA. Retrieved from —
[https:// itihis-dictionary.blogspot.com/](https://itihis-dictionary.blogspot.com/)
- EDITORS OF ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA. 2015. *Madrasah. Encyclopaedia Britannica Online*. Encyclopaedia Britannica Inc. Retrieved on 19 September 2015, from <https://www.britannica.com>
- . 2015. *Nasta'liq Script. Encyclopaedia Britannica Online*. Encyclopaedia Britannica Inc. Retrieved on 12 April 2015, from <https://www.britannica.com>
- FENECH, LOUIS E. AND W.H. MCLEOD. 2014. *Historical Dictionary of Sikhism*. Rowman & Littlefield.

- GHOSH, N.N. 1972. *Early History of India*. The Indian Press Pvt. Ltd., Allahabad.
- GROVER, B.L. AND S.L. GROVER. 2001. *A New Look at Modern Indian History (From 1707 to Present Day)*. 18th Revised Edition. S. Chand & Company Ltd., New Delhi.
- HABIB, MOHAMMAD AND K.A. NIZAMI (ED.). 1996. *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanate*. Vol. 5, Part I. Peoples Publishing House, New Delhi.
- HARRIS, CYRIL M. (ED.). 1983. *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*. Dover Publications, New York.
- HAYES, C.J.H. 2000. *Modern Europe to 1870*. Surjeet Publications, Delhi.
- JHA, D.N. 2000. *Ancient India—In Historical Outline*. Manohar Publishers, New Delhi.
- JOHNSON, ALLEN G. 1999. *The Blackwell Dictionary of Sociology*. Blackwell Reference, USA.
- JOHNSON, NORTHRUP, BULLIET, CROSSLEY, HEADRICK, HIRSCH. 2005. *The Earth and its People – A Global History*. Houghton Mifflin Company, Boston, New York.
- KENNEY, JEFFREY. 2005. *New Dictionary of the History of Ideas*. Retrieved on 12 March 2015, from Encyclopedia.com: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3424300569.html>
- KUPPUSWAMY, B. 2000. *Social Change in India*. Reprint Edition. Konark Publishers Pvt. Ltd., Delhi.
- LUNIA, B.N. 1994. *Life and Culture in Ancient India*. Laxmi Narain Agarwal Educational Publisher, Agra.
- MAHAJAN, V.D. 1998. *Modern Indian History (From 1707 to Present Day)*. 17th Revised Edition. S. Chand & Company Ltd., New Delhi.
- MAJUMDAR, R.C. 1974. *The Mughul Empire. The History and Culture of the Indian People*. Vol. VII. Bhartiya Vidya Bhavan, Mumbai.
- . 1998. *Ancient India*. Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd., Delhi.
- MANSINGH, SURJIT. 2009. *Concise Encyclopedia of Indian History*. Edition II. Vision Books, New Delhi.
- MENZIN, MARION, COURTNEY PODRAZA AND SHAWN ALEXANDER. 2007. *The Bedford Glossary for U.S. History*. Bedford/ St. Martin's, Boston, USA.
- NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING. 2004. *India and the World. Textbook in Social Science for Class VIII*. NCERT, New Delhi.
- NEWBY, GORDON. 2004. *A Concise Encyclopedia of Islam*. Oneworld Publications, Oxford, England.
- QURESHIM, I.H. 1971. *The Administration of the Sultanate of Delhi*. Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi.

-
- RAMASWAMY, VIJAYA. 2007. *Historical Dictionary of the Tamils*. Scarecrow Press, USA.
- RAY, P. (ED). 1986. *The Cultural Heritage of India*. Vol. 6. Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata.
- RIZVI, S.A.A. 1994. *The Wonder That Was India*. Vol. II. Rupa & Company, New Delhi.
- ROY, KUMKUM. 2009. *Historical Dictionary of Ancient India*. Scarecrow Press, USA.
- SASTRI, K.A. NILAKANTA.1966. *A History of South India—From Prehistoric Times to the Fall of Vijaynagara*. Oxford University Press, Chennai.
- SINGH, UPINDER. 2008. *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Pearson Education, New Delhi.
- SRIVASTAVA, A.L. 1966. *The Sultanate of Delhi (711–1526 A.D.)*. Shiva Lala Agarwala & Company, Agra.
- STEIN, BURTON. 2003. *A History of India*. Oxford University Press, New Delhi.
- SWAMI PRABHAVANANDA.1960. *The Spiritual Heritage of India*. Vedanta Society of Southern California, Hollywood, CA.
- WILSON, H.H. 1890. *A Glossary of Judicial and Revenue Terms*. W.H. Allen, London.
- WRIGHT, EDMUND. 2006. *Oxford Dictionary of World History*. Oxford University Press, USA.
- YOGANANDA, PARAMHANSA.1946. *Autobiography of a Yogi*. The Philosophical Library, USA.

INDEX

A		Bourgeois, Bourgeoisie	16	Cosmography	33	Fertile Crescent	52
Absolutism, Absolute rule,		Bracket	16	Cosmology	33	Firangi	52
Absolutist	1	Brahmadeya	16	Culture	34	Fortification	52
Afaqi	1	Brahmi script	17	Cuneiform script	34	G	
Aghacha	1	Buddhism	17	Cupola	35	Garbhagriha	53
Aghas	1	Buddhist Councils	18	D		Garrison Towns	53
Agricultural Revolution	2	C		Daftar	36	Gas chambers	53
Ahimsa	2	Caliphs, Khalifa	19	Dagh	36	Genealogy	53
Ajivika	3	Calligraphy	19	Daimyo	36	Ghazi	54
Al-Fatiha	3	Canon	19	Dakkani	37	Ghetto	54
Allied	3	Capital, Capitalism	20	Dakshinapatha	37	Globalisation	54
Alvar	3	Carbon-14(14C)/Radiocarbon	20	Dalit	37	Gothic	55
American Indian	4	Dating	20	Damin-i Koh	38	Gotra	55
Amil Guzar	4	Carbonisation	20	Dargah	38	Great Depression	56
Amir,Umara	4	Catholic Church	21	Dark Age	38	Gregorian Calendar	56
Amphora	4	Census	21	Dasas	39	Guerrilla warfare	56
Anglican Church	5	Central Powers	21	Deforestation	39	Guillotine	57
Anthropology	5	Chahar Taslim	21	Degh	39	Gumashta	57
Anuloma	5	Chaitya	21	Denarius	40	H	
Apartheid	5	Chalcolithic	22	Despotism	40	Hadis, Hadith	58
Arabesque	5	Chandala	22	Dhamma Mahamatta, Dharma		Hagiography	58
Arabic (language)	6	Chauchala	22	Mahamatra	40	Hanafi	58
Aramaic	6	Chaudhury	23	Dharma	41	Harem	58
Arazi	6	Chaurasi	23	Dharmasal, Dharam-sala	41	Harijan	58
Arch	6	Chetti	23	Digambara	41	Hasil	59
Archaeobotany	6	Chiefdom,Chief,Chieftain	23	Dinar	42	Heiroglyph,	
Archaeology	7	Chihil Sutun	23	Direct Action Day	42	Hieroglyphic script	59
Archaeozoology	7	Chinampa	24	Diwan, Diwan-i Ala	42	Hellenic, Hellas, Hellenistic,	
Archives	7	Chirag-i-shinasai	24	Diwani	43	Hellenism	59
Aristocracy	8	Church	24	Diwan-i-Am	43	Heritage	60
Arretine Ware	8	Citadel	25	Dochala	43	Hijra, Hijri Era	60
Artefact	9	Citizenship	25	Doctrine of Lapse	44	Hinayana	60
Artisan	9	City-State	25	Donative inscription	44	Hinduism	61
Aryavarta	9	Civil Disobedience	26	Drachma	44	Historiography	61
Ashrama	9	Civil Rights	26	Drain Theory	44	Homo erectus	61
Ashvamedha	10	Civil War	26	'Dravida' style	45	Homo habilis	61
Auliya	10	Clan	27	Dravida, Dravidian	45	Human evolution	61
Australopithecus	10	Classical	27	Dvaita	46	Humanism, Humanist	62
Axis Powers	10	Classical Age	27	Dvija	46	Hunter-gatherers	62
B		Classicism	28	E		I	
Banjara	12	Classic	28	Empire	47	Immigrants	63
Baoli	12	Clay tablets	28	Endogamy	47	Impeachment	63
Barter System	12	Cold War	28	Enlightenment Movement	47	Imperialism, Imperialist	63
Basohli	13	Colonialism, Coloniser,		Epigraphy	47	Indentured labour	64
Batai	13	Colonisation,Colony	29	Equites	47	Individualism, Individualists	64
Begar	13	Column	29	Estates General	48	Indulgences(grant of)	65
Benami	13	Commercial Revolution	30	Ethnicity	48	Industrial Revolution,	
Bhaga	13	Communalism, Communal	30	Ethnography	48	Industrialisation	66
Bhagadugha	14	Concentration Camps	31	Excavation	49	J	
Bhakti, Bhakta	14	Confucianism	31	Exogamy	49	Jagir, Jagirdars	67
Bhakti Movement	14	Conquistadores	31	F		Jainism	67
Bhikkhu, Bhikkhuni	14	Conservation	32	Farman	50	Jajmani system	67
Black and Red Ware (B&RW)	15	Conservatism, Conservative	32	Fascism, Fascist	50	Jama	68
Black Death	15	Coparcenary Inheritance	33	Fatalism, Fatalist	51	Jama Masjid	68
Bodhisattva	15	Copper Plates	33	Fatwa	51	Jamaat Khana	68
Bolshevik,Bolshevism	16	Corbel	33	Faujdar	51		

Jana	68	Nastaliq	88	Rajasuya	105	Thera, Theri	125
Janapadas	68	Nation	88	Realism, Realists	105	Theragatha, Therigatha	125
Jati	69	Nationalism	88	Red Shirts	106	Third Estate	126
Jihad, Jihad	69	Nation-State	89	Reign of Terror	106	Third World	126
Jesuits	69	Native	89	Reserved Forest	107	Three-field System	127
Jhum	70	Nayaka	89	Resident, Residency	107	Tipitaka, Tripitaka	127
Jins-i-Kamil	70	Nayanar	90	Revolt	107	Tirthankaras	128
Jizya	70	Nazism	90	Revolution	108	Tirukural	128
Jotedar	70	Neolithic	90	Revolutionary Nationalism,		Tithe	129
Judaism	71	Nonalignment	91	Revolutionary Nationalists	108	Tolkappiyam	129
Julian Calendar	71	Noncooperation	91	Romanticism	109	Trabeated	129
<hr/> K <hr/>		Northern Black Polished Ware		Rule of law	109	Triratna, Ratnatraya	129
Kharoshthi	72	(NBPW)	92	Rule of Primogeniture	110	<hr/> U <hr/>	
Khud Kashta	72	Numismatics	93	Ryot, Raiyat, Rayat	110	Ulema, Ulama	130
Knighthood:	72	<hr/> O <hr/>		Ryotwari system	110	Ulus	130
Kumaramatyia	73	Old World	93	<hr/> S <hr/>		Umma	130
<hr/> L <hr/>		<hr/> P <hr/>		Sabha	111	Universal Adult Franchise	131
Liberalism, Liberals	74	Pahi Kashta	94	Sadr	111	Untouchability	131
Lithography, Lithograph	74	Paibos	94	Sadr Nizam Adalat	111	Upanayana	132
Lost wax technique	74	Painted GreyWare (PGW)		Samiti	112	Upanishads	132
Lower town	75	94		Sandhivigrahika	112	Ur	133
<hr/> M <hr/>		Palaeolithic	94	Sangam	112	Urbanisation	133
Madad-i-mash	76	Pan Islamism	94	Sangha	113	Urf	134
Madrasa	76	Pargana	95	Sans-Culottes	114	Ushr	134
Mahadandanayaka	76	Pativedaka	95	Sarkar	115	Uzhavar	135
Mahajanapadas	77	Patriliney	95	Sarthavaha	115	<hr/> V <hr/>	
Mahalwari	77	Patta	95	Satyagraha	115	Vaishnavism	136
Mahr	78	Patwari	96	Sawar	115	Vajapeya	136
Maktubat	78	Permanent Settlement	96	Secondary Source	116	Varna	137
Malfuzat	78	Persian	97	Separate Electorate	116	Varnasankara	138
Mansab, Mansabdari System	79	Plantation, Planters	97	Shafi School of Law	116	Vassals, Vassalage	138
Masnavi	79	Plebiscite	97	Shaivism	117	Vedas, Vedic Literature	139
Matriliny	80	Pogrom	98	Shari'a, Shariat	117	Vellala	140
Megalith	80	Polyandry	98	Shikaste	117	Vernacular	140
Mesoamerica	80	Polygamy, Polygyny	98	Shvetambara	117	Vesara	140
Mesolithic	81	Prakrit	98	Sijda	118	Vetti	141
Metallurgy	81	Prashasti	98	Silk route	118	Vihara	141
Microliths	81	Pratiloma	99	Sirah, Sirat	119	Vikrama Samvata (the Vikrama	
Mihrab	81	Prehistory	99	Socialism	119	era)	142
Minar	81	Presidency, presidencies	99	Sreshthin	119	Virashaivism	142
Minbar	82	Primary source	99	Stratigraphy	119	Vis, Vish	143
Mir-Bakhshi	82	Primates	100	Stridhana	120	Vishishtadvaita	143
Misl	82	Princely States	100	Stupa	120	Vishti	144
Moderates	83	Proletarianisation	100	Suba	121	<hr/> W-Z <hr/>	
Mufti	83	Proletariat	101	Subsidiary Alliance	121	Wali	145
Muhajir	84	Protestant	101	Sufi, Sufism	122	Waqia-nawis	145
Mulatto	84	Protestant Church	101	Sulh-i kul	122	Watan jagir	145
Muqaddam	84	Protohistory	101	Sumptuary laws	123	Wazir	145
Muqti	85	Punch-marked coins	102	<hr/> T <hr/>		Yavana	146
Murid	85	<hr/> Q <hr/>		Ta'alluqdar	124	Zabt	146
Murshid	85	Qasid	103	Taille	124	Zakat	146
Muvendar	86	Qazi	103	Tainat-i-Rakab	124	Zamindar, Zamindari	147
<hr/> N <hr/>		Qibla, qiblah	103	Tamil	124	Zat	147
Nabob	87	Qanungo	104	Tanzim	125	Zikr	148
Naib	87	<hr/> R <hr/>		Tarikh, Tawarikh	125	Zimmi, Dhimmi	148
Naqib	87	Radicals	105	Tazkiras	125	Zoroastrianism	148

अ	उर्वर अर्धचंद्राकार क्षेत्र	52	गृह युद्ध	27	झ		
अंतर्विवाह	47	उलवर	135	गैरिसन शहर	53	झूम	70
अंधकार युग	38	उलुस	130	गैस चैंबर	53		
अनुग्रह-दान	65	उलेमा, उलमा	130	गोत्र	55	टाइद	129
अनुलोम	5	उश्र	134	गॉथिक	55	टाइल	124
अभिजाततंत्र	8			ग्रंथ संग्रह	19	ट्रैबिएटेड (टॉडेदार)	129
अभिलेखशास्त्र	47	ए		ग्रेगोरियन कैलेंडर	56		
अभिलेखागार	8	एंग्लिकन चर्च	5			त	
अमीन	4	एम्फोरा	4			तजक्रिया	125
अमीर, उमरा	4	एस्टेट्स जनरल	48	घेटो	54	तंजीम	125
अमेरिकन इंडियन	4	औ				तमिल	125
अरबी (भाषा)	6	औद्योगिक क्रांति, औद्योगीकरण	66	चर्च	24	ताम्रपत्र	33
अरमाइक	6	औलिया	10	चहल सुतून	23	ताम्रपाषाण	22
अराज़ी	6	ऑस्ट्रेलोलिपिथिकस	10	चहार तसलीम	51	तारीख, तवारीख	125
अराबेस्क	6	क		चाँडाल	22	ताल्लुकदार	124
अरेटाइन पात्र	8	कंज़र्वेटिज़्म, कंज़र्वेटिव(रूढ़िवाद,		चित्रलेख, चित्रात्मक लिपि	59	तिरुकुरल	128
अल-फ़ातिहा	3	रूढ़िवादी)	32	चित्रित धूसर पात्र	94	तीन खेतों वाली प्रणाली	127
अश्वमेध	10	कन्फ्यूशियसवाद	31	चिनाँपा	24	तीर्थकर	128
असहयोग	92	क्राज़ी	103	चिराग-ए-शनासाई	24	तीसरा वर्ग (थर्ड एस्टेट)	126
अस्पृश्यता	132	क्रानून का शाफ़ई सिलसिला	116	चेट्टी	23	तीसरी दुनिया	126
अहिंसा	2	क्रानून का शासन	109	चैत्य	22	तैनात-ए-रकाब	124
		क्रानूनगो	104	चौचाला	23	तोलकपियम	129
आ		कार्बन-14/ रेडियो कार्बन तिथि		चौधरी	23		
आखेटक-संग्राहक	62	निर्धारण	20	चौरासी	23	त्र	
आगा	1	कार्बनीकरण	21			त्रिपिटक, तिपिटक	128
आगाचा	1	काली मौत	15	छ		त्रिरत्न, रत्नत्रय	129
आजीविक	3	काले ओपदार उत्तरी पात्र	92	छापामार युद्ध	57		
आतंक का राज	106	काले और लाल पात्र	15	ज		थेरगाथा, थैरीगाथा	126
आदिमानव	100	क्रासिद	103	जकात	146	थेर, थैरी	125
आद्य-इतिहास	101	क्रिबला, क्रिबलाह	103	जजमानी प्रणाली	68	थर्ड एस्टेट	126
आप्रवासी	63	किलाबंदी	52	जन	68		
आफ़ाकी	1	कीलाकार लिपि	34	जनगणना	21	दक्कनी	37
आमिल गुज़ार	4	कुमारामात्य	73	जनपद	68	दक्षिणापथ	37
आमूलपरिवर्तनवादी	105	कुल	27	जनमत संग्रह	97	दफ़तर	36
आरक्षित वन	107	कृषि क्रांति	2	जब्त	146	दरगाह	38
आर्यावर्त	9	केंद्रीय शक्तियाँ	21	जमा	68	दलित	37
आलवार	3	कैथोलिक चर्च		जमात ख़ाना	68	दाग	36
आश्रम	9	कॉबल	33	जर्मीदार, जर्मीदारी	147	दान संबंधी अभिलेख	44
आहत सिक्के	102	कॉक्विस्टोडोर	31	जरथुस्रवाद	149	दामिन-ए-कोह	38
		क्यूपोला	35	जागीर, जागीरदार	67	दास	39
इ		क्रांति	108	ज्ञात	148	दिगंबर	41
इक्वाइट	48	क्रांतिकारी राष्ट्रवाद,		जाति	69	दीनार	42
इतिहास लेखन	61	क्रांतिकारी राष्ट्रवादी	108	जामा मस्जिद	68	दीनारियस	40
		ख		ज़िक्र	148	दीवान-ए-आम	43
उत्खनन	49	खरोष्ठी	72	ज़िज़िया	70	दीवान, दीवान-ए-आला	42
उत्तराधिकार की सहदायाद प्रथा	33	खलीफ़ा	19	ज़िन्से कामिल	70	दीवानी	43
उदारवाद, उदारवादी	74	खुदकाशत	72	ज़िम्मी, धिम्मी	148	दुर्ग	25
उपनयन	132			ज़ूलियन कैलेंडर	71	देश	40
उपनिवेशवाद, उपनिवेशकर्ता,		ग		जेसुइट वर्ग	70	देशी भाषा/बोली	140
उपनिवेशीकरण, उपनिवेश	29	गर्भगृह	53	जेहाद, जिहाद	69	देशीय	89
उपनिषद्	133	गाज़ी	54	जैन धर्म	67	दैम्यो	36
उम्मा	131	गिलोटिन	57	जोतदार	71	दोचाला	43
उर	133	गुट-निरपेक्षता	91	ज्ञानोदय आंदोलन	47	द्रख्म	44
उर्फ़	134	गुमाश्ता	57	ज्येष्ठाधिकार का नियम	110	द्रविड़, द्राविड़	46

द्रविड़ शैली	45	प्राकृत	98	महापाषाण	80	वज्रीर	145
द्विज	46	प्राथमिक स्रोत	100	महाभियोग	63	वतन जागीर	145
द्वितीयक स्रोत	116	प्रेसीडेंसी, प्रेसीडेंसियाँ	99	महामंदी	56	वनोन्मूलन	39
द्वैत	46	प्रोटेस्टेंट	101	महालवाड़ी	77	वर्ण	137
ध		प्रोटेस्टेंट चर्च	101	मातृवंशिता	80	वर्ण संकर	138
धन निकासी का सिद्धांत	44	फ		मानवतावाद, मानवतावादी	62	वली	145
धम्म महात्मात्, धर्म महात्मात्	40	फ़तवा	51	मानव विकास	62	वंशावली	53
धर्म	41	फ़रमान	50	मानव विज्ञान	5	वस्तु-विनिमय प्रणाली	12
धर्मशाला, धर्मशाला	41	फ़ारसी	97	मित्र शक्तियाँ	3	वाजपेय	137
धातुकर्म	81	फ़ासीवाद	50	मिम्बर	82	वाणिज्यिक क्रांति	30
धुरी शक्तियाँ	11	फ़िरंगी	52	मिस्ल	82	विक्रम संवत्	142
न		फ़ौजदार	51	मीनार	82	विद्रोह	107
नक़ीब	88	ब		मीर बख़्शी	82	विरासत	60
नगर-राज्य	25	बंजारा	12	मुक़द्दम	84	विश	143
नगरीकरण	134	बटाई	13	मुक्ति	85	विशिष्टाद्वैत	143
नबोब	87	बशोली	13	मुद्राशास्त्र	93	विश्वरचना विज्ञान	33
नवपाषाण	91	बहिर्विवाह	49	मुफ़्ती	83	विष्टि	144
नस्तालीक़	88	बहुपतिप्रथा	98	मुरीद	85	विहार	141
नाइट की पदवी	72	बहुविवाह प्रथा, बहुपत्नी प्रथा	98	मुर्शिद	85	वीरशैवसंप्रदाय	142
नागरिक अधिकार	26	बाग़ान, बाग़ान मालिक	97	मुलेटो	84	वेद्वि	141
नागरिकता	25	बावली	12	मुहाज़िर	84	वेद, वैदिक साहित्य	139
नाज़ीवाद	90	बुर्जुआ, बुर्जुआजी	16	मूवेंदर	86	वेल्लाल	140
नायक	89	बेगार	13	मूदा पट्टिकाएँ	28	वेसर	141
नायनार	90	बेनामी	13	मेहराब	6	वैष्णव संप्रदाय	136
नायब	87	बोधिसत्व	15	मिहराब	81	वैसल	138
निचला नगर	75	बोलशेविक, बोलशेविकवाद	16	य		व्यक्तिवाद, व्यक्तिवादी	64
नियतिवाद, नियतिवादी	51	बौद्ध धर्म	17	यथार्थवाद/यथार्थवादी	105	श	
निरंकुशतावाद, निरंकुश शासन,		बौद्ध संगीति	18	यवन	146	शरीआ/शरीअत	117
निरंकुशतावादी	1	ब्रह्मदेय	17	यहूदी धर्म	71	शर्तबंद मजदूरी	64
नृजातिवर्णन	48	ब्रह्मांड विज्ञान	34	यातना शिविर	31	शिकस्ते	117
नृजातीयता	48	ब्राह्मी	17	यूनानी, यूनान प्रदेश, यूनानी प्रभाव,		शिलामुद्रण, शिलामुद्रित	74
प		ब्रैकेट, दीवारगीर, ताक	16	यूनानवाद	59	शिल्पकार	9
पटवारी	96	भ		र		शिल्पकृति	9
पट्टा	95	भक्ति आंदोलन	14	रंगभेद नीति	5	शीतयुद्ध	28
पतिवेदक (प्रतिवेदक)	95	भक्ति, भक्त	14	राजसूय	105	शैव धर्म	117
परगना	95	भाग	14	राज्य विलय नीति	44	श्वेतांबर	118
पाइबोस	94	भागदुघ	14	राष्ट्र	88	श्र	
पाहीकाशत	94	भिक्षु, भिक्षुणी	15	राष्ट्र-राज्य	89	श्रेण्य	28
पितृवंशिता	95	भूमंडलीकरण	54	राष्ट्रवाद	89	श्रेण्य युग	28
पुरातत्व विज्ञान	7	म		रियासतें	100	श्रेण्यवाद	28
पुरानी दुनिया	93	मक्तूबात	78	रूढ़िवाद, रूढ़िवादी	32	श्रेण्य, शास्त्रीय	27
पुरापाषाण युग	94	मदद-ए-माश	76	रेज़ीडेंट, रेज़ीडेंसी	107	श्रेष्ठिन	119
पुराप्राणि विज्ञान	7	मदरसा	76	रेड शर्ट्स (लाल कुर्ती)	106	स	
पुरावनस्पति विज्ञान	6	मध्य अमेरिका	81	रेशम मार्ग	118	संगम	113
पूँजी, पूँजीवाद	20	मध्य पाषाणयुगीन	81	रैयत	110	संघ	114
पृथक निर्वाचन मंडल	116	मध्यमार्गी	83	रैयतवाड़ी बंदोबस्त	110	संतचरित-लेखन	58
पोग्राम(सामूहिक हत्या)	98	मनसब, मनसबदारी प्रणाली	79	ल		संरक्षण	32
प्रगैतिहास	99	मलफ़ुजात	78	लालकुर्ती	106	संस्कृति	34
प्रतिलोम	99	मसनवी	80	लघुपाषाण	81	सत्याग्रह	115
प्रत्यक्ष कार्रवाई दिवस	42	महर	78	लुप्तमोम विधि	74	सदर निज़ामत अदालत	111
प्रशस्ति	98	महाजनपद	77	व		सद्र	111
प्राइमेट(आदिमानव)	100	महादंडनायक	76	वक्राए-नवीस	145	संघिविग्रहिक	112

				ह		
सभा	111	सहायक संधि	121	सूफ़ी, सूफ़ीवाद	122	
समाजवाद	119	सांप्रदायिकता, सांप्रदायिक	30	सूबा	121	हदीस/हदीथ 58
समिति	112	सामूहिक हत्या	98	सौ-क्यूलॉत	114	हनफ़ी 58
सम्बुअरी कानून	123	साम्राज्य	47	स्तंभ	30	हरम 58
सरकार	115	साम्राज्यवाद, साम्राज्यवादी	63	स्तर विन्यास	120	हरिजन 58
सरदार का क्षेत्र, सरदार, मुखिया	23	सार्थवाह	115	स्तूप	120	हासिल 59
सर्व-इस्लामवाद	94	सार्वजनिक वयस्क मताधिकार	131	स्त्री धन	120	हिजरा, हिजरी संवत् 60
सर्वहारा	101	सिजदा	118	स्थायी बंदोबस्त	96	हिंदू धर्म 61
सर्वहाराकरण	101	सिरह, सीरत	119	स्वछंदतावाद	109	हीनयान 61
सवार	116	सुलह-ए-कुल	122	स्वेच्छाचारी शासन	40	होमो इरेक्टस 61
सविनय अवज्ञा	26	सुलेखन कला	19			होमो हैबिलिस 61

68	جن	101	پرولتاریت	5	انگلیکی چرچ	آ	
69	جن پد	101	پرولیتاریت (محنت کش طبقہ)	5	انولوم	6	آرامی
70	جنس کامل	99	پریہیٹنسی، پریہیٹنسیز	10	اولیا	1	آغا
39	جنگلوں کی کٹائی		ت	2	اہنسا (عدم تشدد)	6	آراضی
71	جوت دار	125	تاریخ تواریخ	48	ایکوانٹس (شہسوار)	9	آریہ ورت
71	جوین کلینڈر	61	تاریخ نویسی		ب	1	آرافی
69	جہاد	22	تانبے پتھر کا دور	63	باز پرس	1	آغاچہ
70	جھوم	33	تانبے کی تختیاں	16	باشوک، باشویت	10	آشرم
67	جین مت	30	تجارتی انقلاب	12	باؤلی	74	آزاد خیالی، آزاد خیالی
	ج	47	تحریک روشن خیالی	13	بنائی	10	آسٹرالوپتھیکس
24	چارغ شناسائی	32	تحفظ ماحولیات	65	بہشش نامہ (عطیہ)		الف
22	چنڈال	125	تذکرہ	18	بدھ کی کونسلیں	102	ابتدائی تاریخ
23	چو چالا	81	تراشیدہ پتھروں کے اوزار	17	بدھ مت	133	اُپنڈیس
23	چودھری	128	تیرتھنکر	17	برہمدیہ	132	اُپیان
23	چوراسی	129	تروکول	17	برہمی رسم الخط	94	اتحاد اسلامی
21	چہار تسلیم	129	تری رتن، رتن تری	58	بزرگوں کی سوانح حیات	3	اتحادی طاقتیں
23	چہل ستون	124	تعلق دار	13	بشولی	98	اجتماعی منظم نقل عام
57	چھاپہ مار جنگ	124	تعینات رکاب	108	بغاوت	3	اجیوک
53	چھاؤنی شہر	51	تقدیر پرستی، تقدیر پرست	12	بخارے	133	اُر
132	چھوت چھات	125	تمل	100	بنیادی ماخذ	8	ارمیاؤں برتن
22	چپتیہ	125	تنظیم	16	بوہستوا	135	ازہار
23	چیٹی	129	تولک پیم	16	بورژوا، بورژوازی	40	استبدادی حکومت
24	چینپا	34	تہذیب	14	بھاگ	120	استری دھن
	ح	125	تھیر، تھیری	14	بھاگ دگھ	64	استعاریت، استعمار
59	حاصل	126	تھیہ گاتھا، تھیہری گاتھا	14	بھکتی، بھکت	121	استوپ
58	حدیث	128	تی پلک، تری پلک	14	بھکتی تحریک	48	اسٹیٹس جنرل
58	حرم	126	تیسرادرجہ	15	بھکشو، بھکشینی	119	اشتمالیہ
106	حقیقت پسندی، حقیقت پسند	127	تیسری دنیا	13	بیگار	10	اشومیدھ
58	حنفی	127	تین تھیتوں والا نظام	6	تیل بوٹے	44	اصول الحاق
100	حیوان ریکسہ		ث	13	بے نامی	83	اعتدال پسند
	خ	124	ٹائل		پ	3	الفا تھ
49	خارجی زوجیت	129	ٹائید (دسواں حصہ)	94	پاہی کاشت	4	الوار
27	خانہ جنگی		ث	94	پائے بوس	130	ألوس
72	خروٹھی	116	ٹانوی ماخذ	95	پتی ویدک	4	امریکن انڈین
19	خطاطی (خوش نویسی)		ج	96	پٹواری	131	اُمہ، امت
35	خط پیکانی	67	جاگیر، جاگیر داری	96	پٹہ	4	امیر، امرا
19	خلیفہ	68	جامع مسجد	95	پڈرہی	4	امین
72	خودکاشت	68	جہانی نظام	98	پراکرت	105	انتہا پسند
	د	116	جد اگانہ، انتخابی حلقہ	99	پرنتی لوم	62	انسان دوستی، انسان دوست
47	داخلی زوجیت	91	جدید تجزیہ دور	99	پرستھی	62	انسانی ارتقا
39	داس	70	جزیہ	95	پرگنہ	65	انفرادیت، انفرادیت پسند
36	داغ	68	جماعت خانہ	101	پروٹسٹنٹ	108	انقلاب
38	دامن کوہ	68	جمع	101	پروٹسٹنٹ کلیسا	109	انقلابی قوم پرستی، قوم پرست

104	قانون گو	123	صلح کل	146	زکوٰۃ	46	دراوڑ، دراوڑی
103	قبیلہ	9	صناعی کا نمونہ	147	زمین دار، زمین داری	45	دراوڑی طرز
35	قبہ	66	صنعتی انقلاب، صنعت کاری	75	زیریں شہر	44	درخم
27	قبیلہ	121	صوبہ		س	38	درگاہ
94	قدیم حجری دور	122	صوفی تصوف	115	سارھواہ (تجارتی قافلے کا امیر)	9	دست کار
93	قدیم دنیا		ض	111	سجھا	36	دفتر
25	قلعہ	146	ضبط	30	ستون	37	دکھنا پتھ (جنوبی راہ)
52	قلعہ بندی		ط	115	ستیزگرہ	37	دکنی
88	قوم	120	طبقات شناسی	118	سجدہ	41	دگامبر
89	قومی ریاست	8	طبقتہ اشرافیہ کی حکومت	106	سرخ قمیص	37	دلت
89	قومیت		ع	23	سرداری، سردار قبیلہ، سردار اعلیٰ	43	دو چالا
	ک	55	عالم گیریت	29	سرد جنگ	4	دورستہ ظروف
	کاربن-14 (14-سی)،	4	عامل گزار	115	سرکار	39	دور ظلمات
20	ریڈیو کاربن ڈیٹنگ	92	عدم تعاون	20	سرمایہ، سرمایہ داری	46	دودیت
21	کاربونا تزیین	6	عربی (زبان)	47	سلطنت	46	دو بیج
98	کثرت ازدواج، کثیر زوجیت	134	عرف	112	سمیتی	107	دہشت کا دور
98	کثیر شوہری	135	عشر	112	سندھی و گراہک	81	دھات کاری (فلزیات)
56	کساد عظیم	44	عطیاتی کتبہ	115	سنس کیولات	41	دھرم
28	کلاسیک	31	عقوبت خانہ	113	سنگم	41	دھرم سال، دھرم شالا
27	کلاسیکی	130	علماء	114	سنگھ	40	دھرم مہانت، دھرم مہاماتز
28	کلاسیکی عہد	7	علم آثار قدیمہ	116	سوار	89	دہلی، ہلی
28	کلاسیکیت	54	علم الانساب	26	سول نافرمانی	40	دلیغ
73	کمارا ماتیہ	5	علم بشریات	15	سیاہ موت (دوبائی موت)	37	دیویو
102	کنندہ سنگے	93	علم سکہ (مسکولیات)	119	سیرت، سیرت	42	دینار
	کنز روپیٹرم، کنز روپیٹو	33	علم فلکیات		ش	40	دیناریس
33	(رجعت پسندی، رجعت پسند)	7	علم قدیم حیوانیات	117	شافی مسلک	16	دیوار گیری
31	کنفیوشی مذہب	7	علم قدیم نباتات، نباتیات	118	شاہراہ ریشم	43	دیوان، دیوان اعلیٰ
33	کورنیل (ٹوڈا)	34	علم کائنات	97	شہر کاری، شہر کار	43	دیوان عام
32	کونکوسٹا ڈرس (جنگ جو)		غ	119	شہر نشین	43	دیوانی
49	کھدائی	54	غازی	117	شریہ، شریعت		ذ
21	کیٹھولک چرچ		ف	62	شکار و خدائی اجناس جمع کرنے والا	148، 69	ذات
19	کینن (مجموعہ دیہی کتب)	97	فارسی	117	شکست	148	ذکر
	گ	51	فتویٰ	92	شمال کے سیاہ پالش کردہ مٹی کے برتن	148	ذہنی
53	گر بھگرہ	30	فرقدواریت، فرقد پرست	118	شوہنابمہر	122	ذیلی امدادی معاہدہ
24	گرجا	50	فرمان	129	شہتیر		ر
57	گردن زدنی مشین	52	فرنگی	134	شہر کاری	105	راجسویہ
57	گماشتہ	50	فسطائیت، فسطائی	26	شہری حقوق	97	رائے دہنگی
74	گم شدہ موم کنٹیک (موم کا سانچہ)	52	فوج دار	25	شہری ریاست	110	رعیت
55	گوتز		ق	25	شہریت	109	ردمانیت
55	گوٹھک	103	قاصد	117	شہریت	107	ریزیڈنٹ، ریزرڈنسی
54	گھنٹو (یہودی ہارہ)	103	قاضی		ص		ز
56	گیرگیورین کھینڈر	110	قانون پہلوئی	111	صدر	149	زرتشتیت
53	گیس چیمبر	109	قانون کی حکومت	112	صدر نظامت عدالت	2	زرعی انقلاب

				ل		
142	وکرسمسوت (وکریمی عہد)	87	نائب	48	مطالعہ نسلیات	
145	ولی	72	نائب کا خطاب	85	مقطبی	
141	وہار	90	نایک		مطلقیت، مطلق العنان قانون،	
141	وہتی	87	نوب	1	مطلق العنان	
139	ویدوں، ویدک ادب	88	نستقلیت	64	معاهداتی مزدوری	
143	ویرشیومت	48	نسلیات	84	مفتی	
141	ویسرا	5	نسلی عصبیت	140	مقامی زبان	
140	ویلال	13	نظام تبادلہ	84	مقدم	
	ہ	110	نظام رعیت واڑی	78	مکتوبات	
	ہایر وگلف، ہایر وگلفک رسم الخط	45	نظریہ اختلاء	78	ملفوظات	
59	(نقوش مقدسہ، تصویری رسم الخط)	88	نقیب	82	منبر	
60	ہجری ہجری سنہ		نوآبادیت، نوآبادکار،	79	منصب، نظام منصب داری	
58	ہریجن	29	نوآبادکاری، نوآبادی	84	مولیو (مخلوط نسل)	
52	ہلالی شکل کے زرخیز علاقے	100	نوابی ریاستیں	86	مویندر	
131	ہمہ گیر بالغان حق رائے دہی	90	نیانار	84	مہاجر	
61	ہندومت		و	63	مہاجرین	
61	ہومو ایکٹس (انسان راست قامت)	137	واسچے	77	مہاجن پد	
61	ہومو پیلیس	138	ورن سکر	77	مہاندنا ٹیک	
60	ہیلینی، ہیلناز، ہیلینیا، ہیلینی ازم	137	ورن (ذات)	78	مہر	
61	ہین بیان	145	وزیر	60	میراث	
	ی	143	وِس، وِس	82	میرپختی	
70	یہوی	81	وسط ہجری دور	81	میسوامریکہ	
42	یوم راست کارروائی	144	وشی	80	میگانٹھ	
146	یون	143	وششٹ ادویت	82	پینار	
71	یہودیت	136	وشنومت		ن	
		145	وطن جاگیر	90	نازی ازم	
		145	واقع نویسی	91	ناوابتہ	
					74	لٹھو گرافی، لٹھو گراف
						م
					139	ماحت زین دار، ماتحت زین داری
					80	مادرسی (تھیالی)
					99	ماقبل تاریخ
						مٹی کے خاکستری رنگ کے
					94	برتن (پی جی ڈبلیو)
					28	مٹی کی تختیاں
					15	مٹی کے سیاہ اور سرخ برتن
					80	مثنوی
					8	مخافظ خانے برائے تاریخی دستاویزات
					78	مخال واڑی
					81، 6	محراب
					107	محفوظ جنگل
					11	محوری طاقتیں
					76	مدد معاش
					76	مدرسہ
					21	مردم شماری
					85	مرشد
					21	مرکزی طاقتیں
					85	مرید
					97	مستقل بندوبست
					83	مسئل
					33	مشترکہ وراثت
					123	مصارفی قوانین
					47	مطالعہ کتابت



